Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİ
– 2015 –

“Elm və təhsil”
Bakı – 2015

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin
Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr edilir

Təsisçi:
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

Redaksiya heyəti:
Nailə Vəlixanlı – AMEA-nın həqiqi üzvü, tarix elmləri doktoru (baş redaktor), ***Gülzadə Abdulova*** – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, ***İlyas Babayev*** – AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, ***Fərhad Cabbarov*** – tarix üzrə fəlsəfə doktoru (məsul katib), ***Firdovsiyyə Əhmədova*** – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, ***Nərgiz Əliyeva*** - tarix üzrə elmlər doktoru, ***Adil Məmmədov*** – tarix elmləri doktoru, professor, ***Əli Rəcəbli*** - tarix elmləri doktoru, professor, ***Səbuhi Əhmədov*** – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, ***Nasir Quluzadə*** – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, ***Məhfuzə Zeynalova*** - tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Redaksiyanın ünvanı:
Bakı şəhəri, H.Z.Tağıyev küçəsi, 4.
Tel.: 012 493 23 87, Faks: 598 52 11
E-mail: aztarmuzey@azhistorymuseum.az

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2015. Bakı, "Elm və təhsil", 2015, 472 səh.

ISBN 978-9952-8142-9-3

© "Elm və təhsil", 2015

Nailə Vəlixanlı

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 95 illik inkişaf yolu

2015-ci ilin iyun ayının 15-də Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 95 yaşı tamam oldu. İlk addımlarını «Doğma diyarın tədris muzeyi» kimi atmağa başlayan muzeyin bu adına az sonra Azərbaycan Cümhuriyyətinin Parlamentinin ildönümü münasibətilə 1919-cu ildə açılmış, lakin fəaliyyət göstərməyə macal tapa bilməmiş "İstiqlal" muzeyinin varisi kimi "İstiqlal" adı da əlavə olunur. 1920-ci ilin oktyabr ayının 25-də muzeyin statusu daha da genişləndirilmiş, Xalq Maarif Komissarlığının (XMK) sərəncamı ilə ona "Azərbaycan SSR Dövlət Muzeyi" adı verilmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, bu dövrdə Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirmiş İctimai Şura Hökumətinin "kommunist ideologiyası"nı rəhbər tutan "mədəni inqilab" proqramına görə muzeylər maarifləndirici təşkilat funksiyasını yerinə yetirməli, bu zaman, başqa sahələrdə olduğu kimi "partiya rəhbərliyi" prinsipini əsas tutmalı, partiyanın direktivləri, onun qərar və göstərişləri ilə istiqamətlənməli idilər. Azərbaycan SSR XMK kollegiyası hələ 1920-ci ilin iyun ayının 14-də məktəbdənkənar təhsil şöbəsini açmaqla kütlələrin mədəni səviyyəsini yüksəltməyi, onların siyasi-kommunist tərbiyəsini, biliyə olan marağını artırmağı və s. əsas məqsəd etdi. Bu şöbənin nəzdində başqa seksiyalarla yanaşı Muzey-ekskursiya (Muzekskurs) yarımşöbəsinin yaradılması ilə Azərbaycanda muzey quruculuğunun özülü qoyuldu. İlk dövlət muzeyi özünün ilk addımlarını məhz həmin qurumun tərkibində və bilavasitə onun rəhbərliyi altında 1920-ci ilin iyulun 1-dən yerləşdiyi Hacı Zeynalabdin Tağıyev sarayında atmağa başladı. 1921-ci ilin fevralında Muzekskursu XMK-da bu vaxtadək fəaliyyət göstərən Ali Məktəb Şöbəsinin yerinə açılmış Akademik Şöbənin tərkibindəki Muzey-arxiv (Muzarxiv) yarımşöbəsi əvəz etdi. Bu yarımşöbə Dövlət Muzeyi ilə yanaşı Dövlət Arxivini, Qədim Abidələrin və İncəsənətin Mühafizə Komissiyasını da özündə birləşdirirdi. Bütün bu müəssisələr o vaxtlar "Yoldaş Davud Hüseynov adına Elm Sarayı" adını almış Tağıyev mülkündə yerləşdirilmişdi.

1921-ci ilin mayında Muzey Azərbaycanın sovetləşməsinin birinci ildönümünə həsr olunmuş yubiley sərgisinin açılışı ilə ilk tamaşaçılarını qəbul etdi.

Azərbaycanda ilk demokratik respublikanın devrildiyi, sosialist sistemli dövlətin hakimiyyətə gəldiyi zaman kəsiyində yaradılmış dövlət muzeyinin ilk onillər fəaliyyəti sovet totalitar rejiminin qaydalarına uyğunlaşdırılırdı. Yeni ideoloji məfkurənin tələblərinə uyğun gəlməyən məqamların, o cümlədən bu məqamları yaradan şəxslərin aradan götürülməsi prosesi başlamışdı. Hələ 20-ci illərin ikinci yarısında, yəni muzeyin təşkilindən bir neçə il sonra, yeni qurulmuş İctimai Şura cəmiyyətində baş verən ciddi yeniləşdirmələr Azərbaycan tarixinin tədqiqi və bununla bərabər təbliği yönünün dəyişməsini tələb etdi. Hakim kommunist-bolşeviklər partiyasındakı müxalifətçi trotskiçi blokuna qarşı mübarizə hər sahədə olduğu kimi tarixin öyrənilməsində və təbliğində də "problemlərin" olduğunu "üzə çıxartdı." Sovet totalitar rejiminin ideoloji hökmləri ölkənin ictimai-siyasi həyatına, xalqın mədəni inkişafına mənfi təsir göstərdiyi kimi Azərbaycan tarixini, eləcə də xalqın tarixinin əyani güzgüsü olan muzeyi də "mədəni inqilabın aləti"nə, ideologiyanın ifadəçisinə çevirdi. 1928-ci ildə muzeydə artıq 5 ildən bəri uğurlu fəaliyyət göstərən, muzey üçün çox işlər görən istedadlı alim - Davud Şərifov direktor vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. Muzeyin yeni təyin olunmuş erməni müdiri keçmiş "İstiqlal" muzeyindən qalma, eləcə də muzey işçilərinin böyük zəhmətlə əldə etdikləri digər mühüm və qiymətli eksponatların (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayraqları, Parlamentin materialları, İstiqlal bəyannaməsinin əsli və s.) Moskvada açılan İnqilab Muzeyinə göndərilməsi sərəncamını verdi. Bu və bunun kimi tədbirlər müstəqil Xalq Cümhuriyyəti tarixinin uzun illər yaddaşlardan silinməsinə gətirib çıxaran ilk amillərdən biri oldu. Azərbaycan Dövlət Muzeyinin parçalanması da bununla başlandı.

1934-cü ilin mayında böyüməkdə olan nəslin totalitar rejimin ideologiyasına uyğun tərbiyələndirilməsi məqsədilə məktəblərdə tarix və coğrafiya fənlərinin tədrisinin mükəmməlləşdirilməsini, daha doğrusu, sosialist quruluşunun "üstünlüklərinin" cəmiyyətin üzvlərinə aşılanmasını nəzərdə tutan xüsusi sərəncam qəbul edildi. Bu sərəncama görə məktəblərdə, tarixi tədqiqat müəssisələrində, eləcə də muzeylərdə görülən işlər, həyata keçirilən tədbirlər tarixin marksist dərkini təmin etməli idi. Tarixin tədrisinə və təbliğinə artırılan bu diqqət yeni tipli tarix və tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin yaranması ilə müşayiət olundu. Azərbaycan Dövlət Muzeyi tarixin ideologiyalaşdığı bu dövrdə Xalq Komissarları Şurasının 1936-cı il 31 mart tarixli, muzeyin yenidən qurulmasına həsr olunan qərarı ilə Azərbaycan Tarixi Muzeyinə çevrildi. Elə həmin ildən muzey yenicə təşkil olunmuş İttifaq Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının tərkibinə daxil edildi.

Beləliklə, yeni sistem tarix profilli muzeylər şəbəkəsini genişləndirdi, muzeylərin sovet təbliğat mexanizminə çevrilməsini, onlardan bir rupor kimi

istifadə edilməsini daha da gücləndirdi. Bununla belə, muzeyin elmi-tədqiqat sahəsində qazandığı uğurlar vətən tariximizə dair biliklərin zənginləşməsinə, yeni məqamların açılmasına təkan verdi. Məhz buna görə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 95 illik fəaliyyəti haqqında danışarkən tez-tez "birinci" və "ilk dəfə" sözlərindən istifadə etmək lazım gəlir. Belə ki, 1925-ci ildən başlayaraq 60-cı illərədək - arxeoloji işlərin aparılması EA-nın Tarix İnstitutuna həvalə edilənədək, respublikanın arxeoloji mərkəzi olan Tarix Muzeyi arxeoloqlar Davud Şərifov, Yevgeni Paxomov, İshaq Cəfərzadə, Mövsüm Salamov, Saleh Qazıyev, Məmmədəli Hüseynov və b-nın rəhbərliyi ilə Xocalıda, Naxçıvanda, Qəbələdə, Gəncədə, Xaraba Gilanda, Örənqalada, Mingəçevirdə və b. yerlərdə aparılan qazıntılarla Azərbaycan ərazisinin qədim maddi-mədəniyyət abidələrinin elmi baxımdan öyrənilməsinin əsasını qoydu. Məhz bu ekspedisiyalar, eləcə də Muzeyin təşkil etdiyi etnoqrafik səfərlər zamanı əldə olunan və bu gün muzeyin fondlarında qorunan material ekspozisiyanı, o cümlədən muzey kolleksiyasını zənginləşdirdi, neçə-neçə kitab və dissertasiya üçün mənbə rolunu oynadı.

Muzeyin 1936-cı ildən başlayaraq fəaliyyət istiqamətinin dəyişməsi bu vaxtadək onun tərkibində olan Təbiət, Ateizm və din, Ədəbiyyat, İncəsənət bölmələrinin öz fondları və işçiləri ilə birlikdə ayrılaraq müstəqil qurum olmaları ilə nəticələndi (muzeydə 20-ci illərdən bir şöbə kimi fəaliyyət göstərən "Teatr" bölməsi isə artıq 1934-cü ildən şöbə müdiri Ağakərim Şərifovun başçılıq etdiyi müstəqil Teatr Muzeyinə çevrilmişdi). 1935-1940-cı illərdə sosializmin təbliğat "aləti"nə çevrilən Azərbaycan Tarixi Muzeyində (1938-1939-cu illərdə o hətta Azərbaycan Xalqlarının Tarixi Muzeyi adlandırıldı) Sovet Azərbaycanını tərənnüm edən sərgilər təşkil olundu. Elə həmin illərdə, Muzeyin filialı olan Şirvanşahlar sarayında açılmış və XVI-XVII əsrlər Azərbaycan tarixinə həsr olunmuş sərgi də sinfi mübarizəni - əsasən zəhmətkeş kəndlilərin feodallara qarşı mübarizəsini təbliğ edirdi.

30-cu illərin sonu-40-cı illərin əvvəlində baş verən kütləvi repressiya və müharibə alimlərin və muzey işçilərinin sıralarını seyrəltdi. Akademiyanın ayrı-ayrı institutlarında struktur dəyişiklikləri edildi. Hətta 1941-ci ildə, bu vaxtadək müstəqil qurum olan Tarix Muzeyi öz fəaliyyətini yeni təşkil olunmuş Tarix, Dil və Ədəbiyyat İstitutunda Muzey şöbəsi adı ilə davam etdirdi. 1943-cü ildən Azərbaycan Tarixi Muzeyi SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının qərarı ilə Rəyasət Heyətinin nəzdində müstəqil vahid qurum kimi təsdiq edildi.

1945-ci ildə Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyasının yaradılması ilə əlaqədar Azərbaycan Tarixi Muzeyi Akademiyanın İctimai Elmlər Bölməsinin tərkibində elmi-tədqiqat idarəsi kimi bu gün də davam edən fəaliyyətə başladı.

Muzeyin 1940-1953-cü illər fəaliyyəti isə bilavasitə Şirvanşahlar Sarayı ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, 1920-ci ildən bəri məşhur sahibkar və maarifpərvər xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yaşayış mülkündə yerləşən Muzey həmin illərdə

xüsusi hökumət sərəncamı ilə İçəri Şəhərə, Şirvanşahlar sarayına köçürülmüşdü. Tağıyev mülkü isə 1953-cü ilə kimi Xalq Komissarları Sovetinə (Nazirlər Sovetinə) verilmişdi. Ekspozisiya sahəsinin daralmasına, II Dünya müharibəsinin başlaması ilə bağlı işçilərin sayının azalmasına baxmayaraq Muzey bu dövrdə də fəaliyyətdən qalmamış, öz işini Vətənin arxeoloji tədqiqinin gücləndirilməsinə yönəltmişdi. Məhz bu illərdə Muzeyin arxeoloqları (İshaq Cəfərzadə, Yevgeni Paxomov, Saleh Qazıyev, Tamara Qolubkina, Güllü Mustafayeva və b.) Qobustan, Gəncə, Mingəçevir, Qəbələ və b. bu kimi yerlərdə arxeoloji tədqiqat işləri aparmış, lakin buna rəğmən muzey üçün spesifik olan ekspozisiya və fond işləri bir qədər kölgədə qalmışdı. 1953-cü ildə Muzeyin yenidən Tağıyev mülkünə qaytarılması və nəhayət, 1956-cı ilin martında yeni ekspoziya ilə öz qapılarını tamaşaçıların üzünə açması ilə onun fəaliyyətində yeni səhifə açılır.

Onu da demək lazımdır ki, məhz həmin illərdə Azərbaycanın tarixçi alimləri ümumiləşdirilmiş vətən tarixinin yazılması üzərində işləyirdilər. Respublika Elmlər Akademiyasının struktur vahidi olan Azərbaycan Tarixi Muzeyinin elmi işçiləri də bu istiqamətdə fəaliyyət göstərməklə yanaşı qədim və zəngin tariximizi muzey eksponatlarının dili ilə - əyani surətdə təbliğ etmək məqsədilə yeni ekspozisiya yaratmış, müxtəlif mövzularda sərgilər təşkil etmişdilər. Əlbəttə, obyektiv vahid tarixi konsepsiyanın olmaması tarixi həqiqətləri əks etdirən ekspozisiyanın yaradılmasında da çətinliklər törədirdi. Belə ki, sovet totalitar rejiminin ideologiyasından kənara çıxmaq təhlükəsi təkcə vətən tarixinin obyektiv yazılmasına deyil, onun muzey vasitəsilə obyektiv təbliğinə də mane olurdu. Bununla belə, xüsusilə, II Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə, respublikanın arxeoloq və etnoqraflarının çoxsaylı ekspedisiyalardan əldə etdikləri zəngin materialın tədqiqi, tarixçi alimlər tərəfindən Azərbaycan tarixinə dair müxtəlifdilli mənbələrin elmi dövriyyəyə gətirilməsi, xüsusilə, qədim və orta əsrlər tarixinə dair biliklərin genişlənməsinə, tədqiq edilən dövrlərin mühüm və prinsipial məsələlərinin daha ətraflı və dərin faktlarla zənginləşməsinə və bütün bunların nəticəsi olaraq muzeyin müxtəlif tarixi dövrlərə dair ekspozisiyasının daha da təkmilləşməsinə kömək etdi. Lakin, həm həmin dövrdə, həm də bir qədər sonra - şəxsiyyətə pərəstişin mənfi nəticələrinin aradan qaldırılmasına böyük cəhdlər göstərildiyi mürəkkəb illərdə də, hazır ideoloji qəliblərdən birdən-birə kənara çıxmaq çox çətin, bəlkə də qeyri-mümkün idi. Bununla belə, muzey mövcud olduğu bütün dövrlərdə öz əsas funksiyasını zamana və imkana uyğun səviyyədə yerinə yetirirdi.

60-cı illərdən başlayaraq muzey bilavasitə arxeoloji ekspedisiyalar təşkil etməsə də, yeni bir sahənin- sualtı arxeoloji tədqiqatların mərkəzinə çevrildi. 1968-72-ci illərdə Muzeyin əməkdaşı, tarixçi-arxeoloq Viktor Kvaçidzenin başçılıq etdiyi qəvvaslar qrupu Xəzər dənizində və sahilyanı ərazidə (Bəndovan I, Bəndovan II,Bilgəh və s.) tədqiqat işləri aparmış, bu gün ekspozisiyada görkəmli yer tutan

sualtı arxeoloji materialı aşkar etmiş, su altında qalmış orta əsr yaşayış yerlərinin tapılması və öyrənilməsi işinin əsasını qoymuşlar.

Yarandığı ilk gündən mədəni-maarif və elmi-tədqiqat müəssisəsi kimi fəaliyyətə başlayan bu ilk dövlət muzeyi Azərbaycan xalqının tarixini əks etdirən maddi sərvətin ekspozisiya və sərgilərdə nümayişi, təbliği, eləcə də onların toplanması, mühafizəsi, tədqiqi və nəşri ilə məşğul olmuşdur. Muzeyin fondlarında və əksəriyyəti nadir kitab-lardan ibarət zəngin kitabxanasında 300 mindən artıq maddi abidə qorunur. Bu gün bu kolleksiya tamaşaçıya və tədqiqatçıya ölkəmizin ən qədim dövrdən bu günədək tarixini, xalqımızın keçmişini, məişətini və mədəniyyətini öyrənmək, tariximizlə bağlı istənilən məsələni araşdırmaq imkanı verir.

Muzeydə aparılan elmi-tədqiqat işləri Azərbaycanda tarix elmini inkişaf etdirməklə yanaşı muzeyin özünün başlıca vəzifəsini yerinə yetirir: onun simasını-ekspozisiyasını formalaşdırır. Müxtəlif ekspedisiyaların nəticələri, gərgin axtarışlardan sonra əldə edilən qiymətli arxeoloji, etnoqrafik, nu-mizmatik, sənədli və əşyayi materiallar ekspozisiyada nümayiş etdirilir və xalqımızın özünəməxsus çoxəsrlik mədəniyyətinə və tarixinə şəhadətlik edir.

Muzeydə hal-hazırda 11 fondla yanaşı 6 elmi şöbə, o cümlədən, arxeologiya, etnoqrafiya və numizmatika elmi-fond şöbələri, bərpa laboratoriyası və kitabxana fəaliyyət göstərir.

2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin birbaşa təşəbbüsü ilə dünya standartları səviyyəsində təmir və bərpa olunan muzeydə Azərbaycan tarixinin ən qədim dövrlərdən 1920-ci ilədək tarixini əks etdirən yeni ekspozisiya qurulmuşdur. Muzeyin 9 zalında onun yerləşdiyi binanın sahibi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xatirə muzeyi də fəaliyyət göstərir. Həm ekspozisiya, həm xatirə muzeyindəki material buraya gələn yerli və xarici tamaşaçıların böyük rəğbətini qazanmaqla yanaşı, onları Azərbaycan xalqının keçdiyi tarixi yol, zəngin dövlətçilik ənənələri ilə tanış edir, Azərbaycan (Atropatena, Adurbadaqan) adlı dövlətimizin ilk dəfə 2400 il bundan əvvəl təşəkkül tapdığını təsdiqləyir.

Tarix Muzeyinin təşəkkülü və inkişafı, onun iri tədqiqat müəssisəsinə, respublikada muzeyşünaslığın mərkəzinə və mühüm mədəni-maarif ocağına çevrilməsi, ekspozisiya və çoxsaylı sərgilərin yaradılması, material axtarışı və fondların formalaşması, elmi işlərin nəşri və kütləvi informasiya vasitələrində çıxışlar 95 ildən artıqdır ki, öz fəaliyyətini muzeylə bağlayan bir neçə tarixçilər nəslinin fədakar əməyi, bacarıq və istedadının nəticəsidir. Məhz bu alimlər muzeyin kolleksiyasının zəngin materialını müxtəlif illərdə nəşr etdirdikləri onlarla kitab, buklet, kataloq, albom və məqalələr vasitəsilə daha geniş oxucu kütləsinə çatdırmış və təbliğ etmişlər. "Azərbaycan Tarixi Muzeyi" adı ilə 2001-ci ildən başlayaraq hər il nəşr olunan elmi toplu (2007-ci ildən "Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi"

adı ilə) Muzeyin hələ ötən əsrin 50-ci illərindən çıxan və burada aparılan elmi tədqiqat işlərinin nəticələrinə həsr olunan elmi məqalələr toplusunun davamıdır. "Maestro Niyazi", "Azərbaycan generalları", "Elmin qızıl fondu", "Azərbaycan bayraqları", "Antropomorf fiqurlar", "Azərbaycan müdafiə silahları", "Mirzə Fətəli Axundzadə-200", "Xurşidbanu Natəvan-180", "Şirvanın bədii metallı", "Əziz Əliyev", "Bakının teatr həyatı", "Qarabağ xalçaları", "Bakı, Quba, Şirvan xalçaları", "Azərbaycan süfrəsinin mis qabları", "Azərbaycanda kağız pul nişanları və qiymətli kağızlar", "Azərbaycanda arxeoloji qızıl və gümüş əşyaları" kataloqları, "Azərbaycan Tarixi Muzeyi", "Azərbaycanda dövlətçilik və onun rəmzləri", "Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasının inciləri", "Hacı Zeynalabdin Tağıyev" kitab albomları, "Azərbaycan numizmatikası", "Azərbaycanda muzey işinin tarixindən", "H.Z.Tağıyevin qız məktəbinin tarixindən", "Naxçıvan-ərəblərdən monqollaradək", "Onlar Belarus uğrunda döyüşüblər", "Müasirləri H.Z.Tağıyev haqqında" kitabları və neçə-neçə belə əsərlər muzeyşünas alimlərimizin əməyinin məhsuludur.

Bütün fəaliyyəti ərzində dünyanın müxtəlif muzeyləri ilə əməkdaşlıq edən, sərgilərdə, toplantı və forumlarda iştirak edən Azərbaycan Tarixi Muzeyi müstəqillik illərində də bu ənənəni davam etdirmiş, Rusiya, Türkiyə, ABŞ, Almaniya, Çin, Norveç, Vatikan, Çexiya və b. ölkələrlə əlaqələr qurmuş, Rusiyanın Dövlət Tarix Muzeyində video-filmlə (2005), Norveçdə (2007), Almaniyada (2008),Vatikanda (2012), Çexiyanın Ostrava (2012-2013) və Praqa (2014-2015) şəhərlərində, eləcə də respublikanın şəhərlərində (Gəncə və s.) sərgilərlə çıxış etmişdir. Muzeyin elmi əməkdaşları (N.Vəlixanlı, Ə.Rəcəbli, N.Əliyeva, M.Zeynalova, F.Cabbarov, S.Əhmədov, N.Quluzadə, G.Abdulova, H.Əliyeva, A.Rüstəmbəyova, S.Həmzəbəyova, A.Məmmədova, F.Ağayev, P.Gözəlov və b.) Norveçdə, Rusiyada, Türkiyədə, Suriyada, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində, Macarıstanda, İtaliyada, Fransada, İspaniyada, Avstriyada, Belarusda, Ukraynada, Özbəkistanda, Yaponiyada, Çində, Polşada, Almaniyada, Vatikanda, Çexiyada, Hindistanda, Serbiyada, Albaniyada, Makedoniyada, Misirdə və b. ölkələrdə keçirilən konfrans, forum və simpoziumlarda məruzələrlə iştirak etmişlər.

2005-ci ildən "milli" statusunu almış Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi bu gün ölkə prezidentinin qayğısı ilə respublikanın çox mühüm elmi-mədəni ocağına çevrilmişdir. Onun dəfələrlə, hər dəfə köklü dəyişikliklərə məruz qalan ekspozisiyası həm nümayiş olunan zəngin materialına görə, həm də elmi-texniki təchizatına görə dünyanın ən tanınmış muzeylərinin ekspozisiyası səviyyəsindədir.

Muzeyin 90 illiyi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 16 mart 2010-cu il tarixli sərəncamı ilə dövlət səviyyəsində qeyd edilmiş, ona həsr olunan tədbirlər 1-3 noyabr tarixlərində "Muzeylər və mədəni irs" beynəlxalq konfransı və noyabrın 24-də keçirilən təntənəli mərasimlə başa çatdırılmışdır.

Böyük uğurla keçən konfrans və təntənəli mərasimdə ölkəmizin dövlət, elm, mədəniyyət xadimləri ilə yanaşı Rusiya, Türkiyə, İran, Misir, Gürcüstan, Ukrayna, Qətər, Suriya, Belarus, Özbəkistan, Qazaxıstan, Macarıstan, Norveç və b. yerlərdən gəlmiş numayəndələr iştirak etmiş, konfrans münasibətilə təşkil edilmiş "Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin inciləri" sərgisinin açılışında olmuşlar. Həmin günlərdə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 22 nəfər əməkdaşı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə "Əməkdar mədəniyyət işçisi" fəxri adına və "Tərəqqi" medalına layiq görülmüş, 30 nəfər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəxri Fərmanı ilə təltif olunmuş, muzeyin direktoru "Şöhrət" ordeninə layiq görülmüşdür.

Bu gün Muzeyin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini tarix elminin son illərdə əldə etdiyi uğurlara və muzeyşünaslığın dünya təcrübəsi ilə təsdiq olunan müasir prinsiplərinə əsaslanaraq ekspozisiyanın qurulması, onun daim zənginləşdirilərək təkmilləşdirilməsi təşkil edir. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyasında gostərildiyi kimi milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına, milli tariximizin, mədəniyyətimizin və dilimizin obyektiv və əsaslı konseptual tədqiqinə yönədilmiş araşdırmalar ölkənin sosial-iqtisadi və mədəni-mənəvi inkişafına uyğun prioritet elmi istiqamət olaraq qəbul edilmişdir. Bundan irəli gələrək, Milli Azərbaycan Tarixi Mu-zeyi bu yaxın illərdə öz fəaliyyətini bir sıra əsas konseptual istiqamətlərdə qurmaq niyyətindədir. Hər şeydən əvvəl xalqımızın çoxəsrlik tarixinin müstəqillik və müasir inkişaf dövrünün tələblərinə uyğun tədqiq və təbliğ olunması, nümayişi və mühafizəsi; davamlı inkişaf strategiyası əsasında dövlət muzey siyasətinin formalaşmasında və həyata keçirilməsində iştirak; muzey işində yeni prinsiplərin və texnologiyaların tətbiqi; muzeyimizin cəmiyyətin tələblərinə uyğun müasir, ölkənin əsas və baş muzeyi, informasiya və turist mərkəzi kimi yeni imicinin yaradılması; muzeydə yeni ekspozisiyaların və sərgilərin təşkili, stasionar ekspozisiyanın daim təkmilləşdirilməsi, cəmiyyətin tələbatına ünvanlanmış yeni layihələrin həyata keçirilməsi və müasir servis infrastrukturunun yaradılması; əlbəttə ki, muzey fondlarının daim yeni materiallarla təchiz olunması, onların mühafizəsinin və təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə müasir infrastrukturanın təşkili; dünya muzeyləri ilə əməkdaşlıq mübadiləsinin aparılması, qarşılıqlı sərgilərin, kütləvi-mədəni tədbirlərin təşkili; Azərbaycan xalqının tarixinin və mədəniyyətinin təbliği məqsədilə xarici dillərdə kitab-albom, kataloq və bukletlərin nəşri, elektron resursların hazırlanması, beynəlxalq muzey layihələrində iştirak; tarixə dair biliklərin kütləvi informasiya vasitələri ilə cəmiyyət arasında populyarlaşdırılması; dövlətin əsaslı investisiyaları hesabına muzey eksponatlarının bərpası və konservasiyası işinin, muzey fondlarının yeni materialla zənginləşdirilməsi məqsədilə satınalma fəaliyyətinin gücləndirilməsi; Azərbaycan tarixinə dair muzey materiallarının tədqiqi, nəşri və s. və i.a.

Tarix Muzeyinin əsas vəzifələrindən biri də tarixi həqiqətin muzeydə qorunan maddi sərvətlər vasitəsilə təqdim və təsdiq olunmasıdır. Tariximizin, mədəniyyətimizin qorunub saxlanması üçün isə mütləq tarixçi, arxeoloq və etnoqraflarımızın, eləcə də yorulmaq bilməyən muzey işçilərimizin böyük zəhmət və məhəbbətlə topladıqları eksponatlar qayğı və mütləq sevgi ilə mühafizə edilməlidir. Son illər müstəqil ölkəmizdə dövlət səviyyəsində həyata keçirilən mədəniyyət siyasəti milli irsimizin qorunması sahəsində uğurlu addımların atılmasına səbəb olmuşdur. Bu siyasətin bariz nümunəsi kimi respublikanın ən mühüm muzeylərinin təmir və bərpasını, onların dünya standartları səviyyəsində təminatını, yeni muzey binalarının tikilməsini, tarix, ədəbiyyat və incəsənət muzeylərinə milli status təqdim edilməsini, tarixi memarlıq abidələrimizin bərpa və konservasiya edilməsi üçün sərəncamlar verilməsini və s. göstərmək olar.

Azərbaycan Prezidentinin xüsusi sərəncamı ilə onun Ehtiyat fondundan, Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə dövlət büdcəsindən respublikanın ilk muzeyi olan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə eksponatların alınması və restavrasiyası üçün 2008-2009-cu, eləcə də 2011-ci illərdə hər dəfə bir milyon manat vəsait ayrılması tarixi əhəmiyyət daşıyan, heç bir qiymətlə ölçüyə gəlməyən bir çox sənət nümunəsini xalqa qaytardı; bu vəsaitə 6851 yeni eksponat alınmış, 6532 eksponat bərpa və restavrasiya olunaraq ikinci həyatını yaşamağa başlamışdır. Dövlətin, dövlət başçısının böyük əhəmiyyətə malik bu əvəzsiz dəstəyinin dəyərini yüksək qiymətləndirən muzey cəmiyyət qarşısında hesabat məqsədilə 2010-2012-ci illərdə yeni alınmış və bərpa olunmuş həmin eksponatlardan "Muzey eksponatlarının ikinci həyatı" adlı iki, "İrsimizin itirilməmiş inciləri" adlı bir sərgi təşkil etmiş, "Mədəni irsin qorunmasında Muzeylərin fəaliyyəti və problemləri" mövzusunda elmi-praktiki seminar keçirmişdir.

Muzeyin həyatında dəfələrlə, çox vaxt köklü surətdə dəyişikliklərə məruz qalan, hər il təkmilləşdirilən ekspozisiya ilə yanaşı müxtəlif mövzulara həsr olunmuş sərgilər də xüsusi yer tutur. Əgər sovet hakimiyyəti illərində təşkil edilən sərgilər əsasən sosialist cəmiyyətini, onun uğurlarını tərənnüm edirdisə, müstəqillik illərindəki sərgilər Azərbaycan tarixinin ən mühüm məqamlarına həsr olunmuşdur. 1991-ci ildə Tarix Muzeyi, yaranmış yeni şəraitdə, birinci Azərbaycan Respublikasının-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə həsr olunmuş stasionar sərgi təşkil etdi. Böyük ictimai rezonansa malik bu və bundan sonrakı illərdə nümayiş etdirilən sərgilər minlərlə tamaşaçını muzeyə cəlb etdi.

Üçüncü minillik muzeyin həyatına zəngin silah kolleksiyası sərgisinin açılması ilə qədəm qoydu. Daha sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinə, Azərbaycanda yaşayan Avropa yəhudilərinə, müstəqilliyimizin bərpasının 10 illik yubileyinə, görkəmli bəstəkar və dirijor Niyazinin 90 illiyinə, dünya azərbaycanlılarının I qurultayına, ulu öndər Heydər Əliyevin xatirəsinə, Xocalı və

20 yanvar soyqırımlarına həsr edilmiş tematik sərgilər tamaşaçılar tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılandı. 2010-2013-cü illərdə muzeydə hər il 6 sərgi keçirməklə cəmi 24 sərgi təşkil olunmuş, 5 beynəlxalq, 4 respublika səviyyəli elmi konfranslar, eləcə də yeni çap olunmuş kitabların təqdimatları, seminarlar və s. keçirilmişdir. Bunlardan "Arşın mal alan: dövr, insanlar, personajlar" (29 sentyabr – 31 dekabr 2013), "20 yanvar – hüzn və qürur günümüz" (6 yanvar – 14 mart 2014), "Dost ellərin hədiyyələri" (16 may – 1 sentyabr 2014), "Azərbaycan neft salnaməsi" (16 sentyabr 2014 - 15 yanvar 2015), "Azərbaycan ikinci dünya müharibəsi illərində" (5 may - 15 sentyabr 2015) sərgiləri, "Məmmədəli Hüseynov" (23 iyun – 1 sentyabr 2014) fotosərgisi respublika ictimaiyyətinin böyük marağına səbəb olmuşdur.

2013-2014-cü illərdə səyyar sərgilərin təşkili ənənəsi də davam etdirilmiş, Gəncə şəhərindən başqa, Bakıda açılan XII Azərbaycan Beynəlxalq turizm və səyahətlər sərgisində muzeyin nəşrləri nümayiş olunmuş (2013), Azərbaycanda və regionda ilk dəfə olaraq keçirilən I Azərbaycan Beynəlxalq "Müdafiə sənayesi" ("ADEX 2014") sərgisində muzeyin pavilyonu qurulmuşdur.

2014-cü ilin noyabrın 29-da Çexiya Milli Tarix Muzeyi ilə bağlanılan memoranduma əsasən Praqa şəhərində Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyası əsasında "Azərbaycan – möcüzəli odlar yurdu" sərgisi açılmış, 2015-ci ilin 15 fevralınadək davam etdirilmişdir. Sərgi çex tamaşaçısını və ölkənin qonaqlarını Azərbaycanın tarixi, dövlətçilik ənənələri, mədəniyyəti, o cümlədən musiqisi ilə əyani olaraq tanış etməklə yanaşı, Çexiyanın "Naprstek" muzeyində qorunan Azərbaycanla bağlı 50 eksponatı da ziyarətçilərə təqdim etmişdir.

Son illər xarici dövlətlərin Azərbaycandakı səfirlikləri ilə əlaqələr daha da intensivləşmiş, Türkiyə Respublikası, Rusiya Federasiyası, Belarus Respublikası, Niderland krallığı səfirlikləri, eləcə də Türkiyə Kültür Mərkəzi, Rusiya Mədəniyyət Mərkəzi ilə birgə tədbirlər keçirilmişdir. Bakının erməni-bolşevik qüvvələrindən azad edilməsinin 95 illiyinə həsr olunmuş "Qafqaz İslam Ordusu və Bakının azad edilməsi - 95" sərgisi Türkiyə səfirliyi və Türkiyə Kültür mərkəzi ilə birlikdə qurulmuşdur (açılışı 16.09.2013); Belarus uğrunda vuruşmuş azərbaycanlılara həsr olunmuş "Они сражались за Беларусь" ("Onlar Belarus uğrunda vuruşmuşlar") kitabının təqdimatı Belarus səfirliyi və Azərbaycan-Belarus dostluq cəmiyyəti ilə birlikdə keçirilmişdir (27.06.2013); Muzey tərəfindən həmin kitabın və fotosərginin Minsk şəhərindəki Belarus Milli Tarix muzeyində təqdimatı da olmuşdur (iyun 2014).

Muzeyin əməkdaşları regionlarda muzey işinin inkişafına kömək məqsədilə Gəncə şəhərindəki qala kompleksində "Gəncənin hərb tarixi" muzeyinin və Xaçmaz şəhərində "Əziz Əliyevin xatirə muzeyi"nin ekspozisiyasının yaradılmasında (2014) fəal iştirak etmişlər.

Muzeyin əlaqələrinin genişləndirilməsi istiqamətində ardıcıl iş davam etdirilmiş,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Xəzər Universiteti, Dövlət Rəssamlıq Akademiyası, Azərbaycan Uşaq və Gənclərin Sülh şəbəkəsi, uşaq yaradıcılıq mərkəzləri, orta məktəblər, turizm şirkətləri ilə əlaqə qurulmuş, onların muzeylə əməkdaşlığı təmin edilmişdir. 2013-cü ilin birinci yarısında 20-dən artıq orta təhsil müəssisəsinin iştirakı ilə "Tarix muzeyi uşaqların gözü" ilə adlı rəsm müsabiqəsi keçirilmişdir. Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi ilə əldə olunmuş razılığa əsasən Muzeydə UNİCER məktəbi şagirdləri ilə mütəmadi olaraq məktəbdənkənar tarix dərsləri aparılır, ali məktəblərin tarix fakültəsinin tələbələri ilə görüşlər keçirilir, "Muzey balacaların gözü ilə" proqramı çərçivəsində bir sıra uşaq bağçalarının tərbiyəçi və uşaqlarının muzeyə ekskursiyaları təşkil edilir.

Muzeydə 2013-cü ildə yaradılmış "Hacı Zeynalabdin Tağıyev klubu" görkəmli Azərbaycan sahibkarı və xeyriyyəçisi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuş məşğələləri mütəmadi olaraq davam etdirir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Bakı Baş Təhsil İdarəsi ilə muzeyin birgə hazırladığı "Elm-təhsil-muzey vəhdətinə məntiqi yanaşma" layihəsi əsasında Bakı məktəbliləri ilə 2014-cü ilin noyabr ayından başlanan və bu gün də davam etdirilən mütəmadi görüşlər gənc nəslin maarifləndirilməsi məqsədi ilə uğurla həyata keçirilir.

Muzeyin 2010-cu ildən fəaliyyət göstərən rəsmi internet səhifəsi "Milli İnternet Mükafatı – NETTY 2013" müsabiqəsində iştirakçı kimi qeydiyyatdan keçirilmiş, respublikanın 50 ən yaxşı saytı sırasına daxil olaraq, sertifikat ilə təltif edilmişdir. Bununla yanaşı, Muzeyin "Twitter" və "Facebook" sosial şəbəkələrində yaradılan səhifəsində, mütəmadi olaraq məlumatların yeniləşməsi işi aparılır.

Sözsüz ki, bütün bu sadalanan işlər muzey əməkdaşlarının gərgin, axtarışlarla dolu fəaliyyəti nəticəsində ərsəyə gəlmişdir. Bu gün də Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi 95 il ərzində olduğu kimi, ölkəmizdə həm tarixi tədqiqatların aparıldığı, həm də xalqımızın maddi sərvətlərinin qorunduğu mühüm elm və mədəniyyət müəssisəsi kimi fəaliyyətini uğurla davam etdirməkdədir.

Nərgiz Əliyeva

Azərbaycan Tarixi Muzeyində qədim və orta əsrlər tarixinin tədqiqi və təbliğinə dair

(1960-1970-ci illər)

Açar sözlər: *Muzey, elmi əməkdaşlar, Azərbaycan tarixi, arxeologiya, etnoqrafiya, numizmatika*

Hər bir xalqın mədəniyyət göstəricisi onun mədəni irsinin zənginliyi ilə ölçülür. Azərbaycan xalqı da onların arasında istisna deyil. Xalqımızın mədəni irsinin toplandığı muzeylər və o cümlədən Milli Azırbaycan Tarixi Muzeyi zəngin irsin toplandığı məkanlardandır. Burada təşkil olunan ekspozisiya ən qədim dövrlərdən başlayaraq son günlərə qədər Azərbaycan tarixini əks etdirir. Azərbaycan Tarixi Muzeyi 1920-ci ildə - Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk ilində yaranmasına baxmayaraq onun ilk ardıcıl ekspozisiyası 1955-ci ildə 28 zalda təşkil edilmişdir. Bu vaxtdan etibarən muzey ekspozisiyasının elmi cəhətdən zənginləşdirilməsi işi davam etmişdir. Ekspozisiyanın zənginləşdirilməsi üçün materialların toplanması, tədqiq edilərək araşdırılması işinin yükü Muzeyin elm ocağına cəm olunmuş görkəmli alimlərinin çiyninə düşür. Məqalədə Azərbaycanın qədim və orta əsrlər dövrünün tədqiqatı ilə məşğul olan alimlərin elmi fəaliyyətindən bəhs olunacaq. Onların arasında 1960-70-ci illərdə yaradıcılığında Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixi tutan Y.Paxomov, Ə.Rəcəbli, Ş.Sadıxzadə, Ə.Hüseynov, R.Məmmədov, G.Əbilova, Z.Yampolski, S.Aşurbəyli, N.Qolubkina, M.Hüseynov, V.Kvaçidze, V.Fomenko, V.İslamova, H.Quliyev, M.Quliyev, M.Atakişiyeva, Q.Qaraqaşlı və b. qeyd etmək lazımdır. Onlardan bəziləri Arxeologiya fondundakı materiallara müraciət etmiş, bir çoxları isə arxeoloji, etnoqrafik və numizmatik ekspedisiyalarda iştirak etmişlər.

1959-cu ilin ikinci yarısından başlayaraq, 1960 və 70-ci illərdə, xüsusilə, aşkar edilmiş obyektlərin dövrünü nisbi də olsa təyin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Tarixi Muzeyi Azərbaycanın şimal rayonlarında (Xızı, Xaçmaz və Xudat), Ağcabədi, 1970-ci illərdə isə şimal bölgələri olan Quba, Qonaqkənd, Dəvəçi və Qusar rayonları ilə birlikdə Naxçıvan, Qəbələ və Abşerona kəşfiyyat xarakterli arxeoloji, numizmatik və etnoqrafik ekspedisuyalar, və nəhayət, Xəzər dənizi suları altında qalmış maddi-madəniyyət nümunələrini aşkar etmək üçün ekspedisiyalar təşkil edilmişdi.

G.Əbilova, S.Qazıyev və Y.Paxomov

1959-cu ildə Ağcabədi rayonundakı yeni su kanalı tikintisi ilə əlaqədar rayonun Hindarx kəndi ətrafında müxtəlif arxeoloji materiallar (on ədəd gil qab, qayıqvari dən daşı, ipəyirən, kiçik qab formasında oyuncaq, şüşə muncuqlar, tuncdan qolbaq hissəsi, təkər formasında yumru daş kütləsi və s. tapılmışdı. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əməkdaşları bu abidənin xarakterini və dövrünü müəyyənləşdirmək məqsədi ilə həmin yerə ezam edildilər. Tədqiqatın nəticələri G.Əbilova və Ş.Sadıqzadənin həmmüəllif olduğu "Müxtəlif təbəqəli yeni arxeoloji sahə" adlı məqalədə çap olundu (45).

Materialların ilk dəfə öyrənilməsi nəticəsində müəyyən edidi ki, bunlar müxtəlif dövrlərə aid olub həmin sahənin bir neçə mədəni təbəqəyə malik olduğunu söyləməyə imkan verir. Müəlliflər belə nəticəyə gəldilər ki, Ağcabədidən tapılan qablar öz hazırlanma texnikalarına görə tunc dövründən başlayaraq, ilk orta əsrlərə qədər olan uzun bir dövrü əhatə edir. Müqayisələr aparan müəlliflərə görə onlar daha çox Mingəçevirin küp qəbirləri və Xocalı-Gədəbəy, həmçinin Qurtqaşen rayonu (hazırda Qəbələ-N.Ə.) Türyançay boğazında aşkar edilmiş arxeoloji materiallarla oxşardır. Ağcabədi tapıntılarının öyrənilməsi belə söyləməyə əsas vermişdir ki, Yaloylutəpə mədəniyyəti yalnız Azərbaycanın şimal rayonlarında deyil, eyni zamanda Kür çayının sağ sahili rayonlarında da yayılmışdı.

1970-ci illərin əvvəllərində Arxeoloji materialları tədqiq edən Muzeyin əməkdaşı T.Qolubkina Azərbaycanda tapılmış küp qəbirlərini tədqiq edərək onların antik formada olub yüksək ixtisaslı Alban dulusçuları tərəfindən hazırlandığı qənaətinə gəlmişdir. Müəllifə görə onlar böyük istedad və fantaziya ilə öz sənət nümunələrinə yerli özünəxas mədəniyyət elementləri gətirmişlər (52, c. 13-16).

Azərbaycanın şimal rayonlarına (Xızı, Xaçmaz və Xudat) olan arxeoloji ekpedisiyalarda Azərbaycan Tarix Muzeyinin əməkdaşı Şərqiyyə Sadıxzadə, Muzeyin rəssamı Əlisəttar Molla Pənah oğlu və elmi işçi Qardaşxan Aslanov iştirak etmişdilər. Səfər vaxtı Xızınn Fındığan kənd xarabalığı daşları arasında üzərində üz-üzə durmuş iki tovuz quşu həkk edilmiş daş abidə elmi işçilərdə maraq oyatmışdı. Onların hazırladığı hesabatda göstərilirdi ki, Azərbaycan ərazisində boğazında lent olan üz-üzə dayanmış qoşa tovuz quşlarının təsvirinə ikinci dəfədir ki, təsadüf edilir. Birinci dəfə

Ş.Sadıxzadə

Rəssam Əlisəttar

1949-cu ildə Mingəçevir arxeoloji qazıntılarında R.Vahidov Alban məbədində buna təsadüf etmişdi. Q.Çubinaşviliyə əsaslanan Ş.Sadıqzadə qeyd edirdi ki, bu forma- lentli tovuz quşlarının təsvirləri Zaqafqaziyanın başqa yerlərində də tapılmışdır (17, s. 118-119). Əsasən xristianlığa aid belə təsvirin qarıqlarına Azərbaycanın başqa yerlərində təsadüf edilməsi müəlliflərdə maraq oyatmışdı. Q.Çubinaşvili qeyd edirdi ki, Zaqafqaziyada xristianlıq abidələrinin bu nişanələri XVIII əsrə qədər davam etmişdi (43). Eyni zamanda, Ekspedisiyanın nəticələrinə görə, arxeoloqlar belə belə hesab etmişlər ki, VII-VIII əsrlərdə hazırkı Findığan ərazisində orta əsr şəhəri mövcud olmuşdur.

Elmi işçilər Xudat meşəsində üzərində yazı olan çoxlu qəbir daşlarını da tədqiq etmişlər. Həmin yazılara görə, Xaçmaz və Xudat rayonlarında aşkar edilmiş qəbir abidələrini onlar tunc dövrünə aid etmişlər.

Arxoloji qazıntılar nəticəsində Azərbaycan ərazisində əldə edilmiş və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunda mühafizə edilən qədim nəqliyyat vasitələrinin öyrənilməsinə ilk təşəbbüs də Ş.Sadixzadəyə müyəssər olmuşdur. Arxeoloq arxeoloji qazıntılar nəticəsində son illər ərzində Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji fonduna daxil olmuş Azərbaycanda qədim nəqliyyat vasitələrinə aid bir neçə materialı tədqiqat süzgəcindən keçirmişdir. Ş.Sadıxzadə boyunlarında keçmə dəlik olan öküz heykəlləri haqqında məlumat verərək onların birinci dəfə Kültəpə qazıntıları zamanı aşkar olduğunu qeyd edirdi. Müəllif paralellər apararaq belə nəticəyə gəlir ki, bu deşik onlardan qoşqu heyvanı kimi istifadə edildiyini göstərir (18, s. 22). Müəllif bütöv təkərli araba modeli haqqında da məlumat verərək göstərir ki, bu model (14) 1947-ci ildə Mingəçevirdə Kür çayının sol sahilində, geniş qəbristanlıqda tam bükülü vəziyyətdə basdırılmış skeletin

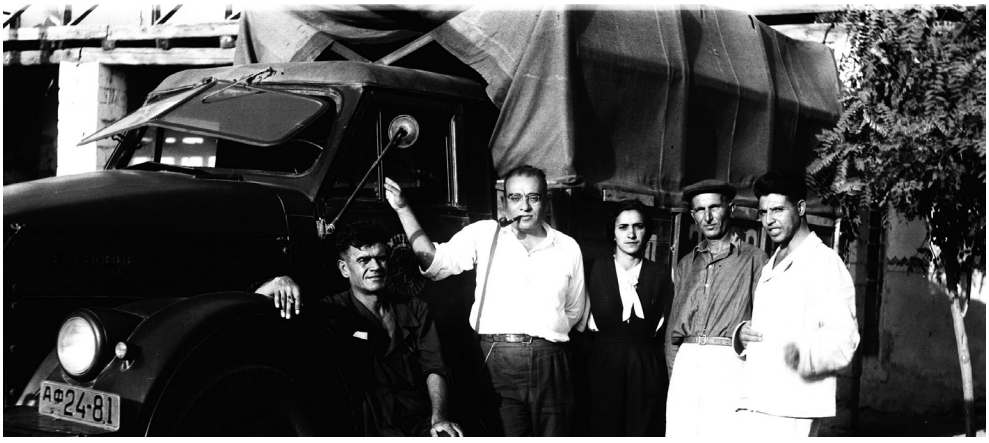

Q. Aslanov (sağdan 2-ci), V. Fomenko (3-cü), R. Vahidov (4-cü)

yanında tapılmışdır. Müəllif sonda göstərir ki, bu araba modelləri Azərbaycanda yalnız nəqliyyat vasitələrini deyil, eyni zamanda yarımköçəri həyat formasının (yaylaq-qışlaq) meydana gəlməsini öyrənmək üçün qiymətli tarixi materiallardır.

1961-ci ilin aprel ayında Yardımlı rayonunun Dəlləkli kəndində təsərrüfat işləri ilə əlaqədar yer qazılarkən arxeoloji materialların tapılması ilə əlaqədar həmin əraziyə Muzeyin kiçik elmi işçisi Q.Aslanov ezam olundu. Daha sonra, 1963-cü ildə abidənin tədqiqi ilə məşğul olan Ş.Sadıxzadənin "Yardımlı rayonundan tapılmış arxeoloji materiallar" adlı məqaləsi muzeyin toplusunda çap olundu. Məqalədə göstərilirdi ki, indiyə qədər Yardımlı rayonunda arxeoloji qazıntılar aparılmamışdır. Ona görə də haqqında bəhs edilən kup qəbri həmin rayonda əldə edilən ilk tapıntı kimi qiymətləndirilməlidir. Göstərilir ki, bu küp, materiallarına görə, bu günə kimi tapılan küplər arasında müstəsnalıq təşkil edir. Belə ki, adi küp qəbirləri içində adətən bir ölü və nadir hallarda iki ölü skeletinə təsadüf edldiyi halda, bu küpün içində üç insan skeleti yerləşdirilmişdir. Mingəçevir və Azərbaycanın digər yerlərindən tapılmış küp qəbirləri materialları ilə müqayisələr aparan müəllif bu əşyaların e.ə. I və e. I-II əsrlərinə aid edir (44, s. 5-9).

Xəzər dənizi suları altında qalmış Səbail şəhərinə aid Azərbaycan orta əsrlər dövrü tarixi üzrə yaddaqalan elmi məqalələr yazmış Əhməd Hüseynovun maraq dairəsinə muzey eksponatlarının öyrənilməsi (4, s. 324-328; 5, s. 142-151) ilə bərabər epiqrafik abidələrin tədqiqi də daxil olmuşdur (21, s. 44-55; 6, s. 68-73). O, hələ 1956-cı ildə Xaldan və Samux rayonlarının su altında qalan epiqrafik abidələrini tədqiq edərək, onların XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid nəsx və nəstəliq xəttilə Azərbaycan dilində yazılmış abidələr olduğunu, onlardan birinin üzərində isə hətta Azərbaycan şairi Vidadinin bir beytinin məharətlə işləndiyini təyin etmişdir.

Hələ 1950-ci llərin sonunda Ə.Hüseynov qeyd edirdi ki, "Azərbaycan və onun paytaxtı Bakı tarixi əhəmiyyətə malik abidələrlə zəngindir. Bu abidələr Azərbaycan tarixinin bəzi qaranlıq səhifələrini aydınlaşdırmaq işində çox mühüm rol oynayır. Keçmişdən bizə miras qalmış Abşeron abidələri içərisində "Səbail", yaxud "Bayıl daşları" son dərəcə qiymətli və maraqlı tarixi sənəddir"(7). Tədqiqatçı orta əsr səyyahları, coğrafiyaşünas və tarixçilərinin qeydlərinə əsasən yazırdi ki, XIV əsrdə Xəzər dənizinin səviyyəsinin müntəzm olaraq dəyişməsi nəticəsində bir sıra adalar, o cümlədən "Səbail" abidəsi suya qərq olmuşdur. Məşhur orta əsr tarixçisi Əbdürrəşid Bakuvinin "Xəzər dənizinin ləpələri o zaman İçəri şəhərdə yerləşən Cümə məscidinə (XIV əsr) qədər gəlib çatırmış" məlumatı ilə yanaşı, müəllif

Elmi işlər üzrə direktor müavini Ə. Hüseynov

Sağdan: Ş.Sadıxzadə, Ə.Hüseynov, R.Məmmədov və T.Qolubkina

xalq arasında deyilən rəvayəti də oxucuya təqdim edir. Rəvayətə görə, Bakı şəhərinin ilk hakimlərindən biri dəniz tərəfdən xarici hücum və basqınların qarşısını almaq məqsədilə şəhərdən gün çıxana doğru həmin qalanı tikdirmişdir. Burada olan gözətçi məntəqəsindən məşəl yandırılmaqla düşmənin hücumu və ya hər hansı bir şübhəli hadisə barəsində qabaqcadan şəhərə xəbər verilirdi. Ə.Hüseynov XVII-XIX əsrlərdə yaşamış və bu qəribə tikinti barədə fikirlərini söyləmiş A.Bakıxanov, B.Dorn, İ.Berezin, İ.Şopen, S.Bronevski kimi görkəmli alimlərin adlarını çəkir. Müəllif daha sonra yazır ki, abidə yalnız 1938-1940 –cı illərdə Az.SSR EA Tarix İnstitutu tərəfindən arxeoloji tədqiqat aparılaraq dərindən öyrənilmişdir. Abidə haqqında geniş məlumat verən Ə.Hüseynov sonda yazır ki, abidənin nə məqsədlə tikilməsi indiyə qədər müəyyən olunmamışdır. Bakı limanında tədqiqat işləri aparan İ.M. Cəfərzadənin fikrincə, bu abidə atəşpərəstlərə məxsus dini ayin tikintisidir. Keçmişin dəyərli yadigarı olan üzəri yazılı və təsvirli daş lövhələri Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ekspozisiyasında və Bakı Şirvanşahlar sarayında nümayiş etdirilir.

1960-ci illərin əvvəllərində Ə.Hüseynov daha bir yeni epiqrafik abidəni Azərbaycan tarixşünaslığına töhfə edir. 1954-cü ildə Bakı qala divarları təmir olunarkən Qoşa qala qapıları adlanan yerdə qala bürclərinin birindən yazılı daş aşkar edildi. Bakı şəhərinin qədim tarixi üçün son dərəcə qiymətli sənəd olan bu kitabə mütəxəssislər arasında mövcud olan bir sıra qarışıq və mübahisəli fikirləri müəyyən dərəcədə həll etmiş oldu. Üç sətirlik kitabədə şəhər qalasının "... Böyük şirvanşah Əbül Heca Mənuçehr tərəfindən tikildiyi" yazılmışdı (6, s. 68-73). Müəllif tədqiqatı zamanı müəyyən etmişdi ki, Bakının kitabədə göstərilən qala divarı Əül Heca ləqəbli Şirvanşah II Mənuçehrin (1120-1149) əmri ilə bina edilmişdir. Bu dövrdə Xəzər dənizində əsas və əhəmiyyətli liman hesab olunan Bakı şəhəri hər hansı xarici hücumlardan mühafizə olunmaq üçün qala divarları ilə möhkəmləndirilmişdi. Müəllif məxəzlərə əsasən yazır ki, XII əsrdə şirvanşahlar Xəzər dənizində hətta möhkəm donanma yaratmışlar. Müəllif göstərir ki, kitabəli daşın iri həcmi və burada verilmiş əzəmətli cümlələr tarixi sənəd kimi bu fikri təsdiq edir. Bakıda iri donanmanın olması fikrini muzeyin dissertantı olmuş tarix üzrə fəlsəfə doktoru Samir Məmmədov "IX əsrin sonu- XIII əsrin əvvəllərində Şirvanşahlar dövlətinin hərbi gəmiləri haqqında"kı məqaləsində (35, s. 39-44) yeni faktlar əldə edərək bir daha təsdiqlədi.

Məlumdur ki, xalqlar arasında əlaqələrin öyrənilməsi gələcək üçün böyük

M.Hüseynov və G.Əbilova

əhəmiyyət kəsb edir. Əhməd Hüseynovun 1963-cü ildə işıq üzü görmüş monoqrafiyası bu mövzuya- son orta əsrlər Azərbaycan-rus əlaqələrinə aiddir. Müəllif haqlı olaraq göstərirdi ki, "Azərbaycan-Rusiya əlaqələrinin tarixi həm də Azərbaycanın özünün tarixidir" (22, s. 4). XVIII əsrə qədər Azərbaycan-rus qarşılıqlı əlaqələrini çoxsaylı mənbə və ədəbiyyat əsasında təhlil edən müəllif belə nəticəyə gəlmişdir ki, bu əlaqələrin demək olar ki, min illik bir tarixi vardır. Müəllif göstərir ki, Azərbaycan və rus xalqının dostluğu bir çox əsrlər ərzində ərsəyə gəlmiş, inkişaf etmiş və möhkəmlənmişdir. Şirvan Yaxın Şərqdə və Qafqazda birinci dəfə olaraq Rus dövləti ilə diplomatik əlaqələr yaratmışdır. Azərbaycan tacirlərinin Rusiya ilə ticarəti Azərbaycanın Rusiya ilə əlaqələrinin faktiki başlanğıcını tutur. Bu ticarətdə əsas rol ipək xammalına məxsus idi. XV-XVII əsrlərdə Rusiya hökuməti və Azərbaycan arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaranması və inkişafında da əsas rol bu və ya digər tərəf arasında həm də diplomat rolunu oynayan tacirlərə məxsus idi. Lakin, təəssüf ki, bu əlaqələr heç də həmişə rəvan getməmiş, bəzən enişli-yoxuşlu olmuşdur. IX-XIII əsrin əvvəllərində Şirvanşahlar dövlətinin Xəzər dənizində əsas rəqibi ruslar idi. Onlar Bərdəyə qarət məqsədi ilə bir neçə dəfə hücum etmişlər. Şirvan hərbi-dəniz donanması tərəfindən 1174-1175-ci il tarixində keçirilmiş strateji əməliyyat nəticəsində onlar tamamilə məğlub edilmişlər.

Muzeydə nümayiş etdirilən orta əsr maddi-mədəniyyət nümünələrinin öyrənilməsində də Ə.Hüseynovun böyük rolu olmuşdur. O, hazırda ekspozisiyada nümayiş edilən Azərbaycanın orta əsr idmana aid materiallara həsr olunmuş çox əhatəli və geniş bir məqalə həsr etmişdir (24, c. 23-37). R.Məmmədovla birgə yazılan bu məqalədə müəlliflər qədim yunan, latın, hind, ərəb, fars, türk məxəzləri, Qərbi Avropa və rus səyyahlarının qeydlərindəki məlumatları üzə çıxararaq yazırlar ki, Azərbaycanda idman tarixinə dair dəyərli məlumat vardır. Xüsusilə, Azərbaycan klassikləri Nizami, Xaqani, Qətran Təbrizi, Füzuli, Xətai və digərlərinin əsərlərində çovqan, nərd və şaxmat oyunlarına, oxatma, atçapma, güləşmə və sairəyə dair zəngin materiallara təsadüf edilir. Müəlliflər orta əsr mənbələrinin verdiyi məlumatlarla yanaşı müzeydə saxlanılan ilk orta əsrlərə dair zərə oxşayan oyun daşları, maddi-mədəniyyət abidələri üzərində saxlanılmış təsvirləri tədqiq edərək belə nəticəyə gəlirlər ki, hələ qədim dövrlərdən Azərbaycanda müxtəlif oyunlar mövcud idi. Məxəzlər üzərində aparılan araşdırma nəticəsində müəlliflər göstərirlər ki, orta əsr Azərbaycan şəhərlərində- Bakı, Təbriz, Şamaxı, Gəncə, Ərdəbil, Bərdə, Şəki, Naxçıvanda xüsusi idman yerləri- zorxanalar var idi. Tədqiqatda Azərbaycan Tarix

Muzeyində saxlanılan şərq idman alətləri və canbaz geyimləri də xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi göstərilmişdir. Sonda müəlliflər belə nəticəyə gəlir ki, Azərbaycan xalqının zəngin idman ənənələrinin tarixi öz kökü etibarı ilə çox qədimlərə gedib çıxır. Azərbaycan xalqının milli idman tarixini maddi mədəniyyət abidələri, qədim və orta əsr məxəzləri əsasında öyrənmək faydalı və əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Bu sahədə tədqiqatı gələcəkdə də davam etdirmək lazımdır. Müəlliflərin sözünə qüvvət bu mövzu Muzey əməkdaşları tərəfindən yeni əldə olunmuş sənədlərə əsasən hazırda da davam etdirilir (20, s. 49-66).

Muzeydə fəaliyyət göstərmiş Azəbaycan arxeoloqlarından Məmmədəli Hüseynov 1960-cı ildə çap etdiyi məqalədə Muzeyin Arxeologiya fondunda qorunan daş alətlər haqqında ətraflı məlumat verir (23, s. 14-22). Bunlar İ.Cəfərzadə tərəfindən Dəstəfur rayonunda və Y.Qummel tərəfindən Xanlar rayonunda tapılan daş alətlər haqqındadır. Onları tədqiqat süzgəcindən keçirərək müqayisəli təhlil edən müəllif güman edir ki, bunlar daş dövrünə aiddir. Həmin rayonlarda yaşayış olmasını göstərən müəllif əlavə olaraq qeyd edir ki, buna baxmayaraq, hələlik daş dövrü insanlarının düşərgələri aşkar edilməmişdir.

Muzeyin Arxeologiya fondunun əməkdaşı V.Fomenko isə orta əsr Mingəçevir materiallarına müraciət edir (34, s. 23-27). Müəllif göstərir ki, şüşə qolbaqlar V-VII əsrlərə aid katakopmba qəbirlərindən tapılmasımna baxmayaraq, şüşə məmulatı müxtəlif dövrlərə aid qəbirlərdən, hətta, e.ə. IX-VIII əsrlərə aid abiədlərdən də əldə edilmişdir. Lakin, hələlik, müəllifin qənaətinə görə, şüşə istehsal edən ocaqlar və yerlər müəyyən edilmədiyindən, bu məsələnin ciddi işlənməyə və tədqiqə ehtiyacı vardır (16, s. 38-40).

Muzeyin zənginləşməsində Azərbaycan ərazisindən tapılmış sikkə nümunələrinin böyük rolu olmuşdur. Hələ 1952-ci ildə Ağdam rayonu Xındırıstan kəndində İsmayılbəy tərəfindən tapılmış dəfinəni öyrənən Numizmatika fondunun əməkdaşı A.Rəhimov daha sonra Gədəbəy dəfinəsini tədqiq edərkən müəyyən etmişdir ki, dəfinəyə daxil olan sikkələrin hamısı Səfəvi sülaləsinin hakimiyyəti dövrünə aiddir. O, 1961-ci ildə arxeoloji qazıntılar zamanı Beyləqandan tapılmış möhür üzüyünü tədqiq edərək onu XII-XIII əsrlərə aid edir və bu nadir tapıntının vəqf sənədlərinin və başqa müqavilələrin təsdiqi üçün istifadə edildiyi ehtimalını irəli sürmüşdü.

A.Rəhimov

Böyük numizmat alim Yevgeni Paxomov 1960-ci illərdə elmi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Professor Y.A. Paxomov özünün "Монетные клады Азербайджана, других республик, краев и областей" adlı silsilə

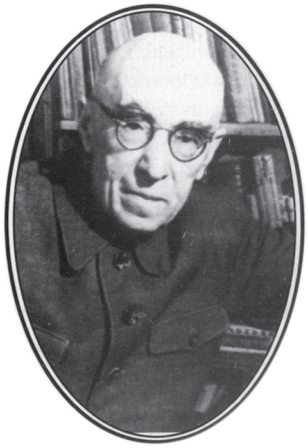

Y.Paxomov

əsərlərinin 1966-cı ildə nəşr olunmuş IX buraxılışında 1950-1960-cı illərdə Azərbaycan ərazisində tapılan numizmatik tapıntıların dəqiq və yiğcam təsvirini vermiş, 1961, 1963-cü illərdə çapdan çıxmış "Монеты Азербайджана" adlı monoqrafiya (Azərbaycan sikkələrin Korpusunun I və II buraxılışlarında) e.ə. III və eramızın IX yüzilinədək Azərbaycanda zərb olunmuş sikkələrin geniş elmi təsvirini vermişdir. O, elmi məqalələrində arxeoloji materiallara və təsadüfi tapılan sikkələr üzərində apardığı tədqiqatlara əsasən aydınlaşdırır ki, hələ e.ə. IV əsrdən Azərbaycan ərazisinə başqa ölkələrdən pul sikkələri gətirilirdi. Müəllif qeyd edir ki, ticarətdə pul dövriyyəsi ilə əlaqədar olaraq I əsrdən etibarən bi proses daha da artır. 1958-ci ildə Şamaxının Xınıslı kəndində tapılmış dəfinədə eyni zamanda Makedoniyalı İsgəndərin və ya selevkilərin dirhəmlərinə təqlidən kəsilən, yazısı olmayan yüzlərlə sikkə tapılmışdır. Müəllif təqlidən yaradılan belə sikkələri Albaniyada yerli pul zərbinin ilk nümunəsi hesab etmişdir (36, s. 74-76).

1960-ci ildə Y.Paxomovun tələbəsi, hələ o vaxtlar gənc Əli Rəcəbli numizmatika elmi sahəsində uğurlar əldə etməyə başlayır. O, Sovet numizmatikasında 60-cı illərə qədər öyrənilməmiş Səfəvilər dövlətində məskukət işinin təşkili məsələsini araşdırmağa başlayır (37, s. 46-62). "Təzkirət əl-Mülük", "Ayini Əkbəri", gürcü mənbəyi "Düstürlamali" kitablarından, XVI-XVIII əsrlərdə İranda və Azərbaycanda olmuş Avropa səyyahları və missionerlərinin xatirələrindən alınan məlumatları qarşılıqlı surətdə öyrənən müəllif Səfəvilər zərbxanaları haqqında yeni maraqlı məlumatlar vermişdir.

Səfəvilər dövlətində I Şah İsmayıl və I Şah Abbasın sikkə-pul islahatları, yeni əsas pul vahidləri şahi və abbasilərin təsviri, mis sikkələr zərbi məsələləri ümumi pul dövriyyəsinin 1960-ci illərə qədər çox az öyrənilmiş sahələrindən birini təşkil edirdi. Numizmat alim Əli Rəcəbli buna görə öz tədqiqatını bu məcraya yönəldti. Onun Səfəvilər dövlətində məskukət işi haqqında yeni məqaqləsi 1962-ci ildə çap olundu. Bu dəfə müəllif Səfəvilər dövlətində məskukət işi mövzusuna müraciət etmişdi. Səfəvi şahı II İsmayıl hakimiyyət başına gəldikdən sonra dövlətin daxili siyasəti sahəsində həyata keçirdiyi ilk və mühüm tədbirlər içərisində islam dininin iki əsas təriqəti-şiəliklə sünnülük arasındakı nifaqı ləğv etmək məqsədi ilə bir sıra fərman vermişdi. Yazılı mənbələrə müraciət edən müəllif göstərir ki, bu dini islahat məskukət işinə də təsir göstərmiş, II İsmayının adı ilə vurulan sikkələrin üzərindəki yazılardan bir təbliğat vasitəsi kimi istifadə olunmuşdu. Bu sikkələrin tədqiqi II İsmayılın hökmranlığı zamanı zərbxanaların ixtisara salındığını təsdiq

edir. Prof. Ə.Rəcəbli göstərir ki, həmin vaxt zərbxanaların sayı 13-dən çox deyildi və həmin zərbxanaların əksəriyyəti Azərbaycan şəhərlərində yerləşdirilmişdi (38, s. 85). Alim 1963-cü ildə çap etdirdiyi digər elmi məqalədə bu məsələləri tədqiqat çevrəsinə daxil edərək, Səfəvilər dövlətində mis sikkə buraxılışının muxtar xüsusiyyəti daşıdığını, yəni ayrı-ayrı vilayətlərin mərkəzi şəhərlərində vurulan mis sikkələrin yalnız öz vilayətlərinin iqtisadi və ticarət ehtiyaclarını ödəmək məqsədini daşıdığını, beləliklə də, zərb olunduğu yerdən başqa, digər şəhər və vilayətlərdə tədavüldə iştirak etmədiyini sübut edir. Bu da, öz növbəsində, müəllifin qeyd etdiyi kimi, yerli hakimlərin bundan sui-istifadə etməsinə səbəb olur, ölkədə daxili, şəhərlərarası ticarətin inkişafına maneçilik törədir, digər tərəfdən də əhalinin maddi vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi (39, s. 53-68).

Sağdan: Ə.Rəcəbli, S.Məmmədova, Z.Ələsgərova, R.Əliyev

1960-1970-ci illərdə Azərbaycan numizmatikası elmi məsələlərin həllində yeni fazaya qədəm qoydu. Yeni numizmatik materialların tapılması, muzeydə numizmatık materialların toplandığı baza əsasında sikkə zərbi və orta əsr Azərbaycanın pul dövriyyəsinin ayrı-ayrı məsələlərini tədqiq edən bir sıra əsərlərin meydana gəlməsi həll edilməsi vacib olan məsələlər dairəsini daha da genişləndirmək imkanı verirdi. Onillikdə tapılmış sikkə dəfinələri nəinki sikkə zərbi tarixi və pul tədavülü məsələlərini öyrənməyə yardım edir, eyni zamanda Azərbaycan tarixinin ictimai-iqtisadi həyatının ayrı-ayrı sahələrini, eləcə də müxtəlif tarixi dövrlərdə onun xarici aləmlə mədəni, siyasi və digər əlaqələrinin öyrənilməsinə kömək edirdi. Xınıslı dəfinəsindən sonra 1960-cı illərdə tapılmış Gədəbəy (1967-ci il), Çuxur-Qəbələ (1963-cü il) və Əli Bayramlı (1961-ci il) pul dəfinələri, müəllifin qeyd etdiyi kimi, qədim Azərbaycanın yerli pul dövriyyəsi və ticarət-pul tədavülünün inkişaf dərəcəsi haqqında alimlərin fikrini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirdi. Daim axtarışda olan Əli Rəcəbli yeni tapılmış sikkə dəfinələrinin (Gədəbəy, Çuxur-Qəbələ, Cəlilabad, Qazax və Zaqatala dəfinələri) Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün rolunu aşkara çıxara bildi

Ə.Rəcəbli

V.Kvaçidze

(40, s. 204-212). Müəllif yeni dəfinələrin tapılma dövrünü mərhələlərə bölməklə elmi təsnifatını vermiş, Azərbaycanın qədim və orta əsrlər dövrü tarixinin öyrənilməsi üçün qiymətli mənbə kimi əhəmiyyətini göstərmişdir.

1960-cı illərin sonlarından başlayaraq Azərbaycanın sualtı arxeologiyasının öyrənilməyə başlanması qədim və orta əsrlər dövrünün öyrənilməsinə də yeni bir səhifə açdı. Xəzər dənizində aşkar edilən maddi-mədəniyyət abidələri- Bakı buxtasındakı Bayıl qəsri, dənizin dərinliklərinə qədər uzanan Dərbənd səddi və s. dənizdə aparılan sualtı-arxeoloji tədqiqatların böyük elmi perspektivə malik olduğunu göstərirdi. SSRİ Nazirlər Soveti yanında Elm və Texnika Dövlət Komitəsi, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının 1968-ci il fərmanı ilə Xəzər dənizi sahillərində tarixi-arxeoloji abidələrin öyrənilməsi Azərbaycan Tarixi Muzeyinə tapşırıldı. Xəzər dənizinin sualtı arxeoloji ekspedisiyaların təşəbbüskarı kimi Azərbaycan Tarixi Muzeyi 1971-ci ilin may ayında SSRİ Elmlər Akademiyası Sualtı tədqiqatlar üzrə Okeonoqrafiya Komissiyasının üzvlüyünə qəbul olundu.

Azərbaycanın sualtı arxeologiyasının ilk dəfə olaraq öyrənilməsi Milli Azərbaycan Tarix Muzeyinin əməkdaşı arxeoloq Viktor Kvaçidzenin adı ilə bağlıdır (31, s. 238-240; 32, s. 23-27). Sualtı arxeoloji ekspedisiya işləri 20 ilə yaxın çox, 1968-1986-cı illərdə davam etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Xəzər dənizində aparılmış sualtı kəşfiyyat və tədqiqat işləri nəticəsində sualtı tədqiqat üçün iki maraqlı rayon təyin edildi: dəniz sərhədi ilə quru arasında yerləşən Bəndovan şəhər yeri (Nord-Ost-Kultuk) və Qalagah və Amburan burnu (Abşeronun şimal sahili) arasında yerləşən qədim Bilgə port-dayanacağı. Sualtı arxeoloji ekspedisiya işləri zamanı dənizin dibindən və sahil zolağından iki min arxeoloji əşya aşkar edildi. Onların arasında sadə və şirlənmiş qablar, dulusçuluq məmulatı, tikinti materialları, əmək alətləri IX-XVIII əsrlər sikkə və bəzək əşyaları aşkarlandı.

Ekspedisiyada

1973-cü il yanvarın 19-da Respublika Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti 1973-cü il yanvarın 19-da Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru, Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü P.Əzizbəyovanın "Muzeyin sualtı tarixi-arxeoloji tədqiqatlarının nəticələri"

haqqında elmi məruzəsini dinlədi. Rəyasət Heyəti muzeyin aşkara çıxardığı Kür çayı mənsəbində Xəzər sularında qərq olmuş orta əsr şəhər yeri Bəndovan və Amburan burnundakı (Bilgəh kəndi) dəniz limanı izlərinin tapılmasını Azərbaycan xalqının maddi-mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi işində qiymətli nəaliyyət kimi qeyd etmiş və SSRİ Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətində dinlənilməsini məsləhət görmüşdür. Məruzədə göstərilirdi ki, Nord-Ost-Kultukda (Bəndovan) aparılan axtarışların arxeoloji kəşfiyyat məqsədi daşıdığına baxmayaraq, hər halda müəyyən nəticələrə gəlməyə imkan yaradır. Şübhə yoxdur ki, həmin ərazidə Azərbaycanın orta əsr şəhərlərindən birinin qalıqları mövcud olmuşdur. Çox ehtimal ki, bu şəhər tarixi ədəbiyyatda qeyd olunan, lakin, hələ də yerləşdiyi mövqeyi müəyyənləşdirilməyən yaşayış məntəqələrindən biridir. Tikinti və mədəni təbəqənin qalıqları dənizin dibindən tapılan IX-XIII əsrlərə aid sinxron arxeoloji materiallarla birlikdə dəniz sahili şəhər yerinin IX-XIII əsrlərə aid olduğunu söyləməyə imkan verir. 900-dən çox arxeoloji tapıntı əldə edilmişdir. Hazırda Azərbaycan Taruixi Muzeyinin əməkdaşları "Xəzər dənizinin Azəbaycan sahilində yerləşən və sulara qərq olmuş şəhər və yaşayış yerləri" probleminin tədqiqi ilə məşğul olarkən əsas sualtı tədqiqat obyektlərini müəyyənləşdirmişdir: Kür çayı mənsəbi ilə Bəndovan burnu arasındakı ərazi və Abşeronun şimal sahilindəki Amburan burnundan Şüvəlan burnunadək olan sahə. Məruzəçi hidroarxeoloqların əldə etdikləri ilkin nailiyyətlər haqqında danışaraq göstərdi ki,onlar Xəzər dənizinin qədim sahil xəttini üzə çıxarmaq və arxeoloji mədəni təbəqələrin dövrünü müəyyənləşdirməklə elmin bir çox sahələrinə və hər şeydən əvvəl bilavasitə Xəzərin dinamikası və geomorfologiyası ilə məşğul olan tədqiqatçılara misilsiz xidmət etmiş olacaqlar (46).

Fotoqraf M.Nəsirov ekspedisiya üzvü kimi

P.Əzizbəyova

Sonrakı illərdə həyata keçirilən ekspedisiyaların sayı azalsa da, əldə olunan materialın tədqiqi işi ardıcıl olaraq aparılmışdır. 2010-cu il yanvar ayında "Sualtı arxeologiya -40 il" sərgisi açılmış və Viktor Kvaçidzenin "Xəzər Atlantidası" kitab-albomunun (8) təqdimat mərasimi keçirilmişdir. Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətinin Qazi-Mağusa şəhərində 18-20 mart 2010-cu il tarixində keçirilən 4-cü "Sualtı Tədqiqatlar" Beynəlxalq konfransında Muzeyin əməkdaşı t.e.n.

S.Aşurbəyli

Fariz Xəlilli "Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində sualtı arxeoloji materiallar" mövzusunda məruzə etmişdir.

Bakı ilə bağlı mövzuya Muzeyin əməkdaşı, bir müddət Muzeyin "Azərbaycanın Orta əslər tarixi" şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışmış Sara Aşurbəyli də müraciət etmişdi. Onun 1967-ci ildə yazdığı məqalə Bakı yaxınlığında Pir Allahi adası haqqında idi. Abşeronun toponimikasını tədqiq edən S.Aşurbərli Pirallahi adasının adının "Allah Əkbər" ifadəsindən götürüldüyünü, ikinci hissəsinin düşdüyünü, "Allah" sözünün saxlandığını göstərir. Məlumdur ki, İslamın yayılmasının ilkin dövründə ərəb qəbilələrinin bu əraziyə köçürülməsi barədə ərəbdilli mənbələrdə məlumat verilmir. Azərbaycanla əlaqədar məlumatlar isə çox azdır. Müəllif ərəb müəllifləri əl-Məsudi (X əsr) Əbu Həmid əl-Əndəlusi (XII əsr), anonim "Mücəm ət-təvarix və-l-qısas"ın və digər orta əsr müəlliflərinin Bakı yaxınlığında Pirallahi adası haqqındakı məlumatına Həmdullah Qəzvininin Bakının əks istiqamətində yerləşən Hirallahı ilə bərabər Şamaxıdakı "Allah Əkbər" adlı yerə dair məlumatı təhlil edərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, ərəb dilinə tərcümədə hər iki yerin adı "Allah böyükdür" ifadəsindən götürülmüşdür. Bu ifadə fəthlər zamanı ərəb ordusunu müharibəyə çağırış səsidir (nidasıdır). Yaxın vaxtlara qədər adadakı ibadət yeri (məbəd, müqəddəs yer) və orada müqəddəs şəxsin -dərvişin dəfn edilməsi haqqında deyimlər (rəvayət) vardır. Bu adadakı məbədə və yanar oda sitayiş etmək üçün ətraf yerlərin kədlərindəndən ziyarət üçün əvvəllər atəşpərəst olmuş sakinlər ziyarət üçün gəlirdilər (19, s. 54-67). Bu məlumatlar islamın yayılmasını daha erkən dövrlərə aparıb çıxarır.

Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin öyrənilməsində dəsti-xətti olan alimlərdən biri də muzeydə Orta əsrlər şöbəsinin müdiri, daha sonra muzeyin elmi katibi vəzifəsində çalışmış R.Məmmədov idi. O, dərin biliyi, işgüzarlığı və vətənpərvərliyi ilə respublikanın elmi ictimaiyyəti arasında böyük hörmət qazanmış alimlərimizdəndir. O, AMEA sistemində Azərbaycan Tarixi muzeyindən əlavə, Sara xanım Aşurbəyli kimi, Tarix Institutunda da çalışmış, Muzeydə işlədiyi ilk illərdən muzey işləri ilə yanaşı bilavasitə Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. İşlədiyi müddətdə orta əsrlər Azərbaycan şəhərlərini hərtərəfli dərindən tədqiq etmək üçün yazılı mənbələrlə yanaşı Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində aparılmış arxeoloji qazıntılarda da iştirak etmişdir.

Hələ 1961-ci ildə M.Nəsirli ilə birgə yazdığı ilk məqalələrindən sayılan "Gələsən-Görəsən" qalası haqqındakı 11 səhifəlik məqaləsindən (15, s. 68-79) Rauf Məmmədovun ciddi bir tədqiqatçı olduğu görünür. O, məqalələri yazarkən

mövzunu dərindən əhatə etmək üçün mövcüd olan bütün mənbə, arxiv materialları, hətta, şifahi məlumatlar və rəvayətlərdən də bacarıqla istifadə edərək öz tənqidi münasibətini bildirmək qabiyliyyətinə malik idi.

R.Məmmədov istinad etdiyi mənbələrə əsasən yazır ki, bu alınmaz qalada XVIII əsrin ortalarında üsyan etmiş şəkililər gizlənirdi və qalanın 30000-lik İran ordusu tərəfindən şiddətli və uzunmüddətli mühasirəsi uzun sürmədi, Nadir şah böyük itkilərdən sonra, mühasirədən əl çəkdi. Yerli sakinlərin cəsarəti onlara qalanı qorumağa imkan verdi. Məqalədə birinci dəfə olaraq qala və onun ərazisində yerləşən quyuların ölçüsü barədə məlumat verilir. Sonda müəllif bu möhkəm qalanın nə vaxt və kim tərəfindən tikilməsi məsələsini öyrənməyi gələcək tədqiqatçılara həvalə edir.

Hər bir elmi əsərin daha qiymyəti olmasını göstərən amil onun ilk dəfə elmi dövriyyəyə buraxılmasıdır. Rauf müəllim Naxçıvan tarixinin kompleks şəkildə ilk dəfə olaraq öyrənən alimlərdəndir. Onun böyük zəhməti sayəsində ərsəyə gələn "Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki" adlı əsəri (9) də bu qəbildəndir. Bu əsər yazılmamışdan əvvəl Rauf Məmmədov dəfələrlə Naxçıvanda arxeoloji ekspedisiyada olmuş və bir neçə samballı elmi məqalələr yazmışdır. Onlardan birincisi Naxçıvan diyarının qədim və orta əsrlər tarixinə həsr olunan 1962-ci ildə Azərbaycan Tarix Muzeyinin əsərlərində dərc etdirdiyi "Naxçıvan şəhərinin qədim və ilk orta əsrlər tarixindən" adlı məqaləsidir (10, s. 3-5). Məqaləni oxuyarkən, elə ilk səhifələrindən bu diyar haqqındakı məlumatlarını çoxsaylı ərəb, fars dilindəki mənbərlərdən, Qərbi Avropa, rus və erməni tədqiqatçılarının əsərlərindən damla-damla toplayaraq yazan müəllifin necə ciddi və dəqiq bir tədqiqatçı olduğu görünür. Müəllifin yazdığı hər bir cümlə, hər bir yeni fikrin arxasında onlarla mənbə, arxeoloji, numizmatik və epiqrafik əsərlər dayanır. Rauf müəllim yalnız bir məqalədə Naxçıvan məsələsinə toxunmuş Bəlazuri, İbn əl-Fəqih, İbn Xordadbeh, İbn Rüstə, əl-Müdəddəsi, əl- İstəxri, Əhməd ibn Lütfüllah və diğər ərəb və fars müəlliflərinin əsərlərindən 148 iqtibas gətirmişdir. Bu isə müəllifin öz işinə dəqiqliklə yanaşdığını, gəldiyi nəticənin mötəbər olmasını bir daha təsdiq edir, tədqiqatın etibarlıq dərəcəsini artırır.

R.Məmmədov

1970-ci illərin əvvəllərində Əlincəqalada ilk dəfə olaraq axtarış-kəşfiyyat işləri aparmaq da, əsasən Azərbaycanın orta əsr tarixini yazılı mənbələr əsasında tədqiq edən Rauf Məmmədova nəsib olur. O, Naxçıvana ezamiyyəti müddətində apardığı axtarış kəşfiyyat işləri nəticəsində xeyli miqdarda şirli və şirsiz saxsı qab parçaları, müxtəlif sikkə məmulatı və s. toplamışdır. Müəllif həmin saxsı qab parçalarının

X-XIII əsrlərə aid olmasını müəyyənləşdirmişdir. Rauf Məmmədov Arxeologiya fondunda qorunan bu materiallar və yazılı mənbələr və tədqiqat əsərlərindən istifadə edərək "Əlincəqalanın orta əsrlər tarixi haqqında" adlı elmi məqaləni 1973-cü ildə Muzeyin toplusunda çap etdirir (11, s. 8-16). Müəllifin tədqiqatı deməyə əsas verir ki, orta əsrlər Naxçıvan ərazisində olan Əlincəqalada iqtisadi həyat hökm sürmüş və qala sakinlərinin Yaxın və Orta Şərq şəhərləri ilə sıx əlaqələri olmuşdur.

Rauf Məmmədov səyyahların Naxçıvan haqqında söylədikləri məlumatları digər mənbələrlə müqayisə edərək çatmayan informasiyanı üzə çəxarараq tədqiqata cəlb etməyi bacaran bir alimdir. Naxçıvan tarixinə həsr etdiyi "Yaxın Şərq və Qərbi Avropa səyyahları Naxçıvan şəhərinin orta əsrlər tarixi haqqında" adlanan məqaləsində müəllif çox qiymətli hesab etdiyi türk səyyahları Evliyə Çələbi və Katib Çələbi, fransız və alman səyyahlarının əsərlərindən mənbə kimi istifadə etmişdir (12, s.11-22). Naxçıvan haqqında yazmış səyyahların məlumatlarına tənqidi yanaşan müəllif çoxsaylı ilkin yazılı mənbələrə söykənərək belə güman edir ki, e.ə. VIII-VI əsrlərdə meydana gələn Naxçıvan IX-XII əsrlərdə tərəqqi etmiş, Azərbaycanın, hətta demək olar ki, Yaxın Şərqin iri iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi.

Qeyd olunan məqalələrdən sonra Rauf Məmmədovun Naxçıvan şəhərinin orta əsrlər tarixinin tədqiqinə həsr etdiyi "Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki" adlı monoqrafiyası 1977-ci ildə işıq üzü gördü (9). Müəllif VI fəsildən ibarət olan əsərində Naçxıvan haqqında dərin araşdırmalar apararaq Naxçıvanı Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri hesab edir və göstərir ki, şəhər X-XVII əsrlərdə Yaxın Şərqin mühüm iqdisadi-siyasi və mədəni mərkəzlərindən biri olmuşdur. Müəllif yazır ki, şəhər özünün əvvəlki ehtişamını və əzəmətini itirə-itirə orta əsrlərin sonuna kimi gəlib çıxmışdır. Tənəzzül uzun sürməmiş, müəyyən müddətdən sonra şəhər yenidən bərpa edilərək Naxçıvan xanlığının paytaxtına çevrilmişdir. 1828-ci ildə Naxçıvan xanlığı və onun mərkəzi Naxçıvan şəhəri, digər şimali Azərbaycan xanlıqları kimi Rusiyaya birləşdirilmişdir.

Rauf müəllim yazır ki, həmin tarixi dövrdən yüz əlli il keçir. Müəllif yazır ki, bu illər ərzində Naxçıvanın iqtisadi və mədəni həyatı xeyli dəyişmişdir. Rauf müəllim özünün yaşadığı tarixdən keçən vaxtı 150 il hesablamışdı. Müasir dövrlə hesablasaq isə 175 il ötdüyünü görmək olar. Artıq 20 ildən çoxdur ki, Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan müstəqillik qazanmışdır. Rəhmətlik sağ olsayda Naxçıvanın son illərdə nə qədər dəyişdiyini, Naxçıvanın bu bünkü yüksəlişini öz gözləri ilə görərdi. Bildiyiniz kimi, şəhərdə müasir dövrdə də tədqiqat aparılır. Lakin, bu şəhər haqqındakı Rauf müəllimin kitabından nəinki Naxçıvan arxeoloqları, hətta Naxçıvanın orta əsrləri ilə məşğul olan hər bir kəsin stolüstü kitabı kimi hələ də istifadə edilir (54, s. 68).

1960-ci illər ərzində Respublika əhalisi arasında aparılan elmi-ateist təbliğat

Z.Yampolski

işinə cəlb edilmiş muzeyin elmi əməkdaşları xüsusi təşviqat maşını vasitəsi ilə Azərbaycanın bir çox müəssisə və idarələrinə və s. gedərək iki ay müddətinə "Elm və din" aldı sərgi nümayiş etdirmişlər (2, s. 207). Əmək fəaliyyətinə 50-ci illərdən başlayan, 60-ci illərdə elmi yaradıcılığında dini məsələlərə yer ayıran və Muzeyin 1968-1971-ci illərdə Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixi şöbəsinin rəhbəri olmuş Z.İ. Yampolski "Qədim Albaniya e.ə. III- b.e. I əsrində" adlı əsərində Albaniyaya məxsus xristian abidələri haqqında geniş məlumat verərək xristian abidələrinə münasibət bildirmişdir (41, s. 202-256). Zeliks Yampolski " İslam dinində müqəddəs yerlərə sitayişin ibtidai kökləri haqqında" adlı məqaləsində isə yerli əhalinin islam dininə münasibətini də açıqlamışdır. Məqaləsində bu problemə toxunan İ.Qoltsier və A.Ələkbərovun əsərlərinə müraciət edərək göstərir ki, onlar İslam dinində müqəddəs yerlərə pərəstişin öz kökləri ilə islama qədərki keçmişə aid olduğunu qeyd edirlər. Z.Yampolski yazır ki, ancaq islamaqədərki tarixin hansı mərhələsindən söhbət getdiyi təyin edilməmiş, müqəddəs yerlərə sitayişin sosioloji mənbələri aşkara çəxarılmamışdır. Məsələyə ateist nöqteyi-nəzərindən yanaşan müəllif göstərir ki, müqəddəs yerlərin (islam dinində və başqa dinlərdə) mənşəyi ibtidai dövrlərə aiddir. Sonda hər şeyi zəhmətkeş kütlələrın mənafeyi ilə bağlayan müəllif müqəddəs yerlərin onların əməkdə xöşbəxtlik qazanmasına mane olduğunu vurğulayır (42, s. 193-205).

Elmi fəaliyyətlə yanaşı muzey alimləri elmi təşviqat işlərini də yaddan çıxarmırdılar. Onlar Muzeydə təşkil olunmuş dərnəklərdə Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərini göstərən maddi-mədəniyyət abidələri ilə dərnək üzvlərini tanış edirdilər.

1960-cı illərdə Respublika muzey işinin təşkilində bir sıra nöqsanların olduğu da qeyd edilirdi. Azərbaycan SSR Mədəniyyət nazirliyi və Azərbaycan SSR EA Azərbaycan Tarixi Muzeyinin birlikdə keçirdiyi Muzey işçiləri seminarında qəbul edilmiş sənəddə muzeylərdə olan çatışmazlıqlardan söz açılır. Göstərilir ki, xalqın qədim keçmişini əks etdirən, rayonun və ya vilayətin təbii sərvətlərini, burada yaşayan əhalinin təsərrüfatını, mədəni həyatını əks etdilən tarixi

Z.Yampolski Qobustanda tarix dərnəyi üzvlərinə latın əlifbası ilə yazılmış kitabə haqqında danışır

V.İslamova

sənədlərin yığılması ilə az məşğul olunur. Muzeylərin özlərində belə eksponatların elmi cəhətdən işlənməsi və ekspozisiya yaradılması işi qənaətbəxş deyildir. Rayonların ölkəşünaslıq muzeyləri mərkəzi respublika muzeylərindən və habelə Azərbayacan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin müvafiq şöbələrindən lazımi elmi kömək almırlar (3, s. 170-171).

Bunlar nəzərə alınaraq, qısa müddət ərzində etnoqrafiya sahəsində elmi tədqiqat işi gücləndirilməyə başlayır. Artıq 1960-cı illərin sonu- 1970-ci illərin əvvəllərində Etnoqrafiya şöbəsi əməkdaşları tərəfindən aparılan yenidənqurma işləri öz bəhrəsini verməyə başlayır (25; 26; 27; 28).

Bu səpgidə Azərbaycanın, xüsusilə Abşeronun təsərrüfat həyatının öyrənilməsində Muzeyin kiçik elmi işçisi, sonralar isə elmi katibi olmuş Validə İslamovanın rolunu qeyd etmək lazımdır. Bu illərdə onun Abşeronun təsərrüfat həyatının müxtəlif sahələrini əhatə edən etnoqrafik məzmunlu məqalələri çap olunmağa başladı. 1973-cü ildə "XIX-XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların təsərrüfat məişəti (Abşeron etnoqrafik materiallarına əsasən)" adlı namizədlik dissertasiyasını müvəffəqiyyətlə müdafiə etdi (29). Tədqiqatçı elmi əsərində ümumi Azərbaycan fonunda Abşeronun əkinçilik, heyvandarlıq, sənətkarlıq təsərrüfatını etnoqrafik baxımdan araşdıraraq Azərbaycan xalqının müxtəlif cəhətli və dərin biliyini və zəngin əmək vərdişlərini aşkara çıxara bilmişdir. O, göstərir ki, Azərbaycanın digər zonaları üçün ənənəvi olan buğda və çəltikdən əlavə zəfəran, hövsan soğanı və yerli üzüm növü olan Bakı şanısı Abşeronun əkinçilik mədəniyyətinin spesifik xüsusiyyətlərindəndir. XIX əsrdə Abşeron heyvandarlıq təsərrüfatının xarakterik xüsusiyyəti Azərbaycanın digər ərazilərindən fərqli olaraq dəvəçilikdən istifadə olunmasıdır. Əhali Abşeronun xammal resurslarının az olmasına baxmayaraq burada olan imkanlardan maksimal dərəcədə istufadə edərək ənənəvi sənətkarlığın ilk növbədə xalçaçılıq, daşyonma, duz istehsalı ilə məşğul olmuşdur. Tədqiqatçı göstərir ki, Apşeron yarımadasının təsərrüfat həyatına xas olan xüsusiyyətlərin, bu sahədə xalqın zəngin təcrübəsinin öyrənilməsi bu gün də Abşeronun təbii sərvəti və əmək ehtiyatlarının daha tam və məqsədyönlü və səmərəli istifadə olunmasına kömək edəcəkdir. Etnoqrafik səpgidə elmi məqalələr V.İslamovadan sonra

M.Atakişiyeva Qızıl fondunda

Maya Atakişiyeva tərəfindən davam etdirilmişdir. 1962-ci ildə Etnoqraf alimin Moskvada çap etdiyi "Azərbaycanlıların qida mədəniyyəti", "Ailə və ailə məişəti", "Kənd təsərrüfatı" məqalələrindən sonra artıq ayrı-ayrı bölgələrin adət və ənənələri, məişəti haqqında məqalələr işıq üzü görməyə başlayır (48; 49; 50; 51).

M.Quliyev (sağdan 1-ci)

Artıq 1960-ci ildə H.Quliyev tərəfindən, Şamaxı rayonunun etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsi ilə başlayan ekspedisiya Azərbaycanın digər bölgələrində davam etdirilir. Qurtqaşen şəhərində (Qəbələ-N.Ə.) yerli sakinlər tərəfindən söylənmiş məlumatlar əsasında 1967-ci ildə Maya Atakişiyeva "Qurtqaşenlilərin bəzi qədim adətləri haqqında"kı məqaləsini yazır. Məqalədə müəllif bir sıra adət-ənənə məsələləri (gəlinin belinin bağlanması, onun metaldan olan əşyanın üstünə çıxması, eləcə də, gəlin və bəyin toydan əvvəlki bir neçə il ərzində "silə qoymaq") və s. haqqında məlumat verərək digər ölkə xalqları adətləri ilə müqayisələr aparır (1, s. 64-71). 1970-ci ildə isə müəllif Azərbaycanın cənub bölgəsinin etnoqrafik cəhətdən tədqiq etməyə başlayır (51). Bu mövzu 1971-75-ci illərdə Muzeyin Etnoqrafiya şöbəsinin digər əməkdaşları təfəfindən davam etdirilmişdir.

1966-1970-ci illərdə Quba, Qonaqkənd, Dəvəçi və Qusar rayonlarında ekspediyiyada olan Muzeyin etnoqrafı Mehdi Quliyev həmin rayonların qocaman xalçaçılarından topladığı materialı təsvir edərək xalçaçılıqda istifadə edilən yumaqların qırmızı, sarı, ağ, qara, yaşıl və qəhvəyi rənglərə boyama üsullarını izah etmişdir (33, s. 72-78). Belə boyanma üsulları ilə hazırlanmış etnoqrafik materialların toplanması böyük elmi və praktik əhəmiyyət daşıyır. Bunu nəzərə alan müəllif bildirir ki, hazırda nəbati boyalarla boyanma sahəsində bilikləri toplamaq tələb olunur, çünki, belə boyanma üsulları yaxın zamanlarda unudula bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, etnoqraf alimlərimiz bu gün də bu mövzuya müraciət edirlər. Bu il muzeyin keçirtdiyi respublika konfransında prof. N.Quliyeva və E.Həsənovun "Gəncənin XIX-XX əsr ənənəvi toxuculuq məmulatlarının tədqiqində yerli muzey eksponatlarının mənbəşünaslıq dəyəri" adlı məruzəsində bu məsələlərə də toxunulmuşdur. Müəlliflər qeyd etdilər ki, Azərbaycanda ipləri və hazır məmulatı boyamaq üçün qarağac, qoz yarpağı, nar qabığı qırmızı səndəl, soğan qabığı və s. bitki və otlardan istifadə etmişlər. Gəncədə də eynilə bu cür üsullarla boyaqçılıq inkişaf etdirilirdi. Boyaqçılıqda yuxarıda qeyd olunan maddələrlə yanaşı, mineral maddələrdən, bataqlıq gili, ağac külü, duz, zəy və iri buynuzlu heyvanların sidiyi kimi yardımçı vasitələrdən istifadə olunmuşdur. Gəncədə XIX əsrin ortalarına

kimi boyaqçılıqda təbii boyaqlardan istifadə edilmişdir. Hətta boyaqçı olmayan hər hansı evdar qadın əlinin altında olan bitkidən, meyvə yarpağından təbii boya almağı bacarmışdır. Süni boyaq maddələrinin kəşf edilməsindən sonra məmulatın əksəriyyətini süni rənglərlə boyayırdılar. Təbii rənglərə nisbətən süni rənglə boyama prosesi az əmək tələb etdiyindən boyaqçılar daha çox bu rənglərdən istifadə edirdilər.

1960-1970-ci illərdə əsas diqqəti Muzey fondlarında çatışmayan materialların toplanmasına yönəlmiş etnoqraflar Azərbaycanın şimal və şimaq-qərq zonaları ilə yanaşı artıq 1970-ci illərdə cənub və cənub-qərb zonalarına da etnoqrafik ekspedisiyalar təşkil etməyə başladılar. Belə ki, Muzeyin etnoqraf alimləri 1974-cü ildə Talış, 1975-ci ildə isə Qarabağa təşkil olunan etnoqrafik ekspedisiyalarda iştirak etdilər. 1964-1970-ci illərdə Qarabağ səhra materialları əsasında muzeyin əməkdaşı Q.Qaraqaşlının milli geyimlərdən olan baş geyimləri haqqında həmmüəllif məqaləsi 1973-cü ildə işıq üzü gördü (30, s. 79-94) Tarixi-etnoqrafik "Atlas"ın "Geyimlər" bölməsinin yazılması ilə əlaqədar təqdim edilən məqalədə əsas etibarı ilə Qarabağda yaşayan azərbaycanlıların XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yayılmış baş geyimlərindən bəhs olunur. Məqalədə yeni ekspedisiya materialları ilə yanaşı Muzeyin etnoqrafiya fondunda, eləcə də Leninqradın SSRİ xalqları dövlət etnoqrafiyası muzeyi fondlarında, diyarşünaslıq muzeylərinin etnoqrafiya fondlarında və s. olan materiallardan istifadə edilmişdir. Müəlliflər XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların ənənəvi kişi baş getimləri hazırlanma materiallarına və formalarına görə bir neçə tipə bölürlər: Qarabağ papaqları, Buxara papağı, motal papağı, araqçın və s. Qadın baş geyimləri isə təsək, kələyağı, dəsmal, yaylıq və başqalarından ibarət idi. Azərbaycan milli baş geyimlərini müqayisəli tədqiq edən müəlliflər göstərir ki, onların bəziləri həm terminoloji, həm də tipoloji cəhətdən başqa xalqların baş geyimləri ilə oxşardır. Müəlliflər əlavə olaraq göstərirlər ki, Qarabağın milli geyimlərinin bir çoxu məişətdə işlənilməkdədir. Bu geyimlər təbii-coğrafi şəraitə və təsərrüfat işlərinə uyğun olaraq istifadə edilməkdədir.

M.Quliyev

Muzey əməkdaşlarının etnoqrafik ekspedisiyalarda əldə etdikləri Azərbaycanın etnoqrafiyası üçün qiymətli olan bu materiallar ilkin işlənmədən və tədqiq ediləndən sonra Etnoqrafiya fonduna təhvil verilmişdi. 1970-ci illərdə davam edən ekspozisiyanın elmi əsasının təşkili və zənginləşdirilməsi işində bu materialların əhəmiyyətli dərəcədə rolu olmuşdur.

1975-ci ildə Respublikanın elmi-təfəkkür mərkəzi olan Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 30 illik yubileyi qeyd edildi. Bu illərdə xalqımızın maddi-mədəni irsinin toplandığı Tarix muzeyinin də öz yubileyi

mümasibəlilə bir sıra tədbirlər keçirdi. 1973-cü ildə Azərb.SSR EA müxbir üzvü prof. P.Əzizbəyovanın redaktəsi altında "Azərbaycan Tarix Muzeyinin 50 illiyi" adı altında Muzeyin kitab-albomu nəşr olundu (46). Kitab albomda Azərbaycan elmi ekspozisiyasının qurulmasında Azərbaycan qədim və orta əsr tarixini tədqiq edən alimlərimizin rolu da unudulmamışdı. Albomu vərəqlədikcə təkcə eksponatlar deyil, Qədim tarix ekspozisiyası və fondu şöbəsi, Orta əsrlər tarixi ekspozisiyası şöbəsi əməkdaşlarının tədqiqatları da göz önündə canlanır.

Elmlər Akademiyası Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əlli illik yubileyi münasibətilə Azərbaycan Tarixi Muzeyində sərgi də keçirilmişdi. Bu sərgidə XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Elmi ekspozisiyasında geniş yayılmış sənətkarlıq məmulatının nümunələri nümayiş etdirilirmişdi. Sərgi haqqında muzeyin Etnoqrafiya şöbəsinin müdiri olmuş, tarix elmləri namizədi Mehdi Quliyev məlumat verərək göstərirdi ki, əldə edilmiş arxeoloji materiallara əsasən, Azərbaycanda ilk sənətkarlıq eramızdan əvvəl II- I minilliyə aiddir. Sərginin ekspiozisiyası Azərbaycan ərazisində tapılmış arxeoloji materiallarlarin nümayişi ilə başlayır. Sərginin Arxeologiya bölməsində Abşeronun qədim petroqlifləri nümayiş etdirilirdi. Buradakı insan, habelə vəhşi və ev heyvanlarının təsvirləri sonralar ornamental forma almış və ondan, demək olar ki, hər cür sənətkarlıq növləri məmulatının naxışlanmasında geniş istifadə olunmuşdur. Sərgidə dulusçuluq, ağacişləmə, misgərlik, tikmələr, ipəkçilik məmulatı, xalçaçılıq, zərgərlik, soyuq və odlu silahlar nümayiş etdirilirdi. Sərginin son bölməsi numizmatikaya həsr olunmuşdu. "Muzeyin kolleksiyaları" adlanan bu sərgi muzeyə gələnlərin arxeologiya, etnoqrafiya və numizmatuika fondları eksponatlarının bir qismi ilə taniş olmasına imkan yaratmaqla Azərbaycan sənətkarlığıının qədim tarixə malik olmasını nümayiş etdimişdir.

Deyilənlərə yekun vurularaq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Muzeyin 1960-1970-ci illərdə Azərbaycanın qədim və orta əsr tarixi ilə məşğul olmuş muzey əməkdaşları toplama işləri və tədqiqat işlərində uğur qazanmış, muzey alimlərinin əldə etdikləri nəticələr muzeyin gələcək inkişafına zəmin yaratmışdır.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı:

1. Atakişiyeva M.İ. Qutqaşenlilərin bəzi qədim adətləri haqqında // Azərbaycan Tarixinə dair materiallar. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri, IX c. Bakı: 1973.
2. Azərbaycan Tarixi Muzeyində // Azərbaycan Tarixinə dair materiallar. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri, V c. Bakı: 1962.
3. Azərbaycan SSR Mədəniyyət nazirliyi və Azərbaycan SSR EA Azərbaycan Tarixi Muzeyinin birlikdə keçirdiyi Muzey işçiləri seminarında qəbul edilmiş sənəd. // Azərbaycan Tarixinə dair materiallar. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri, III c. Bakı: 1962.

4. Hüseynov Ə.N. Azərbaycan Tarixi Muzeyində // Azərbaycan tarixinə dair materiallar. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri, II c. Bakı: 1957.
5. Hüseynov Ə.N. Muzeylərdə eksponatların toplanması və fond işlərinin təşkili haqqında // Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri, III c., Bakı: 1960.
6. Hüseynov Ə.H. Bakı şəhərinin tarixinə dair qiymətli sənəd // Azərbaycan Tarixinə dair materiallar. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri, V c. Bakı, 1962.
7. Hüseynov Ə.H., Məmmədov R. Qərq olmuş şəhər. "Bakı" qəzeti, cümə, 26 iyun 1959-cu il.
8. Kvaçidze Viktir. Xəzər Atlantidası. Bakı, Elm, 2009.
9. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı, Elm, 1977.
10. Məmmədov R. Azərbaycanın orta əsr "Arran" vilayəti və onun şəhələri tarixi xəritələrdə // Muzeyin 1983-cü il üçün elmi-tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyasının materialları. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1985.
11. Məmmədov R. Əlincəqalanın orta əsrlər tarixi haqqında // Azərbaycan Tarixinə dair materiallar. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri, IX c. Bakı: 1973.
12. Məmmədov Rauf. Yaxın Şərq və Qərbi və Qərbi Avropa səyyahları Naxçıvan şəhərinin orta əsrlər tarixi haqqında // Azərb.SSR EA-nın xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1962, №4.
13. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı, Elm, 1977.
14. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondu, inv. № 745.
15. Nəsirli M. Məmmədov R. "Gələsən-görəsən" qalası haqqında // Azərbaycan Tarixinə dair materiallar. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri, IV c. Bakı: 1961.
16. Рагимов А.В. Печать из Байлакана // Материалы по истории Азербайджана. Б., VII т, Изд.-во АН Азерб. ССР, 1968.
17. Sadıxzadə Ş.H. Xızı, Xaçmaz və Xudat rayonlarına elmi ezamiyyət haqqında. // Azərbaycan tarixinə dair materiallar. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri, III c. Azərb. SSR EA nəşriyyatı, Bakı: 1960.
18. Sadıxzadə Ş. Azərbaycanda qədim nəqliyyat vasitələrinə dair (Arxeoloji fond materialları əsasında) // Azərbaycan tarixinə dair materiallar. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri, V c. Bakı: 1962.
19. Ашурбейли С. Топонимика Абшерона. В связи с вопросом этногенеза азербайджанцев. Изв.А.Н Аз. ССР. сер. ист. филос. и права, 1967, №2.
20. Багирова Майя, Мамедов Эмин. Из истории спорта в двевнем и средневековом Азербайджане. Национальный Музей Истории Азербайджана-2008. Баку, Элм, 2008.
21. Гусейнов А.Н. О некоторых надгробных памятниках Халданского и Самухского районов // Материалы по истории Азербайджана. Труды музея истории Азербайджана, т. I, Баку:1956.
22. Гусейнов А. Азербайджано-русские отношения XV-XVII вв. Б., 1963.

23. Гусейнов М.М. Орудия труда каменного века (по материалам археологического фонда.Материалы по истории Азербайджана. Изд-во АН Азерб. ССР, Б., 1960.
24. Гусейнов А.Н, Мамедов Р.А. О некоторых памятниках материальной культуры древного и средневекового Азербайджана. Из истории спорта в Азербайджане. // Материалы по истории Азербайджана. Труды музея истории Азербайджана, т. VII, Баку: 1968.
25. Исламова В.М. О скотоводстве на Абшероне. Всесоюзная сессия, посвященная итогам археологических и этнографических исследований 1968 года. Б., 1969; О виноградарство в хозяйстве и быту населения Апшерона. Материалы научно-теоретической конференции молодых ученых. Б., 1970.
26. Исламова В.М. О овцеводстве и верблюдоводстве на Апшероне. Изв-ия АН Азерб. ССР. № 1, 1971.
27. Исламова В.М. О выращивании шафрана на Абшероне. Всесоюзная сессия, посвященная итогаолевых археологических и этнографических исследований 1970 года. Тбилиси, 1971.
28. Исламова В.М. Некоторые этнографические данные о виноградарстве на Абшероне. Известия АН Азерб. ССР, № 2, 1972 и др.
29. Исламова В.М. Хозяйственный быт азербайджанцев XIX- начала XX вв. (по этнографическим материалам Апшерона). Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Б., 1973.
30. Каракашлы К.Т., Бабаян Е.Н. Об азербайджанских головных уборах (По материалам Карабахской историко-этнографической зоны) // Материалы по истории Азербайджана. Труды музея истории Азербайджана, т. IX, Баку: 1973.
31. Квачидзе В. Подводные историко-археологические исследования Музея // Материалы по истории Азербайджана. Труды музея истории Азербайджана, т, VIII, Баку: 1973.
32. Квачидзе В. К итогам подводных археологических работ 1969 г. На Каспийском море, // Материалы по истории Азербайджана. Труды музея истории Азербайджана, т. IX, Баку: 1973.
33. Кулиев М.М. Древнее ремесло Азербайджана и этноботаника // Материалы по истории Азербайджана. Труды музея истории Азербайджана, т. IX , Баку: 1973.
34. Фоменко В.П. Стеклянные браслеты из раскопок Мингечаура. Изд-во АН Азерб. ССР, Б., 1960.
35. Мамедов С. О военных кораблях военно-морского флота Государства Ширваншахов в конце IX- начале XIII веков. Национальный Музей Истории Азербайджана. Изд-во «Элм», 2012.
36. Пахомов Е.А. Чеканка в Албании подражаний монетам Македонским или Селевкидским в I в. до нашей эры. Материалы по истории Азербайджана. Труды музея истории Азербайджана, т. V, Баку: 1962.

37. Раджабли А.М. К вопросу об организации монетного дела в Сефеваидском государстве. Материалы по истории Азербайджана. Изд-во АН Азерб. ССР, Б..
38. Раджабли А.М.Из истории монетного дела в Сефевидском государстве при Исмаиле II (1576-1577). Материалы по истории Азербайджана. Труды музея истории Азербайджана, т. V, Баку: 1962.
39. Раджабли А.М. О медном чекане в сефевидском государстве (XVI- начало XVIII вв.). Материалы по истории Азербайджана. Труды музея истории Азербайджана, т. V, Баку: 1963.
40. Раджабли А.М. Значение новых нумизматических находок для изучения истории Азербайджана. Материалы по истории Азербайджана. Труды музея истории Азербайджана, т. IX, Баку: 1973.
41. Ямпольский З.И. Древняя Албания III-I вв. до н.е. Б., Изд-во АН Фз. ССР, 1962,.
42. Ямпольский З.И. О первобытных корнях культа святых в исламе (по материалам Азербайджана)//Материалы по истории Азербайджана. Труды музея истории Азербайджана, т. V, Баку: 1962.
43. Чубинашвили Г.Н. О художественной среде и хронологических рамок Мингечаурского рельефа // Azərbaycan tarixinə dair materiallar. II c. Bakı.
44. Sadıxzadə Ş. Yardımlı rayonundan tapılmış arxeoloji materiallar // Azərbaycan tarixinə dair materiallar. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri, VI c. Bakı: 1963.
45. Əbilova G.,Sadıxzadə Ş. Müxtəlif təbəqəli yeni sahə // Azərbaycan tarixinə dair materiallar. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri, V c. Bakı: 1962, s. 31-39.
46. Azərbaycan maddi-mədəniyyətinin tədqiqində yeni nailiyyətlər (P.Əzizbəyovanın məruzəsinin mətni). "Elm və həyat" jurnalı, on üçüncü il nəşri, № 3 Bakı, 1973.
47. Azərbaycan tarixi muzeyinin 50 illiyi. Azərb. SSR EA müxbir üzvü prof. P.Ə. Əzizbəyovanın redaktəsi altında.Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1973.
48. Атакишиева М.И. Пища азербайджанцев//Народы Кавказа. т. II, Москва: 1962.
49. Атакишиева М.И. Сельское хозяйство Азербайджана//Народы Кавказа. т. II, Москва: 1962.
50. Атакишиева М.И. Семья и семейный быт азербайджанцев//Народы Кавказа, т. II, Москва: 1962.
51. Атакишиева М.И. О некоторых обычаях ленкоранцев//Материалы Всесоюзной сессии археологических и этнографических исследований. Баку: 1970, (2 п. л.)
52. Голубкина Т. Античные формы в керамике кувшинных погребений Азербайджана. Материалы научной сессии по итогам научно-исследовательских работ за 1973 г..
53. Əliyeva N. Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin öyrənilməsində Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əməkdaşı – Rauf Məmmədov yaradıcılığının rolu // "Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu". III respublika konfransının materialı. Bakı, Elm, 2013.

Алиева Наргиз
Научная деятельность сотрудников Музея (1960-70 гг.)

Резюме

Ключевые слова: *Музей, научные сотрудники, история Азербайджана, археология, этнография, нумизматика*

На плечи видных ученых, сплотившихся в Музее, являющемся очагом науки, легла задача по сбору и изучению материалов с целью обогащения экспозиции. В статье повествуется о научной деятельности ученых, проводивших свои исследования в тот период. Отмечается, что особое мосто среди них занимают работы А. Гусейнова, Р. Мамедова, З. Ямпольского, С. Ашурбейли, А. Раджабли, Ш. Садыхзаде, В. Исламовой посвещавших в 1960-70 гг. свои произведения вревней и средневековой истории Азербайджана. Указывается, что собирательская работа, проводимая в 1960-70 гг. сотрудниками, изучавшими наследие древних и средних веков и их успехи в исследоаниях, способствовали дальнейшему развитию Музея.

Aliyeva Nargiz
Scientific activities of employees of the Museum (1960-70 years)

Summary

Keywords: *Museum, scientific activities, Azerbaijani history, archeology, ethnography, numismatics*

On the shoulders of eminent scholars, united in a museum, which is a hotbed of science, fell the task of collecting and studying materials to enrich the exhibition. The article tells about the scientific activity of the scientists who conducted their research in 1960-70. It is noted that a special place among them is occupied by A. Huseynov, R. Mammadov Z. Yampolsky, S. Ashurbeyli, A.Radzhabli, Sh Sadikhzade, V.Islamovoy, their works of ancient and medieval history of Azerbaijan. It is stated that the collecting work carried out in 1960-70 years by employees who studied the legacy of ancient and middle ages and their successes in research have contributed to the further development of the Museum.

Фархад Джаббаров

Из опыта музеефикации и научного исследования истории Азербайджанской Демократической Республики в Национальном музее истории Азербайджана

Ключевые слова: *Азербайджанская Демократическая Республика, Национальный музей истории Азербайджана, сбор материала, научное исследование, научные издания*

Бережное сохранение в современном Азербайджане исторической памяти об АДР является закономерным результатом непрерывного процесса изучения и популяризации истории периода 1918-1920 гг., начавшегося с конца 80-х годов прошлого столетия. Определенную лепту в этот процесс внес Национальный музей истории Азербайджана, чьей основной задачей на протяжении всей его 95-летней деятельности является сбор, сохранение, изучение и пропагандирование исторического прошлого азербайджанского народа с древнейших времен по сегодняшний день. Наряду с государственными архивами, Музей истории стал одним из главных очагов хранения наследия Первой Республики. Как известно, 7 декабря 1919 г. в здании Парламента АДР состоялось открытие музея «Истиглал», в котором были собраны материалы, связанные с историей и культурой Азербайджана. Однако музей просуществовал недолго: с падением АДР в апреле 1920 г. и установлением советской власти он прекратил свою деятельность. В июне 1920 г. новое правительство принимает решение о создании Учебного музея родного края и размещении его в бывшем особняке миллионера-мецената Г.З.Тагиева. Данным решением была заложена основа государственного музейного строительства в Азербайджане и с этой даты начинается отсчет 95-летней истории НМИА, который и поныне располагается в Тагиевском дворце.

В память об «Истиглале» новый музей получил название Учебного музея родного края – «Истиглал». Коллекция прежнего музея, состоящая из 597 предметов (материалы, относящиеся ко времени покорения Кавказа русскими, модели вышек, пушек, пароходов, экземпляры различных монет и бумажных денежных знаков и т.д.), была полностью передана в новообразованный музей (2, с. 24, 31). В Учебный музей родного края – «Истиглал» был переведен и

систематизирован архив законодательного отдела Парламента АДР, материалы, собранные Особой комиссией по изучению инородческой политики русского царизма при Министерстве иностранных дел АДР.

Однако собранные материалы не экспонировались, а хранились долгое время в фондах музея. С одной стороны, это было связано с императивом времени: в Азербайджане шло становление не только нового, советского, государственного строя, но и новой идеологии, социально-экономического уклада, культуры. Все, что предшествовало апрельской оккупации 1920 г., рассматривалось как идеологически и классово чуждое. Большевики игнорировали период 1918-1920 гг., как опыт республиканской государственности, зачастую используя вместо официального названия государства такие идеологизированные субъективные дефиниции, как «мусаватское правительство», «бекско-ханское правительство», «контрреволюционные силы» и т.п. Поэтому именно с установления советской власти и на всем протяжении ее 71-летнего господства время существования АДР стало «белым пятном» в истории нашего народа.

С другой стороны, отсутствие музейной экспозиции периода 1918-1920 гг. объясняется и объективными факторами. Дело в том, что на начальном этапе деятельности Учебный музей родного края – «Истиглал» (с октября 1920 г. стал называться Государственным музеем Азербайджанской ССР) основное внимание уделял сбору археологических, нумизматических и этнографических материалов. Музей организовывал экспедиции в районы республики, итогом которых стало пополнение коллекции богатым археологическими, нумизматическими и этнографическими экспонатами. Не случайно, что первая крупная экспозиция Госмузея, организованная в 1931-1935 гг., основывалась именно на материалах этих экспедиций (1, с.4).

Вторая половина 1920-х гг. характеризовалась в СССР крайней политизацией и идеологизацией всех сторон культуры, образования и науки. Особое внимание уделялось в этой связи общественным наукам, прежде всего, истории. Преподавание, изучение и донесение ее до широких масс стало рассматриваться как важнейшее средство идеологического воздействия на общество. В связи с этим особое значение приобретало изображение советского строя в научных трудах, учебниках как единственной идеальной модели в развитии человечества и, параллельно с этим, очернение достижений прошлого, шедшего вразрез с большевистскими представлениями об истории. На примере Азербайджана коснулось это и Государственного музея. Под лозунгом борьбы с «буржуазными традициями», с «людьми, пытавшимися использовать музеи в контрреволюционных целях» в 1928 г. от должности директора был освобожден Давуд бек Шарифов, так много сделавший для музея в самый сложный период его становления – 1923-1928 гг. (2, с. 72-73).

Борьба с «буржуазными традициями» выразилась и в невосполнимом ударе, нанесенном по наследию АДР. По распоряжению нового директора музея Серо Мануцяна, ценнейшие экспонаты, поступившие в свое время из музея «Истиглал», а также собранные кропотливым трудом сотрудников музея (знамена АДР, материалы Парламента, оригинал «Акта о независимости» и др.) были переданы в открывшийся в Москве Музей революции.

В 1935 г. в здании музея открылась выставка, посвященная 15-летию установления советской власти в Азербайджане. Естественно, создатели выставки затронули и период независимости, когда большевики вели подрывную деятельность против национальной государственности. Однако подача материала, конечно же, была в духе времени. Во вводно-историческом отделе выставки посетители знакомились с борьбой за бакинскую нефть, с деятельностью большевиков по захвату власти в Азербайджане. Сопровождалось все это фотографиями и цитатами, изображающими Советскую Россию как страну-освободительницу, принесшую процветание и счастье Азербайджану (4, с. 7-9).

В последующие годы Музей истории Азербайджана, получивший это название в 1936 г., в основном создавал лишь выставки, посвященные советизации Азербайджана и темам социалистического строительства. На всех этих выставках непременно делался исторический экскурс в прошлое, который, шаблонно выставлял досоветскую эпоху в негативных красках и который должен был создать у зрителя уверенность, что подлинную свободу и счастье Азербайджан обрел лишь в 1920 г. – после установления советской власти. Параллельно с этим шел поиск и сбор материалов по всем периодам истории страны. Как раз в советские годы музей пополнился многими материалами, которые в постперестроечную эпоху и стали основной базой для создания экспозиции, посвященной АДР. Конечно, эти материалы не собирались специально, целенаправленно, чтобы освещать АДР, в то время это было невозможно, но так или иначе собранные экспонаты относились к периоду независимости. В качестве примера можно привести материалы народного артиста С.Рухуллы, в коллекции которого была печать Президиума Азербайджанского государственного театра (1919 г.) и др.

Во второй половине 1950-х годов в Музее истории Азербайджана впервые была создана экспозиция, охватывающая историю Азербайджана с древнейших времен и включавшая, в том числе, советский период. Работа эта прошла в три этапа: в 1956 г. открылась экспозиция древнего и раннесредневекового периода, в 1957 г. – средневекового и нового, а в апреле 1958 г. - советского периодов. Последняя часть экспозиции, отражая самую актуальную для своего времени эпоху, охватывала и период существования

АДР, преподнесение материала в ней, несомненно, подчинялось устоявшимся канонам советской исторической науки.

Перестроечные процессы, начавшиеся во второй половине 1980-х гг., отразились на всех сторонах жизни общества, коснувшись и исторической науки. Освободившись от шаблонных, догматических постулатов, ученые-историки Азербайджана создали ряд научных трудов, по-новому освещающих малоизученные и неизученные проблемы истории страны. Особенно это коснулось периода 1918-1920 гг. – переломной эпохи, полной противоречий, и потому требующей от исследователей объективности, непредвзятости, скрупулезного изучения и сравнительного анализа источников. В итоге, начиная с 1988 г., появились научные, публицистические работы, освещавшие историю создания и деятельности Первой Республики. Определенным стимулом для этого послужила официальная «реабилитация» АДР – объявление в 1990 г. 28 мая Днем возрождения азербайджанской государственности, а позже переименование его в День Республики. В начале мая 1990 г. Бюро ЦК Коммунистической партии Азербайджана приняло постановление о Дне возрождения азербайджанской государственности. В постановлении было указано, что Бюро приняло предложение Музея истории Азербайджана о подготовке и экспонировании выставки, посвященной истории создания и деятельности АДР. (3, с. 1).

Новые веяния в обществе не обошли стороной и Музей истории Азербайджана. Прежняя экспозиция, призванная освещать достижения советской эпохи, уже не отвечала потребностям нового времени. Требовалась ее коренная реконструкция, а также включение в экспозицию раздела по АДР. Однако, в отличие от историков, перед которыми открылись двери архивов, музееведы-историки столкнулись с другой проблемой. Труд историков и публицистов по периоду АДР оказал большую помощь музееведам, но не решил трудностей в освещении темы в музейных экспозициях. Последние, как известно, требуют еще и зрительного восприятия документов, вещественных материалов и материалов мемориального характера. Собирательская работа музееведов, как правило, наталкивалась на большие трудности, когда речь шла о поиске материалов по периоду АДР. Забвению, а иногда репрессиям подвергались многие деятели, поэтому пропадали, исчезали их документы, личные вещи.

В конце 1980-х-начале 90-х годов сотрудники музея приступили к сбору материалов по истории АДР. Эта работа велась в архивах республики, в семейных архивах потомков отдельных деятелей АДР. По крупицам были собраны некоторые материалы члена Национального совета АДР Джавад бека Мелик-Еганова, члена делегации АДР на Парижской конференции Мамед

бека Магеррамова, заместителя председателя Парламента Гасан бека Агаева, министра государственного контроля Нариман бека Нариманбекова, студентов, отправленных правительством учиться за границу - Исмаила Ахундова, Ахмеда Раджабли, Мустафы Мустафаева. Был приобретен первый номер правительственного органа – газеты «Азербайджан», трость актера театра Гусейна Араблинского, театральные афиши и т.д. Материалы собирались с большим трудом, ибо в семьях осталось мало фотографий и документов, многое было уничтожено родственниками в страшные годы репрессий. Каждая находка была поистине уникальной, ибо раскрывала страницы совершенно новой, неизведанной эпохи независимости Азербайджана.

На основе собранных материалов коллектив музея организовал в мае 1990 г. выставку, посвященную АДР. Так как тема эта была новой, а история 1918-1920 гг. писалась заново, выставка вызвала необычайный интерес не только у научной общественности, но и простых граждан, интересующихся историей. Она стала одновременно и данью памяти историческому прошлому, незаслуженно забытым основателям и созидателям Первой Республики.

В связи с этим хотелось бы привести один маленький, но весьма трогательный эпизод. Дочь Джавад бека Мелик-Еганова Асиман ханум, придя на открытие выставки, принесла два букета цветов. Один букет она возложила к фотографии отца, сказав: «Я не знаю, где могила моего отца, но знаю, куда теперь можно приносить цветы». Второй букет Асиман ханум преподнесла Зарифе Дулаевой – старейшему историку-музееведу, главному организатору выставки. Асиман ханум настолько была впечатлена выставкой, что незадолго до своей смерти подарила музею единственную оставшуюся у нее вещественную память об отце – его портрет. Эти два поступка как нельзя лучше отражают оценку, данную труду музейных работников.

Выставка «Азербайджанская Демократическая Республика», открытая в Восточном зале музея, затем была превращена в постоянно действующую экспозицию. В этой экспозиции в течение 1991-1992 гг. регулярно проводились занятия для слушателей Бакинского Института социального управления и политологии (ныне Академия государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики). В письме проректора института Э.С.Улькиной на имя директора музея П.Азизбековой так была выражена оценка труда работников Музея истории Азербайджана по пропагандированию истории Первой Республики: «Экспозиция данной выставки уникальна своими материалами. Небольшая по объему, она, по мнению наших слушателей, раскрывает интересные, мало изученные аспекты деятельности первых азербайджанских демократов, заложивших основы национальной государственности. Особо хочется выделить занятия, проводимые к.и.н.

Дулаевой З.А., получившие высокую оценку наших слушателей».[1]

После ремонтно-реставрационных работ, проведенных в 2005-2007 гг., Национальный музей истории Азербайджана вступил в качественно новый этап своего развития. Укрепилась его материально-техническая база, полностью обновилось «лицо» музея – его экспозиция. Теперь основное внимание в экспозиции уделялось отражению доисторического прошлого азербайджанского народа и истории азербайджанской государственности, с учетом последних достижений исторической науки и современного музееведения. Впервые в практике музея в двух залах была создана экспозиция по истории Азербайджанской Демократической Республики. Здесь были выставлены уникальные фотографии, документы, карты, личные вещи, денежные знаки, макеты, установлены информационные панели на азербайджанском, английском и русском языках. Специально для экспозиции были выполнены портреты видных деятелей АДР. В экспозиции отразились следующие тематические разделы: общественно-политическая ситуация в Азербайджане накануне объявления независимости; провозглашение АДР и первые шаги во внутренней и внешней политике; национально-государственное строительство; военное строительство; борьба за территориальную целостность; внешняя политика и борьба за международное признание; культурное строительство.

До открытия экспозиции в 2007 г. фонды музея пополнились новыми экспонатами, что позволило сделать ее более полноценной. Так, в 2003 г. в музей был передан трехцветный флаг АДР, сотканный накануне 28 мая 1952 г. в Турции находящимся в эмиграции Мамед Эмином Расулзаде и его супругой. Рамиз Абуталыбов, долгое время являвшийся представителем Азербайджана в ЮНЕСКО и поддерживавший связи с представителями азербайджанской политической эмиграции, подарил музею значок депутата Парламента, принадлежавший его председателю Алимардан беку Топчибашеву.

Экспозиция и по сей день обогащается новыми материалами. Так, в 2013 г. во время работы в фондах музея директором Национального музея истории Азербайджана Наилей Велиханлы был выявлен уникальный экспонат, чудом сохранившийся и дошедший до наших дней. Это была композиция, состоящая из фотокопии «Акта о независимости», принятого 28 мая 1918 г., и выполненными акварелью орнаментами и пейзажами. Автором художественного произведения был Азим Азимзаде, выполнивший его в 1919 г., в связи с открытием музея «Истиглал».

Ценнейшим приобретением НМИА был дар Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева – тексты «Акта о независимости» на

1 Из личного архива Зарифы Дулаевой.

азербайджанском и французском языках. Оба документа были изготовлены в Париже членами делегации АДР, принимавшими участие в работе Парижской мирной конференции, и добившимися в январе 1920 г. фактического признания независимости республики. В результате оккупации Азербайджана в апреле 1920 г. делегация не смогла вернуться на родину, а часть ее документов была утеряна. По инициативе Президента экземпляры Декларации независимости на азербайджанском и французском языках были найдены за рубежом, приобретены государством и в 2014 г. подарены Национальному музею истории Азербайджана.

Значительным вкладом НМИА в пропагандирование и популяризацию исторического наследия АДР, кроме постоянно действующей экспозиции, является проведение различных мероприятий в музее. Так, широкий резонанс имели две выставки (2008 и 2013 гг.), организованные музеем и Посольством Турции в Азербайджане «Кавказская Исламская армия и освобождение Баку», продемонстрировавшие славный путь азербайджанских и турецких воинов, избавивших в сентябре 1918 г. Баку от антинациональных сил. Музеем проводились также республиканские научные семинары, посвященные 120-летию (2004 г.) и 130-летию (2014 г.) М.Э.Расулзаде, 150-летию (2013 г.) А.Топчибашева.

На всем протяжении 95-летней истории в работе НМИА важное место, наряду с экспозиционной, фондовой, просветительской, занимала и научно-исследовательская деятельность. Тема АДР вошла в сферу исследований научных сотрудников музея почти одновременно с началом изучения этого периода в отечественной историографии.

В 1991 г. вышла в свет книга сотрудника Музея истории Азербайджана Парвина Дарабади, посвященная военной истории Азербайджана в начале XX столетия.[2] В книге отражен большой спектр вопросов, охватывающих первое двадцатилетие XX века, в т.ч. затронута вооруженная борьба за Баку в 1918 г., политика правительства АДР в сфере военного строительства, военно-политические события в регионе, подготовка и осуществление апрельской оккупации в 1920 г. Стиль изложения отразил противоречия того времени, когда была написана книга: Азербайджан еще входил в состав СССР, у власти по-прежнему находилась Коммунистическая партия, но 28 мая - день создания АДР уже отмечался как государственный праздник. И научной общественности Азербайджана приходилось считаться и в какой-то степени приспосабливаться к такой двойственной ситуации: с одной стороны, не отказываться от идеологических догм советской системы, а с другой – писать

2 Дарабади П. Военные проблемы истории Азербайджана в начале XX века. Баку, Элм, 1991, 205 с.

об истории демократической республики, которую на протяжении 70 лет эта система бичевала и именовала «антинародной». Подобное противоречие отчетливо проявилось в книге П.Дарабади. Автор использовал обширный архивный материал для написания монографии, при этом в книге присутствуют некоторые характерные для позднесоветского периода изучения истории АДР изъяны. Так, автор уделил весьма обширное внимание антигосударственной деятельности бакинских большевиков, называя ее «революционной», «организационно-пропагандистской», подробно изложил организацию боевых дружин, действовавших против независимости Азербайджана, но в то же время не обмолвился ни словом о политике АДР по сохранению территориальной целостности Азербайджана, что, судя по названию книги, тоже относилось к кругу вопросов, исследуемых автором.

В одной из последующих статей П.Дарабади нашли отражение вопросы защиты независимости, военной доктрины, продовольственной безопасности, внешней политики, защиты территориальной целостности, укрепления экономического потенциала в декларациях III-V правительственных кабинетов АДР.[3] Автор в заключение выделил шесть основных параметров концепции национальной безопасности Республики, отметив, что они не потеряли свою историческую значимость и политическую актуальность для Азербайджана и в наступившем XXI веке.

Значительным вкладом коллектива Музея истории Азербайджана в изучение истории АДР следует считать подготовленный в начале 1998 г. сборник документов по истории Первой Республики.[4] Сотрудники музея – Пюстаханум Азизбекова, Зарифа Дулаева, Людмила Шаламова, Фирдовсия Ахмедова и др. провели обширную работу по сбору и археографической обработке около 500 архивных документов, газетных материалов. В сборник вошли документы и перепечатки из прессы о заседаниях парламента, правительства, материалы министерств, партий, обществ и организаций, выступления, переписка, статьи общественно-политических, государственных деятелей, освещающие различные стороны жизни Азербайджанской Демократической Республики.

С 2000 г. расширилась издательская деятельность музея, из года в год росло число монографий, каталогов, книг-альбомов. Первым в этом ряду стала книга-альбом «Государственность в Азербайджане и ее символы» на азербайджанском, русском и английском языках.[5] В ней освещены основные

3 Дарабади П. Концепция национальной безопасности Азербайджанской Республики в правительственных декларациях 1918-1919 гг. // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-80. Bakı, Elm, s. 244-248.

4 Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг. Баку, Элм, 1998, 616 с.

5 Azərbaycanda dövlətçilik və onun rəmzləri. Tərtibatçı və mətnin müəllifi: N.Vəlixanlı.

этапы государственности Азербайджана, насчитывающей 5-тысячелетнюю историю, а также представлены основные символы ее – денежные знаки, знамена, гербы и т.д. В книге-альбоме также впервые были опубликованы фотографии из коллекции музея по истории АДР: медальон в честь открытия Парламента, денежные знаки, напечатанные в 1918-1919 гг., фотографии видных деятелей АДР.

С 2001 г. возобновилось издание сборника научных трудов сотрудников музея. Практически в каждом номере сборника публиковались статьи, затрагивающие историю АДР. Причем, это были как статьи чисто научного характера (по различным проблемам истории АДР, об отдельных деятелях Республики), так и историко-музееведческого плана (основанные на музейной коллекции и освещающие историю АДР на фоне конкретных экспонатов).

В первом номере сборника была опубликована статья известного азербайджанского историка Фирдовсии Ахмедовой, посвященная страницам жизненного пути видных деятелей АДР – Исмаил хана и Адиль хана Зиядхановых.[6] Основное внимание в статье уделено деятельности А.Зиядханова на посту исполняющего обязанности министра иностранных дел АДР и посла республики в Иране, его усилиям по обеспечению интересов родины за рубежом.

В другой своей статье Ф.Ахмедова, основываясь на законодательных актах АДР, рассмотрела правительственную политику в различных сферах культурного строительства: образовании, библиотечном деле, развитии государственного языка.[7]

Оригинальностью структуры и содержания отличалась статья Ф.Ахмедовой, в которой она осветила процесс законотворческой деятельности по организации Бакинского Университета, на основе анализа выступлений представителей парламентских фракций раскрыла противоречивость политических взглядов и конечное решение об открытии университета. Тема обсуждения этого вопроса в Парламенте поднята автором впервые в азербайджанской историографии. Исследование имеет научно-политическое и практическое значение с точки зрения анализа проблемы сквозь призму парламентской этики и политического плюрализма.[8] Обращаясь к тематике видных деятелей АДР, Ф.Ахмедова написала статью о Фатали хане Хойском, осветив его общественно-политическую деятельность накануне

Bakı, Elm, 2000, 96 s.

6 Əhmədova F. Ziyadxanov qardaşları. // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-80. s. 206-221.

7 Əhmədova F. Cümhuriyyətin milli-mədəni quruculuq siyasətinə dair. // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2008. Bakı, Elm, 2008, s. 195-204.

8 Əhmədova F. Azərbaycan Darülfünununun təşkili: parlament iclaslarından tarixi reportaj. // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2010. Bakı, Elm, 2010, s. 109-123.

провозглашения независимости, а также деятельность в период 1918-1920 гг. на посту премьер-министра, министра иностранных дел. Выводы автора подкреплены множеством цитат, выдержек из архивных источников.[9]

Деятельности представителей национальной интеллигенции, получивших высшее образование в период Первой Республики, посвятила одно из своих исследований Зарифа Дулаева.[10] Автор рассмотрела правительственную политику по подготовке кадров интеллигенции, в частности, отправку на государственный счет азербайджанской молодежи на учебу за границу, проследила всю подготовительную работу, правительственные циркуляры, отбор студентов. В статье прослежен жизненный путь трех студентов, ставших впоследствии видными учеными – Ахмеда Раджабли, Мустафы Мустафаева и Исмаила Ахундова. З.Дулаева лично общалась с дочерьми этих деятелей, собирала у них материалы для музея, поэтому несомненным достоинством статьи можно считать воссоздание автором, на основе воспоминаний родственников, картины жизни стипендиатов АДР в Европе, трудностей и лишений, с которыми им приходилось сталкиваться, а также репрессий, обрушившихся на них в годы сталинского правления в СССР.

Другой яркой личности в истории АДР – Мамеду Магеррамову посвящена очередная статья З.Дулаевой.[11] В статье, сквозь призму деятельности М.Магеррамова, представлена характеристика работы делегации АДР на Парижской конференции, дана информация о хранящихся в музее материалах М.Магеррамова, об эмигрантском периоде его жизни.

Совместная статья научного сотрудника Санубар Касимовой и диссертанта музея Ровшана Ахмедова, вышедшая в первом номере сборника трудов музея, была посвящена денежным знакам и ценным бумагам, бывшим в обороте на территории Азербайджана в 1918-1923 гг.[12] В статье нашел отражение и краткий экскурс в историю денежной системы и денежного обращения в период АДР. На основе коллекции бонистики музея авторы дали информацию о денежных ассигнациях АДР различного номинала, билетах внутреннего беспроцентного выигрышного займа города Баку (август 1919 г.), лотерейные билеты Общества Красного Полумесяца Османской империи. В статье нашли отражение и довольно редкие и интересные экспонаты

9 Əhmədova F. Cümhuriyyət qurucuları: Fətəli xan Xoyski. // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2013. Bakı, Elm, 2013, s. 165-175.

10 Дулаева З. Страницы истории национальной интеллигенции. // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2003. Bakı, Elm, 2003, s. 68-81.

11 Дулаева З. Мамед Магеррамов – гражданин и патриот. // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2008, s. 179-193.

12 Qasımova S., Əhmədov R. 1918-1923-cü illərdə Azərbaycan pul dövriyyəsində işlədilmiş kağız pullar və qiymətli kağızlar haqqında. // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-80. s. 103-109.

музея, в частности, «Муганский заем», выпущенный сепаратистским правительством т.н. Муганской советской республики, а также квитанция на выплату ущерба пострадавшим от пребывания в Баку турецких войск. Эти два экспоната являются свидетельствами сложного процесса государственного строительства, трудностей правительства АДР в деле укрепления территориальной целостности и защиты интересов страны.

Атрибутике азербайджанской государственности посвящены две статьи С.Касимовой, опубликованные в сборнике трудов Музея истории Азербайджана за 2002 г. В первой статье, написанной в соавторстве, дается информация о коллекции первых почтовых марок Азербайджана, выпущенных в октябре 1919 г., и хранящихся ныне в музее. Авторы проследили процесс подготовки к выпуску марок, разработку проекта новых марок, на основе обширных источников и литературы проследили одну из важных составляющих государственной символики.[13] Во второй статье предпринят обзорный экскурс в историю хранящихся в музее атрибутов государственности (монет, печатей, орденов и т.д.), в частности, дано описание нагрудного знака, выпущенного к открытию Парламента АДР, сообщается о процессе работы над эскизами государственного герба, наград, армейских и гражданских знаков отличия.[14]

Очередная статья С.Касимовой и Р.Ахмедова была посвящена описанию новых материалов, поступивших в Музей истории Азербайджана – копии объявлений, опубликованных в газете «Азербайджан», по поводу проведения конкурса на лучшее изображение герба, знамени Вооруженных сил АДР, ордена «Истиглал» и т.д., фотокопии эскизов названного ордена, погонов капитана конного полка ВС АДР.[15]

С интересной статьей выступил в сборнике трудов Талят Наджафалиев, который провел источниковедческий анализ журнала «Нефтяное дело» за 1918-1920 гг., исследовав отражение на страницах журнала отношение как самого издания, так и нефтепромышленников, к политическим, экономическим процессам в Азербайджане и регионе. Автор дал подробный анализ позиции нефтепромышленной буржуазии по вопросам внешней и экономической политики правительства АДР, особенно в связи с разрывом экономических связей Азербайджана с Советской Россией.[16]

13 Касимова С., Ахмедов Р. Первые почтовые марки Азербайджана. // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2002. Bakı, Elm, 2002, c. 277-281

14 Касимова С. Азербайджанская государственность в памятниках материальной культуры Азербайджана (по материалам Музея истории Азербайджана). // Там же, с. 282-292.

15 Qasımova S., Əhmədov R. Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət realiyaları haqqında. // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2003. s. 207-212.

16 Наджафалиев Т. Журнал «Нефтяное дело» и политическая история

Характер информационной заметки носила статья Сары Джангировой, в которой повествуется и описываются три печати периода Первой Республики в коллекции Музея истории Азербайджана: печати Музея «Истиглал», Бакинского Университета и Президиума Азербайджанского Государственного Театра.[17]

В статье Донары Гусейновой повествуется о мероприятиях правительства АДР в сфере женского образования, открытии новых женских школ, образовательных курсов и др. очагов образования.[18]

В статье Фикрета Багирова на основе опубликованных сборников документов и писем А.Топчибашева рассмотрена деятельность по достижению международного признания АДР.[19] Интерес представляет другая статья автора, посвященная характеристике труда деятеля АДР Мирза Балы Мамедзаде «Азербайджанское национальное движение», ставшего первой летописью истории Первой Республики.[20]

Другой, не менее важной, работе по истории азербайджанского национально-демократического движения, создания и деятельности АДР является труд Мамед Эмина Расулзаде «Сиявуш нашего века». Анализу этого труда посвящена статья Ульвии Усубовой. Автор, исследовав отдельные положения, изложенные в книге, проследила на их основе различные аспекты внутренней и внешней политике АДР и видение проблем Мамед Эмином Расулзаде.[21]

В сборниках трудов были опубликованы две статьи Нармин Багировой, основанные на материалах фондов музея. В первой статье повествовалось о депутатском значке А.Топчибашева, и в этом контексте была дана краткая информация о его общественно-политической деятельности. Вторая статья посвящалась Джейхун беку Гаджибейли и его материалам в коллекции Музея (рассказы, написанные Дж.Гаджибейли в эмиграции, фотографии, карта Азербайджана, составленная им для участников Парижской конференции и

азербайджанской буржуазии (1918-1920): источниковедческий аспект. // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-80. s. 222-235.

17 Джангирова С. О трех печатях из Фонда новой истории Музея истории Азербайджана. // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-80. s. 249-250.

18 Гусейнова Д. Женская эмансипация в условиях Азербайджанской Республики (1918-1920). // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-80. s. 251-254.

19 Bağırov F. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: beynəlxalq aləmdə tanınması uğrunda mücadilə (sənədlərdə və məktublarda). // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2003, s. 112-123.

20 Bağırov F. Milli hərəkatın ilk salnaməçisi. // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2008, s. 230-240.

21 Usubova Ü. Məmməd Əmin Rəsulzadənin "Əsrimizin Səyavuşu" əsəri tarixi mənbə kimi. // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2013, s. 188-194.

т.д.).[22] Следует подчеркнуть, что все указанные материалы, принадлежавшие А.Топчибашеву и Дж.Гаджибейли, были переданы в Музей Рамизом Абуталыбовым.

С интересными статьями, основанными на материалах архивов, выступала в сборнике Людмила Шаламова. Автор, исследовав материалы Государственного Архива литературы и искусства им. С.Мумтаза Азербайджанской Республики, проследила деятельность А.Топчибашева и Дж.Гаджибейли на Парижской мирной конференции. исследовала биографию генерал-майора, одного из организаторов органов внутренних дел АДР Мухаммед Садыг бека Агабейзаде.[23] В одной из статей Л.Шаламова дала сведения об одном из 100 стипендиатов АДР – Бахраме Гусейнзаде, учившемся в Германии и получившем высшее образование электротехника. На основе его писем автор воссоздала общую атмосферу жизни и учебы азербайджанских студентов за границей, пережитые ими материальные трудности, а также исследовала последующую судьбу Б.Гусейнзаде, после возвращения его в Советский Азербайджан.[24] В другой статье Л.Шаламова привела полный текст и проанализировала письмо А.Топчибашева в одну из французских газет. Это письмо стало ответом главы делегации АДР на Парижской конференции на статью «События в Баку», в которой некий В.М. обвинял национальное правительство в том, что якобы армяне и русские в Азербайджане поставлены в «ненормальное положение».[25]

Научный сотрудник Севиль Казиева выступала на страницах сборника трудов НМИА с двумя статьями, посвященными периоду АДР. Одна из них освещает правительственную политику в сфере развития театра, одновременно информируя читателей о хранящихся в фондах музея фотографиях, театральных афишах, печати Президиума Азгостеатра.[26] Другая статья автора посвящена Мамед Паше Рагимли – стипендиату АДР, получившем высшее образование в Германии. Данной статьей С.Казиева восполнила пробел в

22 Bağırova N. Azərbaycan Parlamentinin ilk sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun Azərbaycan tarixi Muzeyinə hədiyyə olunan döş nişanı. // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2004. Bakı, Elm, 2004, s. 321-323; Ее же. Görkəmli yazıçı-publisist Ceyhun bəy Hacıbəylinin ictimai fəaliyyəti (MATM-nin materialları əsasında). // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2008, s. 154-159.

23 Шаламова Л. Из новых поступлений (о некоторых материалах Али Мардана Топчибашева и Джейхуна Гаджибекова). // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2006. Bakı, Elm, 2006, s. 102-116; Ее же. В эмиграции. // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2008, s. 220-229.

24 Шаламова Л. Стипендиат Азербайджанской Демократической Республики (из писем Бахрама Гусейнзаде). // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2007. Bakı, Elm, 2007, s. 161-171.

25 Шаламова Л. О письме А.М.Топчибашева в редакцию французской газеты «Последние новости». // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2011. Bakı, Elm, 2011, s. 71-77.

26 Казиева С. Азербайджанский музыкальный театр (1918-1920 гг.). // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2008, s. 241-245.

изучении биографии М.П.Рагимли, ибо в «Энциклопедии Азербайджанской Демократической Республики» отсутствовала информация о его жизни и деятельности после 1923 г., и даже не указывалась дата смерти. На основе материалов, собранных в семье М.П.Рагимли, а также источников, С.Казиева внесла ясность в эти вопросы.[27]

В статьях некоторых сотрудников Музея, посвященных АДР, освещены также вопросы культурного строительства в 1918-1920 гг. Среди этих работ представляют интерес статьи Рены Сафаровой, Сальминаз Зейналовой, Рамии Гасановой, Айнур Алиевой, основанные на материалах музея и периодической печати того времени.[28]

В статье Инны Костиной описана жизнедеятельность генерал-майора Ибрагим ага Векилова – гянджинского генерал-губернатора, а впоследствии – начальника отдела военной топографии Генерального штаба АДР. В статье дана частичная информация о деятельности И.Векилова в период Первой Республики.[29]

Тема военной истории Азербайджанской Демократической Республики получила освещение в работах сотрудника Национального музея истории Азербайджана Сабухи Ахмедова. В 2008 г. вышла в свет его книга «Азербайджанская армия: (1918-1920): униформа, символы, знаки», в которой впервые в историографии описаны и изучены военная одежда различных родов войск, символы и знаки, официальные документы по истории создания национальной армии. Работая над этой темой, автор выявил хранящиеся в фондах музея военную одежду, обмундирование, оружие периода Первой Республики. Исследования С.Ахмедова имели практическое значение во время демонстрации этих экспонатов в новой экспозиции музея, открывшейся в 2007 г.[30]

В другой работе, написанной в соавторстве с Юсифом Агаевым, С.Ахмедов проследил боевой путь Кавказской Исламской Армии, главной

27 Казиева С. Выпускник Дармштадтского Высшего Технического Университета. // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2009. Bakı, 2009, s. 188-193.

28 Səfərova R. Unutmağa haqqımız yoxdur (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin maarif sahəsində gördüyü tədbirlər). // // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2008, s. 205-219; Зейналова С. Из театральной жизни Баку (1918-1920). // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2006, s. 124-134. Ее же. Г.Араблинский в истории азербайджанской культуры. // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2009, s. 89-97; Həsənova R., Əliyeva A. "Arşın mal alan" operettası ilə bağlı Muzeyin üç unikal eksponatı. // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2013, s. 126-134.

29 Костина И. Ибрагим ага Векилов – первый азербайджанский топограф (на материалах Национального музея истории Азербайджана). // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2012. Bakı, 2012, s. 127-137.

30 Əhmədov S. Azərbaycan Ordusu (1918-1920): uniforma, rəmzlər, nişanlar. Bakı, 2008, Ziya-Nurlan, 120 s.

задачей которой было освобождение Баку от большевиков и правительства «Диктатуры Центрокаспия». Авторы уделили обширное внимание военно-политическим событиям, развернувшимся в регионе, структуру вооруженных сил, вооружение Кавказской Исламской Армии и ее противников.[31]

В связи с историей Кавказской Исламской Армии представляет также интерес статья С.Ахмедова, посвященная экспонатам, относящимся к этой армии, в коллекции НМИА.[32]

Перу С.Ахмедова принадлежит статья об уникальном экспонате Национального музея истории Азербайджана – паспорте гражданина АДР. Автор дал подробное описание, а также показал научное и практическое значение этого документа в исследовании государственного строительства независимой республики.[33]

Отдельные страницы истории АДР нашли отражение в трудах Фархада Джаббарова. В 2009 г. вышла его монография, основной целью которой было исследование роли бакинской нефти в политике Советской России и, в целом, в международных отношениях 1917-1922 гг. В монографии впервые в отечественной историографии по-новому освещены некоторые вопросы, связанные с АДР, приведены новые источники и факты. Автором исследованы такие неизученные или малоизученные в науке проблемы, как геополитическое соперничество за Южный Кавказ в 1918 г. и борьба государств за бакинскую нефть, план В.Ленина по сожжению Баку, отношения АДР с Советской Россией в 1918-1920 гг., незаконный вывоз нефти с территории Азербайджана на север, роль нефтяного фактора в оккупации Азербайджана Россией в апреле 1920 г.[34]

Отражению вопроса экономических отношений АДР с Советской Россией на страницах журнала «Нефтяное дело» посвящена статья Ф.Джаббарова. Проанализировав статьи и заметки, опубликованные в журнале, автор приходит к выводу, что экономические интересы предпринимателей стояли превыше интересов азербайджанской государственности.[35]

В другой своей статье Ф.Джаббаров дал критический анализ книги «По следам Азербайджанской Демократической Республики», изданной в 2007 г. в

31 Ağayev Y., Əhmədov S. İstiqlal yürüşü – 1918. Bakı, Altun Kitab, 2009, 416 s.

32 Əhmədov S. Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə edilən Qafqaz İslam Ordusuna aid əşyalar. // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Bakı, Nurlar, 2013, s. 563-568.

33 Əhmədov S. Muzeyin nadir eksponatı – Azərbaycan Cümhuriyyəti vətəndaşının pasportu. // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2009, s. 159-168.

34 Джаббаров Ф. Бакинская нефть в политике Советской России (1917-1922 гг.). Баку, 2009, 260 с.

35 Cabbarov F. Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Sovet Rusiyası arasında iqtisadi münasibətlər məsələsi "Neftyanoye delo" jurnalının səhifələrində. // AMEA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2009, №10, s. 104-112.

Москве под авторством М.Волхонского и В.Муханова, опровергнув и показав несостоятельность некоторые выводов российских исследователей по истории образования и деятельности АДР.[36]

Коллектив сотрудников Национального музея истории Азербайджана обогатил отечественную историографию по АДР двумя ценными научными исследованиями. Первое из них посвящено членам делегации Азербайджана на Парижской конференции (1919-1920). Авторы книги – З.Дулаева, Л.Шаламова, Ф.Багиров, Ф.Ахмедова выбрали оригинальный, нестандартный стиль изложения, что сделали ее доступной не только профессионалам-историкам, но и широкой читательской аудитории. Не ставя перед собой цели исследовать внешнюю политику АДР, коллектив авторов представил полноценное повествование о жизни и деятельности членов делегации, боровшихся в Париже за международное признание молодой республики. На фоне их биографий предстает сложная картина международной обстановки, в условиях которой Алимардан бек Топчибашев, Мамед Гасан Гаджинский, Ахмед бек Агаев, Мамед Магеррамов, Джейхун бек Гаджибейли, Акпер ага Шейхульисламов, Мир Ягуб Мехтиев защищали интересы Азербайджана.[37]

Вторая книга представляет собой сборник статей, посвященных одному из основателей Первой Республики – Насиб беку Юсифбейли. Большая часть статей, вошедших в сборник, принадлежит сотрудникам НМИА, они посвящены как исследованию жизни и деятельности самого Н.Юсифбейли, так и времени, в котором протекала его общественная и государственная деятельность. В сборник вошли следующие статьи сотрудников музея: «Насиб-бек Усуббеков и народное просвещение», «Насиб-бек Усуббеков и международное признание Азербайджанской Республики» (автор З.Дулаева), «Роль Н.Юсифбейли в движении за национальную независимость Азербайджана» (автор Ф.Ахмедова), «Малоизвестное достижение правительства Насиб бека Юсифбейли – утверждение Боевого Знамени азербайджанских воинских частей» (автор С.Ахмедов), «Вопрос отношений Азербайджана с Россией в политике правительственных кабинетов Н.Юсифбейли», «По следам одной докладной записки премьер-министру» (автор Ф.Джаббаров). Следует отметить, что указанное научное издание является первой в отечественной историографии инициативой по освещению биографий видных деятелей АДР в форме сборников статей.[38]

36 Джаббаров Ф. К освещению некоторых вопросов новейшей истории Северного Азербайджана в современной российской историографии. // AMEA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2011, №1, s. 59-73.

37 Azərbaycanın Paris sülh konfransındakı elçiləri / Посланцы Азербайджана на Парижской Мирной конференции. Bakı, Elm, 2010, 208 s.

38 Nəsib bəy Yusifbəyli – milli istiqlal və dövlətçilik mücahidi. Bakı, Ziya, 2013, 216 s.

Как известно, одним из важных направлений деятельности музеев является издание тематических каталогов, призванных знакомить исследователей с музейными коллекциями. В трех каталогах, выпущенных НМИА, представлены также материалы, относящиеся к периоду существования Азербайджанской Демократической Республики.[39]

На основе вышеизложенного можно сделать вывод, что одним из важных достижений Национального музея истории Азербайджана на протяжении его 95-летней истории является сохранение, пропагандирование и научное исследование наследия Азербайджанской Демократической Республики. Этим музей вносит свой вклад в общий процесс изучения истории АДР в масштабах страны. Тем не менее, перед музееведами продолжает оставаться одна из главных проблем, связанных с этим периодом – нехватка материалов, как документальных, так и вещественных, необходимых для пополнения музейных коллекций и экспонирования в экспозициях и на выставках. Хотелось бы надеяться, что музейные работники усилят работу в этом направлении, и к 100-летию провозглашения АДР в Национальном музее истории Азербайджана развернется более обширная экспозиция, посвященная первой в мусульманском мире республике.

Список использованных источников и литературы:

1. Vəlixanlı N. Azərbaycan Tarixi Muzeyi-80. // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-80. Bakı, 2001.
2. Бахшиева А. Из истории музейного дела в Азербайджане. Баку, 2005.
3. «Вышка», 8 мая 1990 г., № 99.
4. Шагинян М. Памятка с выставки 15-летие Советского Азербайджана. 1935.

Fərhad Cabbarov

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin muzeyləşdirilməsi və elmi tədqiqi təcrübəsindən

Xülasə

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, material toplanması, elmi tədqiqat, elmi nəşrlər*

39 Azərbaycan generalları. Kataloq. Tərtibçilər: Dulayeva Z., Şalamova L., Zeynalova S. və b. Bakı, Elm, 2005, 190 s.; Bakının teatr həyatı. Kataloq. Mətnin müəllifləri: Vəlixanlı N., Dulayeva Z. Bakı, Ziya, 2013, 212 s.; Azərbaycanda kağız pul nişanları və qiymətli kağızlar. Kitab-albom. Mətn: Qasımova S., Əhmədov R. Bakı, Ziya, 2013, 96 s.

Məqalədə AXC tarixinin öyrənilməsi və populyarlaşdırılması sahəsində Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsas fəaliyyət istiqamətləri araşdırılır. Muzey yarandığı vaxtdan etibarən Birinci Respublikanın irsinin qorunduğu əsas ocaqlardan birinə çevrilmişdir. Sovet hakimiyyətinin mövcud olduğu 70 il ərzində Cümhuriyyətlə bağlı materiallar əsasən nümayiş etdirilmir, onlar ya muzey fondlarında saxlanılır, ya da öz dövrünün tələbatına uyğun göstərilirdi. XX əsrin sonunda Azərbaycanın yenidən müstəqillik qazanması ilə AXC mövzusu muzeyin fəaliyyətində prioritet mövzulardan birinə çevrildi və muzey tarixində ilk dəfə olaraq yeni ekspozisiyada (2007-ci il) Cümhuriyyətə həsr olunmuş bölmə yaradıldı. MATM-nin elmi əməkdaşları məqalələr, elmi toplular, monoqrafiyalar, kataloqlar vasitəsilə də AXC tarixinin öyrənilməsinə öz töhfələrini vermişlər. Məqalədə muzey əməkdaşlarının Birinci Respublika dövrünə həsr olunmuş elmi nəşrlərinin ətraflı təhlili verilmişdir.

Farhad Jabbarov

From museumification experience and research of history of Azerbaijan Democratic Republic at the National Azerbaijan History Museum

Summary

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic, National Azerbaijan History Museum, gather and examine materials, scientific research, scientific editions*

The article deals with the major activities of the National Azerbaijan History Museum in the sphere of study and popularization of ADRs history. Additionally, since its inception, the museum has become one of the main centres of heritage preservation of the First Republic. During its 70 years of existence, materials related to ADR (Azerbaijan Democratic Republic) mainly had not been exhibited; they were either stored in museum funds, or displayed and interpreted from the view of its epoch. Since Azerbaijan regained its independence at the end of the 12th century, the subject of ADR became one of the priorities in museum activity and for the first time in history, there was established a section devoted to ADR in the new exposition (2007). Museum research staff members have also made considerable contributions to study of ADR history, while working on articles, collection of scientific papers, monographs, catalogues. The reviewed article provides a detailed assessment of the scientific papers of museum research staff members devoted to the First Republic.

Səbuhi Əhmədov

XIII-XVI əsr məzar daşları və divar relyeflərində silah təsvirləri

Açar sözlər: *orta əsr məzar daşları, orta əsr divar relyefləri, Kubaçi divar relyefləri, orta əsr silahları*

UOT 94 (479.24)

Orta əsrlər Azərbaycan incəsənətinin vacib xüsusiyyətlərindən biri dövrün qəhrəmanlıq ənənələrini, vətənpərəvrlik və hərbi ideologiyasını əks etdirən təsvirlərin bədii əsərlərlə (miniatürlər, saray freskaları və s.) bərabər məişət əşyalarında da əks olunmasıdır. Belə ki, məişət qabları üzərində istər pərakəndə döyüşçü şəkilləri, istərsə də kütləvi döyüş səhnələri var. Təntənəli mərasimlərdə, ziyafətlərdə istifadə olunan qabların qəhrəmanlıq, döyüş, ov və ziyafət rəsmləri ilə bəzədilməsi ənənəsi hələ qədimdən türk xalqlarına xas olmuşdur. Bu rəsmlər dastanlarda olan qəhrəmanlıq, döyüş, ov, qələbənin şərəfinə verilən ziyafət səhnələrinə uyğun olaraq yaradılırdı. IX- XIII əsr keramika nümunələri, XIII-XIV əsr tunc şamdan və camları, XVI-XVII əsrlərə aid edilən Azərbaycan süjetli parça və xalçaları üzərində silah təsvirləri heç də az deyil. Döyüşçülərin XIV-XVI əsrlərə aid edilən məzar daşları üzərində də silah təsvirlərinə rast gəlmək olar.

Döyüşçü təsvirlərinə həmçinin iri ictimai binaların divarlarına vurulan daş relyeflər də təsadüf olunur. Gülüstan qalası və Dərbəndin qala divarlarında olan daş relyeflər dövrümüzə qədər gəlib çatmamış, Səbayıl qalası üzərində relyeflər isə ("Səbayıl daşları") qismən qalmışdır. Dağıstanın Kubaçi kəndinin XIII-XIV əsr daş relyefləri nisbətən yaxşı vəziyyətdə dövrümüzə qədər çatmışdır.

Yuxarıda sadalanan təsviri mənbələr orta əsrlərin tarixi-məişət reallıqlarının (paltar, geyim, silah, memarlıq abidələri və s.) öyrənilməsi baxımından yazılı mənbələrin və arxeoloji materialların verdiyi məlumatları zənginləşdirirlər. Bunun da başlıca səbəbi rəssamın (ustanın, nəqqaşın və s.) üzərində işlədiyi obyektin təyinatından asılı olmayaraq öz dövürünün reallıqlarını dəqiq əks etdirməsi idi. Tədqiqatçılar belə nəticəyə gəlmişlər ki, "qədim rəssam özünü təsvir etdiyi reallığın daxilində hiss edirdi; o, rəsm əsərində xəyali deyil, özünün ətrafında olan dünyanı

əks etdirirdi" (20, c. 173).

Məqalənin əsas məqsədi XIII-XIV əsr divar relyefləri və XIII-XVI əsr məzar daşları üzərində olan silah təsvirlərinin təhlilidir.

XIII-XIV əsr Kubaçi divar relyeflərində silah təsvirləri. Dağıstanın ən böyük yaşayış məntəqələrindən olan Kubaçi kəndində (kənd türkdilli mənbələrdə "Kubaçi", farsdilli mənbələrdə "Zirehgəran" adlanır; hər iki toponim "zireh düzəldənlər" mənasını verir) XIII-XIV əsrlərə aid edilən daş relyeflər (divarüstü təsvirlər) bu dövrdə tətbiq edilmiş silahların öyrənilməsi baxımından vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu daş relyeflərin mənşəyi, yaradılması, onlar üzərindəki süjetlərlə bağlı çoxsaylı fərziyyələr mövcuddur.

Məlumdur ki, Dağıstanın cənub bölgələri Qafqaz Albaniyası, sonralar isə Şirvanşahlar dövlətinin tərkib hissəsi olmuşdur. Dağıstanın bu bölgəsində islam XIV-XV əsrlərdə tam bərqərar olmuş, o zamana qədər isə əhali xristian dininə sitayiş etmişdir (22, s.13). Kubaçı relyeflərində xaçların, qaban təsvirlərinin olmasını (müsəlman regionda bu heyvanın təsviri olmamalı idi), bəzi relyeflər üzərində alban yazılarının mövcudluğunu, Qarabağ abidələri üzərində olan təsvirlərin Kubaçi relyef təsvirləri ilə oxşar olmasını xüsusi qeyd edən akademik İ.Orbeli onları "alban relyefləri" adlandırmışdır (19, s.305). İ.Orbeli hesab edirdi ki, "Albaniyanın şimal dağlı vilayətlərində, hansılar ki hazırda Cənubi Dağıstan kimi tanınır, zərbələrə daha açıq olan cənub vilayətlərdən gələn köçkünlər məskunlaşırdılar... Dağlara gedən bu albanlar sırasında bugünkü kubaçinlilərin əcdadları da var idi" (19, s.304). Dağıstan xalqlarının adət-ənələrini dərindən öyrənən E.Şillinq belə nəticəyə gəlmişdir ki, "hazırki kubaçinlilər alban tayfaları qrupuna daxil olmuş güclü etnik elementlərdəndir" (22, s.14). Orbelinin fikrincə, Albaniyanın süqutundan sonra əhalinin bir hissəsi Dağıstana, Qafqaz Albaniyasının dağlıq ərazilərinə köçmüş və özü ilə sənətkarlıq ənənələrini gətirmişdir. Sonrakı tədqiqatçılar Kubaçi relyefləri ilə Qarabağın Xaçın-Dorbatlı kəndindəki türbə, Bakı buxtasındakı Səbayıl qalası ("Səbayıl daşları") üzərindəki təsvirlərlə oxşarlıqlara diqqət yetirmişdilər (13, s.127).

Tədqiqatlar göstərmişdir ki, Dağıstanın islam dövrü mədəniyyəti ərəb-müsəlman incəsənəti və islamdanəvvəlki dövr tətbiqi sənətinin zəngin ənənələrinin sintezi əsasında formalaşmışdır (14, s. 18-130). Və təbii ki, Qafqaz Albaniyasının qədim və zəngin sənətkarlıq ənənələri sonrakı dövrlərdə də özünü göstərirdi. Dağlıq ərazilərdə qədim ənənələr daha çox qalırdı.

Kubaçı relyeflərinin yaradıldığı dövrdə, yəni XIII- XIV əsrlərdə Cənubi Dağıstan Azərbaycanın da daxil olduğu Hülakülər dövlətinin tərkibində olmuş, XIV əsrin sonlarından isə Şirvanşahlar dövlətinə qatılmışdır. Memarlıq, toxuculuq, dulusçuluq və başqa bu kimi sahələrdə Dağıstan əraziləri ilə Azərbaycan şəhərləri arasında sıx qarşılıqlı əlaqələr var idi. Dağıstan binalarının üzərindəki yazılarda bir

sıra Azərbaycan memar və bənnalarının adları oxunmuşdur (13, s.131).

Hazırda dünyanın müxtəlif muzeylərinə (Ermitaj muzeyi, Metropoliten sənət muzeyi, Dağıstanın yerli muzeyləri) səpələnən Kubaşi divar relyefləri XX əsrdə kəndin müxtəlif evləri və ictimai binalarının divarlarından qoparılmışdır. Lakin, bu divarlara relyeflər XVIII-XIX əsrlərdə vurulmişdur. O vaxta qədər onlar kəndin 1-2 ən iri binaları üzərində olmuşlar: İ.Orbeli onların iki feodal sarayı üzərində, müasir Dağıstan tədqiqatçıları (M.Mammayev və b.) kəndi idarə edən icmanın mərkəzi binası («Чиналла хъал» - "Çinalı evi") üzərində olmasını yazırlar (19, s.317; 15, s.95-97).

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, belə qənaətə gəlmək olar ki, Kubaçi divar relyefləri regionda, ilk növbədə Azərbaycanda tətbiq edilən silahların öyrənilməsində mənbə kimi istifadə oluna bilər.

XIII-XIV əsrlərə aid edilən divar relyefləri sırasında ən məhşuru üç hissədən ibarət kompozisiyadır. Uzunluğu 135 sm, eni 33 sm olan kompozisiya Ermitaj muzeyində nümayiş olunur (Dövlət Ermitajı, Sankt-Peterburq, inv. № ТП-12, 118-119 а,б.) (15, s.85). Kompozisiyanın hissələri şərti olaraq "Güləşçilər", "Atlılar", "Atlı oxçu yarışda" adlanır.

Mərkəzdəki "Güləşçilər" lövhəsində ayaq üstündə dayanaraq güləşən iki kişi təsvir olunub (19, tab.61). Güləşçilər xələt, enli qurşaq, yumşaq uzunboğaz çəkmələrdədilər. Güləşçilərin uzun ətəkli, uzunqol xələtlərinin aşağı hissəsində zambaq gülləri təsvir olunub.

Sağ tərəfdəki "Atlılar" lövhəsində qarşı qarşıya gələn iki atlı təsvir olunub (19, tab.60). Atlıların əlindəki uzun alət və ya silahlar zədələndiyindən aydın görsənmir. A.İvanov atlıların əllərində çovqan alətlərinin olmasını ehtimal etmişdir (9, s.122-123. şək. 94). Lakin alətlərin quruluşuna, atlıların əllərinin vəziyyətinə əsasən belə nəticəyə bilərik ki, onlar çovqan taxtaları deyil; alətlər daha çox təlim qılınclarına oxşayırlar.

Sol tərəfdəki "Atlı oxçu yarışda" lövhəsində at belində oturmuş oxçu geriyə dönərək ox atır. O, yayı sol, kirişi sağ əlində tutmuşdur. Atlının sağ budunda kəmərdən ox qabı asılmışdır. Oxçunun hədəfi ağac sapa taxılmış üçdişli bayraqdır. Üçdişli bayrağın ikinci dişi səviyyəsində uçan ox görsənir. Həmçinin üst dişdə bayrağa sancılan ikinci oxun lələkliyi var. Ox qabı aşağı hissədə çox enlidir, yuxarı hissədə ağzı açıqdır. Hədəfin yanında olan bir neçə əşyanı A.Başkirov qalibə veriləcək mükafat hesab edir (4, s.15-16).

Beləliklə, burada hərbi təlimli xarakterli idman yarışları təsvir olunub. Kompozisiyanın süjeti barədə müxtəlif fikirlər söylənmişdir. İ.Orbeli bu "alban relyefi"ndə feodal təbəqənin gündəlik həyatından səhnələrin təsvir edilməsini yazıb (19, tab.60-62). M.Mammayev kompozisiyada Kubaçinin döyüş drujinasının ("batirte") keçirdiyi təlimlərin təsvir olunması ehtimalını irəli sürmüşdür (14, s. 95-

97). E.Kilçevskaya relyefin Sasani bədii sənətinin təsiri ilə yaradılmasını yazmışdır (11, s. 63-65, şək. 27-28). Z.Dode üçhissəli kompozisiyanı təhlil edərək onu "Kubaçi relyeflərinin monqol silsiləsi" adlandırır və bütün detalları monqol elementi hesab edir (8, s. 66–71). Bütün fərziyyələrin təhlilini aparan M.Mammayev daş relyefin Kubaçidə, yerli ustalar tərəfindən XIII-XIV əsrlərdə düzəldiyi qərarına gəlmişdir (14, s.18-130; 16, s. 98–116).

Ermitaj muzeyində başqa daş relyef üzərində dəqiqliklə təsvir edilmiş qılınc şəklini görmək olar (Dövlət Ermitajı, inv. № ТП- 93). A.Başkirovun şərti olaraq "Atın qurban gətirilməsi" adlandırdığı daş lövhədəki sol tərəfdəki piyada döyüşçünün əlində, qılınc əynində isə yumşaq papaq, uzun xələt, uzunboğaz çəkmələr təsvir olunub (4, s.20, şək.6). Qılıncın uzun zəif əyilmiş tiyəsi, "qolları" qısa, başlığın isə yumru olan dəstəyi var. Tiyə üzərində yılman (ucluğa yaxın yerdə ikitərəfli kəsik) və ortadan keçən xətt aydın görsənir. Z.Dode kompozisiyanı "it üzərində andiçmə" adlandırır və burada təsvir olunan kişilərin paltarları, baş geyimləri, uzunboğaz çəkmələrini monqol tipinə aid edir (8, s.110-117). Əksər Dağıstan tədqiqatçıları Dodenin fikri ilə razı deyillər (daha ətraflı bax. 16). Hər halda, bütün müəlliflər bu təsvirlərin XIII-XIV əsrlərdə elə Kubaçidə işlənməsini inkar etmirlər və beləliklə bu relyef də tədqiq edilən dövrdə Azərbaycanda işlədilən silahların öyrənilməsində mənbə kimi cəlb oluna bilər.

Ermitaj muzeyinin kolleksiyasında olan daha bir lövhə üzərində unikal döyüşçü təsviri var (Dövlət Ermitajı, inv. № ТП- 96). Belə ki, Kubaçinin Xunalla-məscidin cənub divarından çıxarılan bu lövhə A.Başkirov tərəfindən şərti olaraq "Piyada oxçu" adlandırılıb (4, s.17, tab. 16). Burada oxçu dəyirmi formada çəpərlənmiş əraziyə toplanan heyvanlara ox atır. Oxçunun yanında bəbir və ya it təsvir olunub (sonrakı dövrdə heyvanın başının təsviri dağıdıldığından dəqiq demək olmur). Oxçu uzun xələtdə, yumşaq uzunboğaz çəkmədədir. O, yayı sol əlində tutataraq, kirişi sağ əli ilə dartır. Kəmərdə, sol tərəfdə qılınc və ox qabı asılıb. Təsvirin tarixi və sənətşünaslıq baxımından təhlili göstərmişdir ki, "sürəkli ov" adlanan bu tip ov səhnələri hələ erkən orta əsrlər dövründən təsvir edilir (4, s.25-28; 19, s.319, tab.62). Z.Dode kompozisiyada ov səhnəsi deyil, Kubaçidə Hülakülər üçün əhliləşdirilmiş gepardların hazırlanması səhnəsinin təsvir olunmasını qeyd edir, oxçunu isə Kubaçinin hökmdarı olmasını yazır (8, s.159-165). Lakin təsvirdən aydın görsənir ki, oxçu çəpərlənmiş ərazidə olan heyvanlara ox atır (əhliləşdirilmiş heyvanlara ox atmağın nə mənası?), üstəlik Kubaçidə orta əsrlər dövründə heç bir hökmdarın adı qeydə alınmayıb, Kubaçinin Hülakülərə xüsusilə olaraq heyvan (özü də bu ərazidə heç vaxt yaşamamış gepard) hazırlaması və göndərilməsi də mənbələrlə təsdiq edilmir. Əksinə, sürəkli ov, yəni böyük ərazidə yayılan qoşunun böyük halqa şəklində düzülməsi, daha sonra halqanı daraldıb heyvanları əvvəlcədən çəpərlənən əraziyə salınması və burada ovlanması geniş yayılmış üsul idi.

Təsvirdə mürəkkəb yayın (mütəxəssislər onu "türk yayı" adlandırır) qollarının quruluşu dəqiq göstərilib. "Sadaq" adlanan yay-ox qabı uzundur, yayın formasını təsdiqləyir, ehtimal ki, qapaqlıdır. Oxun ucluğu ikidişlidir. Qılınc düz uzun tiyəyə malikdir, dəstəyi yuxarı tərəfdə azacıq əyilib.

XII-XIII əsrlərə aid edilən iki ədəd Kubaçi daş pəncərə çərçivəsi oymasında təsvirlər maraq doğurur. Belə ki, birinci oymada (hazırda Nyu-Yorkda Metropoliten Sənət Muzeyində qorunur) atlı təsvir olunub. Sadə xələt, yumşaq papaq və çəkmələr geymiş atlının sağ böyründə kəmərdən asılmış vəziyyətdə ox qabı var (6, şək.201). Ox qabı türk tayfalarına xas olan formalıdır: qutuvari ox qabının enli aşağı və dar yuxarı (ağız) hissəsi var. İkinci oymada (A.A.Taxo-Qodi adına Dağıstan dövlət birləşdirilmiş tarixi-memarlıq muzeyi, inv. № КП- 6602, 50) eyni tipli ox qabı olan atlı təsviri var (6, şək. 202).

Döyüşçü təsvirləri olan bir neçə daş relyef haqqında A.Başkirov "Dağıstan incəsənəti: oyma daşlar" kitabının "İnsan təsviri olan divarüstü rəsmlər" bölməsində məlumat verir. Belə ki, Kubaçidə Fatimat Şeyxin evinin divarına vurulmuş daş lövhə şərti olaraq "Atlı" adlanır (4, s.17, tab 14). Atlı sol əlində dəyrmi qalxan, sağ əlində naməlum alət (silah?) saxlayır. Atın üzərinə yumşaq at yarağı atılmışdır. Kubaçidə Qazi Maqomed Almazovun evinin divarına vurulmuş "Atlı oxçu" şərti adlı daş lövhədə arxaya dönərək ox atan atlı təsvir olunub (4, s.17, tab. 15). Atın üzərinə yumşaq at yarağı atılmışdır. "İki döyüşçü" adlı daş lövhə üzərində sol tərəfdə ox atan piyada, sağ tərəfdə əlində xəncər olan döyüşçülər təsvir olunub (4, s.23, tab.27).

Ermitaj muzeyinin "Dağıstan incəsənəti" zalında tərəfimizdən tədqiq edilən başqa bir Kubaçi relyefi ilə bağlı mövcud elmi ədəbiyyatda məlumat yoxdur. Belə ki, uzun daş lövhə üzərində iki atlının döyüşü səhnəsi təsvir olunub. Sağ tərəfdəki döyüşçünün fiqurunun əksər hissəsi qopub, yalnız atının başı və sinəsi görsənir. Sol tərəfdəki atlının və onun atının başı sındırılıb. Lakin fiqur tam görsənir – o, sol əlində nizə tutub, taran zərbəsi vurur. Nizənin ucluğu çox uzundur, ucluğun altında uzunsov bayraq birləşdirilib.

Qeyd etmək lazımdır ki, silah təsvirləri yalnız Kubaçidə deyil, Dərbənd yaxınlığında yerləşən digər kəndlərdəki epiqrafik abidələr üzərində də tapılmışdır. Daha çox piktoqrafik rəsmlərə bənzəyən bu şəkillər peşəkarlıq səviyyəsinə görə Kubaçı relyeflərindən geri qalırlar. Dağıstanın Xotoda, Qenta, Maçada, Tlyax, Urada, Tidib kəndlərindəki binaların divarlarında XVI-XVII əsrlərə aid epiqrafik abidələr üzərində nizə ilə silahlanmış süvari təsvirlərinə rast gəlmək olar (12, s.47-49). Bütün təsvirlərdə süvari nizəni iki əli ilə saxlayır. At qaçan məqamda, süvari isə nizəni başı üzərində və ya atın boynunun üstündə tutaraq təsvir olunub.

XV- XVII əsr məzar daşları üzərində silah təsvirləri. Orta əsr Azərbaycan incəsənətinin unikal nümunələri olan daş məzar daşları (başdaşı, sənduqə, qoç və at

fiqurları formalarında) xalqın adət- ənənələri və inanclarını əks etdirməklə bərabər dövrün vacib tarixi mənbəyi hesab olunurlar (23, p.240; 5, s. 251). Üzərində müxtəlif mifoloji, məişət təsvirləri olan daş məzarlar sırasında silah və döyüşçü təsvirləri ilə seçilən məzar daşları da az deyil. Təsadüfi deyil ki, 1865-ci ildə Şuşa şəhərində tanınmış rus rəssamı V.Vereşaqin məhz üzərində silah təsvirləri olan daş at fiqurunun şəklini çəkmişdir.

Maraqlıdır ki, başdaşı, sənduqə və qoç tipli məzar daşlarında müxtəlif təsvirlər olduğu halda at fiqurları üzərində yalnız silahlar təsvir olunurdu (7, s. 104-106). Xalq arasında "oğuz qəbirləri" adı ilə tanınan at formalı məzar daşları döyüşdə həlak olmuş döyüşçülərin qəbirləri üzərində qoyulurdu (3, s.30-32). M.Xəlilovun tədqiqatları göstərmişdir ki, qəbir üzərində at heykəli qoymaq ənənəsi Azərbaycanda e.ə. V əsrdən XIX əsrədək mövcud olmuşdur (21, s.57).

Orta əsrlərə aid silahların öyrənilməsində vacib tarixi mənbə kimi məzar daşları üzərindəki təsvirlər çıxış edə bilər.

Tarixi Şirvan bölgəsi və ətraf ərazilərdə dövrümüzə qədər çatmış məzar daşlarından Bakı şəhəri, Abşeronun bəzi kəndləri yaxınlığında, həmçinin Qəbələ rayonunun bəzi kəndləri yaxınlığında aşkar edilən məzar daşlarında silah təsvirləri var.

1964-cü ildə Bakı şəhərində Qız Qalası yaxınlığında qazıntılar zamanı 50-yə yaxın qəbir aşkarlanmışdır (10, s.185). Tədqiqatçılar tərəfindən XIII-XIV əsrlərə aid edilən bu qəbirlərin yanlarında sənduqə və başdaşı şəklində olan məzar daşları var idi. Bu daşların bir qismi hazırda İçəri Şəhərdə "Sıratağlı dini-memarlıq abidəsi"ndə nümayiş olunur.

Sənduqə və başdaşları daş oyma ilə bəzədilmişlər. Daşların bəzilərində silah təsvirləri var. Tədqiqatın mövzusu baxımından üç ədəd başdaşı və iki sənduqə üzərində olan təsvirlər təhlil edilmişdir. Daşları aşkarlamış arxeoloqlar O.Ş.İsmizadə, H.A.Ciddinin fikrincə onlar XV-XVI əsrlərə aiddir (10, s. 195).

Başdaşı olan birinci daş lövhədə silah təsvirləri aşağı hissədə yerləşdirilib. Burada yəhərlənmiş at təsvir olunub. Atın yəhərinə qalxan, qılınc (əyribaşlı dəstəyi atın boynuna tərəf baxır), yay (yay qabında) və ox qabı (oxların lələkləri görsənir) bərkidilib. Atdan azacıq yuxarıda ellipsvari halqa (oxçu üzüyü?) təsvirini görmək olar.

Başdaşı olan ikinci daş lövhə üzərində yay, iki oxçu üzüyü, üç ox, dəyirmi qalxan, əyritiyəli qılınc, düztiyəli xəncər və iki cüt burun -buruna baxan çəkmələr təsvir olunub. Dəyirmi qalxanın uzun asılma ipi aydın göstərilib.

Başdaşı olan üçüncü daş lövhədə süvari, yuxarı hissəsində isə onun silahları təsvir olunublar. Süvarinin silindrvari baş geyimi, yan tərəfində olan dəyirmi qalxanı və yay qabında olan yayı aydın görünür. Silahlardan zəif əyilmiş tiyəsi olan qılınc, düz tiyəsi olan döyüş bıçağı və ucu əyilmiş çomaq şəklində olan silah görmək olar.

XIV-XV əsrlərə aid edilən sənduqə tipli daş məzarda yəhərlənmiş at təsvir olunub ki, onun yəhərinə yay qabında olan yay bərkidilib. Atdan yuxarıda silahlar təsvir edilib: uzun ayparavari tiyəsi olan qılınc; uc tərəfi azacıq əyilmiş T-vari başlığı olan uzun xəncər; oxçu üzüyü; kəmənd qarmağı (qala divarına qalxan zaman ilişdirmək üçün iki qarmağı ilə); asılma başlığı olan toppuz; beş ucluğu olan silah (nizə ?).

XV əsrə aid edilən sənduqə tipli növbəti məzar daşının bütün səthi naxışlarla bəzədilib (İçəri Şəhər Sıratağlı dini-memarlıq abidəsin, inv. № 158). Silah və geyim təsvirləri baş və ayaq tərəfdə verilib. Baş tərəfdə üzərində at belində süvari təsvir olunub ki, o da əlində nizə tutur (nizənin ucluğu arxaya baxır, sapa kiçik bayraq bağlanıb). Başında şar-konusvari dəbilqə təsvir edilən süvaridə dəyirmi qalxan var. Ayaq tərəfdə burun-buruna baxan iki uzunboğaz çəkmə təsvir edilib.

Qaradağ rayonu, Səngəçal qəsəbəsi ərazisində aşkarlanmış məzar daşları Şirvan epiqrafikası üslubunda işlənmişlər. Hazırda Qobustan Milli tarixi-bədii qoruğunun ərazisində qorunan üç ədəd sənduqə tipli məzar daşı üzərində həm ayrıca silah şəkilləri, həm də döyüş və ov səhnələri oyma üsulu ilə təsvir edilib. İşlənmə üslubuna görə daşlar XVI-XVII əsrlərə aid edilir (1, s.150).

Birinci sənduqənin sol tərəfində aşağıdakı silahların təsvirləri var: qılınc, xəncər, döyüş bıçağı, yay qabında yay və ox qabında oxlar. Qılıncın uzun tiyəsinin ucu və dəstəyinin başlığı əyilmiş vəziyyətdəir. Dəstəyə bağlanan ip aydın görsənir. Qılıncdan solda təsvir edilən xəncər əyritiyəlidir, qılıncdan sağda təsvir olunan döyüş bıçağı isə düztiyəlidir. Yay- ox qablarının təsvir olunması maraq doğurur. Məhz bu dövrə ilk dəfə olaraq yay qabı və ox qabının qayışlar vasitəsilə vahid kəmərə asılması göstərilib.

Sənduqənin sağ tərəfində ov səhnəsi təsvir olunub. Belə ki, şəkildə iki atlı vəhşi heyvanları ovlayır. Sağ tərəfdəki atlı digər fiqurlara nisbətən böyük təsvir olunub. Atlının kəmərinə asılmış yay (yay qabında) aydın göstərilib. Atlı, iki əli ilə nizəni tutaraq ondan canını qurtarmağa çalışan pələng və ya bəbiri vurur. Kompozisiyanın sol tərəfində təsvir olunan atlı əlindəki əyritiyəli qılıncı yuxarı qaldıraraq maralı təqib edir. Atlının başında təsvir edilən baş geyimi "qızılbaş tacı"nın XVI əsrin əvvəllərində yayılmış formasıdır. Atlının arxasında olan dəyirmi elementi belinə aşırmış dəyirmi qalxan hesab etmək olar. Kompozisiyanın arxa planında iki heyvan (ceyran) və güllər təsvir olunub. Ümumiyyətlə, sənduqə üzərində təsvir olunn kompozisiya XVI əsr Təbriz miniatürləri, eyni dövrə aid "qızılbaş parçaları" və xalçaları üzərində olan ov səhnələri ilə eynidir.

İkinci sənduqənin sol tərəfindəki təsvirləri iki qrupa bölmək olar: ayrıca silah təsviri; ov səhnəsi təsviri. Ayrıca silahlar bir kəmərə asılmış yay qabı ("türk yayı" ilə) və ox qabı (üç oxla) təsvirindən ibarətdir. Ov səhnəsində atlı heyvanları təqib edir. Atlı nizə ilə silahlanıb; nizənin döyüş ucluğu və kiçik son ucluğu aydın görsənir.

Atlının başında "qızılbaş tacı"nın ilkin forması təsvir olunub. Atdan kiçik, lakin at bədən qurluşunda olan beş heyvanın vəhşi qatırlar olmasını ehtimal edə bilərik.

Sənduqənin sağ tərəfindəki kompozisiya daha mürəkkəbdir. Kompozisiyanın sağ və sol qıraqlarında əllərində nizəni döyüş vəziyyətində (qabağa düşmənə tərəf uzadaraq) tutan atlılar təsvir olunub. Atlıların başlarında "qızılbaş tacı"nın ilkin formasını görmək olar. Atlılar arasında olan məkanda yeddi nəfər piyada təsvir olunub. Sol atlının qarşısında dayanan üç piyadadan ikisi əllərində iriölçülü yelpik (saray yelpiyi) saxlayırlar. Yelpiklər ortada olan üçüncü piyadanın başı üzərindədir. Hər üç piyada sola, yaxınlaşan atlıya tərəf baxırlar. Sağ tərəfdəki atlının da qarşısında üç piyada var. Onlardan ikisi əllərində olan yelpikləri sanki atlıya qarşı yönəldiblər. Üçüncü şəxs əlində enli naməlum alət tutur. Hər üç piyada sağa, yaxınlaşan atlıya tərəf baxır. Kompozisiyanın ortasında bir piyada təsvir olunub.

Üçüncü sənduqə üzərindəki təsvirlər oyma texnikası ilə deyil, cızma texnikası ilə yaradılıb. Sənduqənin sol tərəfindəki təsvirlər üç kvadrat kartuşun daxilindədir. Birinci kartuşda (baş tərəfdəki) düztiyəli, yumru başlıqlı xəncər və şahmat taxtasına bənzər fiqur, ikinci kartuşda tağvari ornament, üçüncü kartuşda yəhərlənmiş at və uzun asılma ipi olan qalxan təsvir olunub.

Sağ tərəfdə də kompozisiya üç kvadrat kartuşa bölünüb. Birinci kartuşda (baş tərəfdəki) şar-konusvari dəbilqə (üçbucaq ucluqla), qarmaqlı nizə, çəkicəbənzər toppuz, ikinci kartuşda (mərkəzdə) burun-buruna baxan uzunboğaz çəkmələr, üçüncü kartuşda bir sadağın içində yay və oxlar, asılma ipi olan dəyirmi qalxan və qılınc stilizə olunmuş formada təsvir ediliblər.

Qəbələ rayonu Həmzəli kəndinin (qədim Qəbələ şəhər yerindən 5 km cənub-qərbdə yerləşir) yaxınlığındakı meşəlikdə, qədim qəbristanlıqda XV-XVI əsr Şirvan-Abşeron daş oyma xüsusiyyətləri ilə seçilən sənduqə üzərində (baş tərəfdə) yazılarla bərabər təsvirlər də verilmişdir (17, s.66, №451). Kompozisiyanın mərkəzində yəhərlənmiş at təsvir olunub. Onun boğazının altında olan qotazlar atın zadəgana (vəzifəli şəxsə) məxsus olmasını göstərir. Atın yəhərinə dəyirmi qalxan, yay, əyritiyəli qılınc, ucuna üçbucaq bayraq taxılmış nizə taxılmışdır. Burada həmçinin burun hissələri bir-birlərinə baxan ayaqqabılar və uzunboğaz çəkmələr təsvir edilib.

Qəbələ rayonu Dzaxlı kəndinin qədim qəbristanlığında XVI əsrə aid edilən sənduqə üzərində (baş tərəfdə) yazılarla bərabər təsvirlər də verilmişdir (17, s.65-66, №450). Burada soldan sağa şaquli vəziyyətdə 4 ədəd ox (ucları aşağı baxır), burunları bir-birlərinə baxan iki uzunboğaz çəkmə, yay təsvir olunub.

Gəncə və Qarabağ epiqrafikasına aid edilən məzar daşlarında da silah təsvirləri var.

Azərbaycan Milli İncəsənət muzeyində nümayiş olunan daş at fiquru hazırda Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin işğalı altında olan Dağlıq Qarabağın

Laçın rayonundan gətirilmişdir. XVI əsrə aid edilən heykəl üzərində at ləvazimatı (yəhər, üzəngilər, mahmızlar və s.) xırdalıqlarına qədər təsvir olunublar. Abidənin sağ və sol tərəflərində oyma üsulu ilə silah təsvirləri verilmişdir. Sol tərəfdə yay, qılınc və qalxan təsvir olunub. Oymaçı usta silahların hansı tərəfdə daşınmasını dəqiq göstərib – doğrudan da döyüşçü yay qabı və qılıncı sol tərəfdə kəmərdən asır, qalxanı sol əlinə götürürdü. Qalxan dəyirmi formalıdır, mərkəzi umbon aydın göstərilib. Qılınc tiyəsinin aşağı hissəsi azacıq əyilmişdir. Dəstəyin qısa "qolları" və kürəvari başlığı var. Daşın sağ tərəfində arxada oxlar (stilizə olunmuş şəkildə beş ox; oxların kirişə taxılması üçün kəsik yeri aydın görsənir), qabaqda isə nizə təsvir edilib (nizənin üçbucaq ucluğu və sapın arxasına taxılmış son ucluğu var).

Gəncə yaxınlığında aşkar edilən, XVI əsrə aid oxşar formalı, eyni təsvirləri olan daş at fiquru hazırda Nizami Gəncəvi adına *Gəncə* Tarix-*Diyarşünaslıq Muzeyi*ndə qorunur.

Laçından aşkarlanan XVI əsr sənduqəsi üzərində ov səhnəsi təsvir olunub. Sol tərəfdəki atlı nizə ilə şiri öldürür, sağ tərəfdəki piyada oxçu keçiyə ox atır (1, s.146).

Gədəbəy rayonunda aşkarlanmış XVI əsr sənduqə tipli məzar daşı üzərində süjetli səhnə təsvir olunub. Belə ki, əlində zərbəyə hazır vəziyyətdə nizə tutan atlı onun qarşısında dayanan piyadaya tərəf gedir. Piyadanın kəmərində qılınc görsənir (1, s.155).

Mingəçevir ərazisində tapılmış sənduqə tipli məzar daşı hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində nümayiş olunur (2, s.57). Daş 1576-cı ilə aid edilir (1, s.145). Süjetli səhnədə iki atlı təsvir olunub. Əjdahaya nizəni sancan birinci atlı sol əlində yay və bir ox tutur. Saq tərəfdə kəmərdə ox qabı asılıb. Atlıdan aralı onun dəyirmi qalxanı təsvir olunub. İkinci atlının qolunda ov şahini oturub.

Naxçıvan və Qərbi Azərbaycan epiqrafikası nümunələrində silah təsvirləri həm ayrıca, həm də müəyyən süjet çərçivəsində təsvir ediliblər.

Naxçıvan ərazisindən aşkar edilən XVI əsrə aid daş qoç fiquru hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində nümayiş olunur. Fiqurun hər iki tərəfində ov səhnəsi təsvir olunub (1, s.222). Sağ tərəfdə at belində oturan ovçunun əlində əyritiyəli qılınc, başında dəbilqə təsvir edilib.

Daşın sol tərəfində piyada yaraqda, dəbilqədə yay-oxla ov edir. Əlində yay və ox tutur, daha üç ox kəmərdə olan ox qabındadır.

Piyadanın paltarı üzərində zolaqların olması onun əynində yumşaq, sırınmış parçadan ibarət yarağı göstərir. Döyüşçünün qarın nahiyəsinə enli qurşaq bağlanıb. Sinədə çarpazlaşmış iki qayış görsənir. Əyritiyəli, "durnabelli" qılınc kəmərdən asılıb. Döyüşçünün başında olan dəbilqə dəyirmi formada təsvir edilib, təpəsində boruvari ucluq var.

Naxçıvan ərazisində aşkarlanmış digər daş qoç fiquru (XVII əsr) üzərində yalnız bir şəkil – qılınc şəkli verilib (1, s.226). Qılınc əyritiyəlidir, dəstəyi "durnabelli"dir.

Oxşar qoç fiquru İçəri Şəhərdə "Sıratağlı dini-memarlıq abidəsi"ndə nümayiş olunur (İçəri Şəhər Sıratağlı dini-memarlıq abidəsi, inv. № 838). Belə ki, fiqurun yan tərəfində uzun dəstəyi olan çomaq, aypara şəklində tiyəsi əyilmiş qılınc (dəstəyinin "qolları" uzundur), düztiyəli xəncər (dəstəyin "qolları"nın ucları aşağı əyilib) və düztiyəli döyüş bıçağı təsvir edilib.

Ordubad rayonu Aza kəndi yaxınlığında pirin qarşısında tapılmış daş qoç fiquru üzərində silah təsvirləri var (18, s.67, №1030). Belə ki, üzərindəki yazısına görə, M.Nemət tərəfindən 1472/73-cü ilə aid edilən fiqurun başı və bir tərəfi qopmuşdur. Salamat qalan tərəfdə iki silah təsvir edilib. Birincisi həndəsi xətlərlə çəkilən yay və oxdur. İkinci silah ilk baxışda yayı xatırlatsa da, ənənəvi yay deyil. Belə ki, iki xətlə təsvir edilən qövsün sağ və sol ucları bir düz xətlə birləşdirilib. Bu xəttin üstündə, ona perpendikulyar olaraq yan-yana beş ədəd ox çəkilib. Analoqlara diqqət yetirilərsə, bu "çarx" (arbalet) silah növüdür.

Qərbi Azərbaycan ərazisində tapılmış məzar daşları sırasında yalnız qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurun Urud kəndi ərazisindəki qəbristanlığın daşları nisbətən ətraflı öyrənilmişdir. Erməni vandalları tərəfindən dağıdılan və ya özününküləşdirilən bu daşlar əslində türk tayfalarının tarixi yadigarıdır.

Zəngəzur rayonu Urud kəndi ərazisindəki qəbristanlıqda vəfatı 1555/56-cı ilə təsadüf edən Oqul b.Murad adlı şəxsin qəbrinin sənduqəsində çoxfiqurlu ov səhnəsi təsvir olunub (18, s.71, №1043). Piyada ovçulardan biri sol əlində türk yayı tutur, onun sağ böyründə ox qabında oxlar görsənir.

Həmin qəbristandakı vəfatı 1578/79-cu ilə təsadüf edən Məhdigar b.Əmiram adlı şəxsin qəbrinin sənduqəsinin iki tərəfində silah təsvirləri var (18, s.71, №1046). Belə ki, bir tərəfdə, iki vuruşan öküzlərin arxasında dayanan kişi fiqurunun kəmərində əyritiyəli qısa qılınc asılıb. Digər tərəfdəki səhnədə atlı fiquru (silahları seçilmir) və piyada oxçu fiquru təsvir olunub. Piyada oxçunun əlində yay, kəmərdən asılmış vəziyyətdə ox qabı görsənir.

Urud qəbristanlığındakı 1575-ci ilə aid sənduqə üzərində silah təsvirləri var (1, s.148-149). Belə ki, sol tərəfdə olan atlının kəmərində düztiyəli xəncər çəkilib (sağ budu üzərində). Atlının qarşısında dayanan piyadanın sol əlində yay, sağ əlində ox, kəmərdən asılan vəziyyətdə ox qabı təsvir edilib.

Urud qəbristanlığındakı 1575-ci ilə aid sənduqə üzərində müxtəlif fiqurlar sırasında sol tərəfində birinci piyada döyüşçü təsvir olunub (1, s.152-153). Onun sol əlində uzun çomaq, sağ əlində isə dəfnə yarpağı formasında ucluğu olan nizə var.

Urud qəbristanlığındakı XVI əsrə aid sənduqə üzərində əlində yay olan piyada ovçu ona tərəf qaçan keçiyə ox atır (1, s.156-157). Ovçunun kəmərində üç ədəd ox görsənir. Ovçunun arxasında onun yəhərlənmiş atı dayanır.

Beləliklə, XIII-XIV əsr Kubaçi divar rəsmləri və XIII- XVI əsr məzar daşları üzərində olan təsvirlərin təhlili göstərir ki, onlar XIII-XVI əsrlərdə Azərbaycanda

istifadə olunmuş silahların öyrənilməsində tarixi mənbə kimi istifadə oluna bilərlər. Kubaçi divar rəsmlərində pərakəndə döyüşçü şəkilləri ilə bərabər hərbi yarışlar və təlimlər təsvir olunub. Buradakı rəsmlərdən aydın olur ki, atlı döyüşçü nizə, yay-ox, qılıncla silahlanırdı. Yay "türk yayı" adlana növə, yay-ox qabı "sadaq" növünə olmuşdur. Bəzi rəsmlərdə ayrıca təsvir olunan ox qabı klassik türk köçəri tayfalarının ox qabı formasındadır. Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində rast gəlinən məzar daşlarında döyüşçülərin silahlanma kompleksi xırdalıqlarına qədər dəqiq təsvir olunub. Misal üçün, oxçunun dəfn olunduğu məzarın üzərində yalnız yay-ox deyil, yay və ox qabları, hətta oxçu üzüyü göstərilirdi. Ehtimal ki, belə xüsusiyyətləri göstərməklə usta (bəlkə də, məzar daşını sifariş edən şəxsin tələbi ilə) dəfn olunanın təkcə hansı qoşun növünə aid olması deyil, hansı sosial təbəqəyə aid olmasını da bildirməyə çalışmışdır. Məzar daşlarında həmçinin nadir silah növlərinin də (çarx, qala divarına qalxmaq üçün qarmaq, beşuclu nizə) təsvirləri var.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı:

1.Əfəndiyev R., Əfəndiyev T. Azərbaycan xalqının daş plastikası sənəti. Bakı, 2013.

2.Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Bələdçi. Daş dövründən XX yüzilədək. Bakı, 2010.

3.Алекперли Ф. Зооморфные мемориальные памятники Азербайджана // Тезисы III Международной научной конференции «Тюркологическое Искусствознание: Проблемы и Перспективы». Баку, 17 декабря 2013 г. Баку, 2013, с. 30-36.

4.Башкиров А.С. Искусство Дагестана. Резные камни. М., 1931.

5.Бретаницкий Л., Веймарн Б. Искусство Азербайджана IV-XVIII веков. М., 1976.

6.Дебиров П.М. Резьба по камню в Дагестане. М., 1966.

7.Джафарзаде И.М., Джафарзаде С.К. Азербайджанские намогильные камни. // Советская этнография, 1956, № 3, с.104-106.

8.Доде З.В. Кубачинские рельефы: новый взгляд на древние камни. Ставрополь, 2010.

9.Иванов А.А. Культура Кубачи // Во дворцах и в шатрах исламский мир от Китая до Европы. Каталог выставки. Государственный Эрмитаж. СПб., 2008, с. 116-126.

10.İsmizadə O.Ş., Ciddi H.Ə. Bakı Qız qalası yaxınlığındakı abidədən tapılan məzar daşları haqqında //Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, cild VIII, Bakı, 1976, s.184-199.

11.Кильчевская Э.В. От изобразительности к орнаменту. М., 1968.

12.Котович В.М. Опыт классификации древних писаниц горного Дагестана // Древности Дагестана. Махачкала, 1974, с.29-49.

13.Маммаев М.М. Дагестано-Азербайджанские художественные связи в средние

века (по данным декоративно-прикладного искусства и архитектуры)// Вестник Института истории, археологии и этнографии. 2014, № 1, с. 125–149.
14. Маммаев М.М. Декоративно-прикладное искусство Дагестана: истоки и становление. Махачкала, 1989.
15. Мамаев М.М. Каменный рельеф XIV в. из с.Кубачи с фризовой композицией трех мужских состязаний: история изучения и интерпретация сюжетов // Вестник Института истории, археологии и этнографии. 2013, № 3, с. 85–97.
16. Маммаев М.М.. Принадлежат ли средневековые кубачинские каменные рельефы монголам? //Вестник Института Истории, Археологии и Этнографии. 2013, № 1, с. 98–116.
17. Неймат М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том II. Арабо-персо-тюркоязычные надписи Шеки- Закатальской зоны (XIV век – начало XX века). Баку, 2001.
18. Неймат М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том III. Арабо-персо-тюркоязычные надписи Нахчыванской Автономной Республики (XII век – начало XX века). Баку, 2001.
19. Орбели И. Албанские рельефы и бронзовые котлы // Памятники эпохи Руставели. Ленинград, 1938, с.301- 326.
20. Успенский Б.А. Семиотика искусства. М., 1995.
21. Халилов М. Древние каменные изваяния Южного Кавказа // IRS- Наследие, 2003, №8, с.52-57.
22. Шиллинг Е.М. Кубачинцы и их культура. Историко- этнографические этюды. М. – Л., 1949.
23. Azerbaijan. Jonathan M. Bloom, Sheila Blair. The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture. Oxford University Press, 2009.

Sabuhi Ahmadov

Images of weapons on the gravestones and wall reliefs of the XIII-XVI centuries

Summary

Keywords: *medieval tombstones, medieval bas-reliefs, Kubachi wall reliefs, medieval weapons*

For the study of medieval weapons are important visual sources. In addition to miniatures in Azerbaijan battle scenes and images of soldiers are found on everyday objects, and stone reliefs and gravestones. The aim of the article is the study of weapons on the stone reliefs of v. Kubachi of the XIII - XIV centuries and the gravestones of the XIV – XVI centuries. The village of Kubachi was part

of Caucasian Albania and later the state of Shirvanshahs. Academician I. Orbeli believes Kubachi reliefs "Albanian", created by descendants of immigrants from Caucasian Albania. On stone reliefs from Kubachi pictures of warriors, armed with spear, bow and arrows, sword. On the territory of Azerbaijan discovered stone gravestones of XIV – XVI centuries. Some of them have images of warriors with different weapons.

Сабухи Ахмедов
Изображения оружия на надгробных камнях и настенных рельефах XIII-XVI веков

Резюме

Ключевые слова: *средневековые надгробные плиты, средневековые настенные рельефы, Кубачинские настенные рельефы, средневековое оружие*

Для изучения видов средневекового оружия важное значение имеют изобразительные источники. Помимо миниатюр в Азербайджане батальные сцены и изображения воинов встречаются на бытовых предметах, а также каменных настенных рельефах и надгробных плитах. Целью статьи является изучение образцов оружия на каменных настенных рельефах с. Кубачи XIII-XIV веков и могильных плитах XIV – XVI веков. Село Кубачи входило в состав Кавказской Албании, а позднее государства Ширваншахов. Академик И.Орбели считает Кубачинские рельефы «албанскими», созданными потомками выходцев из Кавказской Албании. На каменных рельефах из Кубачи встречаются изображения воинов, вооруженных копьем, луком и стрелами, мечом. На территории Азербайджана обнаружены каменные надгробные плиты XIV – XVI веков. На некоторых из них есть изображения воинов, с разными видами оружия.

Sevinc Vahabova

Şifahi xalq ədəbiyyatında Azərbaycan hərb sənəti nümunələrinin təsviri

Açar sözlər: *şifahi xalq ədəbiyyatı, dastan, misri qılınc, Xorasan poladı, silahsazlıq*

UOT 94 (479.24)

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının çox yayılımış janrlarından biri olan dastanlar nəsildən-nəslə, ağızdan-ağıza keçə-keçə yüz illərlə yaşamışdır. Başqa xalqların şifahi xalq ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan xalqının şifahi xalq ədəbiyyatında da onun öz ictimai həyatı və məişəti ilə yaxından bağlı olan bir sıra dastanları yaranmış və yaranır. Zaman keçdikcə qədim dastanlar məzmun, məfkurə və bədii keyfiyyətindən asılı olaraq xalqın içərisində yaşayıb-yayılır. Əsrlərcə hafizələrdə yaşayan və nəsildən-nəslə keçərək zəmanəmizə qədər gəlib çatan dastanlar, xalq ədəbiyyatının digər nümunələri kimi, folklora məxsus zəruri bir dəyişikliyə uğramaqla, xalqın maddi və mənəvi varlığı ilə həmişə səsləşmiş, onun yaşadığı ictimai-siyasi quruluşla, yaşayış tərzi ilə, estetik görüşləri ilə bağlı olmuş, onun azadlıq meyllərini və ictimai-siyasi təfəkkürünü düzgün əks etdirə bilmişdir. Dastanlar millətlərin din, fəzilət və qəhrəmanlıq macəralarının hekayətləridir. Bir millətin dastanları olması üçün, onun zəngin tarixi keçmişi, böyük savaşlar, köçlər, istilalar və yeni məntəqələrdə Vətən qurmuş xalqın həyat və hafizəsini nəsillər boyu məşğul edən hadisələrin olması lazımdır (3, s. 238). dastan geniş xalq kütlələrinin yaradıcılıq məhsulu və onların estetik tələbatlarını ödəməyin qüdrətli vasitəsi kimi çıxış edirdi. Bu cür qiymətli abidələrdən biri də məşhur "Koroğlu" dastanıdır.

Dünya folklorunun məşhur epopeyalarından biri olan, əsasən türkdilli xalqlar içərisində böyük şöhrət tapan folklor incilərindən sayılan "Koroğlu" eposu çox geniş ərazidə şöhrət tapmış, dil ayrılığına, dini və milli fərqlərə baxmayaraq müxtəlif xalqların ədəbiyyatı və incəsənətində yüksək bədii keyfiyyətlərlə təcəssüm olunmuşdur (1,s.28). Dastanın əsas məzmunu yerli zülmkarlar və yadelli işğalçılara qarşı aparılan mübarizə, patriotizm, vətənpərvərlik kimi dəyərlər təşkil edir. Bununla yanaşı eposun bütün boylarında vurğulanan döyüş səhnələri, silah

istilahları, dövrün silahsazlıq adət-ənənələrinin bədii dil ilə verilməsi dastanın Azərbaycan hərb tarixi, hərb sənətinin öyrənilməsində mənbə kimi rolunu daha da qabarıq göstərir.

"Koroğlu" dastanında daha çox soyuq silah növlərinin adı çəkilir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda döyüşçülərin silahlanmasında soyuq silahlar mühüm yür tuturdu. Təyinatından və istifadəsindən asılı olaraq soyuq silahları aşağıdakı növlərə bölmək olar: kəsici – batırıcı silahlar (qılınc, xəncər), batırıcı silahlar (nizə, zubin), zərbə silahları (əmud, toppuz, şeşpər), zərbə - doğrayıcı silahlar (balta, təbərzin). Həmin nümunələri "uzaqvurma" qabiliyyətinə görə orta (20 m-dən 5 m-ə qədər), yaxın (5 m-dən 7 m-ə qədər) məsafəli və əlbəyaxa döyüş silahlarına ayırmaq olar. Qılınclar soyuq silahın ən mükəmməl növü sayılır. Sivri qılınc öz əyri tiyəli formasına görə düz tiyəli qılıncdan üstün idi. Çünki əyri tiyə daha çox doğrama qabiliyyətinə şərait yaradırdı. O, həm də materialın keyfiyyətinə görə də üstün olurdu. Belə qılıncların tiyələri xüsusi növ poladdan hazırlanırdı. Qılınc – qılıc, şəmşir köçərilərdə, əsasən türk xalqları arasında geniş yayılmışdı. L.N.Qumilyov qeyd edirdi ki, "təmiz formada qılınc, süvari qoşunu silahı kimi, köçərilərin, xüsusilə türklərin ixtirasıdır" (12,s.268) (şəkil 1). Dastanda qılınc istilahına dəfələrlə rast gəlmək olar.

"Həsən xan, Alının bu sözündən acıqlandı, ona qılınc çəkib hücum etmək istədi. Roşən bunu görüb aman vermədi. Qıratı Həsən xanın düz üstünə sürdü, Misri qılıncı çəkdi, boynuna bir qılınc vurdu, baş yerə dığırrandı". "Bir yannan Qırat, bir yannan Dürat, bir yannan Roşən özü şeşpərnən, Misri qılıncnan qoşun dəstəsini qırdı, dağıtdı." (2,s.278).

"Qəniminə qılınc çala,
Ölkəsinə talan sala.
Duşmanlar üstə baş ala
Özü tək gedə, tək gedə" (2,s.280)

Qılınc düz iki kəsərli tiyədən, çarpaz xaçdan, dəstəkdən və dəstəyin başından ibarət olurdu (şəkil 2). Qılıncın dəstəyi buynuzdan və ya yaxud sümükdən düzəldilirdi. Əyritiyəli qılınclar (kılıç) orta əsr şəhərləri Qəbələ, Dərbənd, Şabrandan və Yurdçu (Şərur) yaşayış yerlərindən də məlum olmuşdur (4,s.80). Əyritiyəli qılınc (kılıç) bir və ya ikiağızlı əyri tiyəsi olan doğrayıcı–batırıcı silah sayılır. Bu silah düz perpendikulyar zərbə zamanı hər iki mərhələni, yəni obyektin doğranması və obyektdən tiyənin çıxarılmasını yerinə yetirməyə imkan verir. Düztiyəli qılınc və yaxud palaşla zərbə endirildikdə silahı obyektdən əlavə səylə çıxarmaq lazım olurdu. Əyritiyəli qılıncla isə zərbə vurulduqda əyri tiyə obyekti dioğrayır və hərəkəti davam etdirərək obyektdən çıxır.

"Koroğlu Misri qılıncı çəkib qoşuna cumuldu. O, Qəcəralıya bir əmud vurub yerə yıxdı." (2,s.351).

“Hanı mənim qoş Koroğlum,
Gələ girə bu meydana?
Çəkəndə Misri qılıncı
Qəbzəsi qana boyana” (2,s.366)
“Qoyun bədöylər kişnəsin,
Misri qılınclar işləsin,
Kimi tanab qılınclasın
Kiminiz duşman üstünə!”(2,s.367)

“Kürdoğlu Fətəli adlı ustadan qılınc istədi. Fətəli ona bir neçə qılınc göstərdi. Kürdoğlu qılıncları əlinə aldı, bir-bir basdı, qırdı, o yana atdı. Usta ondan soruşdu: Sənə necə qılınc lazımdır?

Xorasan poladın yaxşısınnan seç,
Yaxşısı olmasa yamanınnan keç
Hər nəyə vuranda dayanmaya heç,
Ya fil, ya kərgədan, ya şahmar ola. ” (2,s.404)

Dastanda adı çəkilən Xorasan poladı Dəməşq poladının bir növüdür. Şərqdə, eləcə də Azərbaycanda Dəməşq poladının bir neçə növü məlum olmuşdur. Bu növlər öz adlarını xarici görünüşündən, hazırlanma texnologiyasından, ayrılma yerlərindən asılı olaraq almışlar. Onlardan ən çox məlum olan nümunələr bunlardır: Hindistanın “hindi” və “kumhindi” (“hind dalğası”), farsların “taban” (“parıldayan”) və “qarataban”, “xorasan” və “karaxorasan”, Suriyanın “şam” və türklərin “bəyaz” (11,s.11) polad növləri.

“Canım usta , mənə bir qılınc qayır-
Nə uzun, nə gödəy, bir qərar ola;
Dəstəsi şirmayı,özü qoşa noy,
Vuranda ürəydən xəbərdar ola.” (2,s.405)

Qılıncların, xəncərlərin tiyələri xüsusi tərkibli maddələrlə cilalanıb boyanırdı (14.s.89). Tiyənin düzəldilməsində sarı-qızılı, yaşıl, zeytun rəngi, qırmızımtıl və bənövşəyi rənglərin, müxtəlif rənglərin bir-birini əvəz etməsindən yaranan koloritə çox fikir verilirdi. Daha sonra, təcrübəli bilicilər şırnaqlı dalğaların axıcılığının təsvirini tiyənin dəstəsindən ucuna və ya əksinə istiqamətdə baxdıqda ayırd edə bilirdilər. Köndələninə kəsişən zolaqlar naxışların gözəlliyini göstərirdi. Təbii yolla qızdırılmış poladın soyudulması, yaxud süni yolla metal laylarının qarışdırılması zamanı düz təsviri kəsən köndələn, eninə xətlər əmələ gəlirdi. Keyfiyyətli tiyə düzəltmək mürəkkəb və çətin proses sayılırdı, ona görə də tiyə istehsalı metallurgiyanın ən çətin sahəsi sayılırdı. V.V.Arendt yazırdı ki, tiyə özündə iki, bir-birinə zidd keyfiyyəti: bir tərəfdən şırımın suvaşqanlığı və qüvvətliliyi, elastikliliyi, digər tərəfdən kəsərin maksimal möhkəmliyini birləşdirməlidir (8,s.161)

Silahın hazırlanması ilə xüsusi silah ustaları, xüsusi emalatxanalar məşğul

olurdular. Emalatxanalarda silahın düzəldilmə sirləri atadan oğula verilirdi. Bəzən silah hazırlanması ilə sexlərdən başqa bütöv bir ailə də məşğul olurdu (10,s.21).

Azərbaycan sənətkarları tiyələrin ornamentlərində çox zaman basma qızıldan, kəsmədən və cilalamadan istifadə edirdilər. Dəstək və qınlar çox zaman mina ilə bəzədilir, daş-qaşlardan firuzəyə, nefritə, əhrəmə və zümrüdə, mirvariyə üstünlük verilirdi. Dekorativ motivlərdə yazılar, ustanın adı, yeri, silahın istehsal tarixi göstərilirdi (10,s.85), (şəkil 3).

Azərbaycan silahlarının hazırlanmasında səciyyəvi cəhət gümüşlə, qarasavatla minanın və qravürlənmiş ornamentin olmasıdır. Qravür-cızma, oyma naxış və minalanmadan əlavə Azərbaycan silahsazları silahların bəzədilməsində ştamplanmadan, kəsmə, çərtmə naxışdan da istifadə edirdilər.

Hakimiyyət rəmzi sayılan qılınclar həm də bahalı hədiyyələr timsalında xələt verilir, hədiyyə olunurdu (7,s.23,32,227). Şərqdə qılıncın semantik mənaları hakimiyyət rəmzi kimi qərbdəki semantik mənalarla eynilik daşıyır: silah hakimin hərbi, məhkəmə və güc idarələrinin funksiyalarını xarakterizə edilirdi. Azərbaycanda qılıncın hakimiyyət atributu kimi baxılması faktoru Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən tutulmasına qədər saxlanılırdı. Xanlıqların tamamilə ləğv olunmasına qədər çarizm bu ənənə ilə hesablaşmalı olurdu. XIX əsrin əvvəli tarixşi Mirzə Camal Cavanşir yazırdı ki, imperator I Aleksandr 19 sentyabr 1806-cı ildə Mehdiqulu xanı Qarabağ xanlığına təyin edərkən fərmanla birlikdə ona bayraq və qiymətli daş-qaşlarla bəzədilmiş qılınc göndərmişdi (6,s.128). Qarabağnamələr müəlliflərindən biri olan, həmin dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin şahidi Mir Mehdi Xəzani qeyd edirdi ki, 1838-ci il oktyabrın 30-da imperator I Nikolay Mehdiqulqu xanın xidmətlərini qeyd edərək 1806-cı il bayrağını hakimiyyət rəmzi kimi istifadə olunmasına icazə verdi və "daş-qaşlarla bəzənmiş qılınc və cıqqa" göndərdi (cıqqa-qiymətli metal və daşlarla bəzədilmiş dekorativ lövhəsi olan başlıqdır) (5,s.234).

Azərbaycanda orta əsr döyüşçüsünün rəmzi, hücum silahı olan qılınc döyüşçünün vüqarı, fəxri sayılırdı və ailədə müqəddəs, əziz silah olduğu üçün irsən atadan oğula verilirdi. Qılınc hakimiyyət rəmzi olaraq orta əsr sikkələrinin üzərində belə təsvir olunurdu. XVII-XIX əsrlərdə mis pulların arxa üzündə müxtəlif heyvan təsvirləri, insan fiqurları, cansız predmetlərdən qılınc, gəmi, nəbati təsvirlər həkk olunurdu (13,s.173).

Azərbaycanda, eləcə də bütün Şərqdə qılıncı gəzdirməyin iki tərzi vardı: türk və fars tərzi. Farslar qılıncı avropalılar kimi tiyəsinin ucu torpağa yönəldilmiş vəziyyətdə gəzdirirdilər, qılıncın qını onun tiyəsini tamamilə bağlayırdı. Türklər əsasən atlı döyüşçülər olduqları üçün qılıncı ipək qurşaqda sağdan sola doğru vəziyyətdə gəzdirirdilər. Belə olduqda qılınc sərbəst şəkildə solda taxılır, sonluğu yuxarı baxırdı: bu vəziyyətdə qılınc asan tutulurdu və tiyənin dörddə bir hissəsini açıq saxlamaq, yəni tamamilə qının içərisinə qoymamaq olurdu (9, s.228).

Beləliklə, şifahi xalq ədəbiyyatımızın qəhrəmanlıq janrına aid ən bariz nümunəsi sayılan "Koroğlu" dastanı xalq yaradıcılığı, xalqın ədəbi-bədii təfəkkürünün incisi olmaqla yanaşı, Azərbaycan hərb tarixinin, silahsazlıq ənənələrinin öyrənilməsində tarixi mənbə kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı:

1. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, 1981.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. On iki kitabda. Dastanlar. Bakı, 1987.
3. Əhmədov S.Ə., Cəfərova E.B. Azərbaycan orta əsr silahları. Bakı, 2005.
4. Heyət Cavad. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1990.
5. Xəzani Mir Mehdi. "Kitabi-tarixi Qarabağ". Qarabağnamələr. Bakı, 1991.
6. Qarabağı Mirzə Camal cavanşir. Qarabağ tarixi. Bakı, 1959.
7. Qarabağı Mirzə Yusif. "Tarixi-safi". Qarabağnamələr. Bakı, 1991.
8. Арендт В.В.О технике клинкового производства. М.-Л., 1936.
9. Денисова М.М., Портнов М.Э., Денисов Е.Н. Русское оружие. Москва, 1953.
10. Ленц Э. Императорский Эрмитаж. Указатель отделения средних веков и эпохи Возрождения. Часть 1. Собрание оружия. С-Пб., 1908.
11. Ленц Э. Императорский Эрмитаж. Указатель отделения средних веков и эпохи Возрождения. Часть 1. Собрание оружия. С-Пб., 1915.
12. Мамедов С. А История войн и военного искусство Азербайджана (с древнейших времен до XVIII в) Баку, 1997.
13. Раджабли А.М. Нумизматика Азербайджана. Баку, 1997.
14. Хубайши Абу-л Фазл. Байан ас-санаат. Москва, 1976.

Sevinj Vahabova

Studying of military art samples in Azerbaijan verbal folk literature

Summary

Key words: *folk literature, epos, Mysry dagger, steel of Khorasan, military*

The article based on the sample of verbal folk art "Keroglu" epos and examines military art of Azerbaijan. The reviewed paper basically describes the sample of the cold steel – scimitars, its manufacture and use in the military sphere, as well as it shows the importance attached to upholding the armament of the Azerbaijani soldier in the Middle Ages.

Севиндж Вагабова

Изучение образцов военного искусство Азербайджана в устной народной литературе

Резюме

Ключевые слова: *устная народная литература, эпос, "сабля- Мисри", Хорасанская сталь, оружейное искусство*

В статье на основе образца устного народного творчества эпоса «Короглы», изучается военное искусство Азербайджана. Дается в основном описание образца холодного оружия- сабли, ее производство, применение в военной сфере, а также почетное место в вооружении Азербайджанского воина в средние века.

şəkil 1

şəkil 3

şəkil 2

Aygün Quliyeva

Şirvanşahlar Sarayı Kompleksinin tarixinə aid bəzi mənbələr haqqında
(Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında)

Açar sözlər: *Şirvanşahlar sarayı, muzey, material, arxeoloji qazıntılar, maddimədəniyyət*

UOT 930.2

1921-ci ilin may ayından başlayaraq ilk tamaşaçılarını qəbul edən, o zamanlar Dövlət Muzeyi adlandırılan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin respublikada elmi-tədqiqat müəssisələrinin, eləcə də muzey işinin inkişafında böyük rolu olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan muzeylərinin "anası" olan bu muzeyin bədii-tarixi dəyərləri əsasında 1920-30-cu illərdə təbiət-tarixi, incəsənət, teatr, ədəbiyyat, din və ateizmin tarixi muzeyləri, sonralar MEA Əlyazmalar institutuna çevrilmiş Əlyazmalar fondu və Şirvanşahlar sarayı muzey-qoruğu yaradılmışdır (8, s. 3). 1940-cı ilin sonlarında isə "Muzeylər evi" adlanan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi (bundan sonra MATM) H.Z.Tağıyevin mülkündən Şirvanşahlar sarayına köçürülmuş və bir müddət burada fəaliyyət göstərmişdir (10, s. 338).

MATM-da Azərbaycan dövlətçilik tarixi üçün son dərəcə qiymətli olan və qədim dövrlərdən bu günə qədər mühafizə olunan bir çox maddi mədəniyyət nümunələri qorunub saxlanılır. Onların arasında Şirvanşahlar dövrünü təmsil edən maddi mədəniyyət nümunələri özünəməxsus yer tutur. Bu günə qədər MATM-da Azərbaycanın memarlıq incilərindən sayılan Şirvanşahlar sarayına, eləcə də onun tarixini, görünüşünü, öyrənilməsini əks etdirən çoxsaylı arxeoloji, epiqrafik, təsviri və sənədli mənbələr, o cümlədən sarayın XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərindəki görünüşünü əks etdirən rəsm əsərləri, sarayda gedən qazıntı işlərinin gedişatından bəhs edən bir çox qiymətli arxiv sənədləri qorunub saxlanılır.

Yarandığı ilk gündən MATM maddi mədəni irsin öyrənilməsini, qorunmasını və təbliğini əsas vəzifə kimi qarşısına qoyaraq bu sahədə çox böyük uğurlar qazanmış, hətta bu istiqamətdəki fəaliyyətində bir çox ilklərə də imza atmışdır. Belə ki, 1920-ci ildə arxeoloji tədqiqat işlərinin aparılması ilə məşğul olacaq hər hansı qurum olmadığından MATM bu işi öz üzərinə götürmüş, məhz bu məqsədlə Muzeyin

(Muzekskurs) nəzdində Qədim Abidələri Mühafizə Komissiyası təşkil olunmuşdur. Maraqlı məqamlardan biri də budur ki, elə həmin ilin iyun ayında ilk arxeoloji kəşfiyyat səfəri Şirvanşahlar sarayına təşkil olunmuşdur (12, s. 29).

Şirvanşahlar sarayının öyrənilməsi sonrakı illərdə də davam etdirilmişdi. Şirvanşahlar saray kompleksində aparılan təmizlənmə və təmir işləri arxeoloji qazıntılarla müşayiət olunurdu. Arxeoloji tədqiqat işləri 1924-1925-ci illərdə də davam etdirilmiş, çöl tədqiqatlarının yekunu haqqında Y.A.Paxomov məlumat vermişdir (2, s. 16). Kompleksdə arxeoloji tədqiqatlar sonralar 1932-1934-cü illərdə memar İ.P.Şeblıkinin başçılığı ilə həyata keçirilmişdir. Qazıntılar nəticəsində bəlli olur ki, sarayın mərkəzi və ona cənubi-şərqdən birləşən otaqları daha erkən dövrə aid tikili qalıqları üzərində ucaldılmışdır (2, s. 17). 1937-1939-cu illərdə Bakının İçərişəhər sahəsində, Şirvanşahlar sarayının həyətində, 1941-ci ilin yayında isə divanxananın qərb hissəsində arxeoloji qazıntılar aparılmış, V.N.Leviatov qazıntıların nəticələri, əldə olunmuş materiallar haqqında məqalə və kitabça çap etdirmişdir (2, s. 19). Kompleksdə arxeoloji qazıntılar 1944-1946-cı illərdə də V.N.Leviatovun rəhbərliyi ilə aparılır (2, s. 20).

Azərbaycan SSR-nin Xalq Komissarları şurasının 1923-cü il qərarına əsasən aparılmış təmir-bərpa işləri nəticəsində Kompleksin bəzi tikililərinin, yalnız zahiri görkəmi ilkin görünüşə qaytarılmışdır. Bütün bu arxeoloji qazıntılar nəticəsində mövcud tikililər öyrənilməklə yanaşı, orta əsrlər dövrünə aid yeni tikili qalıqları da üzə çıxarılmışdır. Aparılmış təmir-bərpa işləri isə kompleksə yeni həyat bəxş etmiş, onu Azərbaycanın orta əsrlər dövrünə aid memarlıq incisinə çevirmişdir. Təsadüfi deyil ki, Şirvanşahlar sarayı 2000-ci ildə YUNESKO tərəfindən "Dünya Mədəni İrsi" siyahısına salınmışdır. Həmçinin bu siyahıya İçərişəhər, Qız qalası və Qala divarları da əlavə edilmişdir.

Məlum olduğu kimi memarlıq inciləri təmsil olunan Şirvanşahlar kompleksində orta əsrlərə aid bir çox abidələr qorunub saxlanmışdır. Belə ki, İçərişəhər ərazisində XI əsrə aid ən qədim abidə, xalq arasında "Sınıqqala" adı ilə tanınan Məhəmməd ibn Əbubəkr məscididir ki, hicri təqvimlə 471 (1078/79)-ci ildə inşa olunduğu bildirilir. Bu tarix Şirvanşah I Fəribürzün hakimiyyət illərinə təsadüf edir. Məscidin formaca qala bürcünü xatırladan 12 m hündürlüyündə minarəsi var. İçərişəhərdə həmin dövrün abidələrindən XII əsrə aid Ləzgi və Xacə Əmir şah məscidləri də mövcuddur (3, s. 143-145).

Şirvanşahlar dövrünə aid Maştağa kəndində də vaxtilə mövcud olmuş Birə Arğutay (h. 817=1414/15) məscidinin kitabəsi böyük maraq doğurur. Kitabə dövrümüzə qədər qorunaraq Şirvanşahlar sarayının fonduna təhvil verilmişdir. Kitabənin mətnində: "Məscidlər Allaha məxsusdur, Allahdan başqasına ibadət etməyin. Ya Muhammməd! Bu mübarək məscid Məşqədəhli Birə Arğutay ibn Adəm-ibn Hacı Xəlilindir. Sultan İbrahimin hökmranlıq günlərində, səkkiz yüz on yeddinci

ildə (817=1414/15)" sözləri həkk edilmişdir (l, s. 92-93; 15, s. 58, 160).

Əsrarəngiz memarlıq kompleksinə malik Şirvanşahlar sarayı orta əsr səyyahlarının diqqətini cəlb etmiş, abidə haqqında dəyərli məlumatlar onların qeydlərində də əks olunmuşdur. XVI-XIX yüzilliklər boyu sarayı görmüş bütün səyyah və alimlər- E.Kempfer, İ.Lerx, S.Qmelin, C.Kuk, E.Eyxvald, J.F.Qamba, İ.N.Berezin və digərləri də gözəl yonulmuş iri daş blokların bir-birinə ustalıqla pərçim edilməsinə, aralarındakı tikiş yerlərinin sezilməməsinə, daş üzərinə həkk edilmiş incə oyma naxışlara heyranlıqlarını bildirmişlər (11, s. 151-166).

Əlbəttə ki, bu abidənin əcnəbi səyyahların diqqətini cəlb etməsi təsadüfi olmayıb, bilavasitə onun memarlıq quruluşu ilə bağlıdır. Belə ki, saray ikimərtəbəli olub, yerli Badamdar daşından qeyri-düzgün düzbucaqlı formasında tikilmişdir. Otaqlarının yaxşı işıqlandırılması məqsədilə sarayın cənub-şərq hissəsi girintili-çıxıntılı inşa edilmişdir. İlk əvvəl sarayda 52 otaq olmuş, onlardan 27-si birinci, 25-i isə ikinci mərtəbədə yerləşmişdir. Tədqiqatçı V.M.Sısoyev 1925-ci ildə öz kitabçasında sarayın təsvirini verərkən ikinci mərtəbədə 28 otağın olduğunu qeyd etmişdir (16, s. 4). Lakin M.Ə.Qazıyevin redaktəsi ilə nəşr olunmuş əsərdə isə birinci mərtəbənin 28 otaqdan ibarət olması ilə bağlı məlumat verilmişdir (4, s. 8). Dar yarığa oxşar pəncərələri-mazğalları olan birinci mərtəbə daha çox xidməti məqsədlər üçün, ikinci mərtəbənin otaqları tağbəndli tikilərək şah və onun ailəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ansambl tikililərinin əksəriyyəti XV əsrin ikinci yarısında ucaldılmasına baxmayaraq, saray binasının memarlıq xüsusiyyətləri tədqiqatçıların bəzilərini bu nəticəyə gətirib çıxarmışdır ki, saray binası daha əvvəl tikilmiş və öz bünövrəsi ilə əvvəllər tikilmiş yaşayış tikililərinin qalıqlarını örtmüşdür. Saray planının mürəkkəb konfiqurasiyaya malik olması və otaqların özünəməxsus şəkildə yerləşməsi binanın ayrı-ayrı hissələrinin müxtəlif vaxtlarda inşa edilməsini göstəricisi kimi qəbul edilir. Daxildə mərtəbələr arasında əlaqə divar qalınlığında yerləşən iki dar pilləkan vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Şirvanşahlar dövlətinin süqutundan sonra saray, keşməkeşli tarix yaşayaraq müxtəlif dövrlərdə bir sıra dağıntılara məruz qalmış, XIX əsrdə çar hərbi idarəsinin anbarına çevrilərək xeyli dəyişilmişdir (3, s. 159).

Həqiqətən də, VI-XVI əsrlərdə mövcud olmuş Sirvanşahlar dövləti Azərbaycanın üç minillik dövlətçilik tarixində özünəməxsus iz qoymuş, dövrünün güclü dövlət qurumlarından biri olmuşdur (5, s. 61). Məlumat üçün bildirək ki, sərhədləri şimalda Dərbənddən başlayaraq şərqdə Xəzər dənizi, qərbdə Gəncə və Şəki ilə əhatə olunmuş Şirvanşahlar dövlətinin ilk paytaxtı Şamaxı şəhəri olmuş, Şirvanşah I Axsitanın zamanında 1191-ci ildə baş vermiş zəlzələdən sonra paytaxt Bakıya köçürülmüşdür. Bakının ən yüksək təpəsi üzərində Şirvanşah III Mənuçöhr tərəfindən möhkəmləndirilmiş qala divarlarının arasında bu dövlətin iqamətgahı - Şirvanşahlar sarayı salınaraq, daha sonralar Şirvanşah I İbrahim (m. 1382-1417),

Şirvanşah I Xəlilullah (m. 1417-1465) və Fərrux Yasar (m. 1465-1500) dövründə yeni tikililərlə daha da genişləndirilmişdir (1.səh.159).

Beləliklə, Şirvanşahlar saray kompleksinin Azərbaycan tarixində və maddi mədəniyyətində əhəmiyyətli mövqeyə malik olması şübhəsizdir. Lakin bu kompleksin tarixinə, eləcə də Şirvanşahlar dövrünə aid kifayət qədər mənbələr mövcuddur ki, onların işıqlandırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə, bu mənbələrin bəzi nümunələri müxtəlif vaxtlarda muzey mütəxəssisləri tərəfindən araşdırılmış, onlar haqqında dəyərli məlumatlar əldə edilmişdir. Hazırda Şirvanşahlar dövrünə aid həmin mənbələrin bir çox dəyərli nümunələri MATM-ın ekspozisiyasında nümayiş olunur.

Tədqiqata cəlb olunmuş mənbələrin bir hissəsini əşyavi, daha dəqiq desək arxeoloji tapıntılar təşkil edir. Məlumat üçün bildirək ki, kompleks ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar və təmir-bərpa işləri zamanı saray həyətindən, divanxana həyətindəki təsərrüfat quyularından və saray türbəsindən xeyli sayda müxtəlif təyinatlı əşyalar aşkar edilmişdir. Onların bir qismi MATM-ın Arxeologiya fondunda mühafizə olunur.

Arxeologiya fondunda mühafizə olunan tapıntılar arasında 1921-ci ildə Şirvanşahlar sarayının orta həyətində, Seyid Yəhya Bakuvinin məzarı təmizlənərkən aşkar edilmiş sarı şirli saxsı piyalə və 1922-ci ildə saraydan mürəkkəblə dua yazılmış qırmızı rəngli saxsı parçası var (AF 24016). Digər tapıntılar isə 1930-1940-cı illərdə aşkar edilmiş iri ölçülü şirli saxsı kasa və bosqablardır. Saray quyularından tapılmış bu qablar üzərində müxtəlif bəzəklər - dalğavari, həndəsi və nəbati naxışlar həkk edilib. Bəzilərinin oturacaqları dabanlıdır (AF 24021, AF 24251, AF 24019) ***(şəkil 1)***. Şirvanşahlar kompleksindən aşkar olunmuş tapıntıların bir hissəsi müxtəlif ölçülü və formalı küpələrdən (AF 2909, AF 2919, AF 24010), dolçalardan (AF 24003, AF 2903, AF 24009) və seladon qab parçalarından ibarətdir. Çindən idxal edilmiş seladon qablar estetik gözəlliyi ilə seçilirlər (AF 24015). Arxeologiya fondunda həmçinin Şirvanşahlar sarayının təsərrüfat quyularından aşkar edilmiş qida qalıqları da mühafizə edilir.

Artıq sirr deyil ki, qədim dövrlərdən Azərbaycan əhalisi öz məişətində müxtəlif növ işıqlandırma vasitələri yaratmış, uzun müddət onlardan istifadə etmişdir. Sözsüz ki, bu isıqlandırma vasitələrinin inkişafında Azərbaycan ərazisindən çıxan təbii yanacağın – neftin də böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı külli miqdarda müxtəlif növlü çıraqların tapılması belə işıqlandırma vasitələri Azərbaycanda geniş yayıldığını sübut edir (9, s. 186). Neft çıraqlarının geniş yayılması orta əsrlərdə Bakı neftinin isıqlandırma vasitəsi kimi geniş istifadə edildiyini göstərir. Şirvanşahlar sarayından da müxtəlif quruluşa və rəngə malik çıraqlar aşkar edilmişdir. MATM-ın Arxeologiya fondunda saxlanılan və özünəməxsus formaya malik olan bu çıraqların lülək və ağız hissələri hislə

örtülmüşdür (AF 1673, AF 24005, AF 2901). İnventar nömrəsi AF 24020 olan çırağın üzəri qəhvəyi şirlə örtülərək anqobla naxışlanmışdır (7, s. 135).

Şirvanşahlar sarayı kompleksindən aşkar olunmuş arxeoloji tapıntılar arasında şirli divar bəzəklərinə - kaşılara da rast gəlinir. Belə ki, 1933-cü ildə Şirvanşahlar sarayında təmizləmə işləri aparılarkən üzəri firuzəyi şirlə örtülmüş başı kəsik piramida şəkilli kaşı nümunəsi diqqəti cəlb edir ***(şəkil 2)***. Ölçüləri 13x7x7 sm olan həmin kaşının gili bişirildikdən sonra qırmızı rəng almışdı. Şirvanşahlar sarayının müasir mənzərəsindən fərqli olaraq, bu cür tapıntılardan orta əsrlərdə kaşılardan geniş istifadə edildiyi məlum olur (7, s. 136). Kompleksin tikililərində şirli kaşı nümunələrindən geniş istifadəni səyyahların məlumatları da təsdiq edir. Belə ki, 1734-cü ildə Bakıdan кeçən İohann Lerx yazırdı: "Sarayın dam örtüyü (gümbəz və qübbələri) firuzəyi rəngli daşlarla, yəni kaşı parçaları ilə örtülmüşdür" (11, s. 151-166).

Şirvanşahlar dövrünə aid qiymətli tapıntıların kiçik bir hissəsini parça qalıqları təşkil edir. Həmin parça qalıqlarından biri (AF 23654) hicri təqvimlə 839 (1435/36)-cı ildə vəfat etmiş I Xəlilullahın anası Bikə xanımın məzarından tapılmışdır ***(şəkil 3)***. MATM-ın ekspozisiyasında nümayiş olunan və ölçüsü 80x73 sm olan bu parçanın böyük bir hissəsi işləməli, digər hissəsi isə sayadır. Bu parça qalığının aşkarlandığı türbə Azərbaycanın memarlıq inciləri sırasına daxil olmaqla Şirvanşah I Xəlilullah tərəfindən anası və oğlu üçün inşa etdirilmişdir. Sonralar onun digər ailə üzvləri də burada dəfn edilmişlər. Hicri təqvimlə 789-cu (1387) il təvəllüdlü saray şairi Bədr Şirvaninin Divanındakı mədh və qəsidələrdən Şirvanşahın ailə üzvlərinin adları dəqiqləşdirilmişdir. B.Şirvani türbədə dəfn edilənlərin doğum və ölüm tarixlərini göstərib şah ailəsindən olanların adlarını qeyd etmişdir. Burada I Xəlilullah, onun anası ilə yanaşı, oğulları Fərrux Yamin, Şeyx Saleh, Əmir Bəhram, İbrahim, əmisi oğlu, Şirvan ordusunun baş sərkərdəsi Əmir Təhmurəs dəfn edilmişlər.

Şirvanşahlar dövrünə aid digər parça qalığı da xüsusi maraq kəcb edir (AF 23594). Uzunuluğu 115, eni 85 sm olan həmin parça qalığının yerliyində "Bəndi-Rumi» elementi üzərinə buynuzvari naxışlar və kufi xətti ilə yazılar həkk olunmuşdur ***(şəkil 4)***. Tədqiqatçı Ə.Ələsgərzadə tərəfindən oxunmuş həmin yazıda deyilir: "Tut ağacı qurdu daha yüksək varlığa – kəpənəyə çevrilməzdən əvvəl, özünü barama ilə bürüyür. Biz də səni bu kəfənə bürümüşük ki, sonradan sən mələyə çevriləsən" (Məlumat- Şirvanşahlar Sarayı Kompleksinin elmi arxivindəki bir sənəddən əldə edilib).

MATM-da həmçinin Şirvanşahlar dövrünü təmsil edən çox kiçik ölçüdə - 2,5x1,5 sm (AF 23601) kətan və uzunluğu 30 sm olan qalın parça qalıqları (AF 2321) da saxlanılır. Bu parça nümunələri orta əsrlərdə Azərbaycanda toxuculuq sənətinin, eləcə də bədii estetik zövqün yüksək səviyyədə olduğunu göstərən mənbələrdir.

Şirvanşahlar dövrünün öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən mənbələrin

digər qrupunu epiqrafik materiallar və ya daş kitabələr təşkil edir. Hazırda MATM-ın daimi ekspozisiyasında Bayıl qəsrinin kitabələrindən 2 ədədi nümayiş olunur. Onlardan birinin üzərində öküz başı təsviri və ərəb əlifbasının "dal, əlif, mim, hə" hərfləri həkk olunub (AF 23717). Digərinin üzərində isə insan (qadın) başının təsviri və ərəb əlifbasının "ra, əlif, ra" hərfləri var (AF 23718). Kitabələrin hər ikisi XIII əsrə aid edilir. Kitabələr 1969-cu ildə MATM-ın nəzdində fəaliyyət göstərmiş sualtı arxeoloji ekspedisiya tərəfindən Bayıl qəsri ərazisində axtarışlar aparılarkən Xəzər dənizinin dibindən tapılıb.

Salnamələrin verdiyi məlumata görə, ada üzərində salınmış Bayıl qəsri-1306-cı ildə baş vermiş zəlzələ nəticəsində dağılaraq suyun altında qalmışdır. Yalnız XVIII əsrin I rübündən etibarən suyun səviyyəsi tədricən enmiş və qəsrin qalıqları görünməyə başlamışdır ***(şəkil 5)***. 1939-1940-cı illərdə arxeoloq İshaq Cəfərzadənin başçılığı ilə aparılmış qazıntılar nəticəsində ölçüləri 180 x 40 metr, divarlarının qalınlığı isə 2 metr olan uzunsov, düzbucaqlı formalı qəsrin qalıqları aşkar olunmuşdur. Burada aşkarlanmış doqquz tikili qalıqlarının hər biri iki otağa ayrılırmış. Onlardan ikisində ocaq izləri də tapılmışdır (3, s. 149-154).

Ümumiyyətlə, 1939-1968-ci illər ərzində Bayıl qəsrində aparılmış ayrı-ayrı qazıntılar zamanı suyun altından təqribən 699 daş kitabə qaldırılmışdır. Hündürlüyü 73, enləri isə 40-50 sm olan həmin kitabələrdən birinin üzərində hicri tarix – 632-ci il (1234/35) yazılmışdır. Kitabələrdəki yazılar demək olar ki, daşların hündürlüyü böyüklüyündədir. Ehtimal ki, yazıların böyüklüyü onların xeyli uzaq məsafədən aydın oxunmasına xidmət edir.

Xüsusi maraq kəsb edən epiqrafik abidələrdən biri isə l954-cü ildə İçərişəhərin qala divarı yaxınlığından tapılmış XII əsrə aid daş kitabədir (6, s. 70). Düzbucaqlı yastı daş parçasından ibarət həmin kitabə üzərində gözəl kufi xəttilə Kəsrani sülaləsindən olan Şirvanşah Mənuçöhrün adı və titulları qeyd edilmişdir. Uzunluğu 202, eni 70, qalınlığı isə 14 sm olan bütöv daş parçasında xəttat-usta üç sətirlik kufi yazıları qabarıq şəkildə vermiş, hərflər arasında nəbati naxışlar-yarpaqlar salmışdır. Bu naxışlar kufi hərfləri ilə vəhdət təşkil edərək onu bir növ tamamlamışdır. Kitabə üzərində həkk olunmuş yazının məzmunu isə belədir: "Şəhər qalasının bina edilməsinə əmr etdi əzəmətli Məlik, alim, adil, müzəffər, mənsur, mücahid, dinin və dövlətin fəxri, islam və müsəlmanların istinadgahı, ən böyük Xaqan, Böyük Şirvanşah Əbül Heca Mənuçöhr bin...". Göründüyü kimi kitabədə fikir tamamlanmır. Çox güman ki, fikrin davamı başqa bir daşın üzərində həkk olunmuş, lakin dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, Bakının kitabədə göstərilən qala divarı Kəsrani sülaləsindən olan Əbül Heca ləqəbli Şirvanşah II Mənuçöhrün (1120-1149) əmri ilə inşa edilmişdir. Haqqında danışdığımız daş kitabə hazırda MATM-ın ekspozisiyasında nadir tarixi bir sənəd kimi nümayiş edilir (6, s. 70-72).

MATM-ın zəngin kolleksiyasında Şirvanşahlar dövrünə aid 2 ədəd numizmatik material da daxildir. Şirvanşahlar sarayı ərazisindən aşkar edilmiş həmin sikkə nümunələrindən birinin üzərinə "Bakuyə" sözü zərb edilmişdi.

Oxşar tapıntı Abşeronun Maştağa kəndi yaxınlığında "Ləhic" adlı ərazidə saxsı dibçəkdən tapılmış 21 bütöv və 1 pul qırıtısından ibarət gümüş sikkə dəfinəsindən məlumdur. Dəfinə hicri təqvimlə 785-ci (1383/84) ilə, Şirvanşah Huşəhg ibn Kavus dövrünə aid edilir. Sikkələr Bakuyə ilə yanaşı, Guştəsbi Şəbran və Şamaxıda kəsilmişlər (13)

Bilavasitə Şirvanşahlar sarayının tarixinə aid əşyavi mənbələrdən biri MATM-ın Xüsusi fondunda mühafizə edilir. İki zərgərlik nümunəsindən – qızıl sancaq və bir cüt sırğadan ibarət olan həmin əşyavi mənbələr Kompleks ərazisindəki Saray türbəsindən tapılmışdır. XV əsrin ortalarına aid edilən sancaq Şirvanşah I Xəlilullahın hicri təqvimlə 850-ci ildə həlak olmuş oğlu Əmir Bəhramın məzarından aşkar edilmişdir (14, s. 44). Qiymətli tapıntını diametri 1,5sm, iynəsinin uzunluğu isə 3,8 sm-dir ***(şəkil 6)***. Sancaq altı ləçəkli gül formasında olub, mərkəzində firuzə daşı, ətrafında isə beş yaqut daşı qalmışdır (XF 16). Bir cüt qızıl sırğa isə hicri təqvimlə 839-cu ildə vəfat etmiş I Şirvanşah Xəlilullahın anası, Bikə xanımın məzarından tapılmışdır. Sırğa qızıl halqa və bir ədəd çəhrayı rəngli kristal daşdan ibarətdir (XF 91).

MATM-ın ekspozisiyasında nümayiş olunan və l501-ci ilə aid edilən Şirvanşah Sultan Məhəmməd Qazi ibn Fərrux Yəsarın möhürü də tarixi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Taxta üzərinə bərkidilmiş metal möhür-sikkə 4,5x4,5 sm-lik dördbucaqlı formadadır (inv. 206). Möhürün üzərində kufi xəttilə "Sultan Məhəmməd Qazi Şamaxıda zərb edilib 907" sözləri həkk edilib ***(şəkil 7)***. Bu dəyərli əşya 1989-cu ilin 13 fevralında 2 nömrəli aktla Bakı şəhər sakini O.S.Parasunkodan alınıb.

Şirvanşahlar saray kompleksinin tarixini özündə əks etdirən mənbələrin bir qrupunu MATM-ın Sənədli Mənbələr fondunda mühafizə olunan foto şəkillər təşkil edir. 1930-cu illərə aid həmin foto-albomda Şirvanşahlar sarayında aparılmış təmir-bərpa işlərini əks etdirən 46 ədəd foto şəkil yer almışdır. Fotolarda həmçinin Şirvanşahlar sarayındakı otaqların 1932-1934-cü illərdə aparılmış bərpa-təmir prosesindən əvvəlki vəziyyəti də öz əksini tapmışdır. Şəkillərdə Sarayın qərb fasadında 1918-ci il soyqırımlarından yadigar qalmış gülləbaran izlərini də görmək mümkündür. İ.N.Berezinin 1842-ci il məlumatlarına əsasən yaşayış binasının bərpa edilmiş hissələrinin təsvirlərinə və XIX əsrin 50-60-cı illərində çəkilmiş şəkillərə də rast gəlinir. Albomda verilmiş foto təsvirlər arasında sarayın ən qədim 8 guşəli giriş zalını, mərtəbələr arasındakı spiralvari pilləkanları, 5-10-cu otaqların tirlərdən ibarət sütun və dam örtüklərini, Rus Hərbi İntendantlığı zamanında 6 və 7-ci otaqlarda yaradılmış "at tövlələri"ni, əlavə edilmiş və ya bağlanmış böyük və kiçik

pəncərə yerlərini görmək mümkündür (SMF-2861).

"Sənədli mənbələr" fondunda həmçinin rus tədqiqatçısı V.M.Sısoyevin dəsti-xəttilə yazılmış və 1925-ci ildə nəşr olunmuş „Краткий путеводитель по древностям гор. Баку и его районов"(16) adlı əsəri də qorunub saxlanır (SMF-500/112). Əsər həmin ildə Azərbaycan Dövlət Muzeyinin "Etnoqrafiya" şöbəsində elmi işçi kimi çalışmış Mariya Quliyevaya hədiyyə edilmişdi. Kitabda Şirvanşahlar sarayına dair dəyərli məlumatlar verilmişdir.

Tədqiqat mövzusuna aid maraq doğuran mənbələrin digər qrupunu MATM-ın Elmi arxivində saxlanılan sənədlər təşkil edir. Belə ki, arxiv sənədləri arasında 34 nömrəli qovluq diqqəti daha çox cəlb edir. Bu qovluqda arxeoloq V.N.Leviatovun rus dilində öz dəsti-xətti ilə, 33 səhifədən ibarət yazdığı "Раскопки около Дворца Ширваншахов" (biri qaralama olmaqla, 2 nüsxə) adlı məqaləsi saxlanılır. Məqalə adından da göründüyü kimi 1944-1945-ci illərdə Şirvanşahlar kompleksində aparılmış qazıntının nəticələrinə həsr olunmuşdur. Məqaləyə İ.M.Cəfərzadənin rəyi də əlavə olunmuşdu. 72 nömrəli qovluqda isə V.N.Leviatovun rus dilində yazdığı 40 səhifəlik "Археологические раскопки близ дворца Ширваншахов в г.Баку» adlı məqaləsinin əlyazmaları və 4 səhifəlik xülasə mühafizə olunur.

Şirvanşahlar sarayının tarixi və öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən ayrıca mənbələr qrupu var ki, bunlar da "Neqativ fondu"nun materiallarıdır. Adı çəkilən fondda Şirvanşahlar sarayının bərpadan əvvəlki dövrünü özündə əks etdirən 101 adda neqativ material mühafizə olunur. Bu neqativlərdə kompleksin tikililərindəki portal, arabeska və kitabələrin, Divanxananın, Seyid Yəhya Bakuvi və saray türbələrinin, eləcə də məscidin 1930-40-cı illərdəki görünüşü əks olunmuşdur. Dərin tədqiqata ehtiyacı olan bu, neqativ materialların öyrənilməsi Bakı və onun əhalisi haqqında da dəyərli məlumatlar əldə etməyə imkan vermiş olar. Bu neqativlərdə Bakının bəzi məkanları – sarayətrafı yaşayış evləri, şəhər əhalisinin geyim tərzi və s. görüntülər əks olunmuşdur.

3330 inventar nömrəsi altında mühafizə olunan neqativ materialında "Divanxana" abidəsinin rotonda üzərindəki kiçik qapılarından birinin təsviri əks olunmuşdur. Neqativdə qapı ətrafındakı naxışlar, eləcə də üst hissədəki 6 guşəli medalyonda ərəb əlifbasının kufi xəttilə 3 dəfə qabarıq və 3 dəfə çökək şəkildə həkk olunmuş "Əli" adı aydın görünür. Bundan başqa, qapı tağlarından birinin üzərində bir sətirlik kitabə də diqqəti cəlb edir. XX əsrin 30-cu illərində V.M.Sısoyev həmin kitabədə "I Xəlilullah" adını və hicri tarixi ilə "832-ci il" tarixini oxuduğunu iddia etmişdir (16, s. 6)

Hazırda Divanxana qapısı üzərindəki həmin kitabə eroziyaya uğrayaraq yararsız hala düşmüşdür. 3330 nömrəli neqativdə qapı üzərində bu kitabənin olduğu aydın görünür ***(şəkil 8)***. Sadəcə olaraq divarda olan ağımtıl ləkələr səbəbindən yazını neqativdən oxumaq çox çətindir. Güman edirik ki, müasir cihazların köməyi ilə bu

kitabə oxunarsa o zaman abidənin tarixi üçün dəyərli məlumatlar əldə etmiş olarıq.

Neqativ materiallarında həmçinin Şirvanşahlar ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntıların gedişatı, aşkar edilmiş quyular, təndirlər, dəyirman daşı və çini qab hissələri, eləcə də onların üzərindəki təsvirlərdən fraqmentlər əks olunub. 5990 saylı neqativdə saxsı qab üzərindəki üzüm tənəyinin təsviri diqqəti cəlb edir (SMF-5990) (***şəkil 9***).

MATM-ın "Təsviri incəsənət" fondunda mühafizə olunan sənət əsərləri də Şirvanşahlar sarayı tarixinin araşdırılması üçün xüsusi dəyər kəsb edir. Fondda 1930-40-cı illərdə görkəmli rəssam-memarlarımızın Şirvanşahlar sarayına aid müxtəlif mövzularda çəkdikləri əsərləri də mühafizə olunur. Fondda mühafizə olunan dəyərli sənət nümunələrindən biri də İ.P.Şeblıkinin 37x51,5 sm ölçülü kağız üzərində boya ilə çəkilmiş Şirvanşahlar Sarayının şimal fasadının bərpa layihəsidir (İF 218) ***(şəkil 10)***.

İF 458 inventar nömrəli material rəssam-memar Qəzənfər Əlizadənin kağız üzərində boya ilə çəkilmiş "Şirvanşahlar Sarayında türbə» adlı əsəridir. Əsərdə mazğallı divarla əhatələnmiş saray türbəsinin gümbəzi, hamamın hündür dəlikli qübbəsinin, saray ətrafındakı həyət, su ovdanı və pilləli səkilərin təsvirləri incə zövqlə işlənmişdir. Əsərdə diqqəti cəlb edən məqamlardan biri isə hasar üzərində oturmuş, motal papaq və kürk geymiş Bakı kəndlisinin təsviridir. Şəkildə həmçinin saray kompleksindən kənarda qala divarı və yarımbürclərdən şimalda isə böyük əkin sahələrinin təsviri görünür.

İF 462 inventar nömrəli material isə Q.Əlizadənin karton üzərində sulu boya ilə çəkdiyi "Şirvanşahlar Sarayında Divanxana» adlı əsəridir. Burada da yüksək peşəkarlıqla kompleksə daxil olan abidələrin təsvirləri verilmişdir. Daha dəqiq desək, əsərdə Divanxananın saray tərəfdən hasarı, həyətdən daxil olmaq üçün kiçik qapı yeri, qərb fasadındakı iri portal, divanxana gümbəzi, novça və pəncərələrin təsviri çəkilmişdir. Əsərdə Divanxananın gümbəzi yanında daha bir portalı xatırladan çıxıntının əksi də görünür.

Şirvanşahlar sarayına həsr olunmuş İF 466 inventar nömrəli digər əsər də kağız üzərində sulu boya ilə işlənmiş təsvirdən ibarətdir ***(şəkil 11)***. Burada ön planda dar mazğallı hasarla əhatə olunmuş Murad darvazasının təsviri verilib. Darvazanın arxa tərəfində gümbəzli tikililər, sol tərəfində isə yaşayış evlərinin təsviri diqqəti cəlb edir. Murad darvazasında olan arabeskalar müasir dövrdə olduğu kimidir. Yalnız darvaza qarşısında oturmuş kəndlilərin təsviri maraq doğurur. Bu insanların geyimlərindən onların sosial vəziyyətlərini təyin etmək mümkündür. Əsərdə zillə, motal və əmmamə papaq, çuxa, arxalıq, kürk və qurşaq geymiş kəndli kişilər və dindar şəxsin təsviri həkk olunub. Divarda iri ölçülü çatlar da diqqəti cəlb edir. Rəsmin altında «Бакy 1947 г. Газанфар» sözləri yazılıb.

Təsviri incəsənət fonduna aid növbəti əsər İF 478 inventar nömrəsi ilə qorunur.

Əsər O.Sadıqzadənin kağız üzərində sulu boya ilə çəkdiyi "Şirvanşah Axsitan Bakı limanında" adlı illüstrativ təsvirdən ibarətdir. Əsərdə Şirvanşah Axsitanın Bakı limanında əyanları ilə birlikdə gəzintisinin təsviri verilib.

Beləliklə, MATM-da toplanmış və çox ciddi səylə qorunan bu dəyərli materiallar Şirvanşahlar sarayının tarixinin, xüsusilə də dövrünün bəzi məsələlərinin öyrənilməsində bir mənbə kimi istifadə etmək olar. Bu materiallardan mədəni irsimizin təbliğində də bir vasitə kimi istifadə etmək mümkündür.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı:

1.Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı, 2006.

2.Azərbaycan arxeologiyası. 6 cilddə, VI cild, Bakı, 2008.

3.Azərbaycan tarixi / Z.Bünyadov və Y.Yusifovun redaktəsi ilə. I cild, Bakı, 1994.

4.Azərbaycan tarixi abidələri /M.Ə.Qazıyevin redaktəsi ilə. Bakı, 1958.

5.Ələsğərzadə Ə. Şirvanşah İbrahim Dərbəndi dövrünə aid iki kitabə / A.Bakıxanov adına Tarix institutunun əsərləri. I cild, Bakı, 1947.

6.Hüseynov Ə.H. Bakı şəhərinin tarixinə dair qiymətli sənəd / Azərbaycan Tarixinə dair materiallar. V cild, Bakı, 1962.

7. Xəlilli F. Milli Azərbaycan Tarixi muzeyində mühafizə edilən Bakı arxeoloji materialları / Bakı islam mədəniyyətinin paytaxtıdır 2009. Beynəlxalq konfransın tezisləri, Bakı, 2009.

8. Rüstəmbəyova A., Mehdiyeva A. Azərbaycanın ənənəvi işıqlandırma vasitələri tarixindən / Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2005, Bakı, 2005.

9.Vəlixanlı N.Azərbaycan Tarixi Muzeyi-80 / Azərbaycan Tarixi Muzeyi-80, Bakı, 2001.

10. Vəlixanlı N. Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyat salnaməsinin naməlum səhifəsi / Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2011, Bakı, 2011.

11.Ашурбейли С.Б. Очерк истории средневекового (VIII-начало XIX вв.). Баку, 1964.

12. Бахшиева А. Из истории музейного дела в Азербайджане (на основе материалах Музея Истории Азербайджана). Баку, 2005

13.Е.А.Пахомов. Маштагинский клад который найденно 1952 г. / Доклады Академия Наук Азербайджана ССР, IX том, № 1, 1953

14.Минкевич-Мустафаева Н.В. Гробницы в усыпальнице Ширваншахов / Доклады Академии Наук Азерб. СССР, том XIII, №1, 1947.

15.Нейматова М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т. I: Арабо-персо-тюркоязычные надписи Баку и Апшерона XI-начала XX века. Баку, 1991.

16.Сысоев В.М. Краткий путеводитель по древностям гор. Баку и его районов. Баку, 1925.

şəkil 1

şəkil 2

şəkil 3

şəkil 4

şəkil 5

şəkil 6

şəkil 7

şəkil 8

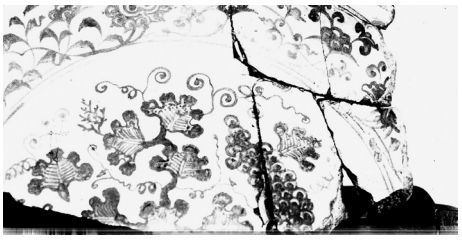

şəkil 9

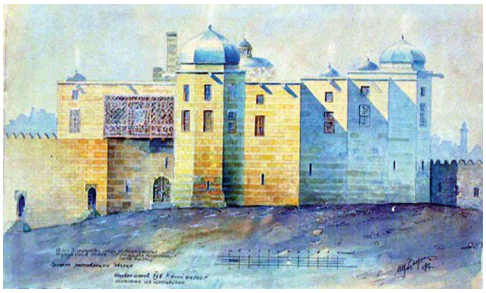

şəkil 10

şəkil 11

Айгюн Гулиева
О некоторых материалах Комплекса Дворца Ширваншахов
(на основе материаловНМИА)

Резюме

Ключевые слова: *Дворец Ширваншахов, музей, материал, археологический раскопки, материальная культура.*

В статье даются сведения о жемчужине средневекового зодчества Азербайджана — Комплексе Дворца Ширваишахов, повествуется о роли Национального Музея Истории Азербайджана НАНА в первых исследованиях дворца и проводившихся там археологических раскопках. Были рассмотрены обнаруженные при первых археологических раскопках находки в целом принадлежащие Комплексу Дворца Ширваншахов и включенные в музейную коллекцию. Период, относящийся ко времени до начала исследований, представлен в материалах Фонда Негативов Музея. Статья написана на материалах экспозиции и фондов Национального Музея Истории Азербайджана НАНА.

Aygun Quliyeva

Towards some materials related to history of Shirvanshahs palace complex (based on materials of National Azerbaijan History Museum)

Summary

Keywords: *Shirvanshahs palace, museum, material, archeological excavations, material of culture*

The article deals with the complex of the Shirvanshahs palace which is an exquisite piece of the architecture unique of the Middle Ages. The reviewed article examines and describes the role of National Azerbaijan History Museum of ANAS in studying of the palace including archeological explorations conducted at the site of palace. However, it describes uncovered various remains related to the complex of the Shirvanshahs palace found during the first archeological excavations and afterwards, which were included in museum collection. Upon investigation of the palace are used materials stored at Negative fund of the museum. The paper is based both on materials from the exposition and museum fund.

Güntəkin Nəcəfli

Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda erməni dövləti yaratmaq siyasətinin mənbələrinə dair

Açar sözlər*: Şimali Azərbaycan, Rusiya, Türkiyə, çap olunmamış mənbələr*

UOT 94 (479.24)

Vətən tarixinin az öyrənilmiş, qaranlıq qalmış səhifələrinin araşdırılması tarixçi tədqiqatçıların qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Bu baxımdan zəngin və çoxəsrlik tarixi olan Azərbaycanın XVIII-XIX əsrlər tarixinin, o cümlədən də çar Rusiyasının Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq üçün əsrlər boyu düşünülmüş və planlı şəkildə həyata keçirdiyi məkrli siyasətinin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsini əhatə edən tarixi Azərbaycan torpaqlarında Rusiya imperiyasının erməni dövləti yaratmaq məqsədilə həyata keçirdiyi məkrli siyasəti: *I Pyotr zamanında ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına yerləşdirilməsi; Rusiya imperiyası və ermənilər tərəfindən Azərbaycan torpaqlarında "erməni dövləti" yaratmaq məqsədilə tərtib olunan layihələr; II Yekaterinanın Azərbaycan torpaqlarında "erməni dövləti" yaratmaq siyasəti, I Pyotrun, II Yekaterinanın Şərq siyasətinin həyata keçirilməsi və Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalında ermənilərin vasitəçiliyi; işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin məqsədyönlü və kütləvi şəkildə köçürülməsi; işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında qondarma" erməni vilayəti"nin yaradılması* və s. bu kimi məsələlər ciddi təhriflərə məruz qalmışdır.

Təqdim olunan məqalədə XVIII əsrdə və XIX əsrin I qərinəsində çar Rusiyasının Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq üçün əsrlər boyu düşünülmüş və planlı şəkildə həyata keçirdiyi məkrli siyasətini özündə əks etdirən müxtəlif dillərdə olan zəngin mənbələri qruplaşdıraraq təqdim etməyə çalışmışıq.

Çap olunmamış qaynaqlar:

a) Azərbaycan Respublikasında

AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində (AMEA TİEA) qorunub saxlanılan Azərbaycanın XVIII-XIX əsrlər tarixinə dair vaxtilə

Rusiyanın müxtəlif arxivlərindən əldə edilmiş sənədlərin surətləri [1] tədqiq etdiyimiz mövzunun mühüm mənbələrindəndir. Bu sənədlərdə Rusiya imperiyası məmurlarının Qarabağ və İrəvan xanlıqları ərazisində yaşayan azsaylı ermənilərlə gizli əlaqələri və s. məsələləri izləmək mümkündür.

b) Türkiyə Cumhuriyyətində

Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda erməni dövləti yaratmaq siyasətinin müəyyən tərəflərini işıqlandırmaq üçün Türkiyə Cumhuriyyəti Baş Bakanlıq Osmanlı Arxivinin (BOA) müxtəlif fondlarının materialları [14] o cümlədən, ermənilərin Osmanlı imperiyasından Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi ilə bağlı BOA-nın Hatt-i Hümayun fondunda qorunub saxlanılan çoxsaylı qaynaqlarda mühüm mənbə hesab olunmalıdır. Əsasən 1829-1830-cu illər tarixində tərtib edilmiş bu qaynaqlarda Ədirnə müqaviləsinin şərtlərinə görə Rusiya tərəfindən boşaldılmalı olan Ərzurum, Qars, Bayəzid və Ələşgird kimi işğal olunmuş yerlərdə yaşayan reayanı* rusların yoldan çıxararaq köçürməsi, Osmanlı dövlətinin isə bu prosesin qarşısını almağa çalışması və s. məsələlərlə bağlı müxtəlif yerlərdən ərizə və məktubların alınması haqqında məlumatlar əks olunmuşdur [15;16;17;18;19].

Baş Bakanlıq Osmanlı Arxivindən (BOA) əldə etdiyimiz sənədlər ermənilərin Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarına gəlmə olduğunu bütün aydınlığı ilə sübut edir:

c) Rusiya Federasiyasında

Tədqiq etdiyimiz mövzu ilə bağlı Rusiya Federasiyasının müxtəlif arxivlərində dövriyyəyə daxil edilməmiş bir sıra zəngin və qiymətli sənədlər qorunub saxlanır. XVIII əsrə aid olan sənədlərin əksəriyyətinin əski slavyan yazısı ilə yazılması və əlyazma şəklində olması sənədlərlə işləyərkən bir sıra çətinliklər törətsə də xeyli sayda qiymətli sənədlər əldə edilərək tədqiqata cəlb olunmuşdur. Hazırda Rusiya Federasiyasının Moskva şəhərində yerləşən ***Rusiya İmperiyasının Xarici Siyasət Arxivində (RİXSA)*** [25] qorunub saxlanılan ilkin qaynaqlara birbaşa müraciət etməyimiz qarşıya qoyulan məsələnin obyektiv araşdırılmasına imkan yaradır. Çünki həmin mənbələrdən götürülmüş faktlar adətən bizə erməni müəlliflərinin əsərlərində verilirdi və bu zaman çoxlu təhriflərə məruz qalırdı. RİXSA-nın *"Xarici İşlər Kollegiyasının məxfi məlumatı"* adlı 5 saylı, [26] *"Rusiyanın İranla əlaqələri"* adlı 77 saylı, [27] *"Rusiyanın Türkiyə ilə əlaqələri"* adlı 89 saylı, [28] *"Rusiyanın Ermənistanla əlaqələri"* adlı 100 saylı, [29] *"Rusiyanın Gürcüstanla əlaqələri"* adlı 110 saylı, [30] *"Erməni məsələləri"* adlı 343 saylı fondlarda [31] saxlanılan sənədlərdən tədqiq etdiyimiz mövzu ilə bağlı qiymətli məlumatlar əldə edilərək tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu materiallar içərisində açıq-aydın çar Rusiyasının ermənipərəst siyasəti, ermənilərin Azərbaycan xanlarına əsasən də Qarabağ və İrəvan xanlarına xəyanəti, həmin xanlıqların ərazisində xristian dövləti yaratmaq üçün tərtib olunan planlar əks olunmuşdur. Məsələn: 1783-cü il martın 28-də Peterburqda

Xarici İşlər kollegiyasının növbəti iclasının protokolunda Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətinin məqsədi ***"Xəzər dənizinə yiyələnməli"*** və ***"gürcü və ermənilərlə ittifaq yaratmalı"*** şəklində ifadə olunurdu. Bu münasibətlə kollegiyanın məxfi sənədləri içərisində saxlanılan Q.A.Potyomkinin Bezborodkoya yazdığı məktubda Cənubi Qafqazda siyasi dəyişikliklərin həyata keçirilməsi haqqında məlumat verilirdi. Qeyd olunurdu ki, II Yekaterinaya təqdim olunan xəritədə Türkiyə əraziləri deyil, İran tərəfin sərhədləri cızılmışdır. Buna görə də *biz yalnız Bakıya qədər əraziləri tutacağıq. Qarabağ və Qaradağdan ibarət olan ərazi isə İraklinin çarlığı ilə birgə Türkiyə Ermənistanı ilə birləşəcəkdir.* Göründüyü kimi, Rusiya dövləti Türkiyə və İran arasında bufer xristian dövləti yaratmağı planlaşdırırdı [26, д.№ 580, л.117].

Tədqiq etdiyimiz mövzu ilə bağlı Moskva şəhərində yerləşən digər bir arxivin – ***Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivinin (RDHTA)*** [43] sənədlərindən istifadə olunmuşdur. Həmin arxivin *"Hərbi Elmi Arxiv",* [44] 20 saylı, [45] 41 saylı, [46] 47 saylı, [47] *"Potyomkin fondu"* adlı 52 saylı, [48] 482 saylı [49] və 846 saylı [50] fondlarında saxlanılan sənədlərdəki zəngin materiallar tədqiq etdiyimiz mövzu ilə bağlı tədqiqata cəlb olunmuşdur.

XVIII əsrin II yarısı Rusiya hakim dairələri bütün vasitələrdən istifadə edərək Azərbaycan torpaqlarında oyuncaq erməni dövləti yaratmağa çalışırdı. Bu baxımdan knyaz Potyomkinin II Yekaterinaya göndərdiyi 19 may 1783-cü il tarixli məxfi məlumatı çarizmin Azərbaycanın Qarabağ xanlığı ilə bağlı yeritdiyi iyrənc siyasətin iç üzünü göstərir. Məxfi məlumatda yazılır: "*Əlverişli şərait yetişən kimi İbrahim xanı hakimiyyətdən devrirərək onun vilayətini milli hakimiyyətə* (xristian məlikləri nəzərdə tutulur- G.N.) *vermək lazımdır. Bununla da Asiyada sizin vədinizə uyğun olaraq və mənim vasitəmlə ermənilərə çatdırılacaq xristian dövləti yaranacaqdır"* [48, оп.2, док.32, лл.1-1об].

Qeyd olunan sənədlərdə Azərbaycanın şimal xanlıqlarının işğalını başa çatdırmaq üçün Rusiya hakim dairələrinin xüsusi erməni hərbi birləşmələri yaradaraq onlardan faydalanmasını da izləmək mümkündür. 1827-ci ilin may ayında knyaz Paskeviçin Tiflis hərbi qubernatoru general Sipyaginə erməni batalyonu yaratmaq üçün 12 bənddən ibarət təklif vermiş [51] və bu təklifə uyğun olaraq mayın 15-də 117 nəfərlik 1-ci erməni dəstəsi [52], iyunun 17-də 100 nəfərdən ibarət 2-ci erməni dəstəsi [53], avqustun 21-də isə 67 nəfərdən ibarət 3-cü erməni dəstəsi [54] Tiflisdə formalaşdırılaraq Üçkilsəyə doğru yürüşə çıxan Rusiya qoşun hissələrinə birləşdirilmişdir.

Çap olunmuş qaynaqlar:

d) Sənəd toplusu:

Son dövrlərdə AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu tərəfindən Azərbaycan respublikasının [2], Türkiyə Cumhuriyyətinin [3]və Rusiya Federasiyasının [4] müxtəlif arxivlərindən əldə olunmuş sənədlərdən ibarət toplular və dövlətlərarası

müqavilələr, xarici siyasət aktları [5]da təqdim etdiyimiz mövzu ilə bağlı mühüm mənbələrdən hesab olunur. Bu materiallar içərisində çar Rusiyasının ermənipərəst siyasəti, ermənilərin Azərbaycan xanlarına xəyanəti, ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi və s. məsələləri əks etdirən sənədlərin əhəmiyyəti misilsizdir.

e) Azərbaycan türkcəsində:

Mövzumuzla bağlı müxtəlif dillərdə olan qaynaqların Azərbaycan türkcəsində nəşr olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunlar arasında XVIII əsrin I yarısının mühüm qaynağı hesab olunan, 1727-1728-ci illərdə Osmanlı idarəçiliyi dövründə tərtib olunmuş "İcmal dəftərləri"nin [7;9;12] rolu əvəzsizdir. Dəftərlərin verdiyi məlumatlarda Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan bölgələrinin tarixi Azərbaycanın tərkib hissəsi olması, bu bölgələrdə yaşayan əhalinin əksəriyyətinin Azərbaycan türkləri olması, Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı əhalinin məcburən doğma torpaqlarını tərk eyməsi və s. məsələləri izləmək mümkündür.

Bununla yanaşı Azərbaycan türkcəsində nəşr olunmuş digər mühüm qaynaqları [6;10;11;13] da qeyd etmək yerinə düşər. Bu qaynaqlarda erməni avantüristi İsrail Orinin gerçək siması, İrəvan şəhərində təmizqanlı qızılbaşların yaşaması, İrəvan bölgəsinin Azərbaycan türklərinə mənsub olması, həmin bölgədəki toponimlərin məhz Azərbaycan türklərinə məxsus olması və s. məsələləri izləmək mümkündür.

Bu qaynaqlar içərisində Rauf Şeyxzamanlı tərəfindən tərtib olunmuş İbrahim Rəhimizadənin əsəri [8] xüsusilə fərqlənir. Əsərdə Osmanlı ordusunun Azərbaycana yürüşləri zamanı Gəncə-Qarabağ bəylərbəyiliyində yerli müsəlman əhalisinin torpaqlarını qoyub getməsi, əhalinin demoqrafik tərkibində baş vermiş dəyişiklikləri izləmək mümkündür [8,196,199].Çünki, qeyd olunan müharibələr zamanı yerli müsəlman əhalisi – Azərbaycan türkləri ya qırılıb tələf olur, ya da şiə məzhəbindən olduqlarına görə Osmanlı ordusunun hücumları zamanı doğma torpaqlarını tərk etməyə məcbur olurdular. Bu müharibələrdə yaranmış vəziyyətin hər bir məqamdan məharətlə istifadə edən ermənilər yeni-yeni Azərbaycan torpaqlarını osmanlılardan satın alırdılar.

f) Türkiyə türkcəsində:

Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda erməni dövləti yaratmaq siyasətinin müəyyən tərəflərini işıqlandırmaq üçün Türkiyə Cumhuriyyətində çap olunmuş arxiv sənədlərindən [20;21] və digər qaynaqlardan [23] istifadə olunmuşdur. Bu qaynaqlar içərisində 1724-cü ildə Osmanlı ordusunun İrəvan bölgəsini işğalı zamanı bu əməliyyatların iştirakçısı olan Kəmani Mustafa Ağanın "*Rəvan fəthnaməsi*" [22] xüsusilə əhəmiyyətlidir. Mənbədə Üçkilsə katalikosunun Osmanlı paşasına Səfəvi şahı Təhmasib haqqında qeyri-dəqiq məlumatlar çatdırmasını, İrəvan qalasının müdafiəçilərini təslim olmağa çağırmasını, İrəvandan əsir götürülərək aparılan Azərbaycan türklərinin sayı və s. kimi zəngin məlumatları izləmək mümkündür .

g) Rus dilində:

Tədqiq etdiyimiz problemlə bağlı, əsasən XIX əsrin I qərinəsində baş verən hadisələri işıqlandırmaq üçün mühüm mənbə kimi A.P.Berje tərəfindən hazırlanmış Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarını (QAKA) [32] göstərmək olar. Bu aktlardan Qafqazdakı rus orduları baş komandanlarının, hərbi hissə komandirlərinin müxtəlif xarakterli raportlarından, müxtəlif illərə dair hesabat və məruzələrində Azərbaycan xanlıqlarının işğalı gedişində ermənilərdən istifadə edilməsi, ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi və işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında süni "erməni vilayətinin" yaradılması ilə bağlı zəngin faktiki material əldə edilərək tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Tədqiqat zamanı istinad etdiyimiz mənbələrdən biri də Rusiya imperiyası qanunlarının tam külliyyatıdır [38]. Bu külliyyatın III cildində Türkmənçay müqaviləsinin təsdiq edilməsinin (20 mart 1828) ertəsi günü, I Nikolayın işğal olunmuş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində "Erməni vilayəti" yaradılması ilə bağlı verdiyi fərmanı öz əksini tapmışdır [38,272-273].

Ermənilərin kütləvi şəkildə Qacarlar İranından Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunmuş ərazilərə – yəni Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinin təsviri, köçürmə prosesində yaxından iştirak edən polkovnik Qazaros Lazaryanın erməni dilində olan müraciəti və s. məsələlər S.Qlinkanın 1831-ci ildə Lazarev İnstitutu tərəfindən çap olunmuş əsərində [35] öz əksini tapmışdır.

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığında əhalinin sayını və etnik mənsubiyyətini müəyyən etmək üçün başlıca mənbə Rusiya hökumətinin göstərişi ilə İ.Şopen tərəfindən 1829-1832-ci illərdə tərtib olunan Kameral Siyahıyaalmadır [56]. Uzun müddət Qafqazda hərbi xidmətdə olmuş İ.Şopen Qafqazın hərbi hakimi İ.F.Paskeviçin tapşırığı ilə bölgənin siyahıyaalmasını tərtib etmiş və həmin əsərini 1852-ci ildə çap etdirmişdi. Həmin əsər Rusiya işğalı ərəfəsində və işğaldan sonra İrəvan xanlığında demoqrafik vəziyyətin və etnik tərkibin öyrənilməsində əvəzolunmaz mənbədir. Bu qiymətli əsərdə təqdim olunan cədvəllərdə ermənilərin İrandan və osmanlı imperiyasından işğal olunmuş İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə və Gürcüstanın məhz azərbaycanlılar yaşayan bölgələrinə köçürülməsini izləmək mümkündür.

XIX əsrin birinci qərinəsində Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı və çarizmin ermənilər üçün "Erməni vilayəti"ni təsis etməsindən sonra ermənilər rus-erməni əlaqələrinin qədim ənənələrə malik olduğunu sübuta yetirmək, ermənilərin Cənubi Qafqazın gəlmə deyil, yerli əhalisi olması haqda uydurma, saxta məlumatları ictimaiyyətin beyninə yeritmək üçün Peterburqda iri həcmli kitabların nəşrinə başladılar. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində ermənilərin dövlət yaratmaq ideyaları, uydurulmuş "milli azadlıq hərəkatı", Azərbaycan torpaqlarına olan iddialarını əks etdirən materiallar onlar tərəfindən toplanaraq çap

olunmuş iki cildlik sənədlər toplusunda [55]öz əksini tapmışdır.

Rusiya imperiyasının birbaşa dəstəyi ilə xalqımıza qarşı həyata keçirilən məqsədyönlü fəaliyyəti əks etdirən sənədlər sovet dönəmində də ermənilər tərəfindən toplanaraq erməni xislətinə məxsus şərhlərlə 4 cilddən ibarət sənədlər toplusu [33] şəklində çap olunmuşdur. Bundan əlavə, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra Cənubi Qafqazda cərəyan edən hadisələr "Şərqi Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsi və onun əhəmiyyəti", "Şərqi Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonrakı inkişafı" və s. uydurma adlar altında erməni müəllifləri tərəfindən müxtəlif arxivlərdən toplanaraq nəşr olunmuş sənəd toplularında [41;42] da öz əksini tapmışdır.

Erməni müəllifi Q.A.Ezovun "Böyük Pyotrun erməni xalqı ilə əlaqələri" [57] adlanan əsəri əsərində əsasən Moskva, Sank-Peterburq, Avstriya və Bavariya krallığının saray və dövlət arxivlərindən toplanmış 305 sənəd daxil edilmişdi. Həmin sənədlərdə XVIII əsrin I yarısında ermənilərin müxtəlif yollar və vasitələrlə, xarici qüvvələrin, əsasən də Rusiyanın köməyi ilə xalqımıza qarşı həyata keçirdikləri məqsədyönlü fəaliyyətini, məkrli siyasətini, Rusiya imperiyasının Azərbaycan torpaqlarında tam anlamda ayrıca şəkildə "erməni dövləti" deyil, Rusiya imperiyasından asılı, bufer xristian zolağını yaratmaq niyyətində olduğunu izləmək mümkündür. Əsərin "Giriş" hissəsində "Rusiya hökumətinin erməni xalqı ilə əlaqələri" adlı 145 səhifəlik tarixi icmal yazan müəllifin Azərbaycan xalqına, Azərbaycanın tarixi ərazilərinə, ümumiyyətlə türk-müsəlman dünyasına qarşı qərəzli münasibəti aydın görünür. Qeyd etmək lazımdır ki, Q.A.Ezovun tərtib etdiyi bu sənədlər toplusu özündən sonra gələn xələflərinin əksəriyyəti üçün "əvəzolunmaz mənbə" rolunu oynamışdır.

Üçkilsə katolikosları daima İrəvan bölgəsində ermənilərin sayını artırmaq üçün əllərinə düşən hər bir imkandan yararlanmağa çalışmışlar. Bu prosesi Abraham Kretasinin [24] əsərində də izləmək mümkündür. Məsələn, Nadir şah Muğanda tacqoyma mərasimindən sonra Azərbaycan xanlarının hamısına erməni əsirləri payladı. Bu zaman şahın qılığına girmiş katolikos Abraham Kretasi xristian məliklərinin köməyi ilə Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin sayını artırmaq üçün Xorasandan və müxtəlif yerlərdən alınmış erməni əsirlərin bir qismini də İrəvana bölgəsinə göndərdi [24,252-255].

Erməni müəllifi A.D.Papazyan tərəfindən Matenadaranda saxlanılan fars və erməni dilli sənədlər əsasında tərtib etdiyi çox cildli sənədlər toplusuna [39;40] daxil edilmiş sənədlərdə Qara Yusifin (1410-1420) ölümündən sonra Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətində yaranmış mürəkkəb vəziyyətdən yararlanan erməni kilsəsi Azərbaycanın Çuxursəd, Naxçıvan və Qarabağ bölgəsinə məxsus kəndləri müxtəlif yollarla erməni kilsəsi tərəfindən ələ keçirilməsi prosesini izləmək mümkündür. A.D.Papazyanın təqdim etdiyi sənədlərin erməni dilində olan variantlarında

dəfələrlə Çuxursəd, Naxçıvan və Qarabağ vilayətlərinin "Azərbaycan ölkəsi"nə ("Ազէրբայջանիերկրի") məxsus olduğu qeyd olunmasına baxmayaraq sənədləri rus dilində şərh edən erməni müəllifi "Azərbaycan ölkəsi" kəliməsini "Ararat ölkəsi" kimi təqdim etməkdən çəkinməmişdir [40, 55,60,203 və s.].

1702-1728-ci illərdə alban katalikosu olmuş Yesayi Həsən Cəlalyanın albanların tarixinə həsr etdiyi əsərini [36] də qeyd etmək yerinə düşərdi. Əsərdə Albaniyanın keçmişi ilə bərabər müəllifin katalikos olduğu dövrdə Rusiyanın "xristianları müsəlmanların zülmündən azad etmək uğrunda mübarizə kompaniyası" yetərincə təsvir olunmuşdu.

"Erməni anonim xronikası"nda [34]Üçkilsə və onun ətrafında məskunlaşan azsaylı ermənilərin öz vətənləri olmadığı üçün bu torpaqlarda möhkəmlənmək üçün ölkəyə hücum edən hər hansı xarici qüvvə ilə sövdələşməyə hazır olduğunu izləmək mümkündür. İrəvan qalası 1724-cü ildə Osmanlı ordusu tərəfindən mühasirədə saxlanıldığı zaman ermənilər Osmanlı hərbi hissələri ilə əlaqə yaratdılar və səbrsizliklə Azərbaycana müdaxilə edən Osmanlı qoşunlarının qələbəsini, İrəvan qalasının təslim olmasını gözlədilər. Heç şübhəsiz ki, məhz bu **«xidmət»** müqabilində ermənilər Sultan III Əhməd tərəfindən onlar barədə **xüsusi fərmanının** verilməsinə nail oldular. İrəvan qalasının mühasirəsindən bir həftə sonra, Sultan III Əhmədin Arif Əhməd paşaya göndərdiyi fərmanda ermənilərin dini mərkəzi olan **"Üçkilsəyə hücum etmək qadağan olunur, onun dağıntıya və sakinlərinin qarətə məruz qalmasına yol verilməməsi"** tələb edilirdi. Hətta, Arif Əhməd paşa Sultanın fərmanına uyğun olaraq Üçkilsənin qorunması üçün xüsusi bir alay da ayırdı [34,11].

h) Alman dilində:

Alman dilində olan qaynaqların əksəriyyətinin əski alman yazısı – "Qotik əlifba" ilə yazılması bu əsərlərin oxunması zamanı bir sıra çətinliklər törətsə də qeyd etdiyimiz mövzunun işıqlandırılması üçün onlardan qiymətli məlumatlar əldə olunmuşdur. XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində xristian missioner təşkilatının üzvü olmuş, alman səyyahı Barböri Frans Kaspar Şillingerin *"İrana və Ost-Hind kompaniyası ölkələrinə səyahət"* [59] əsəri xüsusilə qiymətlidir. 408 səhifəlik əsərin müxtəlif bölmələrində Azərbaycan torpaqlarının əsasən də, İrəvan bölgəsinin geniş təsviri və burada yaşayan əhali haqqında məlumatlar verilmişdir. İrəvan şəhərinin əhalisindən bəhs edən səyyah burada persiyalıların (Azərbaycan türkləri – G.N) ermənilərdən sayca böyük üstünlüyə malik olduğunu qeyd edir [59,118].

Bundan əlavə, alman dilli mənbələr içərisində Fredrix Noymanın 1834-cü ildə Lepsiqdə nəşr etdirdiyi *"1828-ci ildə İran əyaləti Azərbaycandan miqrasiya olunmuş qırx min ermənin Rusiyaya köçürülməsi tarixi"*[58] əsərini də qeyd etmək yerinə düşər. Əsərdə ermənilərin kütləvi şəkildə Qacarlar İranından Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunmuş Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi

və məskunlaşdırılmasının təsviri, köçürmə ilə bağlı verilmiş təlimatlar, göstərişlər, onların sayı və s. məsələlər öz əksini tapmışdır. Əsərinin giriş hissəsini çıxmaq şərtilə, digər fəsillərdəki təsvirlər bir növ S.Qlinkanın yuxarıda qeyd etdiyimiz əsəri ilə oxşarlıq təşkil etsə də fərqli tərəflər də vardır.

a) Erməni dilində:

Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda erməni dövləti yaratmaq siyasətinin müəyyən tərəflərini işıqlandırmaq üçün erməni dilli mənbələrin rolu əvəzsizdir. Bu mənbələrin əksəriyyətinin rus dilinə tərcüməsi olmasına baxmayaraq biz erməni dilində olan variantlarına müraciət etdik. Lakin qeyd edək ki, bu variantlar da ilkin variant deyil qədim erməni əlifbasından (qrabar) müasir erməni əlifbasına (aşxarabar) çevrilmişdir. Erməni dilində olan variantlardan istifadə etməmizin əsas səbəbi rus dilinə tərcümə olunan variantlarda ciddi təhriflərə yol verilməsidir. Məsələn, F.Buzand, [60] M.Xorenli, [62] və K.Gəncəli [61] hər üçü öz əsərini *"Հայոց պատմութիւն"*(Hayos patmutyon) "Eməni tarixi" adlandırdığı halda bu əsərlərin adları erməni müəllifləri tərəfindən rusdilli oxuculara *"История Армении"* Ermənistan tarixi" kimi təqdim olunmuşdur.

Erməni tarixşünaslığında və ermənipərəst tarixçilərin əsərlərində guya tarixdə nə vaxtsa "Böyük Ermənistan" adlı dövlətin mövcud olması iddia edilir və bu uydurma "dövlətin" ərazisi Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan torpaqları hesabına kağız üzərində şişirdilərək fantastik həddə çatdırılır. Bu iddianı erkən orta əsrlər "Ermənistan"ına da şamil edən "erməni tarixçiləri" F.Buzandın əsərində dəfələrlə qeyd olunan "erməni ölkəsi"nin [60,7, 90,103,106,122 və s.] heç bir dövlət qurumu olmadığını, yalnız ermənilərin yaşadığı müxtəlif torpaqlar olduğunu bilməmiş deyillər. Məhz buna görədir ki, ermənilər digər xalqlarla müqayisə edən Musa Xorenli yazır: "baxmayaraq ki, biz kiçik, olduqca azsaylı, zəif və ***çox zaman özgələrin hakimiyyəti altında yaşayan xalqıq,*** amma ölkəmiz üçün çoxlu qəhrəmanlıqlar etmişik" [62,6]. Göründüyü kimi, mənbənin özü ermənilərin müstəqil dövlətinin olmadığını çox zaman özgələrin hakimiyyəti altında yaşayan xalq olduğunu etiraf edir.

XVIII əsr erməni qaynağı hesab olunan "Cambr"ın erməni dilində [63] olan variantında təqdim olunan şəxs, yer adları və digər bəzi məsələlər rus dilinə tərcümə olunmuş variantından [25] xeyli fərqləndiyi üçün erməni dilində olan variantdan istifadə olunmuşdur. Əsərdə təsvir olunmuş hadisələrin və verilmiş məlumatların sonrakı dövrlərdə erməni və ermənipərəst rus müəllifləri tərəfindən Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan bölgəsində ermənilərin qədimdən məskunlaşması, ermənilərin sayının şişirdilməsi və s. kimi saxta faktların ifşa edilməsində əhəmiyyəti misilsizdir. "Cambr"da Azərbaycan torpaqlarının erməni kilsəsi tərəfindən zaman-zaman, hansı yollar və hansı vasitələrlə ələ keçirilməsini sübut edən çoxsaylı sənədlər mövcuddur. Belə ki, mənbədə erməni katalikosluğunun 1441-ci ildə Azərbaycan Qaraqoyunlu

dövlətinin ərazisinə – Üçkilsəyə köçürülməsindən sonra ələ keçirdiyi Azərbaycan türklərinə məxsus 20-dən çox kəndin adı və hansı yollarla ələ keçirilməsini izləmək mümkündür [25, 225-231].

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı:

a) Azərbaycan dilində

1. AMEA TİEA, 1795/1; 1795/3; 1795/4; 1795/5 və s.
2. Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XIX-XX əsrlər). Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. (Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivinin sənədləri)" (Tərtib edən K.Şükürov). Bakı, 2013.
3. Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XVIII-XX əsrin əvvəlləri). I cild. (Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin sənədləri). (Tərtib edən G.Nəcəfli). Bakı, 2010; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XVIII-XX əsrin əvvəlləri). II cild. (Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin sənədləri). (Tərtib edən G.Nəcəfli). Bakı, 2012.
4. Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XVIII-XX əsrin əvvəlləri). I cild. (Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivinin sənədləri). (Tərtib edən G.Nəcəfli). Bakı, 2010; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XVIII-XX əsrin əvvəlləri). II cild. (Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivinin sənədləri). (Tərtib edən G.Nəcəfli). Bakı, 2012.
5. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi 1639-1828. I cild. (Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akd.müx. üzvü Y.Mahmudov, t.e.d.K. Şükürov). Bakı, 2009.
6. Çələbi E. Səyahətnamə (türk dilindən işləyəni və şəhrlərin müəllifi t.e.d., professor Seyidağa Onullahi). Bakı, 1997.
7. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. // Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsaməddin Məmmədov (Qaramanlı). // Bakı, 2000.
8. İbrahim Rəhimizadə Hərəmi. "Kitabi-Gəncineyi-fəthi-Gəncə" // Osmanlı ordusunun Azərbaycana yürüşləri (XVI əsrin sonu). (Nəşrə hazırlayan, ön sözün və şərhlərin müəllifi: Rauf Şeyxzamanlı). Bakı, 2007.
9. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. // Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akd. Z.Bünyadov, t.e.n. H.Məmmədov. // Bakı, 1996.
10. Kurşinski Y.T. Xristian səyyahın tarixi (farscadan tərcümə edəni və çapa hazırlayanı Şahin Fazil), Bakı, 1993.
11. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər), c. IV. Bakı, 2006.
12. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. // Giriş və tərcümənin müəllifləri, akd.Z.Bünyadov, t.e.n.H.Məmmədov. // Bakı, 1997.
13. Şarden İ. Səyahətnamə (fransız dilindən tərcümə edən V.Aslanov). Bakı, 1994.

14. b) Türk dilində

15. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-i Hümayun, Cevdet Paşa, HR. SYS və s.
16. BOA HH, 777/36432.
17. BOA HH, 1033/42894K.
18. BOA HH, 1047/43212.
19. BOA HH, N.1025/42741.
20. BOA HH, 794/36432.
21. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındakı Münasıbetlere Dair Arşiv Belgelerı, c. I. Ankara, 1992; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındakı Münasıbetlere Dair Arşiv Belgelerı, c. II. Ankara, 1993.
22. Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türküstan ve Kırım Hanlıkları Arasındakı Münasibetlere Dair Arşiv Belgeleri. Ankara, 1992.
23. Silahsör Kemani Mustafa Ağa. Revan Fethnamesi. // M.Münir Aktepe. 1720-1724 Osmanlı-İran münasebetleri. İstanbul, 1970.
24. Yudasz Tadeusz Kurşinskinin İran Seyahatnamesi (çeviren Nahide Şimşir). İstanbul, 2013.

c) Rus dilində

25. Абраам Кретаци. Повествование. (Критический текст, пер. на русский язык и ком.Н.К.Корганяна). Ереван, 1973.
26. АВПРИ (Архив Внешней Политики Российской Империи).
27. АВПРИ, ф.5 (Секретные мнения коллегии иностранных дел).
28. АВПРИ, ф.77 (Сношения России с Персией).
29. АВПРИ,ф.89 (Сношения России с Турцией).
30. АВПРИ,ф.100 (Сношения России с Арменией).
31. АВПРИ,ф.110 (Сношения России с Грузией).
32. АВПРИ,ф. 343 (Армянские дела).
33. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК), т. I-VIII.Тифлис, 1866-1881.
34. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. т.II, ч.I, Ереван, 1964; Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века., т.II, ч.II, Ереван, 1967; Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века., т.III, Ереван, 1976; Армяно-русские отношения XVIII веке. 1760-1800 гг. т.IV, ч.II, Ереван, 1990.
35. Армянская анонимная хроника. 1722-1736.(пер. с турецкого и примечания акад. З.М.Буниятова). Баку, 1988.
36. Глинка С. Описание переселения армян адербиджанских в переделы России. Москва, 1831.
37. Есаи Хасан Джалалян. Краткая история страны албанской 1702-1722. Баку, 1989.

38. Ереванци С. Джамбр. Памятная книга, зерцало и сборник всех обстоятельств святого престола Эчмиадзина и окрестных монастырей. Пер. С.Малхасянца. под.ред. П.Т.Арутюняна. Москва, 1958.
39. ПСЗРИ, Собр. второе, т.III. 1828, СПб., 1830, с.272-273.
40. Персидские документы Матенадарана, I. Указы. Выпуск первый, (XV-XVI вв.), Сост. А.Д.Папазян. Ереван. 1956; Персидские документы Матенадарана, I. Указы. Выпуск второй, (1601-1650 гг.), Сост. А.Д.Папазян. Ереван. 1959.
41. Персидские документы Матенадарана, II. Купчие. Выпуск первый, (XIV-XVI вв.), Сост. А.Д.Папазян. Ереван. 1968.
42. Присоединение Восточной Армении к России. т.I. (1801-1813). (сб.док. под ред. Ц.П.Агаян). Ереван, 1972.
43. Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. (Сб. док.) Ереван, 1978.
44. РГВИА (Российский Государственный Военно-Исторический Архив).
45. РГВИА, ф. ВУА (Военно-Ученый Архив).
46. РГВИА, ф. 20.
47. РГВИА, ф.41.
48. РГВИА, ф. 47.
49. РГВИА, ф. 52(ф. Потемкина)
50. РГВИА, ф. 482.
51. РГВИА, ф. 846.
52. РГВИА, ф.846. оп.16, док. 4336, лл.1-5.
53. РГВИА,ф.846. оп.16, док. 4336, л.6.
54. РГВИА, ф.846. оп.16, док. 4336, лл.9-10.
55. РГВИА, ф.846. оп.16, док. 4336, л.14.
56. Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа, ч.I, М.,1833; Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа, ч.II, М. 1838.
57. Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её соединения к Российской империи. СПб., 1852.
58. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народам, СПб, 1898.

d) Alman dilində

59. Neumann F. Geschichte der Übersiedlung von vierzigtausend Armeniern, welche im Jahre 1828 aus den persischen Provinz Adarbaidschan nach Russland auswanderten. Leipzig, 1834.
60. Schillinger B.F.C. Persianische und Ost-indianische kompani Reise. Nürünberg,1716.

e) Erməni dilində

61. Փավստոս Բուզանդ: Հայոց պատմութուն: «Հայդետհրատ», Երեվան,1947,

[Favsdos Buzand. Erməni tarixi. "Erm.dövlət nəşriyyatı", İrəvan, 1947].
62. Կիրակոս Գանցակեչի: Հայոց պատմութուն: «Սովէտական գրող», Երեվան,1982, [Gəncəli Kirakos. Erməni tarixi. "Sovet yazıçısı", İrəvan, 1982].
63. Մովսէս Խորէնացի: Հայոց պատմութուն: «Հայդետհրատ», Երեվան,1940, [Musa Xorenli. Erməni tarixi. "Erm.dövlət nəşriyyatı", İrəvan, 1940].
64. Սիմէօնէ Երեիանցիոյ: Ջամբռ: Գիրք, որ կոչի յիշակարան արձանացուցիչ, հայելի եւ պարռնակող բնավից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, եւ իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն: Վաղարշապատ: ՌՀԻԳ: [Simeon İrəvanlı. Cambr. Müqəddəs Üçmüədzin kilsəsinin və ətraf monastırların toplusunun müffəssəl aynası və xatirə kitabı. Vaqarşapad, 1873].

Sources on the tsarist Russia's policy for creation an Armenian state in Northern Azerbaijan

Summary

Key words: *Northern Azerbaijan, Russian Federation, Republic of Turkey, the unpublished sources*

The article deals with the primary sources which are in different languages reflecting the insidious policy of tsarist Russia planned for centuries and implemented deliberately in the XVIII and the first half of the XIXcenturies to create an Armenian state in the territory of Azerbaijan. In order to facilitate the use of the reader these sources were presented in two important sections.

Documents obtained from different archives of Azerbaijan, Republic of Turkey and the Russian Federation were presented under the title "The unpublished sources".

And the section "The published sources" deals with the collection of documents obtained from various archives of Azerbaijan, Republic of Turkey and the Russian Federation. Moreover, they have been translated into Azerbaijani Turkish, published in Ottoman and Turkey's Turkish, and are presented published sources in Russian, German and Armenian languages as well.

Источники о политике царской России по созданию армянского государства на землях Северного Азербайджана

Резюме

Ключевое слово: *Северного Азербайджан, Россия, Турция, неопубликованные источники.*

В статье рассматриваются разноязычные источники, в которых нашли отражение продуманная и планомерная политика царской России по созданию

армянского государства на землях Северного Азербайджана в конце XVIII – в первой трети XIX веков. Для облегчения восприятия источников читателями они даются в двух разделах.

Документы, выявленные в различных архивах Азербайджана, России и Турции представлены под названием «Неопубликованные источники».

В разделе «Опубликованные источники» представлены источники из сборников документов, выявленных в различных архивах Азербайджана, России и Турции. Кроме этого, представлены также источники, изданные на азербайджанском языке, на тюркском языке Турции и Османского государства, русском, армянском и немецком языках.

Zülfiyyə Cəlilova

Çarizmin milli-müstəmləkəçilik və ermənilərin antitürk siyasətinin nəticələri

Açar sözlər*: azərbaycanlılara qarşı soyqırım, İrəvan qəzası, çar Rusiyası*

UOT 94 (479.24)

XX əsrin əvvəllərində ermənilər öz havadarlarının dəstəyi ilə uydurma "Böyük Ermənistan" yaratmaq ideyası ilə türklərə qarşı kütləvi soyqırıma başladılar. Ermənilərin "Türksüz Ermənistan" planının reallaşdırılması istiqamətində azərbaycanlıların öz dədə baba torpaqlarından zor gücünə qovulması prosesi başlandı. Bu dövrdə ermənilər tərəfindən edilən cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşında silinməz iz qoyub. Təkcə milli mənsubiyyətinə görə minlərlə dinc azərbaycanlı məhv edilir. Ermənilər evləri yandıraraq, insanları diri-diri oda atırdılar. Bununla yanaşı, milli memarlıq abidələrimiz, məscidlər və digər tarixi tikililəri amansız vəhşiliklə dağıtmışlar. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, İrəvan, Zəngəzur, Naxçıvan ərazilərində soyqırım daha kütləvi hal almışdı. Bu torpaqlarda kütləvi şəkildə dinc əhali qırılmış, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri məhv edilmişdi.

Birinci dünya müharibəsinin gedişində, Rusiya ordusunun qarşısında tab gətirməyən Almaniya qərb cəbhəsindən rus qoşunlarının bir hissəsini geri çəkmək məcburiyyətində qoymaq üçün Türkiyəni təşviq edirdi ki, Qafqaz cəbhəsindən hücuma keçsin. Lakin Türkiyə isə hərbə hazır deyildi. Səfərbərlik yenicə elan edilmişdi. Almaniyadan gözlənilən sursat gəlib çıxmamışdı [6, s. 376]. Bununla belə, Türkiyənin hərbi naziri Ənvər Paşanın əmri ilə 1914-cü il oktyabrın 29-da türk gəmiləri Rusiyanın Qara dəniz limanlarını bombalanması nəticəsində Türkiyə-Rusiya müharibəsi başlanır. Rəsmi olaraq Qafqaz cəbhəsində isə Rusiya Türkiyəyə qarşı müharibəni noyabrın 1-də elan edir.

Bu zaman Rus-türk müharibəsindən faydalanan ermənilər Türkiyənin 6 vilayətində "Qərbi Ermənistan dövləti" yaratmaq istəyini reallaşdırmağa başladılar. Müharibə başlanan kimi bütün ermənilərin katolikosu Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkova məktubla müraciət edərək "erməni məsələsini" həll etməyin vaxtı

olduğunu xatırlatmışdı. Canişin də onu əmin etmişdi ki, şərait yaranan kimi bu məsələ həll ediləcək. Bu məqsədlə onun çarla 15 dəqiqə görüşü olmuş və imperator ona bildirmişdir ki, "Zati müqəddəsləri, Sizi əmin edirəm ki, Siz nə arzu edirsinizsə, yerinə yetiriləcək, ancaq müharibədən sonra. Mən ermənilərin sədaqətinə tamamilə inanıram, erməni xalqını yaxşı gələcək gözləyir. Siz hansı ərazilərdə yeni idarəetmə (yəni erməni üsul-idarəsi) tətbiq edilməsini istərdiniz?

Katolikos: 6 vilayətdə (sadalayır) və Kilikiyada, Aleksandriyə qədər dəmir yolunu Qarsdan davam etdirmək, Aralıq dənizinə qədər çatdırmaq olar. İmperator: Həmin rayonlarda nə qədər erməni var? Onlar çoxdurlarmı? Katolikos: Yeni sərhədlərdə erməni əhalisi kifayət qədər olacaq, lakin Allahın və əlahəzrətin mərhəməti ilə yeni azad üsul-idarə ki olacaq, onda Əbdülhəmidin rejimi və qırğınlar zamanı vətənini tərk edən ermənilər Amerikadan, Misirdən və digər yerlərdən öz vətənlərinə qayıdacaqlar. İmperator: İnanıram, inanıram - demişdi. Bundan sonra Katolikos Qafqazın canişini vasitəsilə bu məsələ ilə bağlı ona yazılı müraciət etdiyini bildirir [5, s. 89].

Göründüyü kimi, ermənilər "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq üçün hər cür zəmin hazırlamışdılar və qarşıda isə həmin ərazilərdə yaşayan türkləri bütün vasitələrlə sıxışdırıb çıxarmaq, onların yerinə ermənilər məskunlaşdırmaq vəzifəsini qarşılarına məqsəd kimi qoymuşlar.

Ancaq sonralar ermənilərin gözlədiklərinin əksinə olaraq, 1916-cı il iyunun 8-də imperator II Nikolay Türkiyənin işğal edilməsi haqqında əsasnamə imzaladıqdan sonra "Həmin ərazilərdə yaradılmış 29 dairənin hərbi rəislərindən yalnız birini erməni təyin etmişdi" [5, s. 91].

Göründüyü kimi, Rusiya həmin dövrdə öz geosiyasi mənafeyini təmin etmək üçün ermənilərdən alət kimi istifadə edirmiş və Türkiyəyə xəyanət edən ermənilərdən çox da sədaqət gözləmirdi.

Bu məsələ ilə bağlı "Daşnaksütyun" liderlərindən Kaçaznuni yazmışdır: "..ruslar bizi aldatdılar və satdılar. Ruslar Ermənistanı boşaltmaq və sonralar oraya kazakları yerləşdirmək xəttini tutdular. Knyaz Lobanov-Rostovskinin məşhur "Türksüz Ermənistan" layihəsi həyata keçirildi." [13, s.14].

Buna baxmayaraq Rusiya imperiyası müharibə başlamazdan əvvəl özünün Yaxın Şərq siyasətində azsaylı xalqlar faktorundan məharətlə istifadə etmişdi. Türkiyədə yaşayan ermənilər, aysorlar, yunanlar Rusiyanın simasında Osmanlı imperiyasını diz çökdürəcək bir qüvvə kimi görürdü. Bu məqsədlə Rusiya onları hər vasitə ilə silahlandırmağa başladı. 1914-cü il avqustun 10-da Qafqaz canişini Qafqaz cəbhəsinin baş komandanı Vorontsov-Daşkov hərbi nazir Suxomlinova müraciət edərək, Qafqaz dairəsinə 5000 tüfəng və 50 milyon güllə göndərməsini bildirmişdir. Bununla da Cənubi Qafqazın yerli könüllülərini silahlandırmaq istəyi reallaşmışdı [5, s. 78]. Beləliklə, Qafqazda yaşayan ermənilərdən ibarət könüllü

silahlı dəstələr təşkili prosesinə başlayan Rusiya imperiyası Türk qoşunlarına arxadan zərbə vurmaq niyyətində idi [5, s. 69-70].

Rusiyanın rəsmi dairələrinin köməyi ilə erməni milli dəstələri indiki Ermənistan ərazisinə yerləşdirildi. Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatların iştirakçısı general-mayor Q. Korqanyan bu faktı təsdiq edərək bildirir ki, ilk vaxtlar erməni könüllüləri sırasında 2500 nəfər olmuş, sonralar 6000-ə çatmışdır. Bəzi müəlliflər isə bu rəqəmin 9000 olduğunu göstərirlər [5, s. 71].

Bu zaman, könüllülərin təchizatı üçün hər yerdə vəsait toplanırdı. Təkcə 1915-ci ildə 144 min rubl toplanmışdı [5, s. 84-85]. 1914-cü ilin sonunda artıq dörd könüllü drujina yaradılmışdı və onlar aşağıdakı istiqamətdə hücuma keçməli idilər. I drujina Andranik Ozanyanın komandanlığı ilə - İran-Başqala-Van istiqamətində, II drujina general Nikolayevin komandanlığı ilə İqdır-Bayazid-Berkri-Van istiqamətində, general Prçevalskinin tabeliyində olan III drujina - Kağızman-Əlaşkert-Manazkert-Bidlis istiqamətində, polkovnik Kulebyakinin tabeliyində birləşən IV drujina - Sarıqamış-Qaracaörən-Körpüköy-Ərzurum istiqamətində Osmanlı dövlətinə qarşı hücuma başladılar.

1915-ci il aprelin 16-da Vorontsov-Daşkov erməni drujinalarının ştat cədvəlini təsdiq edərək, hər bir drujinanı dörd rotaya bölməklə, hər rotada 234 nəfər toplamışdır. Əlavə ştatlarla birlikdə hər drujinada 985 nəfər nəzərdə tutulurdu. 1915-ci ilin yanvarında isə Kənəkerdə quldurbaşı Vardanın rəhbərliyi ilə drujina formalaşdırılmışdı. 2-ci, 3-cü, 4-cü drujinalar onun tabeleyinə verilmişdi və "Araratyan zoraxumb" adlanırdı. Andranikin başçılığı ilə 1-ci drujina İranda-Cənubi Azərbaycanda qırğınlar törədirdi. Aprelin 15-də İrəvanda drujinalara baxış keçirilərək, Eçmiədzində onlar üçün təntənəli şənlik olmuşdur. Tədbirdə katolikos V. Georqun xeyir-duası ilə "qədim erməni torpaqlarını yadelli əsarətdən qurtarmaq üçün" İqdır istiqamətində yola düşməsi haqqında göstəriş vermişlər [5, s. 87].

Rusiya imperiyası erməni könüllü dəstələrinin təşkili ilə yanaşı onların maliyələşdirilməsini öz üzərinə götürmüşdü. İmperiya tərəfindən təşkil edilmiş erməni quldur dəstələri İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin ərazisində istədikləri türk kəndlərinə hücum edir, əhalini qaçqın düşməyə məcbur edirdilər. Bu zaman boşalmış türk evlərində isə Türkiyənin içərilərindən gələn ermənilər yerləşdirməyə başlanmış.

İmperiya tərəfindən təşkil edilən erməni milli dəstələrinin əli ilə 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Zəngəzurda 115, İrəvan quberniyasında 211, Qars əyalətində 92 kənd yerlə yeksan olunub, əhali üzərində yaşa və cinsə məhəl qoymadan qətliam həyata keçirilibdir. İrəvan azərbaycanlılarının çoxsaylı müraciətlərinin birində göstərilirdi ki, azərbaycanlıların bu tarixi şəhərində və onun ətrafında qısa zaman ərzində 88 kənd dağıdılmış, 1920 ev yandırılmış, 131 min 970 nəfər isə öldürülmüşdür.

1918-ci ildə Eçmiədzin rayonunda azərbaycanlılar sayca üstünlük təşkil etsələr də, bu rayonun əksər kəndi ermənilərin vəhşiliyinə, işgəncələrinə məruz qalmışdır. Rayonun Ayarlı kəndi 1918-ci ildə bütünlüklə soyqırıma məruz qalmışdır. Bu kənddə həmin vaxt 700-dən çox azərbaycanlı yaşayırdı. Onların əksəriyyəti işgəncə ilə öldürülmüş, salamat qalanlar didərgin düşmüş, dağlarda-daşlarda tələf olmuşdular. İri azərbaycanlı kəndi olan Qarğabazarın 800 nəfərdən çox əhalisi erməni quldur dəstələri tərəfindən işgəncə ilə qətlə yetirilmişdir. Kənd bütövlükdə talan edilmiş, dağıdılmış, evləri yandırılmışdır. Qəmərli kəndinin də başına eyni müsibətlər gətirilmişdir. Bu kənddə yaşayan 500 nəfərə yaxın azərbaycanlı əhali erməni silahlı dəstələri tərəfindən məhv edilmiş, bir qismi isə doğma yurd-yuvasını tərk etməyə məcbur olmuşdur.

1918-ci ilin martında İrəvan qəzasının 199 azərbaycanlı kəndi, 1919-cu ilin sentyabr ayına qədər isə Eçmiədzin qəzasına məxsus 62 azərbaycanlı kəndi bütünlüklə yerlə yeksan edilmişdir. 1919-cu ilin axırında Zəngibasarın bir neçə kəndi istisna olmaqla, İrəvan qəzasının, o cümlədən Vedibasarın bütün kəndləri məhv edilmiş, əhalisi vəhşicəsinə öldürülmüş, sağ qalanlar canlarını xilas etmək üçün başqa yerlərə qaçmışlar. Əhali İran, Osmanlı və Azərbaycanın digər ərazilərinə pənah gətirmişdir.

1918-ci ildə İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində 92 azərbaycanlı kəndi dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdi. İrəvan azərbaycanlılarının çoxsaylı müraciətlərindən birində göstərilir ki, qısa müddət ərzində bu tarixi Azərbaycan şəhərində (İrəvan) və onun ərazisində 88 kənd dağıdılmış, 1920 ev yandırılmış, 132 min azərbaycanlı məhv edilmişdi. Erməni cəza dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər, daşnak hakimiyyəti dövründə yürüdülən «türksüz Ermənistan» siyasəti nəticəsində İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin sayı 1916-cı ildə 375 min nəfərdən 1922-ci ildə 70 min nəfərə enmişdir. Andranikin quldur qoşununun və daşnakların 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı apardıqları soyqırımı nəticəsində indiki Ermənistan ərazisində, yəni Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan əhalinin çox böyük hissəsi, təxminən 565 min nəfəri vəhşicəsinə qırılmış, yaxud öz dədə-baba torpaqlarından qovulmuş, didərgin salınmışdır.

Bu barədə 1920-ci ilin aprelində «Azərbaycan» qəzeti yazırdı: «Artıq Göyçə mahalında müsəlman qalmayıb. Hazırda Yeni Bəyazid qəzasında 84 müsəlman kəndi dağıdılmışdır, onlardan 22 kənd apreldə dağıdılmışdır. Otuz kəndin 15 mindən artıq evi olan əhalisi bütün malı, dövləti başlı-başına buraxıb qaçmışdır. Bütün bu var-dövlət hazırda ermənilərə qalıb, qarət edilmiş əmlak bir neçə milyon və hətta milyardlar qədərdir» (2).

Yerli ziyalıların İrəvan ətrafında müsəlmanları erməni quldur dəstələrinin basqınından xilas etmək üçün Bakı (İslam) Xeyriyyə Cəmiyyətinin 36-cı Qafqaz diviziyası komandanlığına etdiyi müraciətdə deyilirdi: "İrəvan quberniyası

ərazisindəki müsəlmanları qırıb, yox edilməkdə olduqları otuzdan çox müsəlman kəndini yandırıb, əhalisini qırmışlar. İrəvandan qaçaraq gələn yaralı və xəstə köçkünlərin sayı gündən-günə çoxalmaqdadır. Əhali yoxsulluq və pərişanlıq içindədir. Sizdən onlara sığınacaq və daldalanacaq yerinin göstərilməsini rica edirik (1, s. 46).

Cənubi Qafqaz Seyminin müsəlman fraksiyası Qars vilayətində və İrəvan quberniyasında törədilən qırğınlar haqqında iki dəfə müzakirə etmiş və Seym qarşısında məsələ qaldırmışdı:

a) daxili işlər nazirinə tapşırılsın ki, müsəlmanlara kömək etmək üçün xüsusi komissiya göndərilsin,

b) bütün müsəlman qaçqınları öz yerlərinə qaytarılsın,

v) ərazi nazirliyinə tapşırılsın ki, təcili yardım göstərsin,

q) azğınlıq edən erməni hərbi hissəsi buraxılsın,

d) müsəlman qaçqınlarının sayı və vəziyyəti öyrənilsin, onlara əlavə yardım göstərilsin.

Müsəlman fraksiyasının gərgin səyi nəticəsində Cənubi Qafqaz hökuməti bu məsələni öyrənmək üçün komissiya yaratmış və qaçqınların ən zəruri ehtiyaclarını ödəmək üçün bir milyon manat vəsait ayırmışdı (4, s. 6-14).

Ermənistanda daşnakların hakimiyyəti dövründə türklərə qarşı soyqırım daha geniş vüsət almış, onların yaşadıqları ərazilər demək olar ki, bütünlüklə xarabazarlığa çevrilmişdi.

1918-ilin mayında Cənubi Qafqazda üç müstəqil, Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan dövlətləri yaransa da onların arasında sərhədlər dəqiq müəyyən edilməmişdi. Çar Rusiyası dövründə Qafqaz canişinliyinə tabe olan quberniyalarda azərbaycanlıların, gürcülərin və ermənilərin qarışıq şəkildə məskunlaşması bu sərhədləri müəyyən etməkdə çətinlik yaradırdı.

1918-ci ilin mayında əzəli Azərbaycan torpaqları olan İrəvan quberniyası ərazisində Ermənistan dövləti yaradılan zaman onun paytaxtının hansı şəhər olacağı müəyyən edilməmişdi. Azərbaycan hökuməti milli münaqişələrə son qoyulması məqsədilə mayın 29-da İrəvan şəhərinin paytaxt elan edilməsi üçün ermənilərə güzəştə getdiyini bəyan etmişdir. İrəvan Müsəlman Milli Şurası bu güzəştə dərhal öz etirazını bildirmişdi.

1918-ci il iyunun 4-də imzalanan Batumi müqaviləsinə əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 9 min km^2-ə çatırdı və Ermənistan hökuməti Azərbaycana qarşı ərazi iddiası olmadığını bildirmişdi. Lakin Şərqi Anadoluda qırğınlar törətdikdən sonra türk qoşunlarının önündən qaçan erməni silahlı qüvvələri general Andranikin komandanlığı altında Gümrüdən Qarakilsəyə, oradan Dilican dərəsinə və Göyçəyə sonra Naxçıvana, oradan da Zəngəzura adlayaraq, həmin ərazilərdəki müsəlman kəndlərini viran qoymuşdu. Erməni silahlı qüvvələrinin

Zəngəzurdan Qarabağı təhdid etməsi Azərbaycan hökumətini ciddi narahat edirdi. Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan ermənilər silahlanaraq Andranikin qüvvələri ilə qovuşmaq, Qarabağla Ermənistan arasındakı müsəlman kəndlərinin əhalisinin silah gücünə qovaraq Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək istəyirdilər.

Lakin Ermənistan hökuməti hiylə işlədib Andranikin silahlı qüvvələrinin Ermənistan hökumətinə tabe olmadığını bəhanə edərək, avqustun 1-də bildirmişdi ki, general Andranik və onun dəstəsi bütünlüklə Ermənistan ordusunun tərkibindən silinmişdir. Buna səbəb isə Andranik və onun dəstəsinin Ermənistan daşnak hökumətini tanımadıqlarını bəyan etmələri olmuşdu. Elə buna görə də Ermənistan hökuməti Andranikin və onun dəstəsinin əməllərinə cavabdeh olmadığını bildirmişdi.

AXC-nin süqutu ərəfəsində, ermənilərin kütləvi soyqırımı nəticəsində 1920-ci ilədək indiki İrəvan quberniyasında yaşamış 575 min nəfər müsəlman əhalidən cəmisi 10 min nəfərdən bir qədər artıq türk (azərbaycanlı – Z.C.) əhali qalmışdı [6, s. 33]. Deməli, 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasında ermənilərin soyqırıma məruz qalmış yarım milyondan artıq azərbaycanlı əhalidən öz canlarını xilas edərək əsas hissəsi qaçqın kimi Azərbaycanda sığınacaq tapmışdı. Lakin qaçqınların öz əzəli torpaqlarına qayıtması problemi AXC hökumətindən Sovet Azərbaycanı hökumətinə miras qalmışdı. Təəssüf ki, bu problem Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti dövründə də ədalətlə həll edilməmişdi. 1922-ci ilədək indiki Ermənistana - öz tarixi etnik torpaqlarına cəmisi 100 min azərbaycanlı qayıda bilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra gördüyü tədbirləri başa çatdırmağa imkan vermədi, 1920-ci il aprelin 27-də rus ordusu tərəfindən Azərbaycanın işğal edilməsi ilə Zəngəzur qəzası sovet Ermənistanına bağışlandı. Beləliklə, 1918-1920-ci illərdə türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən qətllər və kütləvi insan qırğını təsadüfi hadisə deyil, «Daşnaksütyun» partiyasının «böyük Ermənistan» yaratmaq planını reallaşdırmaq yolunda atılan addım və soyqırım siyasəti olmuşdur.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı:

1. Arzumanli V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: "Qartal", 1998, 280 s.
2. "Azərbaycan" qəzeti, 1920-ci il 10 aprel.
3. Kırzıoqlu F. Kars ili çərçivəsində erməni mezalimi (1918-1920). Ankara, 1999, 136 s.
4. Həsənov H.N. Türkmənçay: ədalətsiz müharibəyə aparan yollar, onun məğzi və faciəli nəticələri. Bakı: 2008, s. 6-14.
5. Qəhrəmanov N. Birinci dünya müharibəsində erməni amili. Bakı, "E.L." Nəşriyyat

və Poliqrafiya Şirkəti MMC, 2008, 296 s.
6. Məmmədov İ, Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. (Qısa tarixi ocerk). Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1992, 72 s.
7. Süleyman Kosabas, Tarihte Turk-Rus Mucadilesi. İstanbul, 1989, səh.376.
8. Tahir Sünbül. Azerbaycan dosyası I. Ankara, 1990, 128 s.
9. "Армянский геноцид" Миф и реальность. Справочник фактов и документов, Баку, 1992.
10. Готлиб В.В. Тайная дипломатия во время первой мировой войны. Москва, 1960.
11. Жорж-де Малевил. Армянская трагедия 1915 года. Баку, Элм, 1990, 124 с.
12. История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1990.
13. Качазнуни Ов. Дашнакцутюн больше нечего делать! Тбилиси, 1927; Баку, Элм, 1990, 92 с.
14. Наджафов Б.И. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX века – начале XX века. ч.I I. Баку, Шярг-гярб, 1994, 336 с.
15. Шахдин И., Дашнакцутюн на службе русской белогвардейщины и английского командования на Кавказе, Баку, 1931.

Зульфия Джалилова
Результаты национально-колонизационной политики царизма и анти-турецкой политики армян

Ключевые слова: *геноцид против азербайджанцев, Иреванская губерния, царская Россия*

В статье говорится, что Армения, при помощи царской России начала политику геноцида против азербайджанцев.

В начале XIX века с завоеванием Северного Азербайджана начался процесс массового переселения и размещения армян на территории Иреванской губернии.

Российская империя создавала армянские добровольные группировки и оказывала им финансовую поддержку.

Zulfiya Djalilova
The results of the Tsarist national colonization policy, and anti Turkish policy of Armenians

Key words: *Genocide against Azerbaijanis, Erevan province, tsarist Russia*

The article says that Armenia with the help of tsarist Russia began to pursue a policy of genocide against Azerbaijanis.

At the beginning of the 19th century was begun to occupying Azerbaijan lands and replacing Armenian people in the territory of Erevan province.

Russian empire created the Armenian voluntary groups and provide them with financial support.

Rəşad Qasımov

Azərbaycanda milli ordu quruculuğu prosesində Osmanlı dövlətinin roluna dair (Osmanlı arxiv sənədləri əsasında)

***Açar sözlər**: Osmanlı arxiv materialları, hərbi əməkdaşlıq, Osmanlı dövləti*

UOT 94 (479.24)

Çarizmin devrilməsi nəticəsində Cənubi Qafqazda yaranmış siyasi vəziyyət milli özünümüdafiə qüvvələrinin yaradılması məsələsinin bütün kəskinliyi ilə üzə çıxmasına səbəb oldu. Ordu yaradılmasının zəruriliyini anlayan Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı nümayəndələri bu problemin həll edilməsi istiqamətində hələ inqilabdan sonrakı ilk günlərdə fəaliyyətə başlamışdılar. Bunu 1917-ci il Fevral inqilabından az sonra, aprel ayında toplanan Qafqaz müsəlmanların Bakı qurultayında Qafqazda müsəlman xalqlarının hərbi potensialını müəyyən etmək məqsədilə burada əhalinin ümumi siyahıyaalmasını keçirmək və müsəlman alayları yaratmaq üçün xüsusi büronun təşkili haqqında qərar qəbul etməsi də sübut edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının milli-azadlıq mübarizəsinin önündə gedən Müsavat partiyasının 1917-ci ilin oktyabrında keçirilmiş birinci qurultayının qətnamələrindən biri də məhz milli ordu yaratmaq zərurətinə həsr edilmişdi[31,55]. Lakin davam etməkdə olan dünya müharibəsi və Rusiyada baş verən inqilabdan sonra ölkədə hökm sürən anarxiya şəraitində ordu yaradılması işində ciddi bir iş görmək mümkün olmadı.

Azərbaycanlıların milli ordu quruculuğu sahəsində üzləşdiyi problemin əsas səbəbi uzun illər ərzində Azərbaycanın müstəmləkə şəraitində yaşaması və rus hakim dairələrinin müsəlmanlara etibar etməyərək onları hərbi xidmətə cəlb etməməsi səbəbindən xalqın hərbi sərişтəsinin zaman-zaman itirilməsi idi. Görkəmli tədqiqatçı A.İsgəndərovun təbirincə desək, "Çar Rusiyasından Azərbaycana qalan miras hərbi xidmətdən və silah daşımaqdan məhrum edilən əhalidən və primitiv qaydada mövcud olan təsərrüfatdan ibarət idi" [30,151]. Buna görə də 1917-ci ilin dekabrında Ərzincan barışığının imzalanmasından sonra, Cənubi Qafqaz Komissarlığının Qafqaz cəbhəsində dağılmış rus ordusunun yerinə milli korpusların yaradılması haqqında qəbul etdiyi qərardan sonra tez bir zamanda

rus ordusunda xidmət edən erməni və gürcülərin potensialı hesabına erməni və gürcü milli korpusları yaradılsa da, Azərbaycan milli korpusunun yaradılması işi ciddi çətinliklərlə üzləşmişdi. Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinin erməni-bolşevik təcavüzünə məruz qaldığı mürəkkəb və məsuliyyətli bu dövrdə isə milli ordunun yaradılması qaçılmaz bir zərurətə çevrilmişdi. Cənubi Qafqazda mövcud olan anarxiya şəraitində Azərbaycan xalqının gələcək fiziki mövcudluğu milli Azərbaycan ordusunun yaradılmasından çox asılı idi.

1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin əvvəllərində Bakıda cəmləşmiş bütün antiazərbaycan meylli siyasi təşkilatların fikir birliyi, erməni-bolşevik qüvvələrinin isə fəal hərəkətləri ilə 1918-ci ilin martında türk-müsəlman əhalisinə qarşı amansız qırğın törədildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin təşkil etdiyi Fövqəladə İstintaq Komissiyası tərəfindən aparılmış təhqiqat nəticəsində 1918-ci ilin martında, yalnız Bakıda daşnaklar bolşeviklər, menşeviklər və başqa partiyalar tərəfindən həyata keçirilmiş cinayətlər nəticəsində15 mindən çox günahsız müsəlmanın qətlə yetirilməsi məlumdur[38,34-35]. Azərbaycanlılara qarşı törədilən qırğın Bakı ilə məhdudlaşmadı, amansız soyqırım aktları Quba, Şamaxı, Salyan, Kürdəmir, Göyçay və digər bölgələrdə də davam etdirildi.

1917-1918-ci illər dövrünü Azərbaycan tarixində ən qanlı dövr kimi səciyyələndirmək olar. Ordusu və dövlət təşkilatı olmayan xalq müasir silahlarla silahlanmış, hərbi təlim keçmiş erməni-bolşevik qüvvələri ilə üzbəüz qalmışdı. Qırğınlara qarşı diyarda mövcud hakimiyyət orqanlarının demək olar ki, tədbir görməməsi sonda bütöv bir xalqın genefondunun məhv edilməsi ilə nəticələnə bilərdi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatının liderləri, Azərbaycan xalqının qabaqcıl ziyalıları yaranmış vəziyyəti təhlil edərək xalqımızın yeganə xilas yolunun Osmanlı dövlətində olması qənaətinə gəldilər. Bununla bağlı M.Ə. Rəsulzadə sonralar yazırdı ki, həmin dövrdə yaranmış şəraitdə təkcə Türkiyəyə ümid qalırdı və bu qardaş millət Azərbaycanı düşmənlərin əlindən qoparmaq üçün dəvət edildi[32,37-38]. Bu istiqamətdə gərgin iş aparan N.Şeyxzamanlının rəhbərliyi ilə İstanbula göndərilən nümayəndə heyəti Osmanlı siyasi dairələrində Azərbaycana hərbi yardımın göndərilməsi istiqamətində əminlik yaratmağa və İstanbul hökumətinin Azərbaycana ordu göndərmək haqqında qərar qəbul etməsinə nail oldu. Osmanlı sədrəzəmi Tələt paşa və hərbi nazir Ənvər paşa ilə görüşən N.Şeyxzamanlı öz xatirələrində bu barədə yazır: "... Paşa sonra mənə qərar qəbul etdiyini, Qafqaz İslam Ordusunun yaradılmasına başlanmasını və bir əlavə rütbə ilə zabit qeyd ediləcəyi üçün komissiya təşkil olunduğunu anlatdı" [34,70-71]. Göründüyü kimi, Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının liderləri hələ cümhuriyyətin yaranmasından xeyli əvvəl obyektiv gerçəkliyi düzgün qiymətləndirərək ölkəyə Osmanlı hərbi yardımının təmin edilməsi istiqamətində əməli işlər görmüş və nəticədə Osmanlı hökuməti tərəfindən türk ordusunun Azərbaycana göndərilməsi

və Qafqaz İslam Ordusunun yaradılması haqqında qərar qəbul olunmuşdu.

Arxiv materiallarının araşdırılması göstərir ki, Azərbaycandan Türkiyəyə gedən rəsmi nümayəndə heyəti ilə yanaşı, müxtəlif bölgələrin əhalisi də yeganə xilas yolunu Osmanlı dövlətində görərək, ayrı-ayrılıqda və müxtəlif dövrlərdə yardım üçün Osmanlı dövlətinə müraciətlər etmişlər.

Türkiyənin Başbakanlıq Osmanlı Arxivindən saxlanılan 1918-ci il 9 may tarixli, 73 №-li arxiv sənədində Zaqatala Dairə İcraiyyə Komitəsi tərəfindən Osmanlı dövlətinə göndərilmək üçün tərkibinə Molla Əbdüləziz Bayramoğlunun, Hacı İsa Damislinin ve İbrahim Hacı Rövşənzadənin daxil olduğu nümayəndə heyətinin seçilməsi haqqında məlumat saxlanmışdır[15]. Zaqatalanın 100 minlik müsəlman əhalisi tərəfindən tapşırılmışdı ki, Osmanlı dövlətindən "bizləri bu hal-ı esefteki ve bozgunluktan qurtarmalarını taraf-ı acizanemizden ilhah ve rica etsinler. Və böyle özbaşımıza qalsaq az vaxtda məhv və mütearrız olub gedəcəyimizi onlara eynilə söyləsinlər[15].

Digər arxiv sənədindən isə tərkibinə Zaqafqaziya Şeyxülislamı Axund Məhəmməd Pişnamazzadənin, Hacı Seyyid Əhməd Hacı Səbrioğlunun, Məhəmməd Əli İsmayılovun və Hacı Bəhlul İbrahimovun daxil olduğu nümayəndə heyətinin "bolşevik işgəncələrinin şiddətləndiyini" əsas gətirərək Osmanlı dövlətindən yardım istəməsi məlum olur[16].

Arxiv materiallarının araşdırılması belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, 1918-ci ilin əvvəllərində təklənmiş və məhv olmaq təhlükəsi ilə üzbəüz qalmış Azərbaycan əhalisi öz varlığını qorumaq üçün yalnız Osmanlı dövlətinin ediləcəyi hərbi yardıma ümid bağlayırdı.

Yarandığı ilk günlərdən ciddi çətinliklərlə qarşılaşmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti öz qüvvələri hesabına ölkədə asayişi və hüquq qaydalarını bərpa edə bilməyəcəyini dərindən dərk edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin öz torpaqlarını qoruya biləcək ordusu yox idi[30,151]. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunan dövrdə hökumətin sərəncamında olan yeganə hərbi qüvvə Tatar Süvari Alayının təqribən 600 nəfərlik hissəsi idi ki, bu məhdud kontingent ölkənin pozulmuş ərazi bütövlüyünü və suverenliyini qorunmağa qadir deyildi. Digər tərəfdən, türk-müsəlman əhalisinə qarşı bolşevik və daşnak qüvvələri tərəfindən həyata keçirilən soyqırımlar müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini zərurətə çevirmişdi. Bütün bu problemlərin həll edilməsinin yeganə vasitəsi olan ordunun yaradılması isə mövcud anarxiya şəraitində praktiki cəhətdən sadəcə olaraq qeyri-mümkün idi. Yaranmış vəziyyəti nəzərə alan AXC hökuməti Osmanlı dövlətindən hərbi yardımın istənilməsini yeganə çıxış yolu kimi qəbul edərək, Batumda danışıqlar aparan nümayəndələri M.H.Hacınski və M.Ə.Rəsulzadə vasitəsilə yardım xahişi ilə Osmanlı dövlətinə müraciət etdi. Müraciətə cavab olaraq, Batum konfransında

Osmanlı nümayəndə heyətinə rəhbərlik edən Xəlil bəy tezliklə Azərbaycana lazımi hərbi qüvvənin göndəriləcəyini bildirdi[22;23].

Osmanlı dövləti tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə hərbi yardım göstərilməsi tərəflər arasında 1918-ci il iyunun 4-də bağlanmış Batum müqaviləsinin 4-cü maddəsi ilə hüquqi cəhətdən təsbit edildi[21]. Müqavilənin Azərbaycan üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan bu maddəsində göstərilirdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən tələb edildiyi təqdirdə Osmanlı hökuməti ölkədə qayda-qanunu və daxili asayişi təmin etmək və möhkəmləndirmək üçün Azərbaycana zəruri hərbi yardım göstərməyi öz öhdəsinə götürür.

Azərbaycan tərəfinin hərbi yardım xahişinin Osmanlı hakim dairələri tərəfindən müsbət cavablandırılması Azərbaycan – Osmanlı hərbi əməkdaşlığının əsasının qoyulması, həmçinin türk ordusunun köməyi ilə ölkənin suveren hüquqlarının bərpa edilməsi uğrunda hərəkatın başlanması demək idi. Osmanlı və Azərbaycan hərbi birlikləri hesabına yaradılan Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti həm də AXC və Osmanlı dövlətləri arasında hərbi əməkdaşlığın bariz nümunəsi hesab edilə bilər. Azərbaycan və türk tarixşünaslığında bu ordunun Azərbaycan və Dağıstan hərəkatının kifayət qədər və detallı şəkildə araşdırıldığını nəzərə alaraq[29;27;33;35], biz əsasən Azərbaycan ordusunun yaradılması istiqamətində Osmanlı dövlətinin həyata keçirdiyi fəaliyyətə diqqət yetirməyi və bu problemin türk mənbələri əsasında təhlil olunmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

Qeyd etmək lazımdır ki, aparılmış tədqiqatlar Azərbaycan hökumətinin Osmanlı dövlətindən hərbi yardım istəməklə bərabər, milli ordu quruculuğu işinə də böyük əhəmiyyət verməsini göstərir. Buna görə də birinci hökumət kabinetində ordu quruculuğuna rəhbərlik üçün Hərbi Nazirlik də nəzərdə tutulmuş və Xosrov Paşa bəy Sultanov nazir təsdiq edilmişdi[26,6].

1918-ci il iyunun 26-da hökumətin qərarı ilə Müsəlman korpusu Əlahiddə Azərbaycan korpusu adlandırıldı və onun ştat cədvəlində qismən dəyişiklik edildi. General-leytenant Əlağa Şıxlinski korpusun komandiri kimi vəzifəsini yenə də davam etdirdi. Ordu quruculuğu sahəsində irəliləyişə nail olmaq üçün Hökumət bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. İyun ayının əvvəllərindən Gəncə Hərbi Məktəbi fəaliyyətə başladı. Hökumətin qərarı ilə çağırışçılar üçün yaş senzi 19 yaşa endirildi. Sonra 1894-1895 illərdə doğulmuş və islam dininə mənsub gənclərin xidmətə çağırılması barədə qərar qəbul edildi. Çağırış - səfərbərlik işinin təşkili, bu sahədə mövcud olan əyintilərin qarşısının alınması üçün Daxili İşlər Nazirliyinin sərəncamına 5 min rubl vəsait ayrıldı. Hökumətin qərarı ilə Yelizavetpol əxzi-əsgər (əsgərliyə çağırış və ya hərbi çağırış) idarəsi Azərbaycan əxzi-əsgər idarəsi adlandırıldı və bütün ölkə üzrə çağırış işinin təşkili bu idarədə cəmləşdirildi[26,189-190].

Osmanlı-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığı və Azərbaycanda ordu quruculuğu ilə bağlı istər Başbakanlıq Osmanlı Arxivində, istərsə də Genelkurmay Askeri Tarix və

Strateji Etüd Başkanlığı Arxivində mühafizə edilən sənədlərin əksəriyyəti əsasən Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan və Dağıstan əməliyyatını özündə ehtiva edən materiallardır. Bu sənədlər içərisində ordunun təşkilindən tutmuş, əməliyyat planları, təchizat işləri və İslam Ordusu komandanlığının Şərq Cəbhəsi komandanlığına və Hərbiyyə Nəzarətinə göndərdiyi raportlar üstünlük təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən sənədlərin müəyyən bir qismi Azərbaycan tarixşünaslında ilk dəfə hərb tariximizin görkəmli tədqiqatçısı M. Süleymanov tərəfindən elmi dövriyyəyə gətirilmişdir[33].

Arxiv materialları içərisində Osmanlı dövlətinin nümayəndələrinin Azərbaycan ordusunun qurulması istiqamətində atdıqları əməli addımları əks etdirən sənədlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. Osmanlı arxiv sənədləri türk komandanlığının Azərbaycan ordusunun yaradılması işinə əhəmiyyət verməsini sübut etsə də, mənbələrin təhlili Osmanlı hakim dairələrinin Azərbaycan ordusunun yaradılması işinə birmənalı münasibət bəsləmədiyini göstərir.

Genelkurmay Askeri Tarix və Strateji Etüd Başkanlığı Arxivində mühafizə edilən sənədlərin təhlili onu deməyə əsas verir ki, Osmanlı hakim dairələri Azərbaycan ordu hissələrinin yaradılmasında maraqlı olsalar da, bu hissələrin Türkiyənin nəzarəti altında olmasına xüsusi diqqət yetirmişlər. Bu mülahizəni Qafqaz islam Ordusunun komandanı Nuru paşa tərəfindən imzalanmış 2 avqust 1918-ci il tarixli sənəd də təsdiq edir. Həmin sənədin birinci qismində deyilir:" Azərbaycan daxilində indi hərbi təşkilati işlər ordu (Qafqaz İslam Ordusu nəzərdə tutulur – R.Q.) tərəfindən həyata keçiriləcəkdir" [6]. Həmin sənədin ikinci hissəsində isə iki diviziyadan ibarət ordu korpusunun təşkil olunacağından[6] bəhs edilirdi.

Nuru paşanın 13 avqust 1918-ci il tarixli Azərbaycan korpusunun ləğv olunması və onun yenidən qurulması barədə verdiyi əmr Osmanlı hakim dairələrinin Azərbaycan ordusunu hansı şəkildə görmək istədiklərinin açıq şəkildə göstərir. "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində ordu təşkil etmə işlərinin Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən tənzim və idarə olunacağının" vurğulandığı əmrdə açıq şəkildə qeyd olunurdu ki, "təşkil edilməkdə olan kiçik birliklər korpus və diviziya qərargahının təşkilinə qədər birbaşa Qafqaz İslam Ordusuna bağlı olacaqdır"[4]. Göründüyü kimi, yaradılacaq yeni Azərbaycan korpusu Azərbaycan hökumətinə deyil, tamamilə Osmanlı komandanlığına tabe olan hərbi hissə kimi nəzərdə tutulurdu.

Göstərilən əmrdə diqqəti çəkən məqamlardan biri də Azərbaycan korpusunun zabit heyətinin milli tərkibi, o cümlədən dili ilə bağlı idi. Bu məsələlərlə bağlı qeyd olunurdu ki, "korpusun zabitlərinin hamısı müsəlman olacaqdır. Bütün zabit və əsgərlər Osmanlı hərbi forması geyəcəklər... Yeni təşkil olunacaq birliklərdə danışıq və yazışma türkcə olacaqdır"[4].

Sənədin məzmunun təhlili belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, Nuru paşa tərəfindən Azərbaycan korpusunun ləğv edilməsi onun Qafqaz İslam Ordusu

içərisində əridilərək[28,241] Azərbaycanda hərbi işin tamamilə Osmanlı dövlətinin nəzarətinə verilməsi, o cümlədən qeyri-müsəlman zabit heyətinin ordudan uzaqlaşdırılması niyyətlərindən irəli gəlirdi. Bu qərar, göründüyü kimi, Bakının azad edilməsi ərəfəsində verilmişdi və bu dövrdə hələ tam mənada Azərbaycan ordusunun formalaşdırılması haqqında söhbət gedə bilməzdi.

Osmanlı arxiv sənədlərinin araşdırılması göstərir ki, Bakının azad edilməsindən sonra, sentyabr ayının ikinci yarısı – oktyabr ayı ərzində Osmanlı hərbi komandanlığı Azərbaycan ordusunun qurulması istiqamətində əməli addımlar atmağa başlamışdır. Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşa Azərbaycan ordusunun təşkili işinin sürətləndirilməsini Fələstindən Azərbaycana gətirilmiş qüvvələrin geriyə çağırılması ilə əlaqələndirərək, milli ordu quruculuğu prosesinin ləng aparılmasının səbəblərini belə izah edir: "Əsasən Azərbaycana daxil olduğumuz gündən etibarən yerlilərdən nizami qüvvələrin təşkil edilməsinə daima əhəmiyyət verilsə də, şəxsi heyətinin təxliyə edilməsi və zabitlərin mövcud olmaması (çatışmaması – R.Q.) səbəbindən Bakının zəbt edilməsinə və hissələrimizin qismən sərbəst qalmasına qədər buna imkan olmamışdı" [8].

Digər mənbələrin və Birinci Dünya müharibəsinin son mərhələsində yaranmış beynəlxalq vəziyyətin təhlili göstərir ki, artıq Dördlər İttifaqının məğlubiyyətinin labüd olmasını hiss edən Osmanlı hakim dairələri, Qafqazdan türk qoşunlarının geri çağırılacağı təqdirdə, Azərbaycanın özünümüdafiə qüvvələrinə malik olmasının zəruriliyini anlamışdılar. Bununla bağlı Ənvər paşa 5 oktyabr 1918-ci il tarixli teleqramında Nuru paşaya yazırdı: "Bəlkə zahirən Azərbaycandan və Şimali Qafqazdan geri çəkiləcəyik. Qüvvələrimizi geri çəkmiş kimi görünməyə məcbur olacağıq. Belə bir halda Azərbaycanın və Şimali Qafqazın öz qüvvələrinə istinad etmələri lazım gələcəkdir" [9]. Göstərilən teleqramda Ənvər paşa Qafqazda qalacaq türk hərbi hissələrinin yerli birləşmələr kimi qələmə verilməsinin, onların genişləndirilməsinin və buradakı türk zabitlərin Azərbaycan təbəəsi kimi fəaliyyət göstərmələrinin, Azərbaycana mümkün olduğu qədər çox silah və cəbbəxana göndərilməsinin vacibliyini də vurğulamışdır[9]. Türk zabitlərinin Azərbaycanda qalaraq Azərbaycan ordusunda xidmət etmələri, ümumilikdə isə regionda həmin türk hərbçilərinin timsalında Osmanlı dövlətinin iştirakının təmin edilməsi ilə bağlı Osmanlı hakim dairələrinin niyyətləri digər sənədlərlə də təsdiq olunur.

Bu baxımdan Qafqaz İslam Ordusunda xidmət edən türk zabitlərinin ailələrinin onların xidmət etdikləri ərazilərə getməsinə icazə verilməsi ilə bağlı sənədlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və göstərilən sənədlərin araşdırılması bir çox əlavə mətləblərə aydınlıq gətirir. Osmanlı arxiv sənədlərindən anlaşılır ki, zabit ailələrinin xidmət yerinə köçürülməsi məsələsi Bakının azad edilməsindən sonra meydana çıxmış və təşəbbüs Qafqaz İslam Ordusu komandanlığından gəlmişdir[12]. Osmanlı xüsusi xidmət orqanları arasında gedən yazışmalarda Qafqaz İslam Ordusunda

xidmət edən türk zabitlərinin ailə üzvlərinin onların xidmət etdikləri ərazilərə getməsi məsələsində heç bir problemin olmadığı vurğulanır və bununla bağlı İslam Ordusunun komandanlığına da məlumat verildiyi bildirilir[12]. Qeyd edək ki, bu yazışmalar 1918-ci il sentyabrın sonları – oktyabrın əvvəllərində aparılmışdır. Bu fakt Osmanlı hökumətinin bəhs edilən dövrdə Azərbaycanda Qafqaz İslam Ordusunun missiyasının hələ davam etdirilməsində qərarlı olması haqqında mülahizəmizi bir daha təsdiq edir.

Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyətini əks etdirən sənədlər artıq 1918-ci ilin sentyabr ayının ikinci yarısından etibarən Azərbaycan korpusunun yaradılması ilə bağlı işlər sürətləndiyini göstərir. Nuru paşanın verdiyi əmrə əsasən sentyabrın 23-də 1-ci, 2-ci və 3-cü piyada alayları 1-ci Azərbaycan diviziyasında birləşdirilmiş və Cəmil Cahid bəy diviziya komandiri təyin edilmişdi. Sentyabrın 25-də Nuru paşanın 2-ci Azərbaycan diviziyasının təşkili edilməsi barədə verdiyi əmrə əsasən Nazim bəy bu diviziyaya komandir təyin edilmişdi[3].

Osmanlı arxiv sənədləri Osmanlı komandanlığının ordunun azərbaycanlı kadrlarla təmin edilməsi istiqamətində də mühüm tədbirlər həyata keçirdiyini sübut edir. Azərbaycanın milli hərbi kadrlarının azlığı və əhalinin hərbi sərişтəsinin olmadığı bir zamanda bu tədbirlərin həyata keçirilməsi təbii ki, Azərbaycanda milli ordu quruculuğu prosesinə verilmiş ən mühüm töhfələrdən biri hesab edilə bilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hələ iyun ayının əvvəllərindən Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Gəncə Hərbi Məktəbi yaradılsa da, məktəbin praktiki olaraq fəaliyyətə başlamasının türk zabitlərinin əməyi nəticəsində mümkün olmasını Osmanlı arxiv sənədləri sübut etməkdədir. Sənədlər göstərir ki, Nuru paşanın əmri ilə bu məktəbə ən təcrübəli türk zabitlərindən biri olan polkovnik Atif bəy rəhbər təyin edilmişdi[8]. Hərbi məktəbin qarşısında kursantların taqım komandiri kimi yetişdirilməsi, onların bölüyün idarə edilməsinə qadir olması, hissələrdəki şəxsi heyətin təlim və tərbiyəsinə rəhbərlik edə bilmə bacarıqlarının aşılanması kimi vəzifələr qoyulmuşdu. 1918-ci ilin oktyabrına təsadüf edən Hərbi məktəbin ilk buraxılışında, türk zabitlərinin Azərbaycan xalqı və dövləti qarşısında gördüyü xidmətlər Azərbaycan hərbçiləri və hökumət üzvləri tərəfindən minnətdarlıqla vurğulanmışdı. Həqiqətən də, Azərbaycanda hərbi təhsilin əsasının qoyulması və inkişaf etdirilməsi sahəsində türk zabitlərinin fəaliyyətinin misilsiz əhəmiyyətə malik olması Mudros müqaviləsinə əsasən türk ordusunun Qafqazı tərk etməsindən sonra daha da açıq şəkildə hiss olunmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ordusunun milli kadr özəyinin mühüm bir hissəsini məhz bu məktəbin məzunları təşkil etmişdilər.

Osmanlı arxiv sənədləri Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının kiçik komandir hazırlayan və "Ehtiyat zabit namizədləri təlimgahı" adlanan daha bir hərbi məktəb açması barədə məlumatlar saxlamışdır[8]. Bu təhsil ocağının açmaqda əsas məqsəd

çoxlu sayda çavuşlar yetişdirərək, piyada qoşunlarında kiçik komandir heyətinə olan ehtiyacı aradan qaldırmaqdan ibarət idi.

Osmanlı arxiv sənədləri içərisində azərbaycanlı tələbələrin Osmanlı dövlətinin müxtəlif ali hərbi məktəblərinə qəbul edilməsi ilə bağlı sənəd və materiallara da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Bakı Hərbi Məktəbinin tələbəsi Zeynalabdin Hüseynzadənin İstanbul Qülləli Məktəbinə qəbul olunması ilə bağlı yazışmalardan aydın olur ki, məktəb rəhbərliyinə təqdimat Ənvər paşa tərəfindən yazılmışdır[25]. Ənvər paşa, Zeynalabdin Hüseynzadənin İstanbul Qülləli Məktəbinə qəbul olunması ilə bağlı may ayının 25-də təqdimat yazmış və ertəsi gün bu təqdimat öz müsbət həllini tapmışdır. 26 may tarixli qəbul sənədinin üzərində hərbi nazir Ənvər paşanın, sədrəzəm Tələt paşanın və Osmanlı sultanı Mehmed Rəşadın imzaları vardır[10,24]. Maraqlıdır ki, bu zaman Azərbaycan hələ müstəqil deyildi və Cənubi Qafqaz Respublikasının tərkibində idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından sonrakı dövrlərdə də azərbaycanlı tələbələrin Osmanlı hərbi və mülki məktəblərinə qəbul edilməsi prosesi davam etmişdir. Məsələn, Osmanlı arxiv sənədləri içərisində Daxili İşlər Nazirliyinin fondunda 1920-ci ilin fevralında Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən göndərilən Məhəmməd Zəkinin Osmanlı Mülkiyyə Məktəbinə qəbul olunması haqqında yazışmalar vardır. Bu yazışmalardan aydınlaşır ki, Zaqatala qəsəbəsindən olan və Azərbaycan hökuməti tərəfindən rəsmi olaraq Osmanlı Mülkiyyə Məktəbinə göndərilən Məhəmməd Zəkinin bütün təhsil xərclərini ödəməyi Azərbaycan Maarif Nazirliyi öz üzərinə götürmüşdür[13]. Məhəmməd Zəkinin adı çəkilən məktəbə qəbulu ilə bağlı Osmanlı siyasiləri ilə məktəb rəhbərliyi arasında gedən yazışmalarda bildirilir ki, tədris ilinin sonuna az qaldığından Mülkiyyə Məktəbinə tələbə qəbulu imkansızdır, lakin tələbə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən göndərilmiş olduğundan bu tələbəni geri qaytarmaq məqbul sayılmır, Məhəmməd Zəki adı çəkilən məktəbə dinləyici kimi qəbul olunur. Yeni dərs ilinin başlanğıcında isə Məhəmməd Zəkinin verəcəyi imtahan nəticələrinə uyğun olaraq onun məktəbin birinci sinfinə qəbul olunacağı qərarlaşdırılır[14].

Tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq baxımından mübahisəyə səbəb olmuş məsələlərdən biri də türk ordusunun Azərbaycanda olduğu müddətdə Azərbaycan ali hərbi orqanlarına Osmanlı dövlətinin münasibəti, daha dəqiq Hərbi Nazirliyin mövcudluğu problemidir. Fikrimizcə, Osmanlı mənbələrinin elmi dövriyyəyə gətirilməsi problemin daha obyektiv şəkildə araşdırılması istiqamətində mühüm rol oynayacaqdır.

1918-ci ilin "İyun böhranı"ndan sonra yaradılan AXC-nin ikinci hökumət kabinetində hərbi nazir vəzifəsinin yoxa çıxması[1]onu deməyə əsas verir ki, bu yalnız Nuru paşanın özünü Azərbaycanda yeganə ali hərbi vəzifəli şəxs kimi görmək istəyi ilə məhdudlaşmırdı. Hökumət kabinetində hərbi nazir vəzifəsinin

yoxa çıxması fikrimizcə, həm də Osmanlı dövlətinin AXC-nin hərbi strukturlarını nəzarət altında saxlamaq niyyətlərindən qaynaqlanırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixşünaslığına aid olan bəzi əsərlərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nəşr etdirdiyi 1920-ci il "Adres-kalendar" sorğu kitabına əsaslanaraq, Hərbi Nazirliyin sentyabr ayının 1-də yaradılması, Fətəli xan Xoyski hərbi nazir, Səməd ağa Mehmandarovun isə nazir müavini təyin olunması iddia edilir[36,34]. Qeyd edək ki, bu fakt Osmanlı mənbələrində öz təsdiqini tapmır. 1918-ci ilin iyun oktyabr aylarında faktiki olaraq Azərbaycanın bütün hərbi strukturuna rəhbərlik etmiş Nuru paşa göstərilən məsələ ilə bağlı yazırdı: "Azərbaycan hökumətində bütün nazirliklər mövcud idi. Yalnız Hərbiyyə Nəzarəti (Hərbi Nazirlik- R.Q.) və təşkilatı mövcud olmadığı kimi dini işlərə aid nəzarəti də mövcud deyildi.... Azərbaycanın Hərbiyyə Nəzarəti təşkilatını İstanbul ordu dairəsi rəis müavini polkovnik Behic bəy həyata keçiridi. Buna aid bir ştat yaradılmış və bu ştatda bəzi vəzifələr Osmanlı ordusu mənsublarına ayrılmışdı... Azərbaycan hökuməti Hərbiyyə Nəzarəti əslində Qafqaz İslam Ordusu komandanı tərəfindən idarə olunurdu" [7].

Sənəddən göründüyü kimi, türk ordusunun Azərbaycanda olduğu bütün dövr ərzində əslində Azərbaycan hökuməti hərbi işlərə müdaxilə edə bilməmiş və Osmanlı komandanlığı bu sahədə şəriksiz hakimiyyətə malik olmuşdur.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, ikinci hökumət kabinetində Hərbi Nazirliyin olmamasına baxmayaraq, hökumətlə Qafqaz İslam Ordusu arasında münasibətləri tənzimləyən bir qurum mövcud idi. Osmanlı arxiv sənədlərindən aydın olur ki, türklər tərəfindən bu münasibətləri tənzimləyən qurum Qafqaz İslam Ordusunun "Siyasi İşlər Şöbəsi" olmuşdur[7]. AXC-nin ikinci hökumət kabinetinin tərkibində hərbi işlər üzrə Baş müvəkkil vəzifəsinin təsis edilməsini[2] nəzərə alsaq, Azərbaycan tərəfindən Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı ilə hərbi işlərin məhz bu vəzifəli şəxs tərəfindən əlaqələndirilməsini güman etmək olar. 1918-ci il oktyabrın 6-da Nazirlər kabinetinin tərkibinə edilən dəyişiklikdən sonra Hərbi işlər üzrə müvəkkil vəzifəsinə İ. Ziyadxanov təsdiq olunmuşdu[31,87; 37,131].

Genelkurmay Askeri Tarix və Strateji Etüd Başkanlığı Arxivində mühafizə edilən 1918-ci il sentyabr ayının 3-də istifadə edilmiş blankdan ibarət olan bir sənəd yuxarıda göstərilən problem baxımından maraq doğurur. Həmin sənədin üzərində Azərbaycan və rus dillərində "Azərbaycan Cümhuriyyətinin Hərbi Nazirliyi" ünvanı qeyd olunmuşdur[22;23]. Bu sənəd ilk baxışdan, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sorğu kitabında Hərbi nazirliyin yaradılması ilə bağlı məlumatı təsdiq etsə də, yuxarıda gətirilən faktlar bunu təkzib edir. Fikrimizcə, göstərilən blankın üzərində qeyd olunmuş məlumat anaxronizmdən başqa bir şey deyildir. Bu sənədin türk arxivinə düşməsi isə yalnız birinci hökumət kabineti dövründən qalmış və Hərbi Nazirliyə aid olan blankın istifadəsi ilə bağlı ola bilərdi.

AXC-Osmanlı hərbi əməkdaşlığını əks etdirən arxiv materialları içərisində "Osmanlı-Azərbaycan hərbi ittifaq müqaviləsi" layihələri[17;19;20] xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu müqavilə layihələri Osmanlı dövlətinin Azərbaycan silahlı qüvvələrinə münasibətinə dair yuxarıda irəli sürdüyümüz mülahizəni təsdiq etməklə yanaşı, AXC-Osmanlı hərbi əməkdaşlığının xarakterinə də aydınlıq gətirir.

Göstərilən sənədlərin saxlandığı qovluğun üzərindəki tarixlərdən 1918-ci il iyul ayının əvvəllərində Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında hərbi ittifaq müqaviləsi layihəsinin hazırlanması məlum olur. Aparılan araşdırma zamanı iki variantda hazırlanan müqavilə layihələrindən birinin 14 maddədən ibarət olmaqla 90 il üçün nəzərdə tutulması müəyyən edilmişdir[17]. Bu müqavilə layihəsinə görə, Osmanlı hökuməti Azərbaycan ordusunun təşkilini öz üzərinə götürür və bu ordu istər Azərbaycanın daxilində, istərsə də xaricində Osmanlı Baş komandanlığının hərbi vəziyyətə görə verəcəyi qərarlara uyğun olaraq hərəkət etməli, Azərbaycan ordusunun uniforma, təşkilat, təchizat, rütbə, təltif, əmr və komandası və s. məsələləri Osmanlı ordusu ilə eyni olmalı idi. Osmanlı Baş komandanlığı lüzum görərdisə, Azərbaycan ordusu Osmanlı tərəfindən və ya Osmanlı ordusu Azərbaycan tərəfindən hərbi əməliyyatla cəlb edilməli və Osmanlı Baş komandanlığının sərəncamı altında olmalı idi[18].

Digər bir müqavilə layihəsi də eyni mahiyyətdə olmaqla 8 maddədən ibarət olub, 20 il üçün nəzərdə tutulmuşdu[19].

Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin Xariciyyə Nəzarəti fondunda saxlanılan bu müqavilə layihələri ilə eyni qovluqda saxlanılan daha bir sənəd Osmanlı-AXC hərbi əməkdaşlığının detallarının araşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Həmin sənəddə Osmanlı hüquqşünasları tərəfindən müqavilə layihələrinə edilmiş redaktə xarakterli düzəliş qeydləri və bir neçə əlavə düzəliş təklifi əksini tapmışdır[20]. Düzəliş və əlavələrin qeyd olunduğu sənədin məzmunu onu göstərir ki, Osmanlı hökuməti Azərbaycan ordusunun təşkili işini öz üzərinə götürsə də və lazımi anda Azərbaycan ordusunu öz sərəncamına almaq hüququ alsa da, Osmanlı tərəfi Azərbaycana yardım edib-etməməkdə sərbəst qalmış və hər hansı bir təəhhüd altına girməməkdən imtina etmişdir[20]. Bütün bunlar isə göstərilən sənədin hərbi ittifaq müqaviləsi olması baxımından qeyri-təbii görünür.

Müqavilə layihəsindən də göründüyü kimi, Osmanlı hökuməti Azərbaycan ordusunun təşkili və təchizatı məsələlərində yaxından iştirak və yardım etməyi öz üzərinə götürməklə bərabər, Azərbaycan ordusuna ali nəzarəti və lazımi anda Osmanlı ordusunun Azərbaycana yeridilməsi hüququnu təmin etmiş olurdu. Ümumiyyətlə, müqavilə layihələrində ancaq Osmanlı dövlətinin maraqları ifadə olunduğundan, onu bərabərhüquqlu sənəd adlandırmaq çətindir.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən müqavilə layihələri imzalanmamış və sadəcə layihə olaraq qalmışdır. Müqavilə layihələrinin üzərində onların hazırlandığı tarix

qeyd edilməsə də, sənədin mühafizə edildiyi qovluğun üzərində qeyd olunmuş 11 iyul 1918-ci il tarixinə əsasən layihələrin hər ikisinin təxminən eyni tarixdə hazırlandığını təxmin etmək olar.

Osmanlı arxiv sənədləri içərisində Azərbaycanda ordu quruculuğu və polis orqanlarının yaradılması işləri ilə əlaqədar diqqəti cəlb edən sənədlərdən biri də Azərbaycan hökuməti üçün polis və jandarma nizamnamələri göndərilməsi ilə bağlı Osmanlı hərbi və daxili işlər nazirlikləri arasında gedən yazışmalardır[11]. Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin "Daxiliyyə Nəzarəti Əmniyyət-i Umumiyyə Müdiriyyəti Ləvazim Qələmi (DH.EUM.LVZ)" fondunda saxlanılan və 25 avqust – 14 sentyabr 1918-ci il tarixləri arasında aparılan bu yazışmalardan aydın olur ki, Osmanlı dövlətinin Hərbi Nazirliyindən Azərbaycan hökuməti üçün polis və jandarma nizamnamələri göndərilməsi üçün Daxili İşlər Nazirliyinə müraciət edilmiş və bu müraciət müsbət həll edilərək adı çəkilən nizamnamə və təlimatnamələr Bakıya göndərilməsi üçün Hərbi Nazirliyə təqdim edilmişdir[11].

Osmanlı dövlətinin Birinci Dünya müharibəsində məğlub olmasını təsdiq edən Mudros müqaviləsinin bağlanmasından sonrakı dövrdə ölkədə yaradılmış işğal rejimi Türkiyəyə 1918-ci ilin sonlarından etibarən Azərbaycanda gedən hərbi quruculuq işlərlə maraqlanmaq imkanı vermədi.

Türk arxivlərində mühafizə edilən və Mudros müqaviləsindən sonrakı dövrü əks etdirən materiallar içərisində Osmanlı ordularının Cənubi Qafqazdan və Cənubi Azərbaycandan təxliyə olunması prosesini əks etdirən sənədlər üstünlük təşkil edir. Təxliyə prosesi başa çatdıqdan sonra artıq dövrün Osmanlı arxiv fondlarında Azərbaycanla bağlı sənəd və materiallar seyrəlməyə başlayır və 1919-cu ilin əvvəllərindən etibarən isə demək olar ki, AXC və Osmanlı dövlətləri arasında hərbi quruculuq işləri ilə bağlı hər hansı bir sənədə rast gəlinmir. Bu dövrdən etibarən Cənubi Qafqazdan gələn ümumi vəziyyəti əks etdirən məlumatlar və ya böyük rezonansa səbəb olan, məsələn 1919-cu il 14 iyun tarixli Azərbaycan-Gürcüstan hərbi paktı kimi hadisələrlə bağlı məlumatlara təsadüf edilir.

Osmanlı arxiv sənədlərinin araşdırılması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı dövrdə ölkədə mövcud olan ağır hərbi-siyasi vəziyyət şəraitində türk ordusunun Azərbaycana gəlişinin Azərbaycan xalqı və dövlətçiliyi üçün həyati əhəmiyyət daşıdığını, ölkənin düşmən qüvvələrdən təmizlənməsinin yalnız bu ordunun sayəsində mümkün olduğunu bir daha təsdiq edir.

Türk arxivlərində mühafizə edilən sənədlər birmənalı şəkildə Azərbaycanda ordu quruculuğunun bütün sahələrində Osmanlı hərbçilərinin mühüm rol oynadıqlarını göstərir.

AXC və Osmanlı dövləti arasında hərbi əməkdaşlıq məsələlərini öyrənmək üçün qiymətli məxəz olan Osmanlı arxiv sənədləri, eyni zamanda bu münasibətlərin xarakterində olan qeyri-müəyyənliyi də tədqiq etmək baxımından mühüm

əhəmiyyətə malikdir.

Osmanlı arxiv sənədlərinin elmi dövriyyəyə daxil edilməsi Osmanlı dövləti və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında mövcud olan müttəfiqlik münasibətlərində bir sıra problemlərin mövcudluğunu da sübut edir. Sənədlərin mənbəşünaslıq baxımından təhlili onu deməyə əsas verir ki, Osmanlı dövləti Azərbaycanda hərbi quruculuq proseslərinə əhəmiyyət versə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini özünün bərabərhüquqlu müttəfiqi hesab etməmiş, ona Qafqazda hərbi mövcudluğunu qoruyub saxlamaq üçün vasitə kimi baxmışdır. Bu mülahizə yuxarıda təhlil etdiyimiz Osmanlı – AXC ittifaq müqaviləsi layihələri ilə də təsdiq olunmaqdadır.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 970, siy. 1, iş 3, v. 12
2. ARDA, f. 2898, siy. 2, iş 11, v. 174.
3. Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Arşivi (ATASE), Klasör (K.) 3821, Dosya (D.) 14, Fihrist (F.) 9
4. ATASE, K. 3821, D. 15, F. 4
5. ATASE, K. 3821, D. 15, F. 70
6. ATASE, K. 3821, D. 16, F. 1-9
7. ATASE, K. 3823, D. 22, F. 6-17
8. ATASE. K. 3823, D. 22, F. 7-10
9. ATASE, K. 3823, D. 25, F. 5
10. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âlî Evrâk Odası (BEO), Dosya (D.) 4517, Gömlek (G.) 338752
11. BOA, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdîriyeti Levâzım Kalemi (DH. EUM.LVZ), D. 44, G.2, v. 1-2.
12. BOA, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdîriyeti Seyr ü Sefer Müdîriyeti (DH.EUM.SSM), D. 32, G.47, v. 1-2.
13. BOA, Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmiye Müdîriyeti (DH.İ.UM), D. 5-2, G.1-18, v. 1
14. BOA, DH.İ.UM, D. 5-2, G.1-18, v. 1-6
15. BOA, Hâriciye Nezâreti Mütenevvia Kısmı (HR.SYS), D. 2373, G.1, v.55
16. BOA, HR.SYS, D. 2373, G.1, v.67
17. BOA, HR.SYS, D. 2373, G.2, v. 135
18. BOA, HR.SYS, D. 2373, G.2, v. 135, s. 1-3
19. BOA, HR.SYS, D. 2373, G.2, v. 138
20. BOA, HR.SYS, D. 2373, G.2, v. 139-140
21. BOA, HR. SYS, D. 2373, G.4, v. 3

22. BOA, HR.SYS, D. 2398, G.7, v. 64
23. BOA, HR.SYS, D. 2398, G.7, v. 65
24. BOA, İrâde Dosya Usûlü (İ.DUİT), D. 163, G.12, v. 1-2
25. BOA, İ.DUİT, D. 163, G.12, v. 2
26. Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökümətinin qanun və binagüzarlıq məcmuəsi. 1919, № 1
27. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz islam ordusu. Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008, 696 s.
28. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1992. 276 s.
29. Görüryılmaz M. Türk Qafqaz İslam Ordusu və ermənilər (1918) Qismət, Bakı, 2009, 408 s.
30. İsgəndərov A. Azərbaycan həqiqətləri. 1917-1920. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 228 s.
31. Nəsibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: Elm, 1990, 94 s.
32. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 116 s.
33. Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1999, 440 s.
34. Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı: Azərbaycan, 1997, 160 s.
35. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, 1996, 223 s.
36. Балаев А. Азербайджанское национальное демократическое движение. 1917-1920. Баку: Элм,1990, 96 с.
37. Дарабади П.Г. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку:Элм,1991, 203 с.
38. Садыгов М. Ответ тебе даст история. Геноцид азербайджанцев в цифрах, фактах, документах - XX век. Баку: Мутарджим, 1995, 382 с.

Рашад Гасымов
О роли Османской империи в процессе строительства национальной армии Азербайджана (по османским архивным источникам)

Резюме

Ключевые слова: *Османские архивные материалы, военное сотрудничество, Османская империя*

В статье рассматривается на основе османских архивных материалов вопросы братской помощи оказанной азербайджанскому народу со стороны Османского государства в 1918 году, неоценимый вклад турецких военных по

созданию национальной армии Азербайджана. А также было исследовано военное сотрудничество между Азербайджанской Демократической Республикой и Османской империей, и внесена ясность проблеме отношений Османских правящих кругов к статусу азербайджанских военных структур.

Rashad Gasimov

About the role of the Ottoman Empire in the process of building a National Army of Azerbaijan (based on ottoman archival sources)

Summary

Key words: *Ottoman archival materials, military cooperation, the Ottoman Empire*

The article describes the brotherly help of the Ottoman State to the people of Azerbaijan in 1918, the invaluable contribution of the Turkish military's to the creation of the Azerbaijan National Army on the basis of Ottoman archival materials. On the basis of archival materials the nature of the military cooperation between Azerbaijan Democratic Republic and the Ottoman Empire was investigated, and the attitude problem of the Ottoman authorities on the status of the Azerbaijan military structures was clarified.

Emin Dadaşov

Fotomateriallar Bakıda törədilmiş 1918-ci il mart soyqırımının öyrənilməsində mənbə kimi (MATM-nin materialları əsasında)

***Açar sözlər**: mart soyqırımı, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası, N.Litvintsev, L.Daşkeviç, fotoşəkillər, poçt açıqcası*

UOT 94 (479.24)

Azərbaycan Respublikasının arxivlərində 1918-ci il mart hadisələri ilə bağlı toplanmış sənədlər toplusu ilə yanaşı, bu vəhşilikləri əks etdirən fotomateriallara istinad olunan tədqiqat işləri müasir dövrdə daha aktualdır. Belə ki, sonuncular istər elmi, istərsə də elmi-publisist ədəbiyyatda köməkçi materiallar kimi işıqlandırılmışdı. Lakin bu və ya digər mövzuya aid fotomaterialların ayrılıqda elmi təhlilinə ehtiyac duyulur. Məqalənin məqsədi də bu fotomaterialları ayrıca tədqiqat obyekti kimi elmi dövriyyəyə daxil etməkdir.

Mart qırğınlarının tarixşünaslığına həsr olunmuş ilk qiymətli əsərlərdən biri t.e.d., professor *A.İsgəndərovun* 1997-ci ildə işıq üzü görmüş "1918-ci il Mart qırğınının tarixşünaslığı" kitabıdır. Müəllif mart soyqırımı tarixşünaslığının geniş təhlilini vermişdir. Müasir dövrdə vətən tarixşünaslığında mövzu ilə bağlı *C.Həsənli, V.Abışov, V. Arzumanlı, V.Həbiboğlu, K.Muxtarov* və b. müəlliflərin əsərləri də diqqətə layiqdir.

Yalnız XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından AXC-nin tarixinə dair sənədlər, o cümlədən FTK-nın materialları mütəxəssislər və alimlərin ixtiyarına verildi.

Qeyd etdiyimiz kimi komissiyanın təhqiqatları zamanı çəkilmiş fotoşəkillər xüsusi diqqətə layiqdir. Belə ki, komissiya üzvləri daşnak silahlı dəstələri tərəfindən Bakıda və regionlarda dağıdılmış tikililərə baxışlar keçirən zaman onların müvafiq sənədlərinin tərtibilə yanaşı, fotoçəklişlər də etmiş və onları protokollaşdırmışdılar. Tarix elmləri doktoru, professor S.Rüstəmova-Tohidi FTK üzvlərinin topladığı materialları bölgələrə - Bakı, Şamaxı (2 hissədə) və Qubada görə üç dildə (Azərbaycan, ru, ingilis) kitab halında nəşr etdirmişdi.

1919-cu ildə FTK tərəfindən Paris Sülh konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyyətinə əlavə olaraq *95 fotoşəkil və 80 diapozitiv* göndərilmişdi.

Lakin onların respublika ərazisində uzun illər axtarışları heç bir nəticə verməmişdir. AMEA akademik Z. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix elmləri doktoru, professor *Solmaz Rüstəmova-Tohidi* 2007-2011-ci illər ərzində bu fotomaterialların axtarışı ilə məşğul olmuşdur. Fotomateriallar ABŞ-da tarixi şəkillər və sənədlər toplayan şəxsin kolleksiyasında saxlanılırmış. Bu qiymətli və təkzib olunmaz fotodəlillərin surətləri Amsterdam şəhərində yerləşən çoxmilyonlu arxiv fondlarına malik Beynəlxalq Sosial Tarix İnstitutunun fondlarında da qorunmaqdadır. Professorun 2013-cü ildə işıq üzü görmüş kitab-albomunda FTK-nın ekspert fotoqrafları tərəfindən çəkilmiş fotoşəkilləri öz əksini tapmışdır.

Məqaləyə cəlb olunan fotomateriallar isə AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin (MATM) zəngin fondlarından olan Sənədli Mənbələr fondunda (SMF) mühafizə olunur.

Tarixi arayış

Petroqradda 1917-ci il oktyabr çevrilişi nəticəsində bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi Bakıda da ictimai-siyasi qüvvələr arasında gedən mübarizəni daha da kəskinləşdirdi. Əgər eser, menşevik və daşnaklar Cənubi Qafqazın müxtəlif şəhərlərində olduğu kimi İctimai Təhlükəsizlik Komitəsi yaratmaq istəyirdilərsə, bolşeviklər öz növbəsində hakimiyyətin Bakı Sovetinə verilməsi tələbi ilə çıxış edirdilər. 2 noyabr 1917-ci il tarixində Bakı Sovetinin keçirdiyi iclasda yeni seçilən İcraiyyə Komitəsi Bakıda ali hakimiyyət orqanı elan edildi (5, s. 304). Sovetin rəhbər orqanlarına və mühüm vəzifələrinə erməni və rus millətindən olan bolşeviklər təyin olundular. S. Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti tərəfindən hakimiyyətin tamamilə ələ alınmasını qeyri-qanuni sayan eser-menşeviklərin etirazı da heç bir nəticə vermədi.

Bu dövrdə geniş kütlələr, xüsusən də kəndlilər arasında böyük nüfuzu olan "Müsavat" partiyası Oktyabr inqilabına müsbət yanaşaraq, bu hadisənin azərbaycanlıların öz müqəddəratını təyinetmə hüququnun reallaşacağına və Azərbaycanın muxtariyyətinə nail olması ilə nəticələnəcəyinə ümid bəsləyirdi. Sovet hökumətinin elan etdiyi ilk dekretlərdən ("Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi", "Rusiya və Şərqin müsəlman zəhmətkeşlərinə müraciət") sonra bu ümidlər daha da möhkəmləndi (12, s. 15). Lakin muxtariyyət məsələsi bolşeviklərin əməlləri ilə təsdiqini tapmadı.

Belə bir mürəkkəb şəraitdə 15 noyabr 1917-ci il tarixində Tiflisdə Cənubi Qafqazda hərc-mərcliyə son qoymaq və bolşevik Rusiyasına qarşı mübarizə aparmaq məqsədi ilə Cənubi Qafqaz komissarlığı yaradıldı. Onun tərkibinə azərbaycanlılardan *X. Xasməmmədov, F. X. Xoyski, M. Y. Cəfərov, X. Məlikaslanov* daxil oldular. Bakı şəhəri və onun ətraf kəndlərinin Bakı Sovetinin hakimiyyəti altında olması, Azərbaycanın qalan hissəsinin isə Cənubi Qafqaz komissarlığına tabeçiliyi ikihakimiyyətlilik yaratdı.

S. Şaumyan da öz mövqelərini möhkəmlətməkdə davam edirdi. Belə ki, o, 16 dekabr 1917-ci il tarixində keçirilən Xalq Komisarları Sovetinin iclasında *İ. Stalinin* təklifi ilə Qafqazın Fövqəladə komissarı təyin olundu. Öz növbəsində "Müsavat" partiyasının başçılığı altında çətinliklə də olsa məqsədyönlü şəkildə milli hərbi hissələrin formalaşmasının inkişafı prosesi, bunun nəticəsində meydana gələn hərbi qüvvə və müsavatçıların siyasi gücü bu partiyanı məğlubedilməz edə bilərdi (9, s. 31). Siyasi mübarizə arenasına çevrilən Bakı yalnız Azərbaycan milli hərəkatının yarandığı yer deyil həmçinin, bütün Cənubi Qafqazda bolşevizmin özəyi hesab edilirdi.

1918-ci ilin əvvəllərində Bakı və onun ətrafında əhalinin sayına görə ermənilər azərbaycanlı və ruslardan sonra üçüncü yeri tuturdu. Onların maraqları Erməni Milli Şurası tərəfindən təmsil olunurdu. Bundan başqa şəhərdə ermənilərin yerli siyasi partiya və təşkilatları, o cümlədən "Daşnaksütun" partiyası da fəaliyyət göstərirdi. Bolşevik təşkilatlarında da çox sayda təmsil olunan ermənilər, *S. Şaumyanın* başçılıq etdiyi Bakı Sovetində də özlərinə yer eləmişdilər.

Azərbaycanlıların milli muxtariyyət tələbi Bakı Soveti ilə "Daşnaksütun" partiyasını "Müsavata" qarşı birləşməsinə səbəb oldu. Müsavatçıların bu tələbi daşnak liderlərinin "dənizdən dənizə Böyük Ermənistan"ın ərazisinə Cənubi Qafqazdakı əzəl Azərbaycan əraziləri həmçinin, Bakı və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası daxil edilməsi planını pozurdu. Qafqaz bolşeviklərinin erməni əsilli başçısı *S. Şaumyan* isə öz növbəsində milli muxtariyyət tələbini sinfi mübarizə ideyalarının əksinə olaraq millətçiliyin təzahürü kimi təqdim edirdi.

Azərbaycanın milli qüvvələrini məhv etmək niyyətində olan bolşeviklərin kifayət qədər hərbi qüvvəsi yox idi. Bu istiqamətdə dəstək artıq kütləvi qırğınlar (Qars, İrəvan quberniyası, Göyçə, Zəngəzur və s.) törətmək təcrübəsinə malik daşnakların hərbi cəza dəstələri (3-4 min nəfər silahlı) tərəfindən gəldi. Belə ki, artıq 15 yanvar 1918-ci il dekretinə əsasən Bakı Soveti silahlı qüvvələrini yaratmağa başladı. Bunun nəticəsində mart faciəsi ərəfəsində Bakıda Sovetlərin sayı altı min nəfərə çatan hərbi qüvvəsi vardı (13, s. 17). Qırmızı Qvardiya dəstələrinin say tərkibi cəbhədən qayıdan erməni hərbçilərinin hesabına artırdı. Onların Bakıda toplanma səbəblərindən biri də bu şəhərlə Tiflis arasındakı dəmir yolunun bağlı olması idi. Qərb cəbhəsindən evə qayıdan və ya Qafqaz cəbhəsinə yollanan erməni silahlı əsgər və zabit heyətini Bakı Soveti müxtəlif bəhanələrlə şəhərdə saxlayırdı. Bu hərbi dəstələrə başçılıq etmək üçün isə "Daşnaksütun" partiyasının üzvləri olan zabitlər təyin edilirdi. Bolşeviklər Xəzər Dəniz donanmasını da öz tərəflərinə çəkərək bütün istiqamətlərdə hərbi cəhətdən tam hazırlıq görürdülər.

"Daşnaksütun" partiyası başda olmaqla silahlı dəstələr 1918-ci il hadisələrinə özünəməxsus şəkildə hazırlaşırdılar. Bakıdakı erməni əhalisi həm odlu, həm də soyuq silah tədarükü görür, imkanlı azərbaycanlıların evlərinin, idarələrinin, sənaye

və ticarət obyektlərinin dəqiq ünvanları olan siyahılar tərtib edirdilər. Bakıda mövcud olan istər milli qüvvələrin, istərsə də onun sosial bazası olan müsəlman əhalinin məhvi üçün yeni hərbi-siyasi ittifaq – bolşevik-daşnak birləşmələri tam hazır idi.

Kütləvi qırğınların başlanması üçün qığılcım – bəhanə lazım idi. 1918-ci il martın 29-da Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin sərəncamı ilə "Evelina" gəmisində Lənkərana üzməyə hazırlaşan müsəlman diviziyasının bir neçə yüz nəfərlik zabit və əsgəri tərksilah edildi. Bu dövrdə Bakıda bir neçə silahlı dəstə - bolşeviklərin təşkil etdiyi "Qızıl qvardiya", "Daşnaksütun" partiyasının hərbi təlim keçmiş piyada və atlıları, eser və menşevikləri dəstəkləyən hərbi donanmanın bir hissəsi vardı (11, s. 179). Bu silahlı dəstələrin sərbəst şəkildə şəhərdə mövcudluğuna göz yuman Sovetlərin azərbaycanlılardan ibarət süvari polkunu tərkisilah etməsi əhali tərəfindən etirazlarla qarşılandı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlı hərbçilər şəhəri tərk etmək niyyətində idi. Bolşevik-daşnak hərbi birləşmələri silahların müsadirəsini baş verə biləcək qanlı toqquşmaların qarşısını almaq məqsədilə edildiyini göstərərək bu hərəkətlərinə "məsumiyyət" donu geyindirirdilər. Əslinə qalanda isə azərbaycanlılardan ibarət hərbiçilər Bakı Sovetinin və daşnakların silahlı dəstələrindən say etibarilə azlıq təşkil edirdi.

30 mart 1918-ci il tarixində bu hadisə ilə əlaqədar məscidlərdə, ictimai binalarda azərbaycanlıların yığıncaqları keçirildi. Onların tələbi müsadirə olunmuş silahların qaytarılması və ya eynilə erməni silahlı dəstələrinin də tərkisilah olunması idi. İstər milli elitanın, istərsə də siyasi qüvvələrin etiraza qalxan kütləni şakitləşdirməsi heç bir nəticə vermədi. Həmin günün axşam saatlarında açılan bir güllə ilə Bakı şəhəri Qızıl Ordunun süvari hissələri ilə dolmağa başlamışdı. Bu ana qədər özünün bitərəfliyini elan etmiş Erməni Milli Şurası və "Daşnaksütun" partiyası da bolşeviklərə qoşularaq hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak edirdilər (2, s. 18).

Şəhərin cənub hissəsində ermənilər tərəfindən səngərlər qazılır, torpaq və daşlarla möhkəmləndirilmiş sədlər çəkilirdi. Bakının azərbaycanlılar yaşayan məhəllələrində, ictimai binaların qarşısında da müqavimət göstərmək üçün səngərlər qurulurdu (8, s. 211). Lakin bu istehkamlar hərbi təlim görmüş bolşevik-daşnak silahlı dəstələrinin çox dəqiqliklə planlaşdırılmış yürüşlərinin qarşısında gücsüz idi. Bu dəstələrin ilk hücumu əhalisi yalnız müsəlmanlardan ibarət olan "Kərpicxana", "Məmmədli" və "Zibilli dərə" adlanan məhəllələrinə oldu (1, s. 97). Bakı Soveti qoşunlarının sərəncamında olan topların lülələri şəhərin müsəlman məhəllələrinə tərəf tuşlandı, hərbi gəmilərin topları isə şəhərin yuxarı məhəllələrini atəşə tutmağa başladılar. Hücum ərəfəsində bu məhəllələrdə yaşayan erməni əhalisi buranı tərk edərək şəhərin ermənilər yaşayan hissəsinə köçmüşdülər. Bu da bolşevik-daşnak silahlı birləşmələrinin Bakıda rahat irəliləməsinə, qırğın və qarətlər törətməsinə şərait yaradırdı.

Həm soyuq – xəncər, süngü, həm də odlu – tüfəng, tapança və pulemyotla silahlanmış daşnaklar sürətlə irəliləyir, azərbaycanlılar yaşayan evlərə soxulur, sakinləri qətlə yetirir, evləri qarət etdikdən sonra yandırırdılar. Üç gün (30 mart-1 aprel) davam edən qırğın və qarətlər nəticəsində Bakıda "əksinqilabçı" adı ilə 12 min nəfər dinc azərbaycanlı qətlə yetirildi. Şəhərdə müsəlmanların kütləvi ibadət yerlərindən olan "Təzəpir" məscidi top mərmilərindən ciddi ziyan görmüş, Müsəlman Xeyriyyə cəmiyyətinin binası olan "İsmailiyyə", "Açıq söz" qəzetinin redaksiyası və "Kaspi" mətbəəsi isə yandırılaraq məhv edilmişdi.

Bolşevik-daşnak hərbi birləşmələri Bakıdan sonra Şamaxı, Quba, Qarabağ, Naxçıvan, Zəngəzur bölgələrində azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar və talanlar həyata keçirdilər (4, s. 176).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası

Erməni daşnakların azərbaycanlıların həyatına və onların əmlaklarına qarşı cinayətlərini təhqiq etmək üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) Hökuməti 15 iyul 1918-ci il tarixində əvvəlcə xarici işlər nazirliyi yanında, daha sonra ədliyyə nazirliyinə tabe edilmiş Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Komissiyanın qarşısında: - 1) bütün zorakılıq hadisələrinin dəqiq qeydiyyatını aparılması; - 2) bu zorakılıqların həyata keçirildiyi şəraitin müəyyənləşdirilməsi; - 3) cinayətkarların aşkar edilərək, onların vurduqları zərərin həcminin müəyyənləşdirilməsi kimi tələblər qoyulmuşdu. Təhqiqatların nəticələri əsas Avropa - rus, fransız, alman və türk dillərinə tərcümə edilməli idi. AXC Hökumətinin sədri, ədliyyə naziri *Fətəli xan Xoyskinin* Gəncədə imzaladığı 31 avqust 1918-ci il qərarına əsasən sədr andlı iclasçı *Ələkbər bəy Xasməmmədov* daxil olmaqla 7 nəfər üzvdən - dairə məhkəməsinin müavinləri *İsmayıl bəy Şahmalıyev, Andrey Fomiç Novatski,* dairə məhkəməsi prokurorunun müavini *Nəsrəddin bəy Səfikürdski,* Gəncə köçürmə idarəsindən *Nikolay Mixayloviç Mixaylov,* həqiqi mülki müşavir *V. V. Qubvillo* və müəllim *Mirzə Cavad Axundzadədən* ibarət Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradıldı (3, s. 379). Komissiyanın təhqiqatlarına Bakı və Gəncə şəhərlərinin istintaq-prokurorluq və məhkəmə orqanlarının digər nümayəndələri cəlb də olunurdu. FTK-nın tərkibi çox millətli olması ilə yanaşı peşəkar hüquqşünaslardan ibarət idi.

1918-ci ilin avqust ayından 1919-cu ilin noyabr ayına qədər komissiyanın böyük həcmdə topladığı kompleks materiallarda erməni millətçiləri tərəfindən müsəlman əhalisinin kütləvi surətdə məhv edilməsi və ona külli miqdarda maddi ziyan vurulması öz əksini tapmışdı. Bu istintaq materialları *36 cild və 3500 vərəqdən* ibarət olmaqla Azərbaycanın şəhər və qəzalarında törədilmiş cinayətləri sübut edirdi. Paris Sülh konfransına yollanan Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən Bakı şəhəri, Şamaxı, Göyçay və Cavad qəzalarında müsəlman əhaliyə qarşı törədilmiş zorakılıqların əks olunduğu *6 cild və 95 fotoşəkildən* ibarət materiallar

dövlət başçılarına və beynəlxalq təşkilatlara təqdim olunmuşdu (10, s. 13).

Lakin, 28 aprel 1920-ci il çevrilişindən sonra FTK-nın fəaliyyəti dayandırıldı və 1918-ci il mart-iyul hadisələri müsavat və daşnak qüvvələrinin təhriki ilə baş vermiş vətəndaş müharibəsi kimi təqdim olunmağa başladı.

FTK-nın tərkibində iki espert-fotoqraf *N. Litvintsev* və *L. Daşkeviç* fəaliyyət göstərirdi. *N. Litvintsevin* adı çəkilən fondda saxlanılan digər fotoşəkillərinə (MATM SMF 271/37) istinad edərək onun "Bakı şəhəri, Olqinskaya küçəsi, Qarabəyovun evi" ünvanında foto-atelyesi olduğunu qeyd etmək olar. Fotoqrafın xarici ölkələrdə müxtəlif mövzularda keçirilən fotosərgilərdə qazandığı nişanlar da onun öz sahəsinin mütəxəssisi olduğunu sübut edir.

Digər Belorus əsilli fotoqraf, tədqiqatçı və fransız dili müəllimi *L. U. Daşkeviç* 1918-1920-ci illərdə Gəncədə yaşamışdır. AXC hökumətinin rəsmi fotoqrafı kimi L. Daşkeviç 1918-ci il mart qırğınlarının nəticələrini fotoaparatının yaddaşına köçürmüşdür. Sovetlərin hakimiyyəti zamanı vətəninə qayıdan fotoqraf "Qafqazdakı əksinqilabi fəaliyyət"inə görə həbs edilmiş və işgəncələrə məruz qalmışdır (14).

Mart faciələrinin nəticələri adı çəkilən fotoqraflardan başqa dövrün fotoavadanlığa malik digər şəxslər tərəfindən də fotoşəkillər çəkilirdi. Onlardan biri "Nikolay Bünyatov" adlı paroxodun komandir köməkçisi *K. Axundovun* təklifi ilə *V. Sokolov* adlı texnik 3 müxtəlif evdə törədilmiş vəhşiliklərin fotoşəklini çəkmişdir. Lakin, dördüncü evdə gördüyü ağlasığmaz səhnədən sonra çəkilişlərə davam edə bilməmişdir (15, s. 82). Kütləvi qırğınlar zamanı eybəcər hala salınmış insanların, talan edilmiş və yandırılmış evlərin fotoşəkilləri Bakıda olan iranlılar, polyaklar, gürcülər və türklər tərəfindən də çəkilmişdir.

Bakı sakini *A. Səfərəliyevin* FTK-ya verdiyi ifadədə şəhər boyu səpələnmiş cəsədlərin fotoşəklinin onun qonşusu mühəndis *Keyl* tərəfindən də çəkildiyini təsdiq etmişdir (15, s. 98). Əfsuslar olsun ki, bu fotomaterialların sonrakı taleyi naməlumdur. Daşnak hərbi dəstələri arasında da fotoqraflar vardı. Belə ki, bu dəstələr törətdikləri insanlığa sığmayan hərəkətlərini çəkir, onlara yanlış məlumatlar əlavə edərək Avropaya göndərirdilər. Bu da öz növbəsində Avropa ölkələrinin ictimai fikrini əks istiqamətdə - azərbaycanlılara qarşı yönəldirdi.

Sözügedən fotomateriallarda 1918-ci il mart günlərinin çox faciəli mənzərələri öz əksini tapmışdır. FTK-nın üzvü *A. Aleksandroviç* çəkilmiş fotoşəkilləri şərti olaraq dörd hissəyə - "*Erməni vəhşilikləri*", "*Bakı*", "*Şamaxı*" və "*Kürdəmir*" bölmüşdür.

Bakıdakı 1918-ci il mart hadisələrinin təsvir olunduğu fotomaterialları iki qrupa: - bolşevik-daşnak hərbi dəstələri tərəfindən qətlə yetirilmiş insanlar; - dağıntılara məruz qalmış ictimai binaların təsviri olan fotoşəkillərə, - ayırmaq olar.

A. Aleksandroviçin "Erməni vəhşilikləri" qrupuna aid etdiyi fotoşəkillərdə bolşevik-daşnak birləşmələri tərəfindən Bakıda törədilmiş qırğınların nəticələri

əks olunmuşdur. Aprelin 2-nə qədər davam edən qırğınlardan sonra Bakı küçələrə səpələnmiş cəsədlərlə dolu idi. Bunun təsdiqini adı çəkilən fotomateriallar qrupuna daxil olan fotoşəkillərdə görmək mümkündür. Belə ki, MATM-ın SMF-da qorunan fotoşəkildə (MATM SMF 3071/15) küçənin ortasında üç kişi cəsədi təsvir olunmuşdur. Onlardan ikisi bir-birinə yaxın məsafədədir, digər cəsəd isə bir qədər aralıdır. Cəsədlərdən birinin üst geyiminin olmaması – yarıçılpaq olması, onun daşnaklar tərəfindən qarətə məruz qalmasını deməyə əsas verir. Belə ki, evlərindən zorla küçəyə çıxarılan müsəlman sakinlər daşnak silahlı dəstələri tərəfindən güllələnirdilər (15, s. 100). Günlərlə, bəzən həftələrlə küçələrdə qalan belə cəsədlərdən ətrafa dəhşətli üfunət yayılırdı.

Küçədə cəsədlərlə yanaşı müxtəlif ev əşyaları – çarpayının müxtəlif hissələrini, masaları, stulları, içi dolu zənbilləri, kisələri və digər məişət mebellərinin hissələrini də görmək mümkündür. Bu əşyaların qarət olunmuş evlərdən istifadəyə yararlı olması səbəbindən çıxarılmasını ehtimal etmək olar. Qırğınlar zamanı dinc sakinləri qətlə yetirməklə yanaşı *S. Lalayevin* başçılığı ilə daşnak hərbi birləşmələri dükanların və evlərin qarət və talanları ilə də məşğul olurdu (6, s. 25). Daşınması mümkün olan ev əşyaları aparılır, yerdə qalanlar isə yararsız hala salınırdı. Erməni hərbçiləri hətta kibrit çöplərini belə sındırırdılar (15, s. 88).

SMF-da saxlanılan növbəti iki fotoşəkil eyni məkanda müxtəlif istiqamətlərdən çəkilmişdir. Fotoşəkillərin birincisinin (MATM SMF 3071/19) ön planında həyətdə uzadılmış 15 cəsəd təsvir olunub. Cəsədlər müxtəlif yaş qruplarına aiddirlər. Cəsədlərlə yanaşı həyətdə 60 nəfər müxtəlif ictimai statuslu - hərbçi, molla, avropasayağı və milli geyimdə olan insanlar var. Onların bir hissəsi pilləkanın üzərində, digər, hissəsi isə üç sıra olmaqla həyətdə dayanıblar. Həyətdə toplaşmış insanların bir neçəsinin ağızlarını əlləri ilə örtməsi ətrafa yayılmış cəsədlərin dözülməz qoxusundan irəli gəlir. Bu da həmin cəsədlərin müxtəlif vaxtlarda qətlə yetirilmiş olduğunun göstəricisidir.

Müsəlman evlərinə zorla daxil olan ermənilər aman vermədən hər kəsi – hətta körpə uşaqları da qətlə yetirirdilər (14, s. 94). Bunun sübutu kimi fotoşəkildəki taxta lövhə üzərində uzadılmış 2-3 yaşlı oğlan uşağını göstərmək olar. Həyətdəki cəsədlər arasında yaşca ən kiçiyi olan bu körpənin sağ tərəfindən deşici-kəsici xəsarət aldığını və daxili orqanlarının həmin yaradan çıxdığı aydın nəzərə çarpır.

Həyətin mərkəzində qoyulmuş yanmış dörd cəsəddən üçünün yuxarı və aşağı ətrafları kəsilmiş, birinin isə kəsici-deşici alət vasitəsilə qarın nahiyyəsi yırtılmış və daxili orqanları həmin hissədən çölə çıxmışdı. Şahid ifadələrinə görə, ermənilərdən ibarət silahlı dəstələr müsəlmanları ya diri-diri, ya da qətlə yetirdikdən sonra cəsədlərini yanan binaların içərisinə atırdılar (14, s. 138). Bu da mart hadisələri zamanı qurbanların sayının dəqiqləşdirilməsini çətinləşdirirdi.

Ermənilərin bu vəhşiliyinin təsdiqi FTK-nın ekspert fotoqrafı *N. Litvintsev*

tərəfindən çəkilmiş başqa bir fotomaterialda da öz əksini tapır. Belə ki, bu fotoda (MATM SMF 3071/21) evin bir küncündə yanıb kül olmuş insan cəsədləri təsvir olunmuşdur. Fotoya diqqət yetirdikdə bu cəsədlərin evin daxilinə atılmış olduğunu, hətta aydın şəkildə ətdən ayrılmış sümükləri görmək mümkündür.

Həyətin digər hissəsindən çəkilmiş növbəti fotoşəkildə (MATM SMF 3071/20) də mart qırğını qurbanları təsvir olunmuşdur. Bundan əvvəlki fotoda olan qurbanlarla birlikdə həyətin bu hissəsində 18 insan cəsədi var. Onların bir hissəsi taxta lövhə, nərdivan, masa, həsir, parçalar və palazlar üzərinə uzadılmışlar. Daşınma zamanı cəsədlərin zədə görməməsi üçün onlar qalın kəndir vasitəsilə "xərəklərə" bərkidilmişlər. Cəsədlərin əksəriyyətinin ya alt geyimdə, ya da yarıçılpaq olması yuxarıda da qeyd olunduğu kimi onların qarətə məruz qaldığının göstəricisidir. Fotoşəkildəki insanların qıc olmuş əzaları onlara vəhşicəsinə əzab verildiyini, işgəncə və təhqirlərə məruz qalaraq qətlə yetirildiyini bir daha sübut edir (14, s. 90).

Növbəti fotoşəklin (MATM SMF 3071/16) ön planında nərdivanın üzərinə uzadılmış kişi cəsədi təsvir olunmuşdur. Əvvəlki fotoşəklin təsvirində də qeyd edildiyi kimi cəsədləri nərdivan və bir-birinə bərkidilmiş taxta lövhələr vasitəsilə daşındığını, onların xərək əvəzi istifadə olunduğunu burada da müşahidə edirik. Cəsədin avropasayağı geyimi onun ziyalı təbəqədən olduğunu göstərir. Onun ölüm səbəbi böyük ehtimalla başından aldığı zərbə və bunun nəticəsi olaraq böyük həcmdə qan itirməsi olmuşdur. Belə ki, yaradan axan qan başın sağ hissəsinə yayılaraq qurumuşdur. Daşnak hərbi dəstələri qətlə yetirdiklərinin nə cinsinə, nə yaşına, nə də sosial statusuna məhəl qoymurdular. Erməni dəstəsi tərəfindən evindən zorla çıxarılan doqquz azərbaycanlı ziyalısı kilsə meydanında güllələnmiş, onlardan ikisini yanan "Dağıstan" mehmanxanasının içərisinə atmışdılar (8, s. 213).

Bundan savayı fotoşəkildə həyətin müxtəlif yerlərində qoyulmuş cəsədlərin sayı dörddür. Arxa planda iki yerdə meyitlərin dəfnindən öncə yuyulması prossesini də görmək mümkündür. Bu prosesdə iştirak edən şəxslərin milli baş və üst geyimləri onların azərbaycanlılar olduğunu sübut edir.

Həyətin ayrı-ayrı hissələrində ümumi sayı beş ədəd olan böyük daş plitələr vardır. Onların bəziləri kiçik kərpiclərin üzərinə qoyulmuşdur. Bu daş plitələri birləşdirən cəhətlərdən biri də onların üzərində mövcud olan memari ornamentlərdir. Mart qırğınları zamanı ictimai və yaşayış binaları ciddi ziyan görmüşdür. Onlar top atəşi vasitəsilə dağıdılır və hərbi birləşmələr tərəfindən yandırılırdı. Plitələrin həyətin müxtəlif hissələrində nizamsız halda olması onların da top atəşi nəticəsində dağıdılmış olmasını ehtimal etməyə imkan verir. Həm meyitlərin dəfndən öncəki mərasimlərin keçirildiyi həyətə, həm də divarlardan qopmuş daş plitələrə əsaslanaraq fotoşəklin məscid ərazisində çəkildiyini qeyd etmək olar.

Qətlə yetirilmiş müsəlmanların cəsədləri arabalar, yük avtomobilləri, vaqonlar və barjalar vasitəsilə məscid, gömrük və "Vulkan" zavodunun həyətinə,

qəbirstanlıqlara daşınırdılar (14, s. 134). *"Bakıda erməni vəhşilikləri" qrupuna* daxil olan növbəti iki fotonun (MATM SMF 3071/17, 3071/18) da burada çəkildiyini ehtimal etmək olar. Bu fotoşəkillərin birincisində divarın yanında qalaq-qalaq toplanmış müxtəlif yaş quplarından olan kişi cinsinə aid 20 cəsəd və öz doğmalarını axtarmağa gələn insanlar təsvir olunmuşdur. Mart qırğınları zamanı əzizlərini itirmiş insanlar, onların cəsədlərini axtarıb tapmaq ümidi ilə məscidlərə, qəbirstanlıqlara və digər qətliam qurbanlarının yığılmış olduğu ərazilərə gəlirdilər. Bu fotoşəkildə də kənardan tamaşa edən şəxslər ağız və burunlarını cib dəsmalları ilə örtmüşlər. Bu da cəsədlərin çürüdüyünün göstəricisidir.

Buraya gətirilmiş cəsədlərə diqqət yetirdikdə yuxarıda təsvirini verdiyimiz mənzərə təkrarlanır. Belə ki, burada eybəcər hala salınmış yeniyetmə (10-15 yaşlı) oğlan uşaqlarının, başları, əlləri, ayaqları və başqa əzaları kəsilmiş kişi meyitlərini görə bilərik. Bu şəxslər ya işgəncələrlə qətlə yetirilmiş, ya da öldürüldükdən sonra işgəncələrə məruz qalmışdılar. Bunu cəsədin qıc olmuş əl, ayağ və sifət mimikaları sübut edir. Mart hadisələri zamanı daşnak birləşmələri dinc sakinləri öldürməklə kifayətlənmir, onların bədənlərini qılınclar vasitəsilə doğrayır, süngülərlə deşir, bir sözlə özlərinə xas vəhşiliklər törədirdilər.

Fotoşəklin birində (MATM SMF 3071/17) cəsədlərin yanında toplanmış insanlar arasında Bakı yahudilərindən olan kişi və qadın da var. Bunu kişinin əynindəki iudaizm dini ayinlərini yerinə yetirən zaman geyinilən tallit adlı geyim növünə əsasən qeyd etmək olar (17). Ümumiyyətlə, 1918-ci il mart qırğınları zamanı qeyri-müsəlman əhalinin nümayəndələrindən olan rus, yahudi və b. azərbaycanlıları ya evlərində gizlədir, ya da onların qətlə yetirilməsinə etiraz edərək ölümün caynağından xilas edirdilər (7, s. 21).

"Bakıda erməni vəhşilikləri" qrupuna daxil olan sonuncu fotoşəkildə (MATM SMF 3071/22) ümumi sayı 20 olan müxtəlif yaş, cinsi qruplara aid cəsədləri görə bilərik. Onların hamısını bir istiqamətdə uzadıblar. Mart qırğını qurbanlarından biri taxta lövhənin, digəri isə nərdivanın üzərinə qoyulub. Soyqırım günlərindən sonra küçələri cəsədlərdən təmizləyən əhali bu "xərəklər" vasitəsilə onları qəbirstanlığa aparırdılar.

Cəsədlərin yaxınlığında bir sıra olmaqla 20 nəfər mülki vətəndaş dayanmışdır. Onların beşinin əlində bel, birinin əlində isə külüng var. Bu da cəsədlərin dəfn üçün buraya gətirildiyini qeyd etməyə əsas verir. Şəhərin "Məmmədli" və "Zibilli dərə" adlanan məhəllələrindən toplanılmış müsəlman cəsədləri dəfn üçün qəbirstanlığa daşınırdı (15, s. 692).

SMF-da qorunan FTK-nın fotomaterialları arasında poçt açıqcası (MATM SMF 3071/23) xüsusi diqqət çəkir. Bu növ açıqcalar 1874-cü ildə əsası qoyulmuş Ümumdünya Poçt İttifaqı (ÜPİ) (frans. Union Postale Universelle) tərəfindən buraxılırdı. Adı çəkilən dövlətlərarası təşkilatın məqsədi yaradılan poçt rabitəsinin

təkmilləşdirilməsini təmin etmək idi (18). 1877-ci ildə Persiya (İran) da bu ittifaqa qoşulmuşdu. Açıqcaların ölçüsü 1878-ci ildə Parisdə, Ümumdünya Poçt Konqresində qəbul olunmuş beynəlxalq standarta uyğun olaraq 90x140 mm-dir. Açıqcaların üz tərəfində tamformatlı şəkil, həmin şəkil haqqında fars və fransız dillərində yazılar var. Arxa tərəfdə mətn və ünvan yazmaq üçün yer buraxılmışdır. Həmçinin burada fransız dilində - Carte Postale, Carte Postale de Perse, Union Postale Universelle sözləri qeyd olunmuşdur. Açıqcalarda yazıların fransız dilində verilməsi ÜPİ-nin rəsmi dilinin fransız dili olması ilə bağlıdır.

Belə ki, bu poçt-kartın üzərində 1918-ci il qırğınlarından sonra İranın Bakıdakı konsulu Məhəmməd Marağeyi və konsulluğun katibi cəsədlərin yanında təsvir olunublar. Açıqcanın üzərində fars və fransız dillərində "*Bakıda müsəlman əhalisinin məhv edilməsi və onların cəsədləri yanında dayanan İran konsulu*" yazıları qeyd olunub. Mart qırğınları zamanı qətlə yetirilənlər arasında çoxlu sayda İran təbəələri də var idi. Xüsusi daşnak silahlı dəstələri farslar və Cənubi Azərbaycandan olan azərbaycanlılar yaşayan evlərə, otel otaqlarına soxulur, onların bəzilərini yerindəcə, digərlərini isə qrup halında küçələrə çıxararaq güllələyirdilər. Hətta İran konsulunun öz təbəələrinin müdafiəsi üçün aktiv fəaliyyəti belə onları erməni silahlılarından xilas edə bilməmişdi (14, s. 63).

Məqalədə istifadə olunan fotomateriallar əsasında, 1918-ci il mart-aprel aylarında Bakıda daşnak-bolşevik silahlı dəstələri tərəfindən törədilmiş qətliam, talan və dağıntıların miqyasını, qətlə yetirilmiş şəxslərin yaş həddini, cinsi, sosial, dini və milli mənsubiyyətini, həmçinin dinc əhaliyə qarşı istifadə olunmuş silah növlərini araşdırmaq mümkün oldu. İstər Azərbaycan, istərsə də dünya ictimaiyyətinin diqqətinə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı tarixboyu törətdikləri insanlığa sığmayan vəhşiliklərin çatdırılmasında bu fotomaterialların aktuallığını nəzərə alaraq onların əsas sübut kimi tədqiq olunması vacibdir.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı:

1. Abışov V. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər). Bakı: Nurlan, 2005.
2. Arzumanlı V., Həbiboğlu V., Muxtarov K. 1918-ci il qırğınları. Bakı: Öyrətmən, 1995.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cilddə. I c., Bakı: Lider, 2005.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cilddə. II c., Bakı: Lider, 2005.
5. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. V c., (1900-1920-ci illər). Bakı: Elm, 2001.
6. Erməni terrorizmi və cinayətləri: Azərbaycanda, Türkiyədə və dünyada (hadisə və faktların xronikası) / D.Vəliyevin redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 1994.
7. Muradzadə M. Mart hadiseyi-əliməsi. Bakı: Azərnəşr, 1996.
8. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: Azərbaycan, 2001.

9. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990.
10. Rüstəmova-Tohidi S. 1918. Azərbaycan qırğınları şəkil və sənədlərdə. Bakı, 2013.
11. Süleymanov M.F. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı: Azərbaycan, 1996.
12. Балаев А. Азербайджанское национально-демократическое движение 1917-1920 гг. Баку: Элм, 1990.
13. Балаев А. Февральская революция и национальные окраины мартовские события 1918 года в Азербайджане. Москва: Флинта, 2008.
14. Корбут В. Возвращение домой. https://clck.ru/9awHE
15. Рустамова-Тогиди С. Март 1918 г. Баку. Азербайджанские погромы в документах. Баку, 2009.
16. Рустамова-Тогиди С.А. 1918. Азербайджанские погромы в фотографиях и документах. Баку, 2012.
17. Электронная еврейская энциклопедия (ЭЕЭ)–Таллит. https://clck.ru/9awHL
18. The UPU–About history. https://clck.ru/9awHN

Emin Dadashov

Photographs as source in studying of March slaughter in 1918 in the Baku (based on materials of National Azerbaijan History Museum)

Summary

Key words: *March slaughter, Extraordinary Investigation Committee, N.Litvintsev, L.Dashkevitch, photographs, postcard*

The Fund of documentary sources of National Azerbaijan History Museum contains photographic materials reflecting March events of 1918 in the Baku. The total number of these photographic materials exceeded 104 items. Until now, these photographs as a separate source was not considered.

Photographs taken by professional photographer of Extraordinary Investigation Committee N.Litvintsev was a clear testimony to brutality which had been committed by bolshevik-dashnak armed forces against muslim population in Baku. Eight of them show the victims of this tragedy.

Along with photographic materials have been investigated the postcard of the reviewed period. This postcard illustrates the consul of Iran, who was standing near the victims of the tragedy that took place in March 1918. Analysis of photographs and postcards allows you to visualize the extent and form of genocide committed by Armenian nationalists. The photos have signatures of members of the EIC, the seal of the commission, which confirms their validity.

According to the author, these photographs should be investigated as one of the

main sources for the events of 1918 and should also be included in the scientific revolution.

Эмин Дадашов
Фотоматериалы как источник в изучении мартовских погромов 1918 года в Баку
(по материалам Национального музея истории Азербайджана)

Резюме

Ключевые слова: *мартовские погромы, Чрезвычайной Следственной Комиссия, Н.Литвинцев, Л.Дашкевич, фотоматериалы, почтовая открытка*

В Фонде документальных источников Национального Музея Истории Азербайджана хранятся фотоматериалы, отражающие события марта 1918 года в городе Баку. Общее число этих фотоматериалов составляет 104 единицы. До настоящего времени эти фотоматериалы в качестве отдельного источника не рассматривались.

Фотографии, сделанные эксперт – фотографом Чрезвычайной Следственной Комиссии Н. Литвинцевым, свидетельствуют об учиненном зверстве большевистско-дашнакских вооруженных отрядов против мусульманского населения города Баку. На восьми из них запечатлены жертвы этой трагедии.

Наряду с фотоматериалами объектом исследования является почтовая открытка того периода. На этой открытке запечатлен Иранский консул, стоящий рядом с жертвами трагедии, произошедшей в марте 1918 года. Анализ фотографий и почтовой открытки позволяет наглядно представить масштабы и формы геноцида, учиненного армянскими националистами. Фотографии имеют подписи членов ЧСК, печать этой комиссии, что подтверждает их достоверность.

По мнению автора, эти фотоматериалы должны быть исследованы в качестве одного из основных источников по событиям 1918 года и также должны быть включены в научный оборот.

İlahə Xantəmirova

Mirzə Bala Məhəmmədzadənin bir məqaləsinin izi ilə

Açar sözlər: *M.B. Məhəmmədzadə, mühacirət, əlifba islahatı, Azərbaycan, Türkiyə, məqalə*

UOT 94 (479.24)

Azərbaycan tarixində baş vermiş müxtəlif hadisələrin obyektiv dəyərləndirilməsi baxımından Azərbaycan mühacirət mətbuatı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mühacirət mətbuatı, mühacirət nümayəndələrinin müxtəlif hadisələrlə bağlı araşdırmalarını tədqiq etmək, tarixi hadisələri onların mövqeyindən qiymətləndirmək aktual məsələlərdəndir.

Azərbaycan istiqlal hərəkatının və mühacirət dövrünün fəal nümayəndələrindən olan Mirzə Bala Məhəmmədzadənin irsinin araşdırılması tarixşünaslıqda mühüm problemlərdən biri olaraq qalır. Hələ gənc yaşlarından siyasi fəaliyyətə başlamış, müstəqilliyə qədər (1917-1918) və müstəqillik dövründə (1918-1920) Azərbaycan və Gürcüstanda, mühacirət dövründə isə (1923-1959) İran, Türkiyə, Almaniya kimi ölkələrdə siyasi mübarizəsini davam etdirən Mirzə Bala Məhəmmədzadə müxtəlif mətbuat orqanları vasitəsi ilə müxtəlif hadisələrə münasibətini ifadə etmişdir. O, "Açıq söz", "Bəsirət", "İstiqlal", "Bildiriş", "Azəri Türk", "Odlu Yurt", "Dərgi" kimi qəzet və məcmuələrlə əməkdaşlıq etmişdir. Bu mətbuat orqanlarında onun müxtəlif dövrlərə və tarixi hadisələrə aid araşdırmaları yer almışdır. Ümumiyyətlə, onun əsərlərinə diqqət yetirdikdə mövzuların müxtəlifliyi diqqəti cəlb edir.

Mirzə Bala Məhəmmədzadənin toxunduğu mövzular içərisində XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan və Türkiyədə həyata keçirilmiş əlifba islahatı haqqında olan fikirləri də maraq doğurur. O, bu mövzuda "Odlu Yurt" məcmuəsində "Yeni türk alfabesi ve bolşevik matbuatı" adlı məqalə ilə çıxış etmişdir. "Odlu Yurt" məcmuəsi 1929-1931-ci illərdə mühacirlər tərəfindən Türkiyədə nəşr olunmuşdur. Baş redaktorunun M.Ə.Rəsulzadə olduğu "Odlu Yurt" məcmuəsinin bəzi nömrələrində M.B.Məhəmmədzadənin adı "ümumi nəşriyyat və yazı işləri müdiri" kimi qeyd olunur. Məcmuənin nəşri Türkiyədə yeni əlifbaya keçid dövrünə təsadüf etdiyindən jurnalın birinci nömrəsindən başlayaraq, sentyabr 1930-cu il tarixli 20-

ci nömrəsinədək hər nömrənin üz qabığının içəri səhifəsində "Yeni türkcə əlifbanı öyrənin!" adı ilə "ərəbcə", "sovetcə" qarşılığı olan yeni türk əlifbası verilmişdir(3, 61).

Yeni əlifbaya keçid Azərbaycan və Türkiyə tarixçiləri tərəfindən tədqiq olunsa da, bu məsələnin sırf Mirzə Bala Məhəmmədzadənin əsərləri baxımından araşdırılması mövzunun elmi yeniliyi hesab olunur. Mirzə Bala hadisənin baş verdiyi dövrdə yaşamış və bu məsələyə onun öz yanaşması olmuşdur. İlk öncə islahatın əleyhinə çıxış edən müəllifin sonradan bu məsələyə münasibəti dəyişmiş və bunun səbəblərini mətbuatda əsaslandırmağa çalışmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu yalnız Mirzə Balanın deyil, həm də Məhəmməd Əmin Rəsulzadə başda olmaqla "Müsavat" partiyası üzvlərinin fikri idi. Onlar ərəb əlifbasının dəyişilməsini məqbul hesab etməyib bunun Azərbaycan xalqı üçün böyük itki olacağını, onun tarixinin, ədəbiyyatının, irsinin unudulmaq təhlükəsi qarşısında qalacağını düşünürdülər.

Mirzə Bala Məhəmmədzadə bu fikrini haqqında bəhs edilən məqaləsində belə əsaslandırırdı: "Azərbaycan-Sovet şəraiti içərisində latın əlifbası yeni, kosmopolit, kommunist və bolşevik hars [*bir xalqın, millətin müəyyən tarixi dövr ərzində meydana gətirdiyi mənəvi və maddi dəyər, mədəniyyət-İ.X*] və mədəniyyətinin yaradıcısı olduğu halda ərəb əlifbası milli hars və xüsusiyyəti ortadan qaldıran latına qarşı Azəri türkünün milli ədəbiyyatını, milli tarix və ənənələrini mühafizə və inkişaf etdirirdi" (6, 8).

Lakin məlumdur ki, bu narazılığa və mübahisələrə baxmayaraq, Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə əlifba islahatının həyata keçirilməsi üçün müəyyən addımlar atılmışdır. 1919-cu il mart ayının 21-də Cümhuriyyət hökumətinin qərarı ilə Xudadat bəy Məlikaslanovun sədrliyi ilə Xalq Maarif Nazirliyi yanında ərəb əlifbasının islahatı üzrə xüsusi komissiya yaradılmışdı. Təqdim olunan layihələr arasından müəllim Abdulla bəy Əfəndizadənin hazırladığı əlifba bəyənilmiş və əsas əlifba üçün namizəd kimi qəbul olunmuşdur. Əfəndizadə 1919-cu ildə Bakıda "Son türk əlifbası" adlı dərslik də nəşr etdirmiş, dərslikdə ilk dəfə olaraq ərəb və latın əlifbalarını müqayisəli şəkildə vermiş, birincinin ana dilimizə uyğunsuzluğunu, ikincinin isə daha münasib olduğunu zəngin dil faktları ilə əsaslandırmışdır(1, 340).

Ümumiyyətlə, bu məsələ uzun zaman müzakirə mövzusu oaraq qalmışdır. Bir qrup Mirzə Balanın qeyd etdiyi kimi, latın əlifbasına keçidin Azərbaycanda milli hars, milli həyat və milli türk mövcudiyyətini təhlükə altına salacağını zənn edir, digər qrup ərəb dilini islam dili kimi qəbul edərək əlifba dəyişilməsini qəbuledilməz, hətta günah hesab edirdi. Və bu fikir dini rəhbərlər və bəzi insanlar tərəfindən dəstəklənirdi. Bir qrup isə əlifbanın dəyişilməsini zəruri hesab edirdi.

Bütün bu narazılıqlara baxmayaraq, əlifba islahatını həyata keçirmək mümkün oldu. Beləliklə, Türkiyədə 3 noyabr 1928-ci il, Azərbaycan da isə 1 yanvar 1929-cu ildən rəsmən ərəb əlifbası latın əlifbası ilə əvəz olundu. Azərbaycanda

bu proses təxminən 10 il davam etmişdir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə son qoyulmasından sonra yarımçıq qalan əlifba layihəsi Sovet dövründə yenidən gündəmə gətirildi. 1922-ci ildə əlifba sahəsində islahat üçün Səmədağa Ağamalıoğlunun rəhbərliyi altında xüsusi komissiya yaradılaraq ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz olunması üçün hazırlıq işləri başlanıldı. Komissiya köhnə ərəb əlifbasının çatışmazlıqlarını, yeni əlifbanın dəyişilməsinin səbəblərini, bu sahədə həyata keçiriləcək işləri hazırlamalı idi. Odur ki, Azərbaycanda bu proses fasilələrlə, ayrı-ayrı sahələr üzrə həyata keçirildi. Türkiyədə isə bu proses cəmi 3 aya tamamlandı. Əslində Türkiyə Cümhuriyyəti hökumətinə həm örnək, həm də cəsarət verən Sovet hökumətinin türk dilli ölkələr üçün ərəb hərfləri yerinə latın əlifbasını qəbul etməyə qərar verməsi idi(5, 276). Atatürk 9 avqust 1928-ci il Sarayburnu Parkında Yeni əlifbanın təqdimatı mərasimindəki nitqində əlifba islahatının əhəmiyyətinə belə açıqlama gətirirdi: "Yüzillərdən bəri başımızı dəmir çərçivə içərisinə salan, anlaşılmayan və anlaya bilmədiyimiz işarələrdən özümüzü xilas etmək məcburiyyətindəyik. Dilimizi mütləq anlamaq istəyirik. Bu yeni hərflərlə çox tez bir zamanda mükəmməl surətdə anlayacağıq. Mən buna əminəm; siz də əmin olun.

Vətəndaşlar türk hərflərini tez öyrənməlidirlər. Hər vətəndaşa, qadına, kişiyə, hambala, çəkməçiyə öyrədin. Bunu vətənsevərlik, milliyyətsevərlik vəzifəsi bilin. Bu vəzifəni həyata keçirərkən düşünün ki, bir xalqın, bir toplumun yüzdə onu, iyirmisi oxuma yazma bilir, yüzdə səksəni, doxsanı bilməzsə bu ayıbdır. Bundan insan olanların utanması lazımdır. Bu millət utanmaq üçün yaradılmış millət deyildir. Öyünmək üçün yaradılmış və tarixi fəxrlə dolu bir millətdir" (4, 164).

Qeyd edildiyi kimi, ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz olunması ilk günlərdən Azərbaycan cəmiyyətinin bəzi üzvləri arasında narazılıq yaradırdı. Bu Cümhuriyyət və Sovet dövründə də davam edirdi. Əvvəldən ərəb əlifbasının saxlanılması tərəfdarı olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və onun rəhbərlik etdiyi "Müsavat" partiyasının üzvləri bunun Sovetlərin bir ruslarşdırma siyasəti, xalqı kökündən ayırma prosesi olduğunu hesab edirdilər. M.Ə.Rəsulzadə öz fikrini "Çağdaş Azərbaycan tarixi" əsərində belə ifadə edirdi: "Mədəniyyətin ruslaşdırılması – bu, Azərbaycanın həqiqi bir faciəsidir. Sovetləşdirmənin ilk dövrlərində bu siyasət mədəniyyətin "formaca milli, məzmunca kommunist" olmasından bəhs edən bolşevik formulu ilə maskalanırdı. Sovet hökuməti əvvəlcə ərəb hərfləri ilə yazmağa icazə verirdi. Lakin sonra Sovet mədəniyyət xadimləri Azərbaycan ədəbiyyatını dayandığı öz mədəni və tarixi köklərindən qoparıb, onu və onunla bərabər xalqın mədəniyyətinin bütün sistemini yeni sovet yoluna salmaq istədilər. Başqa sözlə, onu öz zəminindən götürüb rus zəminə görürdülər"(2, 98). Eləcə də milli istiqlal hərəkatının görkəmli nümayəndəsi Mirzə Bala Məhəmmədzadə də özünün qeyd etdiyi kimi, ilk əvvəllər əlifba dəyişikliyinin qəti əleyhinə olsa da, Türkiyə Cümhuriyyətinin yeni

əlifbaya keçməsindən sonra - bizcə, Azərbaycanın tək başına ərəb əlifbasından latın sisteminə keçməsi və bütün Türk dünyası ilə tərki-əlaqə etməsi Azəri türklərinin milli varlığına böyük bir zərbə olacaqdır – deyə, fikirini əsaslandırırdı(6, 8).

Sovet hökuməti ilə eyni vaxtda Türkiyə Cümhuriyyətinin də ərəb əlifbasından imtina edərək latın əlifbasına keçməsi vəziyyəti dəyişmişdi. Belə ki, hər iki Türk dövləti artıq eyni əlifba ilə yazıb-oxuyacaq, bir-birlərini anlaya biləcək, eyni zamanda yeni əlifba azərbaycanlı əhalinin tam kommunistləşməsinin, bolşevikləşməsinin qarşısını alacaqdı. Əlifba islahatı yalnız M.B.Məhəmmədzadə tərəfindən deyil, "Müsavat" rəhbərliyi tərəfindən də müsbət qarşılandı. Belə ki, "Müsavat" Xalq firqəsinin Mərkəzi heyəti tərəfindən yerlərdə olan bütün müsavatçlara latın əlifbasının öyrənilməsi əmri verilmişdi(6, 10). Bu da onların hər iki türk dövlətinin eyni əlifba istifadə etməsinə necə önəm verdiyini sübut edirdi.

Türkiyənin də Azərbaycanla eyni vaxtda latın əlifbasını qəbul etməsi Sovet dövlətində normal qarşılanmadı. Onlar hər cür vasitə ilə Türkiyənin bu qərarını gözdən salmağa çalışaraq öz mətbuat orqanlarında bu prosesi istehzalı şəkildə təsvir edirdilər. Mirzə Bala Məhəmmədzadə məqaləsində bolşevik mətbuatının bu məsələyə münasibətinə də toxunmuşdur. Mirzə Balanın "Odlu Yurt" məcmuəsində nəşr olunan "Yeni türk alfabesi və bolşevik matbuatı" adlı məqaləsi türk dilindən tərcümədə təqdim edilir.

Yeni türk əlifbası və bolşevik mətbuatı

6 il bundan əvvəl Azərbaycanda latın əlifbasının qəbulu məsələsi müzakirə edilərkən Azəri millətçilərinin nə üçün müxalifətə keçdiklərini vaxtilə "Azəri türk" məcmuəsinin 18-ci sayında yazmışdıq.

Bizcə Azərbaycanın tək başına ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçməsi və bütün türk dünyası ilə əlaqəni kəsməsi Azəri türklərinin milli varlığına böyük bir zərbə olacaqdı.

Türkiyənin ərəb əlifbasında qalması və Azərbaycanda yeni əlifbanı tətbiq edənlərin milli hars və milli mədəniyyət düşməni bolşeviklərdən ibarət olması Azərbaycanda bütün türkçü və millətpərvər ünsürləri latın əlifbasının əleyhdarı etmişdi.

Azərbaycan-Sovet şəraiti içərisində latın əlifbası yeni, kosmopolit, kommunist və bolşevik hars və mədəniyyətinin yaradıcısı olduğu halda ərəb əlifbası milli hars və xüsusiyyəti ortadan qaldıran latına qarşı Azəri türkünün milli ədəbiyyatını, milli tarix və ənənələrini mühafizə və inkişaf etdirirdi. Xüsusilə, Moskvadan ruh və ilham alan Bakı bolşeviklərinin milli Azəri-türk hars və ədəbiyyatı yerinə yeni nəsilə təqdim etməyə başladıqları "qızıl proletar hars və ədəbiyyatı" latın əlifbası ilə ikən, millətpərvər Türkiyədən ilham alan azəri millətpərvərləri Türkiyənin hələ ərəb əlifbasında davam etdiyini görürdülər.

Türkiyənin ərəb əlifbasından imtina edərək latın əsasından yeni bir əlifba qəbul etməsi məsələnin şəklini büsbütün dəyişdi. Və bu tarixi hadisə hər kəsdən çox azəriləri sevindirmiş oldu. Çünki bolşeviklər daha 1928-ci ilin iyul ayında ərəb hərflərini tamamilə ləğv etməyi qərara almış, məktəblərdə, mətbuatda, dövlət müəssisələrində latın əlifbasına keçməyi qərara almışdılar. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycanda milli hars, milli həyat və milli türk mövcudiyyəti böyük bir təhlükəyə düşəcəkdi; çünki ərəb hərflərini artıq bilməyən yeni nəsil sırf kommunizm, bolşevizm və marksizmdən bəhs edən bir nəşriyyat ilə böyüdüləcəkdi. İndi isə vəziyyət tamamilə başqa oldu. Türkiyədə latın əsasından alınmış yeni türk əlifbası ilə yeni bir türk harsı, milli türk ədəbiyyat və mədəniyyəti canlanmaqdadır. Yeni azəri əlifbasını bilən gənclərin çox asanlıqla oxuya biləcəkləri bu yeni türk əlifbası Azərbaycanda öldürülmək istənilən milli türk varlığını, türk hars və ədəbiyyatını davam etdirəcək, milli türk ruh və duyğularının Azərbaycanda ölməməsinə, əksinə qüvvətlənməsinə, bununla da ənənəvi azəri istiqlal mücadiləsinin nəsildən nəsilə keçməsinə vasitə olacaqdır.

Azəri millətçiləri Azərbaycan əlifbası ilə də milli nəşriyyata malik ola bilər və bu vasitə ilə məmləkət daxilində "qızıl proletar harsına" qarşı milli bir hars və ədəbiyyatı eyni çap üsulu ilə davam etdirə bilərdilər. Lakin bu hərəkət türk harsı vəhdətini məqsəd edən bizə görə hars sahəsində seperatizmi dəstəkləmək olardı.

Türkiyədə tətbiq olunan yeni əlifba müştərək və yeganə türk yazısıdır. Bunu hər bir azəri çətinlik çəkmədən oxuya biləcəkdir. Eyni zamanda bu yazı cümhuriyyət və inqilab Türkiyəsindən Azərbaycana, kommunizmə, sovetizmə, istila və istibdada qarşı qoymaq üçün - türkçülük, millətçilik, hürriyyət, istiqlal və demokratiya fikirlərini götürəcəkdir.

Bunu nəzərə alaraq, biz bolşeviklərin Türkiyədəki inqilabdan məmnun olmayacaqlarını təxmin etmişdik. Poçt vasitəsi ilə aldığımız son bolşevik qəzetləri təxminimizdə nə qədər haqlı olduğumuzu göstərməkdədir.

Azərbaycan kommunist firqəsi orqanı olan rusca "Bakinski raboçi" qəzetinin 1 yanvar 1929-cu il tarixli nüsxəsi bu mövzuda yazılmış yazılarla doludur. "Bakinski raboçi" deyir ki:

"Dekabrın 1-dən etibarən Türkiyədə latın əlifbasına keçilmişdir. Bunu zabitə üsulu ilə tətbiq etmişlər. Avqustda müzakirə etdilər, sentyabrda qərar verdilər, dekabrdan da bütün qəzetlər yeni əlifba ilə çıxmağa başladı."

Qəzet türk xalqının bu inqilaba qətiyyən hazır olmadığını, Türkiyədə xalqın əcnəbilərin yardımına müraciət edərək küçələrin ünvanlarını oxuduqlarını, poçt məntəqələrində əcnəblərə məktub ünvanı yazdıranların sayının gündən günə artmaqda olduğunu istehza ilə qeyd etdikdən sonra əlavə edir ki:

"Təşəbbüskarlardan ötəri bunun heç əhəmiyyəti yoxdur. Yalnız Türkiyənin bu məsələdə yeganə və birinci olduğunu nümayiş etdirmək və təcili olaraq

"mədəniyyətə" qovuşmaq lazımdır."

Türkiyənin "birinci və yeganə olmadığını" sübut etməyə çalışdıqdan sonra qəzet mədəniyyətin Türkiyədə necə anlaşıldığını da özünəməxsus şəkildə göstərmək üçün "Cümhuriyyət" qəzetini, gözəllik müsabiqəsi haqqındakı yazı və fotolarını istehzalı yazılarla bərabər dərc etmişdir.

"İstanbul təranələri" adlı bir məqalədə isə düşmənçilik və həyasızlığın hüdudu tamamilə aşılmaqdadır. Burada Z.Ş. Zakirov adlı birisi türklərin barbar və vəhşi ordu halında şərqdən gələrək qərbə viranedici bir axın şəklində "necə gəldikləri", "bu ordunun ayaqları altında insanların, sarayların, məbəd və şəhərlərin, zavallı kəndlilərin necə məhv olduqları" təsvir edilməkdədir. Zakirov rusca olaraq ruslar üçün yazmış olduğu bu yazısında Türkiyə sultanlarının bu "barbarca keçmişi" necə idealizə edərək, bir türk romantizmi yaratdıqları və "bütün cahan türklərini necə birləşdirmək istədiklərini"qeyd etdikdən sonra deyir ki:

"Proletar Bakıda meydana gələn böyük mədəni inqilabı hərəkat Rusiyada yaşayan bütün türk-tatar xalqlarını hərəkətə gətirdi. Bu hərəkat yalnız islamiyyətin çürük təməlini deyil, romantik sultan nəğmələrini də qorxutmağa başladı.

Bundan çox narahat olan Ankaralı general təcili olaraq türk yazısını latıncaya çevirməyə başladı. Kamalçıların pantürkist nəğmələri bundan sonra latın hərfləri ilə yazılacaqdır. Lakin bu nəğmələr proletar sinfinə xoş görünməyəcəkdir. Çünki onda sultan əllərinin qanlı nişanəsi vardır...." (Bak.rab. 1yanvar. 1929)

Bu sözlər üzərinə heç bir şey əlavə etməyəcəyik. Kommunist firqəsinin rəsmi naşirinin düşüncəsi ilə çap olunan bir qəzetdə müxalif imzalarla yazılmış olan bu əsəbi məqalələr bolşeviklərin Türkiyədə qəbul olunan əlifbanı necə qarşıladıqlarını açıqcasına göstərən canlı dəlillərdir.

Bu eyni zamanda ta ibtidadan bəri Azərbaycan millətçilərinin mövqelərindəki cəhətləri də izah edir. Azərbaycan istiqlalının əlamdarı "Müsavat"firqəsinin bütün üzvlərinə Türkiyədə qəbul olunan əlifbanı müştərək türk əlifbası kimi öyrənməyə məcbur olduqlarını əmr edən qərarından sonra Azərbaycan bolşeviklərinin keçirəcəkləri əsəbiyyət təsəvvür olunsun.

Mirzə Bala

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. 2 cilddə, I cild. Bakı, 2005.
2. Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1991.
3. Tahirli A. Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991). Bakı, 2005.
4. Atatürk –hayatı və devrimləri / Nurettin Can Gülekli. İstanbul, 1985.
5. Lewis B. Modern Türkiyenin doğuşu. Ankara, 1991.

6. Mirza Bala. Yeni türk alfabesi ve bolşevik matbuatı / Odlu Yurt, Yıl 1, sayı 1, İstanbul, 1929.
7. Türk dilinin tarihi akışı içinde Atatürk ve dil devrimi. Ankara, 1963.
8. С.Агамали-оглу. Неотложные культурные нужды тюрко-татарских народов. Бакуб издание Комитета Нового Тюрского Алфавита, 1925. 88 стр.

Ilaha Khantamirova
In the track of an article of Mirza Bala Mahammadzada

Summary

Key words: *M.B.Mahammadzada, emigration, alphabet reform, Azerbaijan, Turkey, article*

The article was dedicated to Mirza Bala Mahammadzada, representative of Azerbaijan emigration press. M.B.Mahammadzada continued his political activity in emigration and his articles were published in different foreign press. His article named "New turkish alphabet and bolshevik press" published in "Odlu Yurt" magazine in 1929 has beed translated and attached to the article. The replace process of arabic alphabet in latin, the attitude of members "Musavat" party, especially M.A.Rasulzada to the reform, and describtion this topic in bolshevik press in 1920s has been researched here.

Илаха Хантамирова
По следу одной из статьи Мирзы Балы Мамедзаде

Резюме

Ключевые слова: М.Б. Мамедзаде, эмиграция, реформа алфавита, Азербайджан, Турция, статья

Статья посвящена представителю азербайджанской эмигрантской печати Мирзе Бала Мамедзаде. После потери Азербайджаном своей независимости, Мамедзаде продолжил политическую деятельность, выступая со статьями на страницах различных зарубежных изданий. Его статья «Большевистская печать и новый тюркский алфавит» вошла в сборник «Одлу Юрт», изданный в Турции в 1929 году. В статье исследуется переход от арабского алфавита на латинский в Азербайджне и Турции в 20-х гг XX века, отражение данного процесса в большевистской печати, реакция на это возглавляемой МЭ Расулзаде партии Мусават

Санубар Касимова

Гербы трех Азербайджанских республик

Ключевые слова: *герб, пролетарий, государство, Азербайджанская республика, серп и молот, дубовая ветвь, звезда*

UOT 926.6

Герб – один из важнейших элементов атрибутики. Дефиниция герба сводится к основному его признаку – эмблематики изображений, утверждаемых государственной властью в соответствии с правилами геральдики. Слово «герб» происходит от немецкого слова «эрбе», что значит наследство. Наука геральдика основывается на общей системе соответствий законам, которая веками формировалась у народов мира, а также на своеобразных национально-исторических традициях. Это значит, что символы, отображенные на любом гербе, имеют определенное общее соответствие законам, прочную внутреннюю систему и в то же время эти символы тем или иным образом отражают исторические, политические, идеологические, национально-нравственные, религиозные и мистические взгляды народа, нации, государства, которые они символизируют. (6, с. 292)

Государственный герб утверждается конституцией или специальным законом, часто является составной частью государственного флага, а также изображается на денежных знаках, печатях, официальных документах.

После свержения царской и установления советской власти, порабощенные народы бывшей Российской империи получили шанс восстановить свою государственность. 28 мая 1918 года была провозглашена первая на Востоке демократическая республика – Азербайджан Джумхурииети –

Рис. 1. ФМВИД. Инв. № 200

Рис. 2. ФМВИД. Инв. № 229

Азербайджанская Республика (2, с. 3). За короткий период своего существования молодая республика добилась многого. Был создан парламент, утвержден государственный флаг, установлены государственные границы, а также другие деяния в области образования, военного строительства, экономики. Упрочение основ государственности осуществлялось одновременно с принятием важнейших решений в области экономики и финансов, непосредственно связанных с денежно-эмиссионной политикой. Бумажные деньги и государственные ценные бумаги представляют собою, один из основных атрибутов государственной власти (4, с. 92). Выпуск бумажных денег Азербайджанской Республикой означал восстановление денежного хозяйства Азербайджана прерванных после аннексии царской Россией.

Появление республиканских бумажно-денежных знаков, берет свое начало с мелких разменных бумажных денег достоинством в 5, 15 и 50 копеек и крупные номиналы в 1, 3, 5, 10 и 25 рублей Бакинской городской управы. Позже были изготовлены и выпущены в обращение новые бумажные деньги Бакинского городского хозяйства 10, 25, 50 рублей. Эмиссии этих бумажных денег, продолжали циркулировать среди населения в течении всего 1918-го и частично 1919 года. В Национальном Музее Истории Азербайджана в фонде Материалов Вспомогательных Исторических Дисциплин (МВИД) хранятся бумажно-денежные знаки и ценные бумаги Азербайджанской Демократической Республики.

На всех купюрах Бакинской городской управы и Бакинского городского хозяйства, а также на ценных бумагах (1, с. 103) был изображен герб города Баку (герб Бакинской губернии 1883 г. без Александровской ленты) из-за отсутствия неутвержденного государственного герба в данное время. На щите изображены языки пламени, означающие древний символ страны огней, а также богатство недр нефти. По бокам которого расположены ветки дуба соединенные под шитом (с разновидностью орнаментального узора, с желудями и без них), что символизирует силу и долгую жизнь. Вверху на щите городская золотая корона с тремя зубцами (указывающая на

Рис.3. ФМВИД. Инв. № 223

древность города и его происхождение от крепости). Некоторые варианты купюр представлены в статье (Рис. 1, 2, 3, 4, 5, 6.) 23-го марта 1919-го года в газете «Азербайджан» был объявлен конкурс на составление проектов Государственного герба и печати Азербайджанской республики. За наилучший проект была установлена премия: за герб в1000 рублей. Срок предоставления проекта был установлен до 20 апреля; организация и контроль над исполнением были поручены Министерству Почты и Телеграфа. К сожалению, этот конкурс оказался неудачным и соответствующий проект герба не был принят.

Рис. 4. ФМВИД. Инв. № 195

30-го января 1920-м году Совет Министров Азербайджанской Демократической Республики вновь принял постановление «О подготовке проектов военных орденов, национального гимна, герба и печати». В первом пункте постановления объявление конкурса на представление проектов орденов было поручено военному министерству, основным заданием которого должен был служить символ независимости Азербайджана. Во втором пункте постановления объявление конкурса на представление проектов национального гимна, государственного герба и печати было поручено министру народного просвещения. В феврале 1920-го года Министерство Народного Просвещения объявило конкурс на создание проектов текста Национального гимна, а также изображение государственного герба и печати в русском варианте газеты «Азербайджан» (газета «Азербайджан» выходила на азербайджанском и русском языках) от 19 февраля 1920 года. За самое лучшее изображение герба была установлена премия в 2500 рублей. Проекты должны были представляться министерству народного просвещения, а утверждение государственного герба намечалось ко второй годовщине Национальной Независимости - 28 мая 1920- го года (5, с. 399). Один из проектов лег в основу современного герба: на круглом, восточном геральдическом щите три концентрические окружности: синяя - символизирующая тюркские корни народа на которых помещены заклепки, красная - современность, зеленая – ислам,. Поверх окружностей изображена восьмиугольная

Рис. 6. ФМВИД. Инв. № 207

звезда- символ райской сферы, а также восемь ветвей тюркского народа, в середине которой языки пламени - символ богатства недр нефти, снизу щит обрамлен колосьями пшеницы и веткой дуба с желудями символизирующие древность страны, богатства и плодородие, перевязанными лентой цветов национального флага. (Рис. 7.)

К сожалению, советское вторжение и падение Азербайджанской Демократической Республики 27 апреля 1920-го года не позволили правительству утвердить герб. В итоге этот общенациональный вопрос государственной важности не был претворен в жизнь.

Вторая азербайджанская республика – Азербайджанская Советская Социалистическая Республика. В первые годы своего существования (1920-1922) пользовалась относительным суверенитетом и располагала всеми атрибутами, в том числе и гербом. Герб АзССР должен был олицетворять союз рабочих и крестьян имея интернациональный девиз.

19-го мая 1921 года был утвержден ранний государственный герб Азербайджанской ССР, который состоял из золотистого серпа и молота с пятиконечной звездой, внутри красного полумесяца, окруженного венцом из золотых колосьев, над которыми (на красной ленте) надпись на азербайджанском (арабской графикой) и русском языках: « زنشلاکا رقف نوتب ناهج »; «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» без упоминания, в отличие от других республик (РСФСР, УССР, БССР), названия Республики. (Рис.8)

Второй герб Азербайджанской ССР был утвержден на I съезде Закавказской Советской Федеративной Социалистической Республик (ЗСФСР) с упоминанием имен трех закавказских республик. Вхождение Азербайджанской ССР в состав ЗСФСР в декабре 1922 г. означало потерю независимости и включение Азербайджанской ССР в СССР (30-31 декабрь 1922 г.) (3, с. 21).

Герб ЗСФСР состоял из изображения на фоне черного горного хребта, в лучах восходящего из-за гор солнца золотых серпа и молота, помещенных крест-

Рис. 7

накрест рукоятками книзу, и пятиконечной красной звезды над ними. В нижней части герба, у подножия горного хребта с выдающимися тремя вершинами, были изображены: справа – нефтяные вышки, слева фабрика с дымящимися трубами, в центре – виноградная лоза, хлопок, рис, кукуруза и пшеничные колосья. Всё изображение окружала красная лента, на которой на армянском, русском, грузинском и азербайджанском (арабской графикой) языках было написано «ЗСФСР». Внизу герба, между концами ленты, располагался девиз «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» на русском языке.

Рис. 8. Герб АзССР 1921 года

26 марта 1927 года при принятии новой конституции Азербайджанской ССР был утвержден проект нового третьего герба с изображением: на фоне восходящих лучей солнца- полумесяц, серп и молот внутри которых пятиконечная звезда, окруженными венцом из колосьев и с надписями: сверху на азербайджанском языке (латинской графикой)– «Azərbaycan İçtimayı Şuralar Cümhuriyyəti» («Азербайджанская Социалистическая Советская Республика»), внизу – «Bütün dünya prolitarları birləşiniz!» («Пролетарии всех стран, соединяйтесь!»). (Рис. 10)

14 февраля 1931 года, на VII всеазербайджанском съезде Советов принял новую Конституцию Азербайджанской ССР и утвердил проект четвертого герба, резко отличающегося по своему содержанию и оформлению от предыдущих, рисунок которого был создан художником-графиком Бенедиктом Рафаиловичем Телингатером (псевдоним – Бено, 1876-1960). Государственный герб Азербайджанской Социалистической Советской Республики состоял из изображений на светло-красном фоне, окаймленном белым кругом, в лучах восходящего солнца, в середине герба - серп и молот, (помещенные крест на крест рукоятками к низу), над ними полумесяц с пятиконечной звездой, окруженные

Рис. 9. Герб ЗСФСР 1922 года

Рис.10. Герб АзССР 1927 года

венцом из колосьев (золотистого цвета). В венце с обеих сторон колосья пшеницы. В нижней части герба на фоне восходящего солнца изображены в три цвета: чёрный, белый и серый, с левой стороны нефтяной промысел - семь буровых вышек и два керосиновых бака; с правой стороны - у подножия гор с остроконечными вершинами - трактор, управляемый трактористом. Венок обвит лентой красного (алого) цвета в три перехвата: верхние перехваты соединяются лентой, проходящей через середину герба поверх серпа и молота, с надписью на ней латинизированным алфавитом на азербайджанском языке: “Azərbaycan İçtimayı Şuralar Cümhuriyyəti” (Азербайджанская Социалистическая Советская Республика). На нижнем перехвате, общим для обеих сторон герба, надпись- “Bütün dünya prolitarları birləşiniz!” (Пролетарии всех стран, соединяйтесь). (Рис. 11)

Ещё раз были внесены изменения по статье 151 новой Конституции (Основного Закона) Азербайджанской ССР, принятой Чрезвычайным IX, все азербайджанским съездом Советов, 14 марта 1937 года, было установлено описание нового государственного герба Азербайджанской ССР.

Государственный герб Азербайджанской Советской Социалистической Республики представляет собой изображение серпа и молота, нефтяной вышки на фоне восходящего солнца, обрамленных венцом из хлопка и колосьев, в верхней части герба - пятиконечная звезда. На ленте под звездой надпись на азербайджанском (кириллицей) и русском языках: «Азербайчан Совет Сосялист Республикасы», «Азербайджанская СоветскаяСоциалистическаяРеспублика», «Бүтүн Өлкәләрин Пролетарлары Бирләшин!» «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!».(Рис. 12) Герб отражал главные особенности хозяйственной специализации: нефтедобыча (нефтяная вышка на фоне восходящего солнца),

хлопководство (белые коробочки хлопчатника) и плодородие (колосья пшеницы).

5 мая 1956 года Указом Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР было утверждено Положение о Государственном гербе Азербайджанской Советской Социалистической Республики, которым было установлено уточненное изображение, включающее светло-красный круг, на фоне которого изображены элементы герба (в конституционном описании упоминание об этом фоне отсутствовало).

Рис. 12. Герб АзССР 1937 года

21 апреля 1978 года была принята новая Конституция (Основной Закон) Азербайджанской ССР, описание государственного герба в которой осталось без изменений, но в графическом приложении к «Положению о Государственном гербе Азербайджанской Советской Социалистической Республики» в рисунке государственного герба солнечные лучи были изображены несколько реже, а оттенок розового круга – более светлый, чем на рисунке в Положении 1956 года. Герб АзССР действовал до 1991-го года.

Формирование третьей Азербайджанской Республики и возрождение после семидесятилетнего перерыва азербайджанской национальной государственности, как известно проходила в условиях тяжелейшего внутреннего социально-политического и хозяйственно-экономического состояния при продолжающейся внешней интервенции. Главные атрибуты государственной власти Азербайджанской Республики (флаг, герб и гимн), заимствованные у первой Азербайджанской Республики – Азербайджан Джумхурийети, помимо своей «наследственности», выделяются не только своим национальным колоритом, но и исключительной содержательностью и лаконизмом (7,с. 23).

Рис. 13. Герб Азерб. Респуб. 1993 года

17 ноября 1990 года Верховный Меджлис Нахчыванской АР, обсудив вопрос о Государственном гербе,

ходатайствовал перед Верховным Советом Азербайджанской ССР об объявлении нового конкурса для изготовления Государственного герба Азербайджана.

Конкурс был объявлен 5 февраля 1991 года решением Верховного Совета Азербайджанской Республики. В течение 1991-1992 годов на конкурсе были представлены десятки проектов нового Государственного герба, на обсуждение были вынесены также предложения о принятии одного из проектов, изготовленных в 1919-1920 гг. Верховный Совет Азербайджанской Республики 19 января 1993 года принял Конституционный Закон, согласно которому с некоторыми изменениями был утвержден проект Государственного герба, изготовленного в 1919-1920 гг.

Государственный герб Азербайджанской Ренспублики представляет собой изображение восточного (круглого) щита с золотым окаймлением, окрашенный в виде концентрических окружностей в голубой, красный и зеленый цвета; поверх которого наложена серебряная восьмиконечная звезда, тонко окаймленная золотом, в центре которой красные языки пламени. На синей полосе между лучей звезды помещены золотые заклепки. В нижней части герб обрамляют зеленая дубовая ветвь с желудями и золотые пшеничные колосья. (Рис. 13)

В центре герба изображены языки пламени, которые символизируют «Страну Огней», как еще называют Азербайджан. Еще во времена Российской империи на гербе Бакинской губернии изображались три языка пламени - символ богатства недр нефтью (факелы попутного нефтяного газа известны здесь с древности). Огонь косвенно напоминает также о том, что на территории Азербайджана жили и огнепоклонники-зороастрийцы. Огонь на гербе также воспринимают как символ надежд на лучшее будущее. Цвета, использованные в оформлении герба совпадают с цветами государственном флага Азербайджана. Три цвета являются символами: синий - тюркской национальной культуры, красный - современной европейской демократии, зелёный - исламской цивилизации.

Восьмиконечная звезда символизирует райскую сферу, а также восемь ветвей тюркского народа. Снизу герб обрамлен дубовыми листьями и колосьями пшеницы. Ветви дуба символизируют древность страны; колосья - богатство и плодородие азербайджанской земли.

Изображение Государственного герба Азербайджанской Республики прикрепляется :

- в резиденции и служебном кабинете Президента Азербайджанской Республики;
- на здании парламента, в зале заседаний и служебном кабинете

председателя парламента Азербайджанской Республики;

- на зданиях всех судов, военных трибуналов, в залах судебных заседаний, в служебном кабинете председателей Конституционного Суда, Верховного Суда Азербайджанской

Республики;

- в случаях, предусмотренных законодательством Азербайджанской Республики, на зданиях государственных органов;

- на зданиях дипломатических и торговых представительств консульских учреждений Азербайджанской Республики.

13 марта 1998 году в распоряжении общенационального лидера Азербайджанской Республики Гейдара Алиева «Об усилении работы по пропаганде государственных атрибутов Азербайджанской Республики» говорилось:

«Флаг, Гимн и Герб Азербайджанской Республики являются священными символами, олицетворяющими независимость Азербайджанского государства. Воспитание наших граждан, в частности нашей молодежи в духе глубокого почитания государственных атрибутов непосредственно служит делу укрепления духа патриотизма в обществе».

Список использованной литературы:

1. S.Qasımova, R. Əhmədov Azərbaycan Cumhuriyyətinin dövlət realiyaları haqqında// Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. 2003, B.: Elm, 2003, s 350.
2. S.Qasımova, R. Əhmədov. Azərbycanda kağız pul nişanları və qiymətli kağızlar.// Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Bakı. 2013. s 96.
3. R. Əhmədov. Həm azadsan həm bəhtiyar.// Təşviqatçi. Azərbaycan KP MK-nın jurnalı. İyun 1983. №12. s 39.
4. А.И.Малышев, В.И.Таранков, И.Н.Смиренный, Бумажные денежные знаки России и СССР. Москва 1991. с 492.
5. Законодательные акты (Сборник документов).//Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Б.: 1998, с. 399.
6. Наумов О.Н. Понятие «герб» в отечественной историографии // Одиннадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. М.: 2003, с. 305.
7. С.Касимова. Атрибутика Азербайджанской Государственности как исторический источник (по материалам МИА)// Автореферат диссертации на соискание ученной степени кандидата исторических наук. Баку. 2007. с 26.

Sənubar Qasımova

Üç Azərbaycan respublikalarının herbləri

Xülasə

Açar sözlər: *gerb, proletar, dövlət, Azərbaycan respublikası, oraq və çəkic, palıd budağı, ulduz.*

Məqalədə üç Azərbaycan respublikalarının (Azərbaycan Demokratik Respublikası, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası və Azərbaycan Respublikası) herblərinin tarixi və təsviri verilir. Atributikanın ən əsəs elementlərindən biri herbdir. Herb sözü Alman dilində (erbe) irs demektir. Dövlət Herbi Azərbaycan Demokratik Respublikasınım milli istiqlaliyyətinin ikinci il dönümünə təsdiq olunmalı idi (28 may 1920-ci il). Dövlət Herbi təsdiq olunmadığı üçün, bütün kağız pulların və qiymətli kağızların üzərində (1883-cü ildə təsdiq olunmuş Aleksandrın lenti olmayan) Bakının herbi təsvir olundu.

Azerb. SSR herbləri bir neçə dəfə dəyişikliklərə məruz qaldı. Sonuncu herb 1937-cı ildə təsdiq olunmuşdur və 1991-cı ilə qədər qüvvədə qaldı.

Azərbaycan Respublikasının herbi 1993-cü il 19 noyabrda Dövlət Herbinnin 1919-1920-ci illər layihəsi üzərində cuzi dəyişikliklərlə təsdiq olunmuşdur.

Sanubar Gasimova

National Emblem of three Azerbaijan Republic

Summary

Key words: *national emblem, proletarian, state, Azerbaijan republic, sickle and hammer, oak leaves, star*

National emblem is one of the most important attributes. This article deals with the history and description of three Azerbaijan flags. Adoption of the State National Emblem of Azerbaijan Republic was planned for the second anniversary (on 28 May, 1920). Therefore, on the banknotes and other documents was depicted the emblem of Baku city (approved in 1883, without Alexandrovsky's ribbon). The national emblem of Azerbaijan Soviet Socialist Republic has been changed many times. The final version was adopted in 1937, that remained in full force until 1991. Azerbaijan republic adopted the national emblem on 19 November, in 1993 under the project of the State national emblem in 1919-1920s.

Зарифа Дулаева

Воспоминания ветерана югославского движения сопротивления

Ключевые слова: *Движение Сопротивления, Югославия, Рза Оруджев, Мехти Гусейнзаде*

UOT 94 (479.24)

«В историю европейского движения Сопротивления внесли свой вклад и славные сыны Азербайджана»
Гейдар Алиев

На политической карте мира нет уже Социалистической Федеративной Республики Югославия, нет государства с аббревиатурой СССР, но история не подвластна забвению, в истории ничего не устаревает, общее героическое прошлое хранит память и свидетельства содружества этих стран на полях сражений Второй мировой войны.

Развязав в 1939 г. войну, гитлеровская Германия стремительным маршем своих армий оккупировала, захватила, поработила практически всю Европу. Агрессия «третьего рейха» вызвала массовый протест народов европейских стран, принимая различные формы сопротивления.

В движение Сопротивления, охватившего всю Европу и ставшего органической частью антифашисткой борьбы, включались мужчины и женщины всех социальных слоев и национальностей, всех вероисповеданий и возрастов.

Термин «Сопротивление» официально был признан значительно позже на международной конференции, состоявшейся в 1961г., в Милане, где под этим термином было предложено подразумевать «все формы и все средства борьбы» – от выражения протеста до партизанской борьбы.

6 апреля 1941 г. эта же участь быть оккупированной постигла и Югославию. И уже летом 1941 г. на большей части территории Югославии патриотически настроенная часть населения ушла в горы, чтобы оказать сопротивление фашистским захватчикам и с оружием в руках отстаивать независимость

своей Родины. К концу 1941 г. в партизанских отрядах под девизом «Смерть фашизму, свобода народу!» сражалось более 70 тыс. югославов.

Югославия стала одним из наиболее активных очагов европейского «сопротивления», по-настоящему серьезным противником оккупантов.

Признанием силы югославского сопротивления служит и запись в личном дневнике главнокомандующего армии на Балканах, фельдмаршала фон Вейш: «Теперь приходится говорить не о «партизанах»- под руководством Тито сформировалась мощная большевистская армия, и с каждым днем она набирает силу…..

Бессилие хорватского правительства (во главе с Павличем) таит в себе все большую опасность. Если противник захватит Далмацию и Албанию, можно ожидать, что коммунисты поднимут там всеобщее восстание». (1)

Югославское сопротивление, носившее массовый характер, отличалось своим интернациональным характером. В легендарных отрядах югославских партизан сражались и славные сыны азербайджанского народа. У каждого из них была своя сложная судьба: кто- то бежал из плена, кому-то посчастливилось преодолеть колючую проволоку концентрационного лагеря. Были и те, кто, пересмотрев свои взгляды, решался из легионеров перейти на сторону врагов фашизма. При несхожести судеб, наши соотечественники активно участвовали в рядах югославского сопротивления. В тяжелейших условиях борьбы с фашизмом за линией фронта они проявляли примеры героизма, самоотверженной борьбы, чудеса храбрости и отваги.

Рза Халыг оглы Оруджев-участник движения сопротивления в Югославии (ФДИ, инв. № 2982)

Символом борьбы азербайджанцев в рядах югославского движения стал Герой Советского Союза, легендарный «Михайло»- Мехти Гусейнзаде, память которого свято чтут в нашей стране. Известны заслуги Д.Акимова-Хакемли, К.Искендерова,Д.Кулиева,И.Байрамова,но,сколько имен и боевых дел наших соотечественников еще ждут своего исследователя...

В год 45-летия великой Победы, в уже далеком 80-м году, судьба подарила автору этих строк встречу с Рзой Халыг оглу Оруджевым. Это была первая личной встреча с партизаном югославского Сопротивления. Меня поразили сдержанность и личная скромность Рзы Оруджева. В его воспоминаниях почти отсутствовали рассказы о его личном участии в боевых операциях, о пути к партизанам, о возвращении на родину. Видимо, боль и

горечь от встречи с «фильтром» Гулага на долгие годы омрачили память и этим объяснялась скупая сдержанность Рзы Оруджева и моя нерешимость задавать вопросы о его пути к партизанам, боязнь коснуться «болевых точек» его памяти.

Телепередача из залов музея «По страницам истории». Слева 3-й Р.Оруджев (фото из личного архива)

Имя Р.Оруджева до нашей встречи с ним не упоминалось ни в исторических исследованиях, ни в газетных публикациях. Полагаю, что именно Музей истории Азербайджана первым заинтересовался им как участником европейского Сопротивления и Рза Халыгович оттаял, раскрылся. Он с удовольствием принял наше предложение участвовать в телепередаче из залов музея, которая велась под общим названием «По страницам истории».

Передача, посвященная участию наших соотечественников в европейском Движении Сопротивления, в которой Рза Халыгович встретился с приглашенными студентами-пятикурсниками исторического факультета АГУ, вылилась в большой и интересный разговор - воспоминание. Живое общение двух поколений вернуло Рзу Оруджева в его боевую молодость, а студентам открыло еще одну страницу в героической истории их народа. Рза Оруджев поразительно легко расставался с ценными фотографиями и документами, передав их в дар музею.

PREDSEDNIK
SOCIJALISTIČKE FEDERATIVNE REPUBLIKE
JUGOSLAVIJE
JOSIP BROZ TITO
POVODOM DVADESETOGODIŠNJICE POBEDE
ANTIFAŠISTIČKE KOALICIJE
ZA UČEŠĆE U OSLOBODILAČKOM RATU
NARODA JUGOSLAVIJE
I DOPRINOS ZAJEDNIČKOJ POBEDI NAD
FAŠIZMOM ZA ZBLIŽAVANJE I PRIJATELJSTVO
MEĐU NARODIMA
DODELJUJE RATNOM DRUGU
Оруджев Рза Халыгович
SPOMEN MEDALJU
U ZNAK PRIZNANJA I ZAHVALNOSTI
U BEOGRADU,
PREDSEDNIK REPUBLIKE

Грамота, выданная Р.Оруджеву за участие в освободительной борьбе народов Югославии (ФДИ, инв. № 2992)

Коллекция Р.Оруджева содержит несколько фотографий, грамоту и книгу, но каждый документ рождал воспоминания ветерана, которые в литературной обработке и стали, кажется, первой публикацией еще об одном азербайджанском участнике югославского Сопротивления.

В коллекции материалов Рзы Халыг оглу Оруджева –особое внимание привлекает грамота с факсимиле Председателя Социалистической Федеративной Республики Югославии Иосипа Броз Тито. Югославское правительство и ветераны войны, готовясь торжественно отметить юбилейную дату – 20-летие победы над фашисткой коалицией, разыскали тех, кто участвовал в освободительной борьбе народов Югославии. В грамоте так и сказано: «награждаем боевого друга Оруджева Рза Халыг

оглу».

Известный английский историк Алан Буллок дал, довольно интересную характеристику Иосипа Броза Тито времён движения Сопротивления: «Тито, – пишет он, – имел удивительную особенность: ему удавалось успешно выступать как против Гитлера, так и против Сталина, а Черчилля, Рузвельта и Трумэна он держал на почтительном расстоянии, пока устанавливал в своей стране местный коммунистический режим. Со своими соратниками – ядро составляли 300 коммунистов – ветеранов гражданской войны в Испании, он приступил к организации сопротивления, как только немцы вторглись на территорию Советского Союза. Между 1941 и 1943 годами немцы предприняли не менее четырёх наступлений на партизан, и загнали их в горы. Но, несмотря на тяжёлые потери и жестокие репрессии, обрушившиеся на югославские деревни, партизаны не отказались от борьбы. Поражение итальянцев изменило положение партизан. Они захватили большое количество оружия, что позволило им набрать и вооружить двухсоттысячную армию, и выдержать пятое наступление, организованное немцами против них…и, в конце концов, освободили свою страну и до прихода Красной Армии создали правительство, в котором преобладали коммунисты».(2) Столь большая цитата позволительна потому, что содержит исторические факты борьбы югославского движения Сопротивления.

С позиции наших сегодняшних знаний фигура Иосипа Броз Тито, безусловно, неоднозначна. Но история не терпит ни сослагательного наклонения, ни обвинительных приговоров на основе современного знания. Для Рзы Оруджева с его именем была связана народно-освободительная борьба против фашизма в Югославии. Слова, с которыми Броз Тито в день нападения гитлеровских полчищ на СССР обратился к народам своей страны, были созвучны его личным убеждениям: «Наступил роковой момент! Началась решающая битва против самых заядлых врагов рабочего класса, битва, которую фашистские преступники начали вероломным нападением на Советский Союз, надежду, опору трудящихся всего мира. Пролетарии всех народов Югославии, по своим местам!».

«Своим местом» для народов Югославии стали ряды народно-освободительной армии и партизанских соединений. В борьбе с фашизмом в годы второй мировой войны Югославия понесла гораздо большие людские потери в процентном отношении (10,9), чем любая европейская страна, кроме Польши.

…Удивительное преображение. Казалось, помолодело лицо уже не молодого партизана, он вспомнил день 26 мая 1945 г. и Броз Тито.

В ликующей Любляне праздничным казался даже майский дождь. С

балкона Университета перед освобожденными жителями столицы Словении, перед бойцами народно-освободительной армии, перед партизанами выступал Броз Тито. Шел дождь, падала с плеч накидка, в приветствии поднята его рука, «Мы победили!» - и площадь скандирует «Победили, победили, победили!» - все это рассказывал Рза Оруджев.

А потом, склонившись над фотографией, седой боец вспоминал своих товарищей, всматриваясь в их молодые лица. Фотография переснята из книги «Бригада Ивана Градника», написанной Станко Петеленым – комиссаром бригады, и подаренной Р.Х.Оруджеву в 1975 году в дни его пребывания в Югославии. Подарил книгу с трогательным автографом Мартин Греф-Руди – товарищ – партизан «в память о бригаде и признании твоих дел в нашей совместной борьбе».

Удивительная фотография – нечеткий снимок, сделанный любителем в лесу Ангельских гор в марте 1944 года. «Русский отряд» или, как говорили югославы, «руска чета», входивший в состав бригады имени Ивана Градника. Это славное имя было присвоено III словенской ударной бригаде Народной Армии Югославии после гибели ее первого комиссара, коммуниста из плеяды интернационалистов, кого долг и совесть позвали в 1936 году сражаться с фашизмом на баррикадах испанских городов.

Отряд «Руска чета», слева первые девять азербайджанцы, четвертый - Рза Оруджев. Март 1944 года

Отряд «руска чета» состоял примерно из 60 человек, он объединял в основном советских людей, бежавших из плена, чтоб здесь, на земле Югославии, продолжать борьбу с фашизмом. Среди бойцов «русской четы» были и русские, и азербайджанцы, и казахи, и итальянцы, и югославы…

На фотографии в первом ряду, первые девять человек – азербайджанцы и четвертый - Рза Оруджев. Он вспоминал товарищей – земляков Гейдара Мамедова , Али Алиева, Шамиля – фамилию запамятовал (3), помнил, что был он из Грузии, с гордостью называет Джавада Акимова – кадрового военного, защищавшего Севастополь, проявившего незаурядные способности при командовании «четой». С болью вспоминал Рза Халыгович своих боевых друзей, жизнь которых оборвалась в лесах и горах Югославии – вот на фотографии Гусейн Гусейнов, погибший при организации взрыва на железной дороге.

Так, впервые в Музее истории Азербайджана стали известны новые

имена воинов- азербайджанцев, сражавшихся в рядах Сопротивления.

Глубоко поразил удивительный рассказ Рза Оруджиева о своем боевом друге Эюбе Алекперове. Высокий, чуть сутуловатый, в обычной обстановке слегка замедленный, он - Эюб преображался в боевых условиях – стремительный, отчаянный до самозабвения, боевой до безрассудства. И среди многоязычной партизанской бригады часто слышались на азербайджанском языке присказки Эйюба: «Mən azərbaycan balası»1*, Согласитесь, это детали, но, как приятно знать, что у партизанского костра в Югославии звучала азербайджанская речь.

Эюб Алекперов был в числе 12 партизан «русской четы», которых командование партизанского корпуса направило в ноябре 1944 г. в деревню Витовле. Здесь, 2 ноября, спасая жителей и деревню, «Михайло» совершил свой последний подвиг. Преследуемые врагом, партизаны укрылись в деревне Витовле. Осведомленные, что среди них находится и «Михайло» гитлеровцы предложили сельчанам указать дом, где скрывается Мехти, в противном случае деревню обещали сжечь, жителей уничтожить. Люди согнанные на площадь молчали. Гитлеровцы ответили поджогом нескольких домов и выстрелами в молчавших. Мехти Гусейнзаде открыл огонь, обнаружив себя. На попытки взять живым легендарного партизана, в окруживших дом гитлеровцев полетели гранаты, автоматная очередь, полегло много врагов от пуль «Михайло», лишь последнюю он оставил для себя… После ухода карателей жители деревни Витовле предали земле около деревни истерзанное тело Мехти..

Тогда и была послана рота партизан «руска чета», руководимая Джавадом Хакимли (Акимов) к месту захоронения Мехти. Глубокой ночью партизаны, выкопали и на плечах, под проливным дождем, чередуясь, принесли в село Чиповане своего боевого друга. В Чиповане, на территории, контролируемой партизанами, со всеми почестями и соблюдением национальных обычаев, с гражданской панихидой и прощальным салютом был похоронен Мехти Гусейнзаде.

Рассказывая об Эюбе, Р. Оруджев вспомнил что, 18 марта 1944 года бригада осуществляла крупную операцию по ликвидации немецкого гарнизона в горном районе Годовичи.

> Трудным и крутым был подъем, а партизанам буквально на руках приходилось нести еще и 37-милиметровую итальянскую гаубицу, артиллерийские снаряды – такое необычное для партизан вооружение. Вихрем, тайфуном, лавиной с гор обрушились партизаны – не выдержали, отступили из Годовичи фашистские захватчики. Во время этой операции тяжело был ранен Эйюб Алекперов. Взвалив на спину обмякшее, отяжелевшее тело друга, Оруджев карабкался по склонам

* «Я из породы Кер-оглы»

гор, а могучий сибиряк Леня Ворошилов прикрывал огнем. Посиневшими губами Эюб шептал: «Рза, не оставляй меня здесь». В лесу, раненого перевязали , уложили на подводу и отправили в покрытую (партизанскую) больницу. Врач жестким словом «безнадежен» определил состояние Эюба из «племени Кер-оглу».

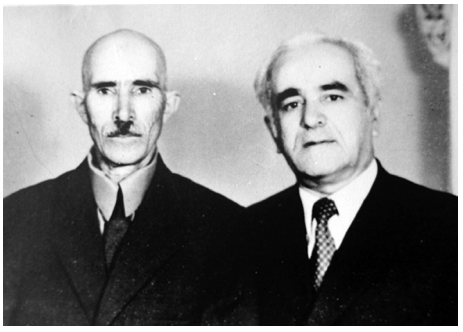

Рза Оруджев и Эюб Алекперов в день встречи, спустя 30 лет. Баку, 1977 г. (ФДИ, инв. № 2988)

А затем ранило и самого Рзу Орджева, довелось ему дважды побывать в знаменитых партизанских больницах, устраиваемых в самых глубинных и укромных уголках леса.

Вернувшись в отряд из партизанской больницы, Рза не нашел Эюба, поверив мрачному диагнозу врача. Спустя 30 лет и 3 года, в 1977 году, в родном Баку судьба свела двух пожилых людей, породненных боевой молодостью далеко от родины. Прослезившись, не веря в реальность, Рза Оруджев протянул руку под рубашку друга и нашел шрам, тот самый шрам смертельного ранения. В этот же день друзья сфотографировались, и в коллекцию вошла фотография, запечатлевшая встретившихся друзей в Баку в 1977 году.

Передавая музею свои материалы Р. Оруджев обратил внимание и на фотографию, где перед строем, спиной к объективу, обвешанный оружием, стоит комиссар отряда, словенец Винко Виллар, любивший в часы затишья напевать известную частушку: «…царь испугался, издал манифест, мертвым свобода, живых под арест»…

Листая книгу «Бригада Ивана Градника», Р.Х.Оруджев каждый раз возвращался на страницу 224. С нее начинается очерк под заголовком «Диверсант Михайло», а на следующей странице фотография, аннотированная – «Мехти Гусейнов – Михайло». Очерк рассказывает о членах диверсионной группы «бригады им. Градника» - и о Мехти Гусейнзаде, дом которого был в Баку, в Азербайджане.

С Мехти Гусейн-заде судьба свела Рзу Оруджева в фашистском лагере военнопленных, где сформировалось советское подполье. Там же был разработан план побега к партизанам, а начало его осуществления возложено было на Мехти. Лагерь пленных, расположенный в поселке Вилла Опчина, находился недалеко от Триеста, туда и ушел февральским морозным днем Мехти. Там у словенца - лавочника Александра и состоялась первая встреча Мехти со связной партизан, разведчицей 9-го корпуса Народно-Освободительной Армии Югославии, милой девушкой Саввой. Мехти остался

в корпусе, а уже через 2 дня – 13 февраля, кокетливо улыбаясь, появилась Савва, вызывая молодого Рицо (Рза). Охранники -итальянцы, проявили снисходительность к встречам молодых людей, но как только отвернулся страж, у Саввы исчезла улыбка, а в кулаке Рицо (Рзы) оказался маленький клочок бумаги, на котором машинописью, латинскими буквами набраны были 2 слова: «Рза, гяль». Это зовет Мехти! И шепотом Савва объяснила куда идти, как идти, где будут ждать партизаны, какой пароль…

Воскресенье. Снегом занесена старая итальянская казарма, где ютились пленные, не очень ретиво охраняемые уже капитулирующими итальянцами. Ранним февральским сумрачным утром из подвала казармы уходил маленький отряд – Али Алиев, Гейдар Мамедов, Эюб Алекперов и их старший – Рза Оруджев. Налево, по асфальту, опасный, охраняемый немцами переход через полотно железной дороги, дальше легче – там лес, там партизаны и, наконец, такие долгожданные, звучавшие по-словенски, но понятные слова: «Стой, кто идет?».

Радость, короткая как всплеск, указана дорога в деревню, дом, где их ждут и уже покатили дальше велосипеды партизан-разведчиков.

Много деталей партизанской жизни хранла память и седая голова бойца Рзы Оруджева, а вот как добрались до дома-явки на пути к свободе волнение стерло с памяти. И, лишь переступив порог помещения первого этажа этого дома, которое словенцы зовут «кантиной», грузины – «марани», азербайджанцы – «зирзами», Рза запомнил и прокуренный воздух, и шумных партизан.

Ночью партизаны спускались в деревню, куда с наступлением темноты не решались наведываться фашисты. А ранним утром мальчишки и девчонки по цепочке оповещали партизанские дома «Швабы идут», и уходили тропами в лес и в горы люди.

«Кантина» - первая для маленького отряда партизанская явка – и среди незнакомых, но уже близких и родных людей стоял Мехти, он молчит, только слезы, а рядом Савва, протянув руку, говорит: «Ту е моя работа!».

Наутро ушли в Ангельские горы, там в селе Отлица, в 20-25 км от Чеповане, размещался штаб корпуса, где шло формирование отряда «русской четы».

Спустя много лет, в 1975 году, Р.Х.Оруджев приезжал в Чеповане поклониться до боли близким местам, и до боли дорогому надгробью, где первой строкой выгравировано – « Мехти Гусейнов Михайло - герой СССР 1919 – 1944».

Что он мог принести Мехти? Цветы? Они всегда лежат здесь, их приносят пионеры, и овдовевшие, и осиротевшие в войну, и постаревшие, но не успокоившиеся матери. Он привез горсть земли – желтой, сыпучей

абшеронской земли, которую так любил Мехти, которую он защищал так далеко от Абшерона.

В коллекции есть и эта фотография – Р. Оруджев у обелиска в Чеповане.

Р. Оруджев у обелиска в Чеповане. 1975 (ФДИ, инв. № 2986)

Среди материалов Р. Оруджева – серый квадрат бумаги, официально числящейся формой №4, «извещением», а в народе нареченный зловещим словом «похоронка», квадрат бумаги, над которым было пролито столько слез женщинами войны. И над этим, пришедшим в город Губу в 1942 году, безутешным было горе сестры. Это был единственный родной человек, который знал нелегкую судьбу Рзы, оставшегося сиротой в 8 лет. Мальчишкой батрачил, только в 18 лет научился читать, В 1930 году, по окончании курсов ликбеза в Губе, его направили на рабочий факультет в Баку. Днем-работа на нефтеперегонном заводе, а вечерами- учеба.

…Еще была мечта – учиться, стать специалистом высокой квалификации, стать инженером. Но… На рассвете 22 июня упали первые бомбы на города, пали на границе первые из 20 миллионов погибших, а 23 июня Рза Оруджев был уже на сборном пункте мобилизованных и призванных войной защитников родины. В тяжелых боях на подступах к Москве танкист-механик, политрук Рза Оруджев получил тяжёлое ранение, затем плен, лагерь, побег… Ангельские горы Югославии…

***

В июне 2011 года Президент Азербайджана Ильхам Алиев по официальному приглашению Президента Данило Тюрка посетил Словению. Легко можно представить волнения и Президента нашей республики, и членов сопровождающей его делегации, когда 10 июня они присутствовали на открытии мемориального музея Мехти Гусейнзаде в словенском городе Ново-Горица. Главы государств сняли покрывало с мемориальной доски. К присутствующим обратился Президент Азербайджана:

«Уважаемый господин Президент Данило Тюрк!

Уважаемые жители Шампоса и Ново-Горицы, дорогие друзья!

Сегодня очень знаменательный и незабываемый день в истории словено-азербайджанских связей. Сегодня мы собрались на открытие мемориального музея великого сына Азербайджанского народа, героя Мехти Гусейнзаде – Михайло.

Прежде всего, от имени народа Азербайджана выражаю глубокую

признательность Президенту, господину Данило Тюрку, Словенскому государству и Словенскому народу за большое уважение к памяти Мехти Гусейнзаде…».

И спустя боле 70 лет потомки югославских партизан помнили и чтут память об азербайджанских «братьях по оружию» их дедов и отцов. Сыны такого далекого и малознакомого Азербайджана в тяжелейшую годину борьбы с фашизмом разделив судьбу югославских патриотов, остались жить в героической истории народа Словении.

Президент Ильхам Алиев и Президент Республики Словения Данило Тюрк у мемориала Героя Советского Союза, доблестного сына азербайджанского народа Мехти Гусейнзаде в словенском городе Ново Горица, а также на открытии мемориального музея легендарного героя. 2011 г.

Список использованной литературы и источников:

1. А.Буллок. Гитлер и Сталин. Жизнь и власть. Смоленск, 1994, т.2, с. 245.
2. Там же, с. 459-460.
3. Шамиль Байрамов из Марнеули (Грузия). В кн. Р.Алиевой «Азербайджанцы в европейском движении Сопротивления» Баку, 2005, с. 48.

Zərifə Dulayeva
Yuqoslaviya Müqavimət Hərəkatı veteranının xatirələri

Xülasə

Açar sözlər: *Müqavimət Hərəkatı, Yuqoslaviya, Rza Orucov, Mehdi Hüseynzadə*

Məqalədə Yuqoslaviyada Müqavimət Hərəkatının iştirakçısı Rza Orucovun partizan mübarizəsinin az məlum bir hadisəsindən bəhs olunur. Yazı Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında mühafizə edilən materiallar əsasında ərsəyə gəldi. Söhbət ilk növbədə Rza Orucova Yuqoslaviya xalqlarının azad edilməsinə görə

verilmiş marşal İosip Broz Titonun imzaladığı fərman və səhifələrində Mehdi Hüseyzadə haqqında hekayənin yer aldığı "İvan Qradnikin briqadası" kitabından gedir. Rza Orucovun xatirələri Müqavimət Hərəkatının əvvəllər bəlli olmayan azərbaycanlı iştirakçılarının adlarını üzə çıxarmağa imkan verdi..Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Rza Orucovun fəaliyyəti haqqında ilk araşdırmalar Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında meydana gəlmişdi.

Zarifa Dulayeva

Memories of the veteran Yugoslav Resistance

Summary

Keywords: *antifascist movement, Yugoslavia, Rza Orucov, Mekhti Guseynzade*

Little-known event of the struggle of Rza Orujov, the participant of Resistance movement in Yugoslavia are deal with in the article. Written article was brought up on the basis of materials preserved in the funds of National Museum of Azerbaijan History. Firstly, it is about degree signed by marshal Josip Broz Tito, was given to Rza Orucov for the liberation of Yugoslavian nations and book named "Brigade of the Gradnik", which story obout Mekhti Huseynzade was placed. Memories of Rza Rza Orucov gave on opportunity to reveal to names of known participant of Resistance movement. Specially have to state that, first Research about tte activiti of Rza Orucov was appeared on the basis of materials of National Museum of Azerbaijan History.

Rəna Səfərova

Vətən çağıranda
(Züleyxa Seyidməmmədovanın MATM-dakı materialları əsasında)

Açar sözlər: *Paraşüt, təlimatçı, şturman, qırıcı təyyarə, eskadrilya, qələbə*

UOT 94 (479.24)

"Hünər ölüm təhlükəsi anlarında öz vicdan məhkəməsi qarşısında mənəvi cəhətdən hazır olmaq deməkdir. Bunu hər kəs edə bilər."
Heydər Əliyev

Züleyxa Seyidməmmədova

1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsində faşizm üzərindəki cahanşümul qələbədə Azərbaycan xalqının oğul və qızlarının xidməti danılmazdır. Onlar müharibənin ilk günlərindən cəbhədə vuruşmuş, dinc həyatımıza qəsd edən mənfur düşməndən amansız intiqam alaraq şücaət göstərmiş, döyüş şöhrəti qazanmışlar.

Məqalə müharibə cəbhəsində qəhrəmanlıq nümunələri göstərmiş qorxmaz, mərd qızlarımızdan biri, ilk azərbaycanlı hərbi təyyarəçi qadın Züleyxa Seyidməmmədovaya həsr olunmuşdur.

Züleyxa Həbib qızı Seyidməmmədova 1919-cu il martın 22-də Bakı şəhərində anadan olmuşdur. O, 1934-cü ildə orta məktəbi bitirdikdən sonra M.Əzizbəyov adına Qırmızıbayraqlı Azərbaycan Sənaye İnstitutunun (indiki Dövlət Neft Akademiyası) neft-mədən fakültəsinə daxil olmuş, tələbəlik dövründə institutun nəzdində 1933-cü ildən Bakı aviasiya klubunun filialı kimi fəaliyyət göstərən birinci tələbə təyyarə klubuna üzv yazılaraq təyyarələrdə uçmağı öyrənmişdi.

O dövrdə respublika rəhbərliyi aviasiyanın inkişafına böyük diqqət yetirir, yaxşı anlayırdı ki, bu gün aeroklubda vaxt keçirən tələbələr, sabah hərbi və ya mülki aviasiya sıralarına daxil ola bilərlər. Təyyarəçiləri uçuşa buraxmazdan əvvəl, onlar

paraşütlə davranmağı öyrənirdilər.

SSRİ-də ilk 100 metrlik metal paraşüt qülləsi Bakı bulvarında (Dənizkənarı Milli Park) 1930-cu illərdə tikilmişdi (37, c.16). Gələcək səma döyüşçülərinin yolu elə bu paraşütlü qüllədən başlanırdı. Züleyxa da onun yanından etinasız keçməmiş, sahildəki bu qüllədən paraşütlə tullanmağı sınaqdan keçirmişdi.

1934-cü ilin baharında Bakı aviasiya klubuna Zabrat qəsəbəsinin yaxınlığında geniş meydança ayrılması təyyarəçilər hazırlamaq üzrə daha böyük işlər görmək imkanı verir. Sonralar Bakı aeroklubu hərbi təyyarəçilər sırasına daxil ola biləcək pilotların hazırlanması üzrə SSRİ-nin ən iri və ən yaxşı tədris müəssisələrindən birinə çevrilir (37, c.16).

Züleyxa Seyidməmmədova Bakı aeroklubunun əvvəl təyyarəçilər, sonra paraşütçülər qrupunda məşğul olur. Hər iki qrupu əla qiymətlərlə bitirir. 1935-ci ilin oktyabrında ona təyyarədə təkbaşına uçmağa icazə verilir (29, c.3) və SSRİ XKS nəzdində Mülki Hava Donanmasının baş idarəsi tərəfindən Təyyarəçi şəhadətnaməsi təqdim olunur (11). Elə həmin ildə Moskvada keçirilən paraşütçülərin Birinci Ümumittifaq toplanışında Zaqafqaziyanı təmsil edən komanda Tuşinski təyyarə meydanında qrup halında lazımı dairəyə tullanmaq üzrə birinci yeri tutur. 5 nəfərdən ibarət komandanın yeganə qız üzvü Züleyxa Seyidməmmədova idi. Züleyxa Seyidməmmədova Zaqafqaziya MİK-nin fəxri fərmanı və paraşüt təlimatçısı adı alıb (12) Bakıya qayıdır və Bakı aeroklubunda paraşüt idmanı üzrə təlimatçı işləyir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulmasının 15 illiyi ilə əlaqədar 1936-cı il yanvarın 21-də Kremldə Azərbaycanın ən yaxşı nümayəndələrinin təntənəli qəbulu keçirilir. Qəbulda Azərbaycanın adlı-sanlı adamlarına ordenlər verilərkən Züleyxa Seyidməmmədova "Şərəf nişanı" ordeni (6) və qızıl saatla təltif olunur (27, c.366).

Z.Seyidməmmədova təltif olunarkən

Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğun yazırdı: "Mən Züleyxa Seyidməmmədovanı ilk dəfə 1936-cı ildə gördüm. Biz böyük nümayəndə heyətinin tərkibində Moskvaya, Kremlə gəldik. Orada Sovet hökuməti rəhbərlərinin təntənəli qəbulunda olduq. O zaman Azərbaycanın ilk idmançı-təyyarəçi qadınlarından biri olan Züleyxa çox gənc idi. Onun qeyri-adi həyatsevərliyi, biliyə, mədəniyyətə sonsuz meyli, insanlara isti münasibəti elə o vaxt şahin baxışlı bu qızın böyük gələcəyi olacağına əminlik yaradırdı" (39, c.6).

Azərbaycan Sənaye İnstitutunun son kursunda oxuyarkən Züleyxa artıq yüz saatadək uçuş keçirmiş, təlimatçı kimi üç il ərzində 75 təyyarəçi, 80 paraşütçü

hazırlamışdı (24, səh. 52). O dövrdə Züleyxa Seyidməmmədovanın fəaliyyəti sovet quruluşunun nailiyyəti kimi qeyd olunur, mətbuatda geniş şərh edilirdi.

1938-ci ildə Züleyxa institutu mühəndis-neftçi ixtisası üzrə bitirir. Lakin uçmaq həvəsi daha güclü idi. Anası Mina xanımın (akademik Mir Əsədulla Mirqasımovun bacısı-R.S.) narazılığına baxmayaraq, Züleyxa Moskvaya, Jukovski adına Hərbi Hava Akademiyasına məktub göndərir. Oradan "qadınlar şturman fakültəsinə qəbul olunmur" cavabını alır. Ancaq ruhdan düşmür. O, arzusunu həyata keçirmək üçün atasının məsləhəti ilə Mir Cəfər Bağırovun qəbuluna gedir (24, səh.55). Hərbi Hava Akademiyasına daxil olmaq üçün bu dəfə Mərkəzi Komitənin adından göndərilən məktuba razılıq gəlir (29, c.3). 1938-ci ilin avqustunda sınaq imtahanları verərək SSRİ aviasiya kadrları hazırlayan ən mötəbər elm və təhsil ocağının şturman fakültəsinə qəbul olunanlar içərisində yeganə qız Z.Seyidməmmədova idi (36, c.6). Akademiyada oxuyarkən 1969-cu il dekabrın 19-da Züleyxa Moskva şəhər sovetinə deputat seçilir və Sov.İKP sıralarına daxil olur (31, c.3).

Züleyxa əvvəl "Duqlas"larla, sonra isə orta bombardmanlar, uzağa və sürətlə uçan təyyarələrlə səfərə çıxmaq üzrə təlimlər almağa başlayır. Ölkənin ən güclü şturmanları, Sovet İttifaqı qəhrəmanları Spirin və Belyakovdan hava gəmilərinin bütün sirlərini öyrənir (41, c.104).

I kurs müdavimi ordenli Z.Seyidməmmədovanın şəkli Qureviçin komandirlik etdiyi fakültənin komsomol təşkilatı tərəfindən Akademiyanın "Şərəf lövhəsi"nə vurulur (30). Z.Seyidməmmədova 23 fevral 1940-cı ildə aviasiyanın kiçik leytenantı rütbəsində hərbi and içir: "Əgər düşmən bizim vətənimizə hücum etsə, mən bütün xalq ilə birgə onun müdafiəsinə duracağam. Mülki təyyarədən hərbiyə keçəcəyəm. Düşməni tam qələbəyə kimi qorxu bilmədən bombalayacağam" (35, c.2).

Sovet Ittifaqı Qəhrəmanı İ.T.Spirin Jukovski ad. Miya Akademiyanın dinləyiciləri ilə Sovet aviasiyasının ekspedidisiyaları haqqında söhbət edir

Züleyxa üçün hər şey asan başa gəlmirdi. Hərbi aviasiyanın şturmanı olmaq, döyüş hava gəmilərini, lazım olarsa gəmilər birləşmələrini idarə etmək, yüksəyə və uzağa, Vətənin maraqlarının tələb etdiyi yerə uçmaq üçün dərin ciddi bilikləri—ali riyaziyyat, fizika, mexanika və s. mənimsəmək lazım gəldi.

1941-ci ilin mayında Z.Seyidməmmədova Akademiyanı aviasiya şturmanı ixtisası üzrə bitirir (13) və elə orada təlim aviaalayı eskadrilyasının şturmanı vəzifəsinə təyin olunur. Böyük Vətən müharibəsi başlayanda onun aviaalayı döyüş vəziyyətinə keçirilir və Moskva şəhərinin Hava sərhədlərinin keşiyində dayanır. Z.Seyidməmmədova əsasən Akademiya işçilərindən və müdavimlərindən təşkil

edilən mayor Qridnevin qırıcı təyyarəçi alayına göndərilir və qırıcı eskadrilyanın şturmanı təyin olunur (33, c.4). Alay Moskvanın müdafiəsinə göndərilir. Züleyxa deyirdi: "Moskvanın o günlərini heç vaxt unutmaram. Gecələr hava həyəcanını, sıraya düzülüb cəbhəyə yol alan tankların gurultularını..." (1, səh.1).

Eskadrilyanın adyudantı təyyarəçi nazir Valentina Yendakovanın dediklərindən: "Biz ilk dəfə Züleyxa Seyidməmmədova ilə 1941-ci ilin oktyabrında Moskvada xüsusi xidmət məktəbindəki toplanma məntəqəsində qarşılaşdıq. Qəşəng, qamətli, hərbi geyimdə qız idi. Xüsusən onun uzun kiprikli qara gözləri qəşəng idi. Lakin o yalnız qəşəng qız deyildi. Onun çiyinləri arxasında aeroklubdakı uçuşlar, institut, Hərbi Hava Akademiyası vardı" (27, c.365).

1941-ci ilin oktyabrında faşistlərin Moskvaya ilk hücumu dayandırıldı. Məhz həmin günlərdə Z.Seyidməmmədovanın gələcək taleyi müəyyən edildi: Müharibənin ilk dövründə sovet rəhbərliyinin buraxdığı səhvlər ucbatından sovet aviasiyası böyük itkilər vermişdi. Müharibənin ilk günü 1200 təyyarə məhv edilmişdi. Onların əksəriyyətini almanlar elə aerodromlarda bombalamışdılar. Təyyarəsiz qalmış pilotlar piyada hissələrin tərkibində döyüşlərdə iştirak edir, bir çoxu həlak olurdu. Bu isə sovet aviasiyasına daha bir zərbə idi. Döyüş təyyarələrinin ümumi sayının artırılması, 1941-1942-ci ilin əvvəllərində 100-dən artıq aviasiya alaylarının təşkili istiqamətində işlər görülməyə başlanıldı. Mülki aviasiyada çoxlu qadın vardı, lakin onlar döyüşlərə göndərilmirdilər. 1941-ci ilin payızında, cəbhələrdə ağır döyüşlər getdiyi bir zamanda qadınlardan ibarət hərbi təyyarə hissələri yaratmaq ideyası yarandı. Arxa cəbhədə yeni aviasiya məktəbləri və kursları açıb, onun müdavimlərini təyyarəçi kimi hazırladıqdan sonra qadın aviasiya dəstələrini geri çağırmaq olardı. İdeya qəbul edildi və onun həyata keçirilməsi istiqamətində əməli iş aparılmağa başlandı. Çətin iş idi. Bu vaxtadək dünya aviasiyası tarixində qadınların hərbi aviasiyaya daxil edilməsi təsadüfü hallarda baş verirdi, sırf qadınlardan ibarət aviasiya alaylarının yaradılmasından isə söhbət belə gedə bilməzdi. Alayların təşkili işi Ali Baş komandanlığın əmri üzrə aparılırdı. Hərbi Hava Qüvvələri idarəsi buna böyük diqqət yetirirdi. Tapşırığı yerinə yetirmək ən məşhur sovet təyyarəçilərindən olan Marina Mixaylovna Raskovaya tapşırıldı.

SSRİ-də ilk qadın şturman, ən məşhur rekord uçuşların iştirakçısı, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı M.Raskova əvvəlcə təcrübəli təyyarəçi qadınlardan möhkəm özək yaratmaq fikrində idi. O, birlikdə işləmək üçün Z.Seyidməmmədovanı tapıb razılığını alır. 1941-ci ilin oktyabrında qırıcı təyyarə şturmanı Z.Seyidməmmədova M.Raskovanın sərəncamına göndərilir. M.Roskova təcrübəli təyyarəçi qadınların köməyi ilə mülki aviasiyada işləyən, həmçinin aeroklubları yenicə bitirən qadın təyyarəçiləri Moskva ətrafında yerləşən aerodromlardan birində toplayır. Qadın təyyarəçilərin sayı hələlik 3 aviasiya alayı yaratmaq imkanı verirdi. Qırıcı, həmlə (sürətli gündüz bombardmançıları) və yüngül bombardmançı (gecə bombardmançı)

alayları yaradıldı. Qadınlardan ibarət qırıcıların seçilib hazırlanmasına Z.Seyidməmmədova cavabdeh idi. Alaylar şərti adı "122-ci aviasiya qrupu" adlanan hərbi hissəyə daxil idi.

Z.Seyidməmmədovanın da tərkibində olduğu uçuş, texniki və siyasi heyətlərdən ibarət hərbi hissə qatarla Şərqə tərəf yola salınır. Qızlar Volqa çayının sol sahilində yerləşən Engels şəhərində qatardan enirlər. Onlar qalmaq üçün yerlə, şinel, uzunboğaz çəkmə ilə təmin edilirlər. M.Raskovanın tapşırığı ilə döyüşçü qızların saçları oğlansayağı vurdurulur. Onlar əsl döyüşçü görkəmi alırlar. Tezliklə alayların adları və nömrələrini müəyyənləşdirən əmr alınır: 586-cı qırıcı, 587-ci həmlə və 588-ci yüngül bombardmançı alaylar (27, c.15). 1941-ci ilin dekabrında qırıcı alayın komandiri Tamara Kazarinova, onun müavini və alayın şturmanı Z.Seyidməmmədova təyin olunur (27, c.366).

586-cı qırıcı alayın şturmanı Züleyxa Seyidməmmədova

Təlim uçuşları başlanır. 1942-ci ilin yazınadək qızlar gərgin məşqləri davam etdirib, döyüşə hazırlaşırlar. Nəhayət, alay 144-cü aviasiya diviziyasının tərkibində Moskva səmasında döyüşlərə atılır. Döyüşlərdə Z.Seyidməmmədova təkcə alayın şturmanı kimi deyil, mahir təyyarəçi kimi iştirak edirdi. Hər döyüşdən əvvəl təyyarəçilərin təlimatlandırılması və öyrədilməsi də Z.Seyidməmmədovanın vəzifəsi idi.

Faşistlər Moskva ətrafından qovulduqdan sonra, 1942-ci ilin payızında Volqa çayı sahillərinə və Qafqaz dağlarının ətəklərinə soxulmuşdular. Faşist quldur qoşunları Stalinqradı və Bakını hədələyirdi. Hitlerin planına görə Almaniyanın I tank ordusu 1942-ci il sentyabrın 25-də Bakını zəbt etməli idi (5, səh. 38). Bakıdan 800 nəfər könüllü gənc Stalinqradın müdafiəsinə göndərildi. Bakıda 130 növ müxtəlif silah, hərbi sursat hazırlandı. Cəbhə üçün "Katyuşa" raketi, "Şpagin" pulemyotu istehsal edilir, "Yak-3" qırıcı təyyarəsi yığılırdı.

1942-ci il sentyabrın 27-də Tbilisidə Zaqafqaziya gəncləri nümayəndələrinin antifaşist mitinqi çağırıldı. Mitinqdə Bakı neftçiləri adından çıxış edən gənc M.Mehdiyev demişdi: "Hitler bizim Bakı neftini, benzinimizi görmək istəyir. Qoy o, sovet təyyarəçilərinə qida verən Bakı neftini, faşist soldatlarının başına minlərlə bombalar yağdırılan zaman görsün" (5, səh. 36).

1942-ci ilin payızında Stalinqrad ətrafında sovet qoşunlarına qarşı təpədən-dırnağa qədər silahlanmış 240-a kimi seçmə düşmən diviziyası yerləşdirilmiş,

düşmən cənub-qərb istiqamətində Stalinqrad cəbhəsini yarmağa nail olmuşdu. Stalinqrad uğrunda sovet ordusunun əks hücumu noyabrın 19-da başlandı. Sovet təəyyarəçiləri faşist Almaniyasına ağır sarsıdıcı zərbə vurdular. Faşistlər 4.4 min döyüş və nəqliyyat təyyarəsi itirdilər, Azərbaycan döyüşçülərindən 1500 nəfərdən çoxu "Stalinqradın müdafiəsinə görə" medalı ilə təltif olundu (3, səh.46).

Z.Seyidməmmədova Kursk, Voronej, Kiyev uğrunda gedən döyüşlərdə iştirak etdi. 1943-cü ilin yayında Kursk üzərində gedən qızğın hava döyüşlərində faşist Almaniyasının ən məşhur aviasiya hissələri məhv edildi. Bu, Stalinqrad vuruşmalarından sonra ən böyük vuruşmalardan biri idi. Çox vaxt səma döyüşlərində "Sokol" ("Şahin") çağırışı eşitmək olurdu. "Sokol" Z.Seyidməmmədovanın "çağırış kodu" idi. Səmada keşik çəkən qırıcı təyyarələrdən birini Z.Seyidməmmədova idarə edirdi. Birdən o, uzaqda qaralan bir nöqtə görür. Bu düşmən təyyarəsi "Yunkers" idi. Züleyxa arxa təyyarədəki rəfiqəsinə radio vasitəsilə bunu xəbər verir, öz planını bildirir─ düşməni məngənəyə almaq və iki yandan həmlə etmək lazımdır. Belə də edirlər. Pulemyotlar şaqqıldayır. Lakin faşist təyyarəçisi möhkəm müqavimət göstərir, cürbəcür virajlar edir, özünü qırıcının atəşindən qurtarmağa çalışır, arabir özü də atəş açır. Züleyxanın rəfiqəsi ağır yaralanır, təyyarə yerə enir. Züleyxa tək qalır. İndi o, rəfiqəsinin intiqamını almaq üçün daha inadla vuruşur. Züleyxanın təyyarəsi nərilti ilə yuxarı qalxır, gözlənilmədən aşağı enib düşmənin üstünə şığıyır, uzun pulemyot atəşi açır. Faşist təyyarəsini tüstü bürüyür, maşın ağır daş kimi yerə düşür (26, səh.69).

Bu döyüşdə göstərdiyi igidliyə görə Z.Seyidməmmədova "2-ci dərəcəli Vətən müharibəsi" ordeni ilə təltif olunur (7).

586-cı qırıcı alay Volqa sahillərindən Avstriyanın paytaxtı Vyana şəhərinədək şərəfli döyüş yolu keçdi. Təyyarəçi qadınlar faşist bombardmançılarının hava hücumlarını dəf edərək sənaye mərkəzlərini, Saratov, Voronej, Kastornaya, Kiyev, Xarkov, Oryol, Jitomir, Kotovski, Beltsı dəmir yolu qovşaqlarını, Volqa, Don, Dnepr, Dnestrdən keçən körpüləri, Hərbi və sanitar qatarları qoruyur, cəbhənin bir çox bölgələrində düşmən qoşunları üzərinə hücum edir, cəbhə xəttində və ölkə daxilində xüsusi əhəmiyyətli təyyarələri müşayiət edirdilər. Z.Seyidməmmədovanın dediklərindən: "Bir dəfə Z.Seyidməmmədova və üç qadın təyyarəçi xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir təyyarəni qarşılayıb, Stalinqradadək müşayiət etməli idilər. Aşağıda xarabalıqlar görünürdü, evlər yanırdı. Səmada isə sakitlik idi. Lakin rəfiqələr sayıqlığı itirmirdilər. Hər an gözlənilməz hadisə baş verə bilərdi. İşdə kiçik bir səhv, diqqətsizlik fəlakətlə nəticələnərdi. Həqiqətən də təhlükəli zonanı keçdikdən sonra qəflətən haradansa düşmən "messer şmidt"ləri peyda olurlar. Züleyxa belə məsuliyyətli və çətin dəqiqələrdə döyüş əməliyyatına məharətlə rəhbərlik edirdi. Şturman kimi Z.Seyidməmmədovanın xüsusi əhəmiyyətli təyyarədən ayrılmağa ixtiyarı yox idi. Züleyxa və bir təyyarəçi qadın öz "qırıcı"ları ilə qoruduqları

təyyarəyə daha da yaxınlaşır, digər iki təyyarəni isə düşmən təyyarələri üzərinə qəti hücuma yönəldirlər. Qorxuya düşmüş alman təyyarəçiləri kəskin dönüş edib, buludların arxasında gözdən itirlər. Təhlükənin qarşısı alınır. Xüsusi əhəmiyyətli təyyarə sağ-salamat yerə enir.

Sonralar məlum olur ki, təyyarədəkilər almanlar tərəfindən dağıdılmış Stalinqrad şəhərinə baxmağa gedən baş katib İ.V.Stalin və digər yüksək rütbəli şəxslər imiş. Əgər almanlar təyyarədə Stalinin olduğunu bilsəydilər, hücumu intensivləşdirərdilər1".

Z.Seyidməmmədovanın təyyarəçilik məharətini, cəsarət, qoçaqlıq, mübarizədə qorxu bilməmək, düşmənə qarşı amansız olmaq kimi gözəl sifətlərini nümayiş etdirən belə hadisələr az olmamışdır. 1944-cü ilin iyulunda baş vermiş hadisəni "За Отечество" qəzeti belə təsvir edir: "Son dərəcə mühüm tapşırıqlar almış bir zabiti birləşmə qərargahına aparmaq lazım idi. Bu iş Z.Seyidməmmədovaya tapşırılmışdı. Hava uçuş üçün pis idi. Meteoroloqlar bu cür havada üçmağı ağılsızlıq sayırdı. Ancaq uçmaq lazım idi. Zabitin vaxtında çatdırılmasından çox şey asılı idi. Züleyxa havaya qalxdı. Buludlar alçaqda olduğu üçün təyyarə lap yerin üstü ilə uçurdu. Get-gedə yağış güclənirdi. Yağışın çəkdiyi pərdədən ətrafda heç nə görünmürdü. Belə uçuş təyyarəçidən son dərəcə diqqətli olmağı tələb edirdi. Gərginlikdən Züleyxanın gözləri sancırdı. Nəhayət, təyyarə çayı keçdi, şəhərin üzəri ilə uçdu, təyyarə meydanında yerə endi. Birləşmə komandiri Z.Seyidməmmədovanı uğurlu uçuşla təbrik etsə də, heyrətini gizlədə bilmədi" (33, c.4).

Züleyxa deyirdi: "Zirəkliyim, özümə arxayın olmağım, cürətliliyim həmişə işimə yarayıb" (34, c.2).

586-cı qırıcı alay ümumilikdə 4419 döyüş uçuşu keçirmiş, 125 hava döyüşü aparmış, 38 alman təyyarəsini vurmuşdu. Alayın qoruduğu heç bir obyekt Hitler aviasiyasından zərər çəkməmişdi (40, c.140). Səmada təyyarəni bir anda lazımi səmtə yönəltməyi çox yaxşı bacaran Z.Seyidməmmədova bu əməliyyatlarda fəal iştirak etmişdi. Döyüş hazırlığı siqnalı ilə dəfələrlə onun "ЯК-9" qırıcı təyyarəsi düşmən mövqelərini atəşə tutmaq üçün havaya qalxmış, düşmən qoşun hissələrini amansızcasına məhv etmişdi. Z.Seyidməmmədova şəxsən özü müharibə ərzində 500 döyüş uçuşu keçirmiş, ağır vuruşmalarda olmuş, 40-dan artıq hava döyüşü aparmış, bir neçə alman təyyarəsini vurub salmışdı (27, c.18).

Qadın təyyarəçilər alayının tərkibində Rumıniya torpaqlarına qədər irəliləyərək hava döyüşlərində dəfələrlə göstərdiyi misilsiz igidliklərinə görə Z.Seyidməmmədova ikinci dəfə Vətən müharibəsi ordeni və Vətən müharibəsində Almaniya üzərində qələbəyə görə medalı ilə təltif olundu (8).

1 Hadisəni Z.Seyidməmmədova şəxsən özü 1975-ci ildə məqalənin müəllifi Muzey üçün materiallarını toplamaq məqsədilə onun Nizami küçəsi 57-də (Tarqovı, "Buzovnaneft"in binası) yerləşən evində olarkən danışmışdı.

Z.Seyidməmmədova müharibənin qurtarmasını Buxarestdə 586-cı qadın qırıcı aviasiya alayının komandir müavini vəzifəsində qarşıladı. O dövrdə bir çox jurnallarda, qəzetlərdə mütəmadi olaraq Z.Seyidməmmədovanın qəhrəmanlıqlarını əks etdirən məqalələr, şeirlər dərc olunurdu. Aşıqlar onu "səma qızı" adlandırırdılar (33, c.4). Bütün bunlar müğənni Rəşid Behbudovun da nəzərindən yayınmır, onun müraciətilə görkəmli bəstəkar Tofiq Quliyev Züleyxa haqqında mahnı bəstələyir. Rəşid Behbudovun Moskvaya səfəri ərəfəsində hazır olan "Züleyxa" mahnısı elə müğənninin öz istəyi ilə rus dilində Tofiq Quliyevin müşayiətilə lentə alınır. Sonradan isə vala yazılan bu mahnı yüksək tirajla satılır (42).

II Dünya müharibəsi SSRİ-nin qələbəsi ilə başa çatdıqdan sonra qadınlardan ibarət aviasiya dəstələri ləğv edildi. Z.Seyidməmmədova və onun təyyarəçi rəfiqələrini Kremldə böyük hörmətlə qəbul edən hökumət rəhbərləri onlara dedilər: "İndi siz bir qədər də özünüz üçün yaşamalısınız" (2, səh 6).

1945-ci ilin dekabrında Z.Seyidməmmədova kapitan rütbəsində istehfaya çıxdı və Azərbaycana, doğma Bakıya qayıtdı. Çox böyük əmək yolu keçdi. Bu yolda xarakterinə xas qətiyyət, müharibə illərində qazandığı insanları səfərbər etmək, təşkilatlandırmaq qabiliyyəti ona çox kömək oldu. Əvvəlcə Bakı şəhər partiya komitəsində təlimatçı, 1946-cı ilin sentyabrından 1951-ci ilə kimi Azərbaycan LKGİ MK-nın katibi vəzifəsində işlədi. Elə bu vəzifədə ikən Z.Seyidməmmədova 1947-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı, Rəyasət heyətinin üzvü seçilir. 1948-ci ildə Ümumdünya Demokratik Gənclər Federasiyası Şurasının qərarına əsasən fevralın 19-dan 26-dək Hindistanın Kəlküttə şəhərində keçirilən Cənub-Şərqi Asiya ölkələri gənclərinin konfransının iştirakçısı olur və "Sovet ittifaqı qadınları" mövzusunda məruzə ilə çıxış edir. Konfrans günlərində "Nyu sinema" kinoteatrında sovet nümayəndə heyətinin apardığı, hindli gənclər tərəfindən həsədlə baxılan "Gənclik nümayişi" filmi göstərilir (25, səh. 31). Konfrans işini bitirdikdən sonra Z.Seyidməmmədova sovet nümayəndə heyətinin tərkibində Hindistanın Dehli və Qazıabad şəhərlərində olur. Bakıya qayıtdıqdan sonra onun "Hindistanda nələr gördüm" adlı 47 səhifəlik kitabı nəşr olunur (14). Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində Hindistanda olarkən Z.Seyidməmmədovaya edilmiş hədiyyələr— hindli məktəblilərin verdiyi qırmızı plastmas qələm, hind milli ornamentləri ilə bəzədilmiş yasəmən rəngli pambıq parçadan saçaqlı şərf, ağ kətan parçadan tikilmiş uzun qulplu bəzəkli qadın çantası qorunub saxlanılır (15).

1952-ci ildə Z.Seyidməmmədova Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Azərbaycan SSR ictimai təminat naziri təyin olunur. İyirmi ildən artıq (1952-1974) fasiləsiz olaraq bu vəzifədə çalışan Z.Seyidməmmədova fəaliyyəti dövründə bacardığı qədər insanlara yardım etmiş, xalqın rəğbətini qazanmışdır. Bu çətin və xeyirxah işlə məşğul olmaqla yanaşı o, qiyabi olaraq Moskvada Ali partiya məktəbini (17 aprel 1953-cü il), Qırmızıbayraqlı Leninqrad Hərbi mühəndis

Akademiyasını bitirmiş (28 noyabr 1957-ci il) (16), onun Böyük Vətən müharibəsində qələbənin 25 illiyi ilə əlaqədar təyyarəçi rəfiqələri və 586-cı aviasiya alayının döyüş fəaliyyəti haqqında xatirələrindən ibarət "Təyyarəçinin qeydləri" (Bakı, 1969-cu il, rus dilində) (4, səh. 328) və "Pensiya təminatında yeniliklər" (Bakı, 1973-cü il) (17) kitabları nəşr olunmuşdur. Z.Seyidməmmədova həmin dövrdə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 6-cı (1965) və 8-ci (1968) çağırışlarının deputatı seçilmiş, sovet Azərbaycanının səlahiyyətli nümayəndəsi kimi dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən Misir Ərəb Respublikasında, Türkiyədə, Rumıniyada və ikinci dəfə Hindistanda olmuşdur (32, c.2). 1966-cı ildə qadınlardan ibarət nümayəndə heyətinin başçısı kimi Hindistanda olarkən hind xalqının görkəmli dövlət xadimi Cəvahərlal Nehrunun qızı, baş nazir İndira Qandi ilə görüşmüşdür (28, c.2).

Muzeydə 1963-cu ilin iyununda Moskvada Dünya qadınlarının konqresi zamanı Z.Seyidməmmədovaya Braziliya qadınlarının hədiyyə etdikləri boyunbağı və iki bilərzik (18), 1964-cü ilin martında Türkmənistan qadınlarının IV qurultayında iştirakı zamanı hədiyyə edilmiş bəzəkli taxtadan metal zəncirli medalyon (19), həmin ildə Rumıniyada olarkən hədiyyə edilmiş dəstəkləri rumın milli nəqşilə bəzədilmiş taxta qaşıq və çəngəl (20), 1965-ci ildə Vilnyusda qadınlar qurultayı zamanı bağışlanmış milli ornamentli toxunma kəmər (21), 1968-ci ildə Konqodan Bakıya gəlmiş qadınlardan ibarət nümayəndə heyətinin hədiyyəsi—göy rəngli pambıq parçadan şərf (22), 1972-ci ildə Azərbaycan qadınlarının IV qurultayının iştirakçıları olan vyetnamlı qadınların hədiyyəsi—vurulub salınmış Amerika təyyarəsinin qalıqlarından düzəldilmiş üzük (22) qorunub saxlanılır.

Döyüş orden və medalları ilə mükafatlandırılmış Z.Seyidməmmədova ictimai təminat naziri vəzifəsində ikən 1960-cı il martın 8-də Beynəlxalq qadınlar gününün 50 illiyi münasibətilə əməkdə və xüsusi məhsuldar ictimai fəaliyyətdə görkəmli nailiyyətlərinə görə SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin qərarı ilə Lenin ordeni (9) və 1967, 1971-ci illərdə "Qırmızı Əmək Bayrağı" ordenləri ilə təltif olunmuşdur (10).

Müharibənin nə olduğunu yaxşı bilən Z.Seyidməmmədova sülh uğrunda fəal mübariz olmuşdur. O, 1975-ci ildən ömrünün sonuna qədər Azərbaycanın xarici ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqə Cəmiyyəti Rəyasət heyəti sədrinin müavini vəzifəsində çalışmışdır. Z.Seyidməmmədova Sovet qadınları komitəsi Azərbaycan qrupunun sədri kimi də böyük fəaliyyət göstərmiş, imperialistlərin Vyetnamda, ərəb ölkələrində və dünyanın bir çox başqa guşələrində törətdikləri cinayətlərə qarşı öz etiraz səsini ucaltmışdır. Xalqları sülhə, əmin-amanlığa səsləyənlərin ön sıralarında getmişdir.

Z.Seyidməmmədova hansı vəzifədə işləmiş olsa da təyyarəçi olduğunu heç vaxt unutmamış, onunla fəxr etmişdir. Hələ 1967-ci ilin sentyabrında Leninqradda Beynəlxalq ictimai təminat assosiasiyasının Baş assambleyasında jurnalistin verdiyi "Siz əmək həyatınızı nə ilə başlamısınız?" sualına "Bakı aeroklubunda təyyarəçi

olmuşam. Bu mənim birinci və ən çox sevdiyim vəzifədir" cavabını vermişdi (38, c.27).

1995-ci ildə faşizm üzərində qələbənin 50 illiyi münasibətilə Nazim Rza İsrafiloğlunun (Rzayev Nazim İsrafil oğlu) "Göylər sonsuz bir dənizdir" kinotrilogiyası çəkilmiş, "Züleyxa" adlanan II filmdə Z.Seyidməmmədova özü iştirak etmişdi. Z.Seyidməmmədova 1999-cu ildə vəfat etmişdir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində Z.Seyidməmmədovanın 150-dən artıq sənəd, əşya və mükafatları qayğı ilə mühafizə olunur. Onların içərisində şəxsən özünün istifadə etdiyi əşyalar─ Jukovski adına Hərbi Hava Akademiyasında oxuyarkən işlətdiyi loqarifmik xətkeş, 1939, 1941-ci illərə aid 2 ədəd transportir və təyyarəçi eynəyi də vardır.

Bu il Böyük Vətən müharibəsində alman faşizmi üzərində qələbənin 70-ci ildönümü tamam olur. Z.Seyidməmmədova kimi qəhrəman azərbaycanlı qadınların xidmətləri isə qədirbilən xalqımız tərəfindən heç vaxt unudulmur, adları həmişə fərəhlə çəkilir, gələcək nəsillərin Vətənin şərəf və ləyaqətini uca tutan Böyük Vətən müharibəsi qəhrəmanları ruhunda tərbiyə olunması üçün örnək olur. Gəncləri bu ölməz qəhrəmanların ənənələrini davam etdirməyə─Vətənə, xalqa daim sadiq olmağa çağırır.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı:

1. "Azərbaycan qadını" jurnalı, 1970, №5
2. "Azərbaycan qadını" jurnalı, 1971, №9
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. VII cild. Bakı, 2008.
4. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VIII c, Bakı, 1984.
5. Bağırzadə Ə. Qəhrəman gənclik, Bakı, 1938.
6. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Köməkçi Tarix Fənni Materialları Fondu (KTFMF): 391
7. MATM KTF MF: 608
8. MATM KTF MF: 390, 396
9. MATM KTF MF: 394
10. MATM KTF MF: 259, 261
11. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Hədiyyələr və Xatirə Əşyaları Fondu (HXƏF): 2128
12. MATM HXƏF: 2129
13. MATM HXƏF: 5026
14. MATM HXƏF: 3627
15. MATM HXƏF: 3616-3618
16. MATM HXƏF: 5027, 2138
17. MATM HXƏF: 3626

18. MATM HXƏF: 3615
19. MATM HXƏF: 3614
20. MATM HXƏF: 2124
21. MATM HXƏF: 3620
22. MATM HXƏF: 3619
23. MATM HXƏF: 3610
24. Nağıyeva N. Azərbaycan aviatorları Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, 2010.
25. Seyidməmmədova Z. Hindistanda nələr gördüm. Bakı, 1950.
26. Fətəliyev Ə. Azərbaycanın mərd oğulları. Bakı, 1959.
27. В небе фронтовом. Изд-во «Молодая гвардия», 1971
28. Газета “Бакинский рабочий”, 1972, 15 июня.
29. Газета “Вышка” , 1937, 6 октября.
30. Газета “Вперед и выше”, 1938, 29 декабря
31. Газета “Вперед и выше”, 1939, 19 декабря
32. Газета “Вперед и выше”, 1972, 21 октября.
33. Газета “За Отечество”, 1944, 6 июля.
34. Газета “Колхозные ребята”, 1938, 8 марта.
35. Газета “Колхозные ребята”, 1940, 6 марта.
36. Газета “Правда”, 1938, 9 августа.
37. Джафаров Н.Д.Некоторые вопросы военно-организаторской работы партийных, советских и общественных организаций Баку в годы Великой Отечественной войны. Баку, 1971.
38. Журнал. «Советская женщина», 1967, № 10.
39. Журнал. «Советский Союз», 1954, март.
40. Саркисов А. Героические дочери Азербайджана. Баку, 1965.
41. Султанова А. Счастье азербайджанки. Баку, 1970.
42. wikipedia.org/wiki/Züleyxa_Seyidməmmədova

Рена Сафарова.
Родина-мать зовёт

Резюме

Ключевые слова: *парашют, инструктор, штурман, истребительный самолёт, эскадрилья, победа*

Статья посвящена первой военной летчице азербайджанке Зулейхе Сеидмамедовой, показавшей примеры героизма на фронтах Великой Отече-

ственной войны. Она в составе женского истребительного полка дошла до Румынии. Зулейха Сеидмамедова, неоднократно проявлявшая мужество в сражениях, была награждена орденами «Знак почета», «Отечественная война 2-ой степени», «Отечественная война» и медалью «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.»

Rena Safarova
Motherland calling

Summary

Keywords: *parachute, instructor, navigator, fighter, aeroplane, squadron, victory*

The article dedicated to first female military aviator Zuleyxa Seyidmemmedova which showed heroism on Great Patriotic War. She repeatedly showed courage in the air battle moving to the territory of Romania on the composition of female fighter regiment aviators, was awarded with "Badge of Honour", 2nd degree Patriotic War", "Partiotic War" ordens and "For the Victory over Germany in the Great Patriotic War 1941-1945" medal.

Махфуза Зейналова

Азербайджанские дивизии
в годы второй мировой войны

Ключевые слова: *национальные дивизии, Вторая мировая война, азербайджанские дивизии*

UOT 94 (479.24)

В 1920-1938 гг. в составе Красной Армии имелись дивизии, сформированные по национальному признаку. Например, в 1920-1929 годы существовала «1-я Азербайджанская рабоче-крестьянская пехотная дивизия», которая в 1929 г. была переведена на штат горно-стрелковой дивизии, в 1930-м ей присвоили имя Серго Орджоникидзе, а в 1935-м - орден Красного Знамени. Под руководством талантливых азербайджанских военачальников Джамшида Нахчыванского (1921-1931), а затем Гамбая Везирова (1931-1937) дивизия достигла высокого уровня боеспособности. Но в результате репрессий 1935-38 годов число национальных офицерских кадров дивизии резко сократилось. В 1936 года дивизия была переименована в «77-ю Краснознамённую горно-стрелковую дивизию им. Серго Орджоникидзе», хотя основная часть личного состава по-прежнему состояла из азербайджанцев(4, с.38).

До войны азербайджанцы, как и большинство других представителей национальных меньшинств, направлялись для прохождения военной службы в части, находящиеся далеко от их родных мест - считалось, что так они быстрее приобретут навыки нового советского образа жизни. Большинство призывников–азербайджанцев владело русским языком. Согласно исследованиям А.Безугольного, из призывников 1939 года люди с высшим образованием составляли 2,4%, со средним - 27,5% , с неполным средним - 22,1% (2, с.10).

В тяжелых боях лета 1941 года на западных границах СССР погибли, были взяты в плен или пропали без вести тысячи азербайджанцев. Во время знаменитой обороны Брестской крепости, ставшей символом героизма советского воина, мужественно сражались 44 азербайджанца, многие из которых пали в бою.

В 1941-45 гг. из Азербайджанской ССР на фронт было призвано 681 тысяча человек. Если учесть, что общая численность населения республики составляла 3,4 миллиона человек, то оказывается, что на фронт был отправлен каждый пятый. Помимо народного ополчения (186,7 тыс.) дополнительно были созданы 87 истребительных батальонов (15 тыс. человек) и 1124 отряда самообороны (6,с.25), которые должны были вести борьбу против диверсантов, помогать правоохранительным органам, обучать штатских военному делу. Число азербайджанцев, погибших в годы Великой отечественной войны, к сожалению, до сих пор не уточнено, но превышает 300 тыс.

77-я Краснознамённая горно-стрелковая дивизия имени С.Орджоникидзе. К лету 1941 г. азербайджанцы составляли 60% личного состава дивизии. В состав дивизии входили три горно-стрелковых полка, артиллерийский полк, истребительный противотанковый дивизион, зенитно-артиллерийский дивизион, конный эскадрон, сапёрный батальон, батальон связи, артиллерийский дивизион, медицинский батальон, автотранспортный отряд, а также вспомогательные подразделения.

В декабре 1941 года дивизия принимала участие в Керченско-Феодосийской десантной операции, а в феврале 1942 года совместно с другими частями разгромила 18-ю пехотную дивизию вермахта. В период отступления совестских войск с Крыма дивизия прикрывала отход основных сил, уничтожив у Ак-Маная 27, у Огуз-тепе – 12, на берегу залива – 34 вражеских танка, а также большое количество живой силы противника. Несмотря на все попытки окружения со стороны противника, 77-я дивизия сумела переправиться на полуостров Тамань. 25 мая 1942 года на базе 77-й горно-стрелковой дивизии была создана 77-я Азербайджанская стрелковая дивизия.

Проблемы в создании национальных воинских частей. Уже в первые месяцы войны из Закавказского военного округа на фронт было отправлено 7 дивизий, 377 особых подразделений, 756 танковых экипажей большинство из которых были укомплектованы местными кадрами из числа довоенных призывников. 35% личного состава Крымского фронта составляли народы Южного Кавказа, а в частях, сражавшихся за Севастополь, этот показатель был еще выше (6, с.16-17). Поэтому разгром Крымского фронта привел к огромным потерям среди призывников с Южного Кавказа. Так, в 390-й стрелковой дивизии служили 2.260 азербайджанцев, в 400-й - более 2 тыс., в 404-й дивизии – 1854 азербайджанца(2). В мае 1942 года указанные стрелковые дивизии потеряли большую часть личного состава в боях под Керчью.

76-я горно-стрелковая дивизия состояла в основном из бакинских рабочих, тем не менее, некоторое время именовалась «армянской», пока не была

расформирована вследствие несоответствия названия реальному этническому составу. В августе-сентябре 1941 года дивизия была дислоцирована в Иране, а позже участвовала в боях за Донбасс, Харьков, Сталинград. В боях за Клецкую воинские части под командованием Муталлимова, Садыхова, Ахундова, Мамедова, Алибекова, Асланова взяли в плен весь штаб 13-й пехотной дивизии противника и 180 офицеров и солдат (6, с.125). В ноябре 1942 года дивизия была переименована в 51-ю гвардейскую стрелковую дивизию.

В августе-октябре 1941 г. на Южном Кавказе приступили к формированию 18 новых дивизий. Большинство новых призывников не знали ни военного дела, ни русского языка, что отрицательно сказывалось на боевой подготовке, так как офицерский состав частей состоял преимущественно из представителей славянских народов. Поэтому было решено создать национальные дивизии, где и офицерский состав, и рядовые солдаты были бы одной национальности. В начале 1942 года в Азербайджане были сформированы 402-я, 396-я и 223-я азербайджанские стрелковые дивизии, 9-я азербайджанская стрелковая бригада. Половина личного состава этих наспех укомплектованных соединений была непригодной для несения военной службы: люди в возрасте, без опыта службы в армии, незнакомые с современной военной техникой, без знания русского языка, многие не имели даже среднего образования. Аналогичная ситуация царила и в других национальных частях, и поэтому в результате проведенной проверки национальные дивизии из Средней Азии были расформированы, кавказским же дивизиям было предложено до отправки на фронт пройти воинское обучения. Но, по мнению А.Безугольного, советское военное командование, игнорируя рекомендации, в спешном порядке бросило на передовую две национальные дивизии с Северного Кавказа и 10 дивизий с Южного Кавказа, которые понесли большие потери.

В оправдание своих просчетов некоторые советские генералы ссылались на трусость и бездарность якобы воинских частей из числа национальных меньшинств. Так, командующий Северной группой Закавказского фронта генерал И.Масленников, во многом повинный в том, что немецкие войска дошли до Моздока, без извещения командующего фронтом и членов Военного Совета, отправил И.В.Сталину письмо, в котором обвинил в поражениях национальные воинские части из грузин, азербайджанцев и армян и предложил ликвидировать азербайджанские и армянские дивизии (3, с. 45).В ответ на это командующий Закавказским фронтом генерал И.Тюленев и первый секретарь ЦК КПА М.Дж.Багиров направили И.В.Сталину письмо с изъявлением протеста. В результате, из Москвы была направлена особая комиссия, которая установила, что поражение было связано с отсутствием военной подготовки, поддержки авиации, артиллерии и танков, плохой организацией

продовольственного обеспечения и медпомощи.

По подсчетам А.Безугольного, в ноябре 1942 г. в Северной группе Закавказского фронта служили 40.476 азербайджанцев, или 18,67% личного состава (для сравнения – грузины составляли 6,43%, армяне – 6,41%) (2)

В ноябре-декабре 1942 г. началось наступление советских войск на Северном Кавказе, в числе которых были 223-я, 402-я, 416-я азербайджанские стрелковые дивизии. И опять из-за некомпетентности командования советские войска понесли большие потери, причем вновь были попытки обвинить национальные дивизии. Однако направленные в части военные комиссии опровергли подобные домыслы:«Азербайджанские пехотинцы мужественно продвигались вперёд и не отступили даже перед танковым наступлением врага. Но так как у них не было танковой поддержки, они понесли большие потери» (5). В воинских частях, укомплектованных из славян, ситуация была идентичной: они потеряли 50-70% личного состава. Несмотря на отсутствие артиллерийской, танковой и авиационной поддержки, бойцы всё же выполняли боевые задания. В этих боях 402-я азербайджанская стрелковая дивизия фактически была полностью уничтожена. Командированный на Кавказ член Государственного комитета обороны Л.Каганович заявил, что причиной потерь является не слабость национальных дивизий, а бездарное командование. Особая проверка, проведенная Главным политическим управлением Красной Армии 1-24 января 1943 года, указала в качестве причин поражений на отсутствие боевой подготовки, слабое обеспечение вооружением и боеприпасами и на шовинистический настрой некоторых командиров. В результате национальные дивизии из кавказцев, в том числе азербайджанцев, были сохранены.

396-я стрелковая дивизия. В сентябре-октябре 1941 года в Азербайджане была сформирована 396-я стрелковая дивизия со штабом в Гусаре, которая не имела положенной военной техники, а ее личный состав получил лишь начальную военную подготовку. Дивизия была включена в состав 51-й армии и приняла участие в Керченско-Феодосийской десантной операции. Эта операция (26.12.1941-02.01.1942) была плохо подготовлена - суда вышли в море без учёта метеорологических условий и попали в шторм. Вместо десантных кораблей были использованы рыбацкие лодки без вооружения и навигационных средств, не было авиационной поддержки. Из-за отсутствия радиосвязи штабы потеряли управление, а из-за нехватки транспортных кораблей десанту не доставляли провизию и вооружение. Несмотря на все это, были освобождены города Керчь и Феодосия. 396-я стрелковая дивизия в составе десантных войск понесла первые потери. Недалеко от селения Новомихайловка взвод под командованием Б.Исламова отбил три вражеские

атаки и уничтожил два танка. Солдат А.Мамедов подорвал вражеский танк последней гранатой и героически погиб. Начиная с декабря 1941 г., дивизия отражала беспрерывные атаки немцев.

В феврале 1942 года вышел указ именовать 396-ю дивизию «азербайджанской национальной дивизией». В марте дивизия занимала оборону от Сивашского залива до озера Парпаш. Чтобы выбить наших бойцов с занятых позиций, противник впервые применил шестиствольные реактивные минометы, но дивизия не отступила. 1-й батальон 819-го полка под командованием майора Мовланова наводил на врага ужас своими ночными вылазками. Противнику удалось обойти Ак-Манай с тыла и окружить несколько воинских частей, в том числе и 396-ю дивизию. Чтобы дать возможность другим воинским частям покинуть полуостров, 396-я дивизия сражалась до последнего, в результате чего полегла большая часть ее личного состава - из окружения вышли только 120 офицеров и солдат. Знамя воинской части под одеждой вынес начальник политотдела Хавер Велиев, а штабные документы – Абумуслим Бахшиев. 14 июня 1942 года 396-я стрелковая дивизия как фактически уничтоженная была расформирована, а уцелевший личный состав передан в другие соединения.

Летом 1943 года в Северо-Кавказском военном округе была создана 227-я стрелковая дивизия, в которой также служило много азербайджанцев. Дивизия участвовала в освобождении Крыма и Украины, с боями дойдя до Чехословакии.

Ордена Богдана Хмельницкого 271-я Краснознамённая Горловская стрелковая дивизия была создана в 1941 году, но в конце того же года из-за больших потерь расформирована. Уцелевших бойцов перевели в другие дивизии, а азербайджанцев - в состав 77-й Азербайджанской горно-стрелковой дивизии. В начале 1942 года дивизия была восстановленна в Северо-Кавказском военном округе, в ее состав вновь было направлено много азербайджанцев. В ноябре-декабре 1942 г. 271-я дивизия заняла оборонительную позицию на берегу реки Терек, а в январе 1943 г. предприняла наступление на Ставрополь. Участвовала в операциях под Ростовом и в Донбассе, за освобождение города Горловка получила почётное наименование «Горловской», принимала участие также в освобождении Украины и Чехословакии. За героизм, проявленный в боях, дивизия была награждена орденами Красного Знамени и Богдана Хмельницкого.

402-я Азербайджанская стрелковая дивизия, формирование которой началось 26 августа 1941 года в Карабахе, насчитывала 1295 офицеров, 1088 сержантов, 8104 рядовых. Из них 9400 офицеров и солдат, то есть 90% личного состава, составляли азербайджанцы. С октября 1941г. по апрель 1942 г. дивизия находилась в Южном Азербайджане и участвовала в охране

Трансиранского маршрута ленд-лиза. С мая по сентябрь 402-я дивизия занималась боевой подготовкой в Нахчыване, откуда была направлена на Северный Кавказ. В октябре-ноябре 1942 г. участвовала в боях за Грозный, где дивизия, получив приказ о наступлении, но не имея авиационной, танковой и артиллерийской поддержки, продвинулась на 34 км. Не имея запасов провизии, топлива и вооружения, бойцы не покинули своих позиций, и попали в окружение. Стоявший на передовой 839-й полк под командованием майора Байрамова, был уничтожен. Для восстановления ситуации 840-й полк во главе с командиром М.Абдуллаевым перешел в контратаку, но, не получив поддержки, был вынужден отступить. 833-й полк под командованием А.Аббасова был атакован сотней немецких танков. Отразив 13 атак, полк уничтожил 36 танков и отбросил противника. 75 офицеров и солдат полка были награждены орденами и медалями(1, 169).

Командир дивизии полковник Алинаги Гусейнов, имевший опыт боев на совестко-финской войне, сумел перегруппировать части и повел дивизию в наступление. Дивизия продвинулась на 12 км и 12 декабря приняла участие в освобождении Моздока. К этому времени из 10500 бойцов в живых оставалось всего 4000 человек, большая часть раненые. Этот личный состав был передан в состав нового азербайджанского соединения - 416-й стрелковой дивизии. Командование восстановило 402-ю дивизию как учебное соединение для подготовки кадров для вновь формируемых азербайджанских дивизий.

77-я стрелковая дивизия (1-го формирования). 60% личного состава 77-й стрелковой дивизии, созданной на основе 77-й горно-стрелковой дивизии, составляли азербайджанцы. Без подготовки и должного снабжения, дивизия была отправлена на Крымский полуостров. С 25 мая и до начала октября 1942 г., дивизия подвергалась беспрерывным вражеским атакам и несла большие потери. В Новороссийском сражении дивизия уничтожила более 8 тыс. солдат противника, 18 танков, 45 автомашин, 22 артиллерийские батареи врага, потеряв при этом в боях 6810 офицеров и солдат (6, 109).

77-я Симферопольская ордена Суворова стрелковая дивизия (2-го формирования). Несмотря на большие потери, дивизия выполнила все задания. По распоряжению Верховного Главнокомандующего в состав дивизии были включены выжившие в прежних боях азербайджанцы из 390-й, 396-й, 398-й, 400-й и 404-й дивизий. Личный состав дивизии, командиром которой назначен полковник С.Бушев, состоял в основном из азербайджанцев. Большинство из них уже имели боевой опыт, а новобранцы прошли начальную военную подготовку.

В декабре 1942 года дивизия прибыла на Ишерскую железную дорогу; отсюда, преодолев 850 км пешим ходом, отправилась и, неожиданно для

врага, вступила в бой в районе станции Ново-Николаевск. За активное участие в боях, при освобождении Северного Кавказа, 594 бойца в январе-июне 1943 г. были награждены орденами и медалями. Для восполнения потерь в дивизию прибыло еще 1500 бойцов из Азербайджана. С сентября дивизия участвовала в боях за Украину и в течение 45-и боевых дней уничтожила 5 полков пехоты, 38 танков, 5 бронемашин врага. В Крыму, в боях у города Джанкой бойцы дивизии уничтожили 5 тыс. вражеских солдат, захватили 29 пушек, 25 автомашин, 50 полных вагонов продовольствия, взяли в плен более 1000 немцев. За героизм при освобождении Симферополя, дивизия получила наименование «Симферопольской», 613 бойцов были награждены орденами и медалями (6, 258).

7 мая 1944 г. 77-я дивизия в кульминационной для Крымского полуострова битве штурмом овладела Сапун-горой – ключевой высотой, от которой зависела дальнейшая судьба Севастополя и всего Крыма. За взятие 63-х стратегических высот горы бой продолжался 9 часов, иногда бойцы переходили в рукопашную. В результате вражеская оборона была прорвана, и боец Абдулазиз Гурбанов водрузил Красное Знамя на гору. Взорвав один из вражеских пунктов, а потом, заменив раненого командира, сержант Абдуррахман Абдуллаев призвал бойцов к решающей атаке. За героизм, проявленный в бою, ему было присвоено звание Героя Советского Союза (6, с.259).

Дивизия участвовала также в освобождении Севастополя. Стратегическую возвышенность города - Малахов курган освободили 105-й и 276-й стрелковые полки, а железнодорожный вокзал и центр города - 324-й полк дивизии. В общей сложности в боях за Крым дивизия уничтожила более 3000 человек, взяла в плен 1652 солдат и офицеров врага. За участие в атаке на Сапун-гору и освобождении Севастополя дивизия была награждена орденом Суворова второй степени (6, 260).

Во второй половине 1944 года дивизия приняла участие в освобождении Прибалтики. В боях в окрестностях Добеле, продолжавшихся две недели, было уничтожено 178 танков и 2 полка пехотинцев. За доблесть и мужество 587 бойцов были награждены орденами и медалями. В начале 1945 года дивизия участвовала в тяжёлых боях на берегу Балтийского моря и на северо-востоке Пруссии. В январе-марте 1916 бойцов были награждены орденами и медалями. Последнее сражение дивизии проходило 8 мая 1945 года у г. Дзинтари.

Всего,77-я Симферопольская ордена Суворова стрелковая дивизия уничтожила более 50 тысяч человек, разгромила и взяла трофеями 255 танков, 938 пушек, 959 пулемётов, 383 миномёта, 2 344 автомашин, более 30 тысяч

ружей и автоматов и 8 самолётов противника. Дивизия 10 раз была удостоена благодарности Верховного Главнокомандующего, звание Героя Советского Союза получили 8 бойцов, награждены орденами и медалями - 11237 человек (6, 380). Последним командиром дивизии был Герой Советского Союза генерал-майор Алексей Родионов. В настоящее время его личные вещи демонстрируются в «Мемориальном Музее Сапун-гора» в Крыму.

В 1974 году по инициативе руководителя Азербайджана Гейдара Алиева на Сапун-горе был воздвигнут мемориальный комплекс в честь 77-й Азербайджанской дивизии (скульптор О.Эльдаров, архитекторы Ф.Сеидзаде, Р.Шарифов, инженер Ю.Дубнов).

223-я Краснознамённая Белградская стрелковая дивизия. 223-я азербайджанская стрелковая дивизия была сформирована 18 октября 1941 года. Части дивизии создавались в районах Азербайджана Губа-Сарван-Чархы-Гусар-Девечи, где они прошли курс боевой подготовки.

С февраля 1942 года командование дивизией принял генерал-майор Эйбат Эйбатов (Владимир Зюванов). 86% личного состава дивизии составляли азербайджанцы, и официально дивизия указывалась как азербайджанская национальная дивизия. В мае - сентябре 1942 г. дивизия обороняла позиции в направлении Самур-Дербенд-Махачгала. В сентябре, преодолев пешим ходом 120 километров, дивизия заняла оборонительный рубеж по реке Терек. С 1 января по 16 марта 1943 года дивизия участвовала в боях за освобождение Северного Кавказа, в том числе городов Моздок, Прохладный, Георгиевск, Минводы. Отличившемуся в боях 1041-му полку было вручено переходящее знамя Президиума Верховного Совета АзССР.

Потеряв большое количество бойцов при обороне Северного Кавказа, дивизия в апреле-июне была передана второму эшелону фронта в качестве резервной воинской части. После восполнения потерь дивизия была переброшена для освобождения от оккупантов территории Украины. Здесь в нее влились еще 400 бойцов из Азербайджана.

С августа 1943 по август 1944 года дивизия приняла активное участие в боях за освобождение Донбасса, Одессы, правобережья Украины. За период с 4-11 октября 1944 г. полк отразил 50 атак противника. За отвагу, проявленную в боях при форсировании Днепра, 330 бойцов были награждены орденами и медалями. Всего за указанный период свыше 900 бойцов и командиров дивизии были награждены орденами и медалями (6, 187). Далее дивизия участвовала в боях за освобождение Молдовы. В январе-марте 1944 года дивизия очистила от фашистов 950 кв. км советской территории и 90 населенных пунктов. В Яссы-Кишинёвской операции дивизия наголову разгромила 257-ю пехотную дивизию противника, уничтожила более 4000 фашистов и взяла в плен 3835

вражеских солдат и офицеров (6, 257).

223-я азербайджанская стрелковая дивизия сыграла большую роль в освобождении Европы от фашизма. Дивизия участвовала в тяжелых боях на территории Румынии, Болгарии, Югославии. На территории Сербии дивизия освободила 7 городов, 15 железнодорожных станций, более 100 поселений, медные рудники. Было уничтожено более 5 тыс. и взято в плен 3327 вражеских солдат и офицеров. За боевые заслуги при освобождении от врага Белграда в сентябре-октябре 1944 года, 223-я дивизия была удостоена почётного наименования «Белградской» (6, 377).

Дивизия, сражавшаяся за освобождение Венгрии, участвовала также в боях за Вену, за что была награждена орденом Боевого Красного Знамени. Дивизия освободила 2 венгерских и 4 австрийских города, сотни населенных пунктов и удостоена 5 благодарностей Верховного Главнокомандующего за сражения в Румынии, Болгарии, Югославии и 2 благодарности – за освобождение Венгрии. 1037-й полк дивизии был награждён орденом Суворова и почётным наименованием «Венский», 1041-й полк - орденами Суворова и Кутузова, 818-й полк - орденом Богдана Хмельницкого. Последний бой 223-я Краснознамённая Белградская стрелковая дивизия провела в Чехословакии 5 мая 1945 года.

В общей сложности 223-я стрелковая дивизия с боями прошла 3600 км, уничтожив более 25 тыс. фашистов, 28 самолётов, 113 танков, 549 пушек, 311 миномётов, 1152 пулемёта, 25 тыс. автоматов и ружей, 2 бронепоезда, 2 тыс. автомашин, 7400 груженых вагонов, 70 складов, 2 тыс. пудов зерна. Тысячи бойцов были награждены орденами и медалями, а двоим было присвоено звание Героя Советского Союза (6, 379).

416-я Таганрогская Краснознаменная ордена Суворова стрелковая дивизия. Формирование 416-й стрелковой дивизии началось 22 февраля 1942 года. 92% её личного состава состояла из азербайджанцев. В составе дивизии было 11050 азербайджанцев, 291 русских, 110 грузин, 99 украинцев, 72 татарина, 28 евреев, 23 белоруса и представители др. национальностей(2). Ветераном дивизии был Кямиль Гасымов, участник еще 1-й мировой войны, после многочисленных обращений добившийся отправления на фронт. Набор и военная подготовка личного состава дивизии проходили под руководством генерал-майора Тарлана Алиярбекова. Командир 402-й стрелковой дивизии Эйбат Эйбатов после перевода его дивизии в резерв, добивался направления в боевую часть и был назначен заместителем командира 416-й дивизии. Следует отметить, что личный состав дивизии получал много бойцов, излечившихся в госпиталях, а новобранцы большей частью проходили курс подготовки в 402-й азербайджанской стрелковой дивизии и только затем отправлялись в

416-ю. В результате дивизия имела довольно оптыный личный состав, что положительно сказалось в ходе боев.

В июне 1942 года дивизия была отправлена на Северный Кавказ и до ноября занимала позиции на берегу реки Сулак. 26 ноября в первом же бою дивизия отразила 10 вражеских атак. Командиром дивизии был назначен полковник (с 1943 г.) генерал-майор Дмитрий Сызранов.

30 ноября 1942 г. дивизия начала наступление на Моздок и, прорвав оборонительную линию врага, заняла стратегические высоты, а уже 3 января освободила Моздок. Дивизия участвовала также в боях за Ставрополь и Армавир, и одной из первых прорвалась в прибрежные районы Азовского моря. После освобождения Ростова-на -Дону дивизия приблизилась к мощной линии укреплений вермахта под названием «Миус-фронт» на берегу реки Миус. Начав наступление18 августа, бойцы дивизии 27 августа прорвали линию обороны и 30 августа 1943 г. вошли в Таганрог и улицу за улицей очистили город от немцев. По приказу Верховного Главнокомандующего дивизии было присвоено почётное наименование «Таганрогской». Личный состав получил благодарность, сотни бойцов награждены орденами и медалями. В начале сентября, прорвав оборону частей 3-ей горно-егерской дивизии противника, 416-я дивизия вышла к реке Молочная. Для восполнения больших потерь дивизия получила пополнение из Азербайджана численностью 1500 бойцов, а затем еще 2500 бойцов. 23 октября дивизия освободила город Мелитополь и за боевые заслуги была награждена орденом Красного Знамени. С ноября 1943 г. по февраль 1944 г., продолжая наступление, 416-я стрелковая дивизия продвинулась с боями более чем на 120 км, в феврале участвовала в освобождении г. Никополя, форсировала Днепр и 18 марта начинала штурм города Николаева. 28 марта, после тяжёлых боёв, 416-я дивизия совместно с другими советскими частями, освободила город. За освобождение Николаева дивизия удостоилась благодарности Верховного Главнокомандующегов 5-й раз.

1-10 апреля 416-я дивизия участвовала в Одесской наступательной операции. За проявленный героизм дивизия была награждена орденом Суворова II степени, а более 500 бойцов – орденами и медалями (6, 256).

С 30 мая по 5 августа 1944 года дивизия участвует в операции по ликвидации плацдарма немецких войск в излучине реки Днестр. За два месяца 416-я стрелковая дивизия уничтожила около 2500 немецких солдат и офицеров, 46 танков, 180 пулемётов(6,186). В августе 1944 г. совместно с другими частями советских войск 416-я дивизия перешла в наступление и освободила Кишинёв. Заместитель командира дивизии генерал-майор Эйбат Эйбатов был назначен комендантом города.

12 января 1945 года дивизия перешла в наступление по направлению к Варшаве. За проявленный героизм в боях по прорыву обороны противника государственных наград были удостоены: 1368-й полк - ордена Красного Знамени, 1054-й полк – ордена Суворова 3-й степени, 444-й отдельный самоходный артдивизион – ордена Богдана Хмельницкого, 348-й санитарный батальон – ордена Красной Звезды (6, 381).

В течение января дивизия освободила польский город Бялобджеги, за что была удостоена благодарности Верховного Главнокомандующего. Развивая наступление вглубь вражеской территории, дивизия занимает шоссе, идущее к Кюстрину, тем самым, закрывает пути отхода дивизии противника, уничтожает окруженную группировку врага. Именно 416-я стрелковая дивизия овладела железнодорожным мостом, центральной частью Кюстрина, и одной из крупных частей города Нойштадтом. За взятие Кюстрина бойцам дивизии была объявлена благодарность Верховного Главнокомандующего; части дивизии были удостоены государственных наград: 1054-й артиллерийский полк – ордена Красного Знамени, 1374-й стрелковый полк – ордена Богдана Хмельницкого, 1368-й стрелковый полк – ордена Суворова 3-й степени, 444-й артиллерийский дивизион – ордена Александра Невского (5).

В конце марта 1945 года 416-я дивизия участвовала в наступлении на Берлин, 21 апреля - одной из первых вошла в Берлин и 27 апреля, с тяжелыми боями, форсировала реку Шпрее. 30 апреля дивизия прорвалась к площади перед дворцом кайзера Вильгельма и 1 мая штурмовала его. Одним из первых в здание ворвался батальон под командованием капитана Хейруллы Гюльмамедова, а штурмовая группа под командованием Вагаба Османова пробилась на крышу и водрузила над дворцом Красное знамя (В. Османов погиб в этом бою). Овладев зданием Комической оперы, 2 мая дивизия заняла здание Рейхсбанка. Бойцы 1373-го полка заняли бывшее здание советского посольства. Совместно с другими частями, 416-я дивизия занимает Берлинский Университет и здание МВД Германии. Группа во главе с лейтенантом А.Меджидовым, водрузила красное знамя над Бранденбургскими воротами. Итак, пройдя боевой путь от Кавказа до Берлина, бойцы дивизии уничтожили 24 тыс. немецких солдат и офицеров, взяли в плен 5474 человека. 8 бойцов дивизии были удостоены звания Героя Советского Союза, 11 человек получили орден Ленина. В общей сложности орденами и медалями были награждены 14369 человек(6, 383).

Таким образом, даже краткий обзор боевой деятельности азербайджанских национальных дивизий показывает, что создание именно национальных частей в условиях суровых реалий войны полностью оправдало себя и эти части внесли свою лепту в достижение победы над фашизмом.

Список использованной литературы:

1. Буниятов З.М., Зейналов Р.Э. От Кавказа до Берлина. Баку, 1990.
2. Безугольный А.Ю. Кавказские национальные формирования Красной Армии в период обороны Кавказа в 1942 г. //http://www.pipss.revues.org/3724
3. Безугольный А.Ю., Бугай Н.Ф., Кринко Е.Ф. Горцы Северного Кавказа в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. // Проблемы истории, историографии и источниковедения. М., 2012
4. Градосельский В.В. Национальные воинские формирования в Красной армии (1918-1938 гг.) // Военно-исторический журнал, 2001, № 10
5. Градосельский В.В. Национальные воинские формирования в Великой Отечественной войне // www.voina.com.ru/index.php
6. Мадатов Г.А. Азербайджан в Великой Отечественной войне. Баку, 1975.

Məhfuzə Zeynalova
II Dünya müharibəsində Azərbaycan diviziyaları

Xülasə

Açar sözlər: milli diviziyalar, Böyük Vətən Müharibəsi, Azərbaycan milli diviziyaları

Məqalədə Böyük Vətən Müharibəsi illərində fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan milli diviziyaları haqqında mənbələr əsasında qısa məlumat verilir. Burada Qızıl orduda müharibənin əvvəlində olan vəziyyət, Azərbaycan diviziyalarının yaranması, onların döyüş və qəhrəmanlıq yolu barədə bəhs olunur.

Makhfuza Zeynalova
Azerbaijan national regiments in the Second World War

Summary

Key words: *Second World War, Azerbaijan national regiments, heroism*

The article is based on historical material and narrates about national divisions of Azerbaijan in Red Army, their participation in the Second World War, valor and heroism and a contribution to a victory over fascism.

Bəhman Kərimov

İkinci Dünya Müharibəsi dövründə azərbaycanlıların İtaliya və Yuqoslaviya partizan hərəkatında iştirakı tarixindən

Açar sözlər: *Azərbaycan, İkinci Dünya müharibəsi, partizan hərəkatı*

UOT 94 (479.24)

Milli vətənpərvərlik tərbiyəsində milli kökə dayanaraq, milli ruhdan ilham almaq ümumibəşəri bir qanunauyğunluqdur. Vətənpərvərlik Vətənin varlığı və gələcəyi qayğısı ilə bilavasitə bağlı olan düşüncə tərzidir. Vətənini sevən hər bir vətəndaş ömrü boyu bu düşüncə ilə yaşayır və yaradır. Bu baxımdan tarixi qəhrəmanlıq səhifələrini təbliğ edən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi onları böyüməkdə olan gənc nəslə çatdırır. Tariximizin bu qəhrəmanlıq səhifələrini muzeyin sərgi və ekspozisiyasında əks etdirmək və gələcək nəsillərə çatdırmaq məqsədilə muzey fondlarında mühafizə edərək tədqiq və təbliğ edilib. Muzeydə mühafizə olunan bu materiallar tarixi yaddaşımızın güzgüsüdür. Biz bu tarixi səhifələri vərəqləməklə, Vətən qarşısında öz şərəfli borcunu yerinə yetirən babalarımızın qəhrəmanlıq salnaməsini öyrənir və tarixi yaddaşımızı möhkəmləndiririk.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev deyirdi: "Bizim gənclərimiz XX əsrin müharibələrində qəhrəmanlıq nümunələri göstəriblər. Biz Azərbaycanın qəhrəman oğulları ilə həmişə fəxr etmişik və onların xatirəsi daimi qəlbimizdə yaşayacaqdır".

Zəngin təbii sərvətlərə və əlverişli coğrafi mövqeyə malik olan Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsi illərində də iri dövlətlərin strateji planlarında mühüm yer tuturdu. Bu dövlətlər Azərbaycana böyük maraq göstərirdilər. Onların arasında Almaniya Bakı neftini ələ keçirməklə Şərqə-İran körfəzinə və Hind okeanına hərəkət etmək niyyətində idi. Hitlerin tapşırığı əsasında hətta Bakının sənaye və hərbi əhəmiyyətli obyektlərinin dəqiq xəritəsi hazırlanmışdı. Nasist rəhbərlərdən biri olan Rozenberqin hazırladığı "Qafqazın idarə olunması planı"na əsasən Azərbaycanda Qafqaz Reyx Komissarlığına tabe olan xüsusi komissarlıq idarə üsulu yaradılmalı idi.

Bu zaman, Azərbaycanın qəhrəman oğulları, düşmənlə üz-üzə döyüşməklə yanaşı, ağır şəraitdə əsir düşməsinə baxmayaraq ona qarşı mübarizə aparmışlar. Hitler Almaniyasının SSRİ-yə qarşı "İldırım sürətli müharibə" yə başlayanda

Almaniyada hərbi əsirlər üçün 28 düşərgə var idisə, 1944-cü ildə onların sayı 85-ə çatdırılmışdı (3).

Məğlubiyyətin acısını dadmış sovet əsgəri, SSRİ-nin tərkibində yaşayan millətlərin nümayəndələrindən hərbi birləşmələr təşkil edib, öz dövlətinə qarşı döyüşməyi nəzərdə tutan Almaniyanın hərbi siyasi rəhbərliyinin planlarının həyata keçirilməsinə olduqca münasib şərait yaranmışdır.

Beləliklə, artıq 1941-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında Alman ordu kəşfiyyatı Abver tətəfindən sovet hərbi əsirlərindən alman qoşunlarının Qafqaz və Orta Asiyaya yeridilməsinə yardımçı olacağını nəzərə alaraq, xüsusi təyinatlı hissələrin yaradılmasına başlandı. Partizanlara qarşı mübarizə və kəşfiyyat-təxribat əməliyyatları kimi məxsusi tapşırıqlar yerinə yetirməklə yanaşı, onlar Orta Asiya və Qafqaz xalqlarının təmsilçilərini almanlar tərəfinə keçməyə sövq etmək üçün təbliğat işi aparmalı, milli respublikalar ərazisində antisovet üsyanlar qaldırmalı idi (5, s. 218).

Faşist Almaniyasının Polşadakı "Daxay" əsir düşərgəsi (MATM SMF)

Fotoşəkildən göründüyü kimi, əsir düşmüş sovet əsgəri amansız işgəncələrdən, aclıqdan qurtulmaq üçün almanların həyata keçirdiyi planların icrası üçün onlara qoşulmaq məcburiyyətində idi. Bu onların ilkin çıxış yolu idi. O, ya bu cür ölməli, ya da düşmən tərəfinə keçib gizli mübarizə aparmalı idi. Düşmən tərəfinə keçməsinə baxmayaraq, onların ürəkləri daima doğma vətən sevgisi ilə döyünmüşdür. Onlar inanırdılar ki, nə vaxtsa doğma vətənlərinə dönəcəklər. Bu faktlar hadisələrin sonrakı gedişində də özünü göstərdi.

Əsir düşmələrinə baxmayaraq, Azərbaycanın qəhrəman oğulları faşistlərin Buhenvald, Mauthauzen, Daxau, Zaksenhauzen, Ravensburg və b. ölüm düşərgələrində Avropa ölkələrinin antifaşistləri ilə birlikdə hitlerçilərə qarşı mübarizə aparmış və azərbaycanlı adına layiq fəaliyyət göstərmişdilər.

Bu zaman faşist Almaniyası, 1941-1945-ci illər ərzində ölkənin müxtəlif hərbi strukturunda SSRİ-nin müsəlman və digər xalqlarının nümayəndələrindən könüllü dəstələr yaratmağa başlamışdır. Lakin bu siyasəti uğurla həyata keçirə bilməyən Alman hökuməti, 1944-cü ilin yanvarında Şərq legionları Qərbə köçürməyə qəti qərar verdi. Bu baxımdan, SSRİ ərazisində olan Azərbaycan legionları Fransanın Normandiya və Bretan bölgələrinə göndərildi. Bu, azərbaycanlıların kəskin narazılığına səbəb olur, hətta açıq aşkar itaətsizlik aksiyalarına gətirib çıxartdı. Belə bir şəraitdə, onların bir qismi, meşələrə qaçaraq Ukrayna millətçilərinə qoşuldu. Digər bir qismi isə partizanlara qoşulub işğalçılara qarşı mübarizəyə başladılar.

Alman hökuməti əsirlər və legionçular arasında itaətsizliyi nəzərə alaraq 1943-cü ilin axırlarında sovet hərbi əsirlərinin böyük bir dəstəsini Şimali İtaliyaya göndərdilər. Hitlerçilər həbs düşərgələrindən topladıqları bu məhbuslara "azadlıq" və "xoş güzəran" vəd vermişdirlər. Lakin, əslində İtaliya və Yuqoslaviya partizanlarına qarşı həmin hərbi əsirlərdən cəza dəstələri düzəltmək fikrində idilər.

Belə bir şəraitdə, sovet sərhəddindən uzaqlaşan azərbaycanlı hərbi əsirlər gizli antifaşist təşkilatı yaratmağa başladılar. Bu işdə azərbaycanlı hərbi əsirlərdən həkim Rza Ağazadə, Cavad Həkimli, Mehdi Hüseynzadə, Mikayıl Qulubəyov və b. daha fəal şəkildə mübarizəyə qoşulmuşdur. Bu təşkilat sonralar vətəndən uzaqlarda minlərlə sovet hərbi əsirinin birləşməsində, işğal olunan ərazilərdə faşistlərə qarşı mübarizədə böyük rol oynadı.

İtaliya ərazisində yerləşdirilən, Triyest ətrafında müqavimət hərəkatında iştirak edən Yuqoslaviya və İtaliya partizanları ilə əlaqəyə girmək hələ bir müddət legionçulara nəsib olmamışdı. Bunun əsas səbəbi, faşistlərin yerli əhali arasında yaydığı şayiə idi. Guya sovet hərbi əsirləri partizanlara qarşı cəza tədbirlərinin həyata keçirilməsində iştirak etmək arzusunda olması idi. Lakin, düşmənin bu hiyləsi baş tutmadı.

Bu zaman Stranse əsir düşərgəsindən İtaliyaya, Triyestə və Yuqoslaviyaya köçürdüyü sovet hərbi əsirləri içərisində çoxlu sayda azərbaycanlı toplanmışdılar. Onlar İtalyan-yuqoslav partizan diviziyasının tərkibində əlahiddə rota təşkil etmiş, alman faşizminə qarşı mübarizədə yaxından iştirak etmiş, onlara sarsıdıcı zərbələr endirmişlər. Bununla yanaşı, alman ordusunun tərkibində döyüşən "Türküstan diviziyası"nda olan azərbaycanlılar da 1944-cü ildə İsrafil bəy İsrafilbəyovun komandanlığı altında Şimali İtaliyaya yollananda, artıq başa düşürdülər ki, müharibə uduzulub... Ona görə də, yenidən almanlara qarşı mübarizə aparmağa başladılar" (9).

Burada döyüşən əfsanəvi partizan Mehdi Hənifə oğlu Hüseynzadə (1918-1944) vətəndən uzaqlarda – Adriatik dənizi sahillərində, İtaliya və Yuqoslaviya partizanları ilə birlikdə faşizmə qarşı mübarizədə öz xalqının adını bütün dünyada ucaltmışdı.

Mehdi digər əsirlərlə - Cavad Həkimli, Qasım Əmrahov, Sadıq Nadirli, Cabbar

Quliyev, Mikayıl Qulubəyov, Əsəd Qurbanov, Cəmil İsmayılov və b. ilə birlikdə partizanlara qoşularaq sovet əsirlərindən ibarət gizli təşkilat – rus rotası yaradırlar.

Çox keçmədən, Yuqoslaviya – İtaliya korpusunun Dutovle kəndində dağlarda yerləşən İvan Qradnik adına 3-cü zərbə briqadasının komandiri Martin Qreyfin əmrilə əsirlərdən ibarət "Ruska çeta" adı altında yeni rota yaradılır. Cavad Həkimli komandir, Mehdi isə onun müavini təyin edilir (8, s. 176-179).

Mehdi Hüseynzadənin partizan yoldaşı Rza Orucovun Muzeyə təqdim etdiyi İtalyada nəşr edilmiş "İvan Qradnikin briqadası" kitabının 224-cü səhifəsində "Təxribatçı Mixaylo" sərlöhvəli hekayə dərc edilmişdi. Burada Mehdi Hüseynzadənin qəhrəmanlıq salnamsi və onun mübariz silahdaşlarının adları və fotoşəkilləri də öz əksini tapmışdı.

"Ruska çeta" adlı partizan dəstəsi. "İvan Qradnikin briqadası" kitabından, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi SMF

Soldan: Cavad Həkimli, Mehdi Hüseynzadə 1943-cü il, İtaliya. "İvan Qradnikin briqadası" kitabından, MATM, SMF

Mehdi Hüseynzadənin silahdaşı olan Mikayıl Qulubəyov 1915-ci ildə Yelizavetpol qəzasının Mollavələdli kəndində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini atasından almışdır. Quba Kənd Təsərrüfatı Texnikumunu (1933), Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) Kimya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir (1939). Sonralar S. Ağamalıoğlu adına Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun üzvi kimya kafedrasında assistent işləmiş (1940-1942), 1942-ci ilin mart ayında ordu sıralarına çağırılmış, hərbi məktəbi vaxtından əvvəl bitirmişdir. Stalinqrad uğrunda vuruşlarda iştirak etmişdir (1942-ci ilin sonunda). Döyüşlərin birində yaralı halda əsir düşmüş, Almaniyaya, oradan İtaliyaya, daha sonra Yuqoslaviyaya sürgün olunmuşdur.

Mikayıl Qulubəyov sağaldıqdan sonra əsirlikdən qaçıb (1943-cü ilin əvvəlində) azadlıq hərəkatına qoşularaq Mehdi Hüseynzadə yaxından kömək göstərir və onunla çiyin-çiyinə partizanlıq etmişdir. O "Doktor Mişa" ləqəbi ilə böyük qəhrəmanlıqlar göstərmişdir. Onun bu yüksək xidməti Yuqoslaviya hökuməti tərəfindən qiymətləndirilmiş, üç dəfə «Qəhrəmanlıq ordeni» ilə təltif edilmişdir.

İtaliya partizanları soldan birinci Ənvər Məmmədov (Zərdab rayonu), Kəbir Məcidov, dördüncü Qədir Rüstəmov (Göyçaylı), beşinci Sloveniyalı İvo Boqacar (C. Həkimlinin tərcüməçisi), altıncı qərargah rəisi Cavad Həkimli və başqaları. 20 avqust 1944-cü il, Yuqoslaviya. Mehdi Hüseynzadənin partizan yoldaşı Rza Orucovun Muzeyə təqdim etdiyi İtalyada nəşr edilmiş "İvan Qradnikin briqadası" kitabından

Bu partizanlar içərisində, İtaliyada və Yuqoslaviyada olmuş insanlar partizan batalyonu qərargahının qoçaq rəisi Cavad Həkimli də xüsusi qəhrəmanlıqlar göstərmişdir. Rza Orucovun Muzeyə təqdim etdiyi İtalyada nəşr edilmiş "İvan Qradnikin briqadası" kitabından Cavad Həkimlinin qəhramanlığı haqında məlumat verilməklə yanaşı fotoşəkilləri nəşr olunmuşdur.

Göründüyü kimi, II Dünya müharibəsinin başlandığı ilk günündən etibarən böyük vətənin müdafiəsinə qalxmış Azərbaycanın qəhrəman oğulları ön cəbhələrdə qəhrəmanlıq göstərməklə yanaşı, Avropada antifaşist müqavimət hərəkatında böyük qəhrəmanlıqlar göstərmişlər.

Şimali İtaliyanın partizan dəstələrinin tərkibində döyüşən 300 nəfərdən çox azərbaycanlı partizan-əsirlər dəstəsinə rəhbərlik edən Həmzə Əsgərov 1944-cü ilin payızında Betola qəsəbəsi yaxınlığındakı döyüşdə qəhrəmancasına həlak olmuşdur. Onun qəbirüstü daşında "Azərbaycanlı Həmzə Betola uğrunda döyüşlərdə misilsiz döyüş qabiliyyəti və hünər göstərmişdir" sözləri yazılmışdır.

Avropa müqavimət hərəkatının tədqiqatçısı Ruqiyyə Əliyeva yazır: "1945-ci ilin 13 aprel tarixində İtaliyanın Berqamo şəhərindən 20 km aralıda yerləşən Monte di Neze kəndində 120 nəfər azərbaycanlı legionun döyüşçüləri nasistlər tərəfindən kütləvi şəkildə qətlə yetirilmişdir". Bunlar əsasən müharibənin sonuna yaxın üçüncü Reyxin legionları tərkibində döyüşən azərbaycanlıların böyük bir qrupu legiondan uzaqlaşdırıb, İtaliya və İsveçrə ərazilərinə sürgündən sonra baş vermişdir. Bu ərazilərdə yerləşdirilən legionçuların bir istəyi var idi, vətənə dönmək üçün, antifaşist hərəkatına qoşulmaq və əsas da İtaliyada ad qazanmış Haribaldi partizan dəstəsinə qatılmaqdan ibarət idi. O, öz tədqiqatında yazır: "Bu zaman İtaliyaya gələn azərbaycanlılar Berqamo şəhərindən 20 km aralıda yerləşən Monte di Neze kəndinə yerləşirlər. Kənd camaatı

Arxa cərgədə soldan 3-cü: Qriqori Jilyayev, Cavad Həkimli, Məmməd Novruzov "Qarabala", Lyublyana şəhəri, 1945-ci il, may

gələnlərin kim olduğunu bilmir və buna görə də qorxuya düşür. Daha sonra isə onların yorğun, aç olduqlarını və partizan olduqlarını biləndən sonra bizimkilərə öz evlərində yer verirlər və onları gizlədirlər. Azərbaycanlılar bu kənddən sadəcə bir keçid məntəqəsi kimi istifadə etmək istəyirdilər, yəni niyyət qətiyyən burada qalmaq deyildi. Aprelin 13-ü səhər tezdən yerli kənd kilsəsinin zəngi çalınır. İbadətə tələsən yerli camaat atəş səslərinə ayılır. Kəndə ümumi sayı 2500-dən çox olan respublikaçı faşist, habelə SS-çilər daxil olur. Onlara təslim olmaq çağırışı edilir, ancaq bizimkilərdən rədd cavabı gəlir.

Ruski çeta dəstəsinin komandiri Cavad Həkilmi

Beləliklə, Azərbaycandan kilomertlərcə uzaqda 120 azərbaycanlı ilə 2.500 nasist əsgəri arasında qanlı döyüş başlayır. 6 saata yaxın davam edən döyüşdə azərbaycanlıların çoxu döyüş zamanı, bir neçə nəfəri isə döyüşdən sonra qətlə yetirilir.

Ümumiyyətlə, Berqamo ətrafına gəlib çıxmış azərbaycanlıların sayı 900 nəfərə yaxın idi. Onlardan 120 nəfəri Monte di Nezedə öldürüldü. Başqa bir dəstədə olan 300 nəfəri isə əsir alınmışdı. Onların taleyindən heç bir xəbər yoxdur. Yerdə qalanları isə partizanlara qoşulmağa imkan tapmışdı. Bu gün belə İtaliyanın bu kiçik kəndində azərbaycanlıları böyük hörmət və ehtiramla yad edirlər. Hadisələrin bir neçə canlı şahidi bu gün də həmin kəndə yaşamaqdadır" (1, s. 41-42).

Tədqiqatçı daha sonra qeyd edir ki, "Həmin hadisələri araşdırmış Mixail Talalay özünün "Qafqazlardan Appeninədək" kitabında yazır: "Döyüşdən sonra faşistlərdən biri sevincək bağırırdı: "Hə, cənablar, yaxşı ov etdik". Onlar əsir aldıqları əsgərlərin şinelini, pul qabını, şəxsi əşyalarını talayırdılar. Bu vaxt əsirlərə "ayaqqabılarınızı çıxarın" deyə əmr verdilər. Hamını dəhşət bürümüşdü. Doğrudanmı əsirləri güllələyəcəklər?". Elə də olur. Talalayın yazdığına görə, əsir alınmış azərbaycanlıları bir yerə yığırlar. Faşist leytenantın əmriylə pulemyotdan atəş açılır. Faşistlər hətta yaralılara belə aman vermirlər. Sonradan partizan dəstələrinin birinin komandiri olmuş Motsala öz xatirələrində yazır: "Ümumiyyətlə, Berqamo ətrafına gəlib çıxmış azərbaycanlıların sayı 900 nəfərə yaxın idi. Onlardan 120 nəfəri Monte di Nezedə öldürüldü. Başqa bir dəstədə olan 300 nəfəri isə əsir alınmışdı. Onların taleyindən heç bir xəbər yoxdu. Yerdə qalanları isə partizanlara qoşulmağa imkan tapmışdı". Elə Motsalanın öz dəstəsinə leytenant Musa Məmmədovun rəhbərliyi altında 250 partizan qoşulmuş və faşizmə qarşı vuruşmuşdu (1).

Tədqiqatçı daha sonra yazır: "Zaman, 2014-cü ilin fevralı: İtaliyanın "Corriere della Sera" qəzetində maraqlı bir məqalə dərc olunur. Məqalə Monte di Neze faciəsinə və orada qətlə yetirilən azərbaycanlılara həsr edilmişdi. Yazıda göstərilir

ki, hələ bu faciəyəyədək azərbaycanlılar italiyalı partizanlarla kontakt qurmaq istəyirdilər. Onlar yerli partizan dəstəsinin iki əsas adamı Morandi və Epifanio Miçeletti ilə demək olar ki, razılığa gəlmişdilər. Azərbaycanlılardan Ağamoğlan Ağayev bu məsələdə əsas vasitəçi idi. Məhz onun cəhdlərindən sonra ilkin olaraq 250 azərbaycanlı partizanlara qoşulmağa imkan tapa bildi. Bir qrup isə Monte di Nezeyə gəlib çıxmışdı. Çox təəssüf ki, faşistlər onların izinə düşə bilmişdi. Məhz bu dəstə partizanlara qoşulmağa imkan tapmır. Bu məqalənin müəllifləri də faşistlərlə azərbaycanlılar arasında bir neçə saat döyüş getdiyini yazırlar. Və onu da qeyd edirlər ki, bu əslində döyüş yox, insan ovu idi (1, s. 67).

1945-ci ili aprelin 13-də İtaliyanın Berqamo şəhərindən 20 km aralıda yerləşən Monte di Neze kəndinə faşistlər tərəfindən qətlə yetirilmiş 120 azərbaycanlının dəfn olunmuş ərazidə ucaldılmış abidə

Muzeydə mühafizdə edilən Avropa müqavimət hərəkatının qəhrəmanı Məmməd Səməd oğlu Bağırovun materiallarını vərəqləyərəkən keçdiyi döyüş yolu bir anlıq "gözümüzün önündə canlanır". İtaliyada müqavimət hərəkatı iştirakçılardan biri olan Məmməd Səməd oğlu Bağırov 20 mart 1922-ci ildə Azərbaycanın dilbər guşəsi olan İsmayıllı rayonunun Basqal qəsəbəsində sənətkar ailəsində anadan olmuşdur. Oxumağa Basqal məktəbində yeddinci sinfə qədər davam etmiş, orta təhsilini 1941-ci ildə Bakıda bitirmişdir. O dövrdə beynəlxalq vəziyyət gərgin idi. SSRİ Almaniya ilə müharibə şəraitində olduğundan hərbi müdafiə işlərinə ciddi diqqət yetirilirdi. O cümlədən hərbi məktəblərə gənclərin axını da genişlənirdi.

Məmməd Bağırov orta təhsilini başa vurduqdan sonra Gürcüstanın Telavi şəhərindəki artilleriya məktəbinə daxil olmuşdur. 1942-ci ildə buranı topçu ixtisası və leytenant hərbi rütbəsi almaqla bitirmiş, mart ayında isə cəbhəyə yola düşmüşdür. Onun döyüş yolu cənub-qərb cəbhəsindən - Xarkov şəhərindən başlamışdı. Burada 317-ci diviziyanın 773-cü artilleriya alayı tərkibində döyüşmüşdü.

Bu zaman almanlar qələbədən ruhlanaraq çoxsaylı qüvvə ilə Sovet İttifaqının içərilərinə doğru hücumlarını davam etdirdilər. Onlar ikinci dəfə Lozevoy, Barvenko və başqa yaşayış məntəqələrini alanda Məmməd Bağırovun bölüyü düşmən mühasirəsinə düşür. Ciddi müqavimətə baxmayaraq əsir düşür. Çox keçmədən o əsirlikdən qaçaraq Pistoya şəhərinin Montano dağındakı kiçik partizan qrupuna

qoşulur.

Məmməd Bağırov 1944-cü ilin sentyabrında İtaliyada Umberto Fantaççi adına beynəlmiləl partizan dəstəsi tərkibində faşizmə qarşı mübarizə aparmışdır. İtaliya müqavimət hərəkatı sıralarında şöhrətli partizan həyatı belə başlandı. İtaliya partizanları Məmməd Bağırovun başına gəlmiş müsibəti diqqətlə dinlədilər, onu öz sıralarına qəbul etdilər. Həmin dəstədə 20 millətin nümayəndəsi mübarizə aparırdı və onlar İtaliyanın Piston şəhərini faşistlərdən azad etmişdi. Bu zaman kiçik partizan qrupları Harribaldi adına briqadada birləşdirildi. Məmməd İtaliyanın cənubunda daha qızğın döyüşlər gedən yerlərə yollanaraq, əvvəlcə Boloniyaya Matteotti dəstəsinə, sonra isə Montano dağında məskən salmış Ubaldo Fantaççi partizan qrupuna qoşulmuşdur. Məmməd Bağırovun rəssamlıq bacarığı sayəsində paraşütdən sökülmüş sap ilə bayrağın yanını haşiyələdi və üzərinə dəstənin adını tikdi. Məmməd Bağırov Ubaldo Fantaççi adına antifaşist partizan dəstəsinin şərəfini ucaltmaqdan ötrü özünü oda, alova atırdı. Pistoya şəhəri faşistlərdən azad edildikdən sonra M. Bağırov neçə-neçə qələbənin şahidinə çevrilmişdi. Həmin bayrağı M. Bağırov Moskvadakı Sovet Ordusu muzeyinə təhvil vermişdir.

Məmməd Bağırov italyan antifaşist sıralarında Florensiya, Montekatini, Pistoya, Prato şəhərlərinin azad edilməsində yaxından iştirak etdi. Ubaldo Fantaççi partizan dəstəsinin keçirdiyi əksər əməliyyatlarda M. Bağırov şücaət və igidlik nümunələri göstərdi.

1944-cü ilin sentyabr ayında alman faşistlərinin məğlubiyyətinin yaxınlaşdığı bir vaxtda Məmməd Bağırov digər sovet antifaşistləri ilə birlikdə Cənubi İtaliya, Şimali Afrika, Misir, İraq və İrandan keçməklə SSRİ-yə göndərilmişdir. Bakıya çatdıqdan dərhal sonra Moskva vilayətinin Podolsk şəhərinə aparılmış və burada əks-kəşfiyyat xidməti tərəfindən ciddi yoxlamadan keçmişdir. Yalnız bundan sonra Bakıya bir aylıq məzuniyyətə buraxılmışdır.

Müharibə qurtaranadək o, baş leytenant rütbəsində Moskva hərbi dairəsində qulluq etmişdir. Müharibə bitdikdən sonra isə bir müddət Bakı hava hücumundan müdafiə mərkəzində xidmətini davam etdirmiş, 1946-cı ildə ordudan tərxis olunmuşdur.

1976-cı ildə Pistoya şəhərində Florensiya universitetinin professoru Renato Rizalitinin "Pistoyada antifaşist müqaviməti" adlı kitabında, antifaşist hərəkatında iştirak etmiş şəxslərin siyahısı da qeyd edilmişdi. Kitabda Məmməd Səməd oğlu Bağırov haqqında demək olar ki, başqa antifaşistlərdən daha çox məlumat verilmişdi. Kitab dərc ediləndən sonra M. Bağırovun döyüş yoldaşları onu axtararaq, nəhayət, Sovet Veteranları Komitəsi vasitəsilə tapır və İtaliyaya dəvət edirlər. 1978-ci ildə Məmməd Bağırov İtaliyaya səfər edir. Səfər çərçivəsində o, döyüş yolu keçdiyi yerlərə baş çəkir. Hər yerdə təntənə ilə, hörmətlə, səmimiyyətlə qarşılanır. Həmin səfər zamanı İtaliyanın prezidenti, müqavimət hərəkatının fəallarından

6 / LA NAZIONE

CRONACA

Partigiano dell'Unione Sovietica alla cerimonia della Liberazione

Stamani in piazza della Resistenza - Saranno presenti anche operai di Krusevac - Discorso rievocativo dell'avv. Bechi

Oggi sarà ricordato il 34.o anniversario ore 10 in piazza della Resistenza, l'avv. Franco Bechi, capo gruppo del PSI in consiglio comunale, terrà un discorso rievocativo; successivamente saranno deposte corone sui monumenti ai caduti.

Il comitato unitario per la difesa delle istituzioni repubblicane, che ha indetto la manifestazione, invita tutti i cittadini a prendervi parte. Non solo un dovere civico rendere omaggio a quanti contribuirono, fino al prezzo della vita, alla dura lotta antifascista e antinazista, ma è anche un'occasione per rafforzare i legami ideali con le nostre istituzioni, per riconfermare quei valori di libertà, di democrazia, di giustizia sociale che ispirarono la lotta di liberazione e la nostra Costituzione.

Alle associazioni combattentistiche e partigiane, ai partiti politici, alle organizzazioni sindacali e sociali prenderanno parte alla manifestazione il sindaco e le autorità cittadine e degli ospiti di

L'anniversario della liberazione ricordato ad Agliana. Con il sindaco c'è il partigiano sovietico Baghiroff

(Foto Jelyl)

Məmməd Bağırov İtaliyada 1978-ci il. MATM SMF

biri olmuş Aleksandro Pertini tərəfindən qəbul edilmişdir. O, igid qəhrəmana "İtaliyanın partizanı" fəxri diplomunu təqdim etmişdir.

1978-ci ildə həmçinin Məmməd Bağırovun İtaliyanın ən yüksək hərbi mükafatı "Qızıl Ulduz" ("Harribaldi Ulduzu") ilə təltif olunması haqqında qərar qəbul olunmuşdur. 1980-ci ildə həmyerlimizə İtaliya hökuməti tərəfindən fərdi pensiya təyin olunur. Bundan başqa,1984-cü ildə igid eloğlum İtaliyanın "Şöhrət" ordeninə layiq görülür. Məmməd Bağırov İtaliya şəhərlərinin azad olunmasına həsr edilmiş 14 yubiley medalı, 2 fəxri diplom, II dərəcəli Vətən müharibəsi ordeni (SSRİ) ilə təltif edilmişdir. Qəhrəman partizan Sovet dövründə bir neçə dəfə İtaliyada səfərdə olmuşdur. Həmçinin o, Leninqrada İtaliyadan dəvət olunmuş partizan yoldaşları ilə Bakıda görüşmüşdür. Muzeydə onun İtaliyada olduğu zaman ölkə qəzetlərində dərç olunmuş məqalələr mühafizə edilir. Burada onun qəhhrəmanlığından geniş bəhs olunmuşdur.

Məmməd Bağırov 1997-ci ilin sentyabr ayının sonlarında Azərbaycan Respublikasının prezidenti, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin İtaliyaya rəsmi səfəri zamanı nümayəndə heyətinin tərkibində İtaliya torpağına son dəfə ayaq basdı. Səfərin gedişində M.Bağırov prezident Heydər Əliyevlə birlikdə rəsmi görüşlərdə İtaliyanın baş naziri Romano Prodi, ölkə Senatının başçısı Nikolo Mançino, Deputatlar Palatasının başçısı Luçiano Violente, Roma papası İohan Pavel, Roma şəhərinin meri Bassoliniyə təqdim olundu.

İtaliyanın baş naziri Romano Prodi ölkəsinin rəhbərliyi adından Məmməd Bağırova ikinci dünya müharibəsi zamanı İtaliya müqavimət hərəkatındakı mübariz fəaliyyətini yüksək qiymətləndirdi, ona dərin hörmət və ehtiramını ifadə etdi.

Məmməd Bağırov İtaliyanın Milli Qəhrəmanı, Qızıl Harribaldi Ulduzunun kavaleri qızıl medalla təltif edilmişdir, İtaliya partizanları Assosiasiyasının fəxri üzvüdür, İtaliya hökumətinin bir neçə yüksək mükafatlarına layiq görülmüşdür.

1943-cü ildə faşistlərin Almaniyanın Stranse əsir düşərgəsindən İtaliyanın, Triyestə, və Yuqoslaviyaya köçürdüyü sovet hərbi əsirləri içərisində Mirdaməd Seyidovun da adı yüksəklərdə çəkilir. Hələ əsirlikdə olarkən Mirdaməd Seyidov və Mehdi Hüseynzadə burada gizli antifaşist təşkilatı yaratmışdılar.

INCONTRO INTERNAZIONALE A BASOVIZZA

Pure il leggendario Ivan al raduno dei partigiani

Nel '44 compì sul Carso spericolati atti di sabotaggio

GLI ARRESTI PER TORTURE AI BR

Festa amara per la polizia

La commissione di maturità al Fermi

CARTA D'IDENTITÀ

COMUNE DI MONRUPINO

Onlar 1944-cü ilin fevralında əsirlikdən qaçaraq partizanlara qoşulmuş, İ. Qradnik adına İtalyan-yuqoslav partizan diviziyası tərkibində əlahiddə rota təşkil etmişdilər. Mirdaməd Seyidov Yuqoslaviya Xalq Azadlıq Ordusunun 11-ci korpusu qərargahı yanında Haribaldi adına xüsusi kəşfiyyat - təxribat qrupunda fəaliyyət göstərmişdir.

O, bu yüksək xidmətlərinə görə Yuqoslaviyanın "İgidliyə görə" və "Xalq qarşısında xidmətlərinə görə" ordenləri ilə təltif olunmuşdur. M. Seyidovun partizan həyatını əks etdirən bu və digər sənədlər də Milli Azərbaycanın Tarix Muzeydə mühafizə edilir.

İtaliya partizan hərəkatının qəhrəmanı eloğlumuz Tahir İsayev Qazax rayonunda Şıxlı kəndində 1922-ci ildə dünyaya göz açmışdır. Müharibə cəbhəsində

DIPLOMA
DI
MEDAGLIA GARIBALDINA

Məmməd Bağırov İtaliyada 1978-ci il. MATM SMF

Mazdokun altındakı ağır döyüşlərdə yaralanaraq əsir düşmüş və Avstriyadakı əsir düşərgəsindən böyük əziyyətlərlə İtaliyaya keçərək Berqamo şəhəri yaxınlığında partizan dəstəsinə qoşulmuşdur.

Həmyerlimiz leytenant Serafimo adı altında partizanlıq etmiş və 1945-ci ilin 25 aprelində Milan şəhərinin faşistlərdən təmizlənməsi üsyanında qəhrəmanlıq göstərmişdir. "Serafino", yəni Tahir İsayev İtaliyada 20-dən çox orden-medala layiq görülüb. Bunların arasında "Qaribaldi ulduzu", "Antonio Qramşi", "Banderi Kalori" və s. ordenləri var.

Tahir İsayev

Döyüş yoldaşları "Serafino" adını ona atası İsrafilin adına uyğun olaraq veriblər. O, "Fiamma Verdi" beynəlmiləl briqadasında italyanlar, fransızlar, ingilislər və ruslarla çiyin-çiyinə vuruşub. Həmyerlimiz leytenant Serafino Mehdi Hüseynzadə, Mirdaməd Seyidov kimi Adriatik dənizi sahillərində qəhrəmanlıq, yenilməz şücaət nümayiş etdirib.

Onun döşünü İtaliyanın ən yüksək qəhrəmanlıq rəmzləri olan "Qaribaldi ulduzu", "Antonio Qramşi", "Banderi Kalori" ordenləri, ümumən 36 orden və medal, o cümlədən İtaliyanın 12 dövlət mükafatını almışdı. 1945-ci ildən Milan şəhərinin fəxri vətəndaşı elan olunmuşdu.

Muzeydə digər partizanlarla yanaşı Yuqoslaviya partizan hərəkatının iştirakçısı Rza Orucova aid zəngin materiallar mühafizə edilir. Sənədlərdən aydın olur ki, o 1944-cü il fevral ayının əvvəllərində əsirlikdən qaçaraq, İtaliyanın şimal-şərqində olan Triyest şəhərinin ətrafında İtaliya-Yuqoslaviya partizan-kəşfiyyatçı dəstəsinə qoşulmuşdur. Rza Orucov öz xatirəsində yazır. "Burada mənə məlum oldu ki, IX İtaliya-Yuqoslaviya partizan korpusunun 31-ci diviziyasındakı İvan Qradinko adına briqadanın tərkibində Sovet vətəndaşlarından ibarət bir bölük var. Odur ki, komandanlıqdan oraya göndərilməmi xahiş etdim. Tez bir zamanda xahişim yerinə yetirildi və mən istədiyim hissəyə getdim.

Bu rus, azərbaycanlı, orta asiyalı və sloveniyalılardan ibarət bir bölük idi. Bölük isə Angel dağlarının zirvəsində yerləşən Olitsa kəndində idi. Bölüyün yerləşən Olitsa kəndinin 12-15 kilometrliyindəki Qodoviç kəndində çoxdan bəri alman faşistləri yerləşmişdi. Faşistlərin burada olması partizanlar üçün təhlükə törədirdi. Odur ki, həmin kəndin düşmənlərdən azad edilməsi bizim bölüyə həvalə olunmuşdu.

1944-cü il fevralın 18-də biz axşam həmin kəndi mühasirəyə aldıq. Buraya özümüzlə toplar da aparmışdıq. Bu isə partizan döyüşlərində nadir bir şey idi. Düşmən fəal müqavimət göstərirdi. Lakin dəstəmiz qəti hücuma keçərək düşməni

həmin kənddən çıxarmağa müvəffəq oldu" (7, s. 134).

Rza Orucova aid Muzeydə mühafizə olunan materiallarda onun və partizan yoldaşlarının qəhrəmanlıq salnaməsi haqqında dəyərli məlumatlar əldə etmək mümkündür. Ona təqdim edilmiş sənədlər arasında Yuqoslaviya Sosialist Federativ Respublikasının sədri İosip Broz Titonun imzaladığı Fərman daha çox dəyərlidir. Bu ölkənin hökumət və müharibə iştirakçıları faşizm üzərində qələbənin 20 illiyini qeyd etməyə hazırlaşarkən Yuqoslaviya xalqlarının azadlıq mübarizəsinə qoşulan xarici ölkə vətəndaşları, o cümlədən R. Orucovu tapa bilmişlər. Ona təqdim olunan fərmanda "döyüş dostumuz Rza Xalıq oğlu Orucovu təltif edirik" sözləri yazılmışdı. Bu qiymətli sənədi təhvil verərkən yaşlı partizan 26 may 1945-ci il tarixli günü yadına saldı. Yağışlı havada, təzəcə azad olunmuş Sloveniyanın paytaxtı Lubliyananın şadyanalıq edən sakinlərinə universitet eyvanından xitabən "Biz zəfər çaldıq!" deyən Broz Tito əlini yuxarıya elə qaldırdı ki, hətta çiyin örtüyü də yerə düşdü. Meydanı başdan başa tutan izdiham gurultu ilə "qələbə çaldıq!" – deyə cavab verdi (2, s. 140-141).

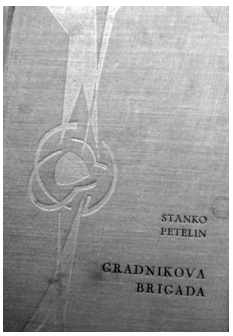

Muzeydə mühafizə edilən Rza Orucovun Yuqoslaviyaya 1975-ci il səfəri zamanı ona hədiyyə edilmiş Stanko Petlinin "İvan Qradnikin briqadası" kitabının ilk səhifəsində köhnə partizan yoldaşı Martin Qref-Rudinin "Briqadanı xatırlayarkən və birdə mübarizəmizdə əməllərini dəyərləndirərkən" sözləri yazılmışdı (6).

Zəngin illüstrativ materialları olan kitabın 201-ci səhifəsindəki fotoşəkil xüsusilə diqqəti çəkir. Angel dağında 1944-cü ilin martında çəkilmiş və artıq rəngi solmuş bu şəkildə İvan Qradnik adına briqadanın tərkibində olan "rus dəstəsi"nin döyüşçüləri əks edilmişdi. Altmış nəfərdən ibarət dəstədə əsasən əsirlikdən qaçan sovet əsgərləri döyüşsə də, yerli və İtaliyan partizanları da onlara qoşulmuşlar. Birinci sırada oturan doqquz azərbaycanlı arasında dördüncü R. Orucovdur. Yanında Heydər Məmmədov, Əli Əliyev, gürcüstanlı Şamil və digər həmyerliləri əyləşmişlər. Partizan dəstəyə qəhrəmanlıqla komandanlıq edən Sevastopol müdafiəçilərindən peşəkar hərbiçi Cavad Həkimlinin adı iftixarla çəkilir.

R. Orucovun muzeyə təqdim etdiyi əşyalar arasında onun Yuqoslaviyada həlak olmuş sanılan Əyyub Ələkbərovla qəfil görüşünü əks etdirən fotoşəkil də maraqlıdır. Arıq, ucaboylu Əyyub döyüşdə dəliqanlı, cəld və hünərli idi. Müxtəlif dillərdə danışan partizanlar tez-tez onun "Mən azərbaycanlı balasıyam. Koroğlu nəslindənəm" sözləri eşidilirdi.

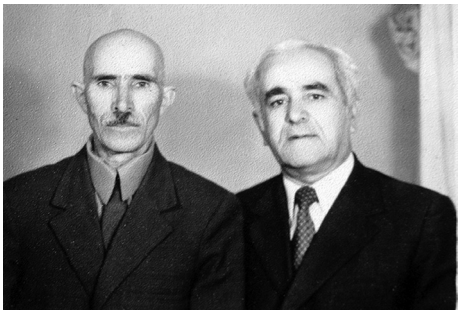

Yuqoslaviya partizanları Rza Orucov Əyyub Ələkbərovla (MATM SMF)

İtaliya partizan hərəkatının fəal iştirakçılarından biri Cəlil Rəfiyevdir. Cəmil Rəcəbəli oğlu Rəfiyevin muzeydə mühafizə olunan kolleksiyasında 10-dən çox fotoşəkil və sənəd var. O, Matteotti adına briqadada xidmət etmişdi. Onun Muzeydə mühafizə olunan sənədləri içərisində "İtaliya Komminist Partiyası Mərkəzi komitəsinin baş katibi Polmiro Tolyatti" sözləri yazılmış sənəddə deyilir: "Partizan müharibəsi – işğalçılar qarşısında diz çökməyən bütün xalqın müharibəsidir.

Vətəni müdafiə etmək lazım gəldikdə hər bir vətəndaş qəhrəman olur. O, bilir: əgər tutulsa, onu ölüm gözləyir. Bilir ki, partizan hərəkatının yaratdığı daimi qorxulardan yaxa qurtarmaq üçün düşmən hər bir şeyə əl atır. Lakin partizanlar mübarizəni dayandırmırlar. Vətən təhlükədə olduqda, hər bir vətəndaşın həyatı vətənin ixtiyarındadır... Bu mübarizəni təşkil edə bilən və öz müstəqilliyini qoruyan xalq qələbəyə əmin olmalıdır" (6).

Cəmil Rəfiyevə verilmiş vəsiqə (MATM SMF)

Cəlil Rəfiyevin partizan hərəkatında iştirakına dair sənəd. MATM SMF

Cəmil Rəfiyevə verilmiş sənədlərin birində yazılır: "Yuxarıda göstərilən məsul şöbə bildirir ki, aşağıda qeyd edilmiş feldşer Rəfili Cəmil mərhum Rəcəbəli oğlu 10.09.1920-ci ildə Azərbaycan SSR Ordubad şəhərində anadan olmuş və 10.05.1945-ci ildə bizim partiyaya üzv yazılmışdı. Qabaqcadan cəsur Rovetta partizan təşkilatının üzvü olmaqla partiyanın tapşırığı ilə təbliğatçı vəzifəsini yerinə yetirmiş və millətçi faşistlərə qarşı bir ildən artıq vuruşmuşdur. Berqam-22.06.1945" (6).

Göründüyü kimi, Azərbaycan xalqının öz vətəninin bütövlüyü və dövlət müstəqilliyi uğrunda çoxəsrlik mübarizəsi qəhrəmanlıq nümunələri ilə doludur. Müvafiq tarixi dövrlərdə bu mübarizədə xalqımız içərisində Cavanşir, Babək, Koroğlu kimi cəngavər sərkərdələr və generallar yetişmişdir.

Azərbaycanımızın öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsindən (1991-ci il) sonra milli və hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi dövlət siyasəti səviyyəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Gənclərimizin hərbi vətənpərvərlik hissi ruhunda tərbiyə edilməsinin mühüm istiqamətlərindən bir, də qəhrəman babalarımızın döyüş yolunu öyrətməkdən ibarətdir. Bu böyük missiyanı həyata keçirən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi geniş həcmi işlər həyata keçirir. Xalqımızın qəhrəmanlıq tarixini qoruyub saxlamaqla yanaşı onu tədqiq və təbliğ edir.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı:

1. Алиева Ругия. Азербайджанцы в Европейском движении сопротивления. Баку, Ветен, 2005.
2. Bağırov F. Azərbaycan igidləri Avropa müqavimət hərəkatında (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında). // Biz birlikdə qalib gəldik. Faşizim üzərində qələbənin 65 illiyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu. Bakı, 2010, s. 139-148.
3. "Бакинский рабочий" qəzeti, 22 iyun 1957.
4. İsmayılov İ.Z. Azərbaycanlıların II dünya müharibəsində iştirakı. Bakı, 2000.
5. Kərimov B., Bağırov F. Azərbaycan legionu: əsirlik faciəsi, yaxud şüurlu seçim?. Azərbaycan Tarixi Muzeyi 2007. Bakı, Elm, 2007, s.218-228.
6. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Sənədli mənbələr fondu.
7. Nəzirli Ş. Ə. Əfsanəvi Mixaylo. Bakı, 2013.
8. Səfərova Rəna. Onunla fəxr edirik. // Biz birlikdə qalib gəldik. Faşizim üzərində qələbənin 65 illiyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu. Bakı, 2010, s. 175-180.
9. http://www.azadliq.org/content/article/1196577.html

Бахман Керимов

Об участии азербайджанцев в партизанском движении Италии и Югославии в период Второй Мировой Войны

Ключевые слова: *Азербайджан, Вторая Мировая Война, партизанское движение*

Любящий свою родину каждый гражданин живет и творит этим сознанием. С этой точки зрения Национальный Музей Истории Азербайджана пропагандирующий героическую историю доводит это до растущего молодого поколения. В отечественной историографии были написаны ценные произведения об участии Азербайджанского народа как во фронте и в тылу, так и участие против фашистского движения. Чтобы выставлять эти героические подвиги в экспозиции и выставках работники музея попытались собрать, со-

хранить в музейных фондах и пропагандировать разные ценные документы и вещественные материалы.

В статье на основе музейных материалах периода Второй Мировой Войны исследуются героические подвиги Мехти Гусейнзаде, Рза Агазаде, Микаила Гулубекова, Мирдамеда Сеидова, Джавада Хекимли, Анвера Мамедова, Мамеда Багирова, Тахира Исаева, Рза Оруджева, Эйюба Алекберова, Джалила Рафиева и др. которые участвовали в партизанском движении Италии и Югославии.

Bahman Kerimov
On the participation of Azerbaijanis in the partisan movement in Italy and Yugoslavia during the Second World War

Keywords: *Azerbaijan, World War II, the guerrilla movement*

He who loves his homeland every citizen lives and creates this consciousness. From this perspective, the National Museum of History of Azerbaijan promotes heroic story brings it up to the growing younger generation. In Soviet historiography were written valuable works on the participation of the Azerbaijani people both in front and in the rear, and the participation against the fascist movement. To put these heroic feats in the exposition and exhibitions museum staff tried to collect, preserve in museum collections and to promote various valuable documents and physical materials.

On the basis of museum material during World War II explores the heroic exploits of Mehdi Huseynzade, Reza Aghazadeh, Mikail Gulubekova, Mirdameda Seidov, Javad Hekimli, Anver Mammadov Mammad Bagirov, Tahir Isayev, Reza Orujov Eyyuba Alakbarov, Jalil Rafieva et al. Who participated in the partisan movement in Italy and Yugoslavia.

Инна Костина

Врачи-азербайджанцы на фронте и в тылу

Ключевые слова: *Вторая мировая война, врачи, госпиталя, партизаны, ученые*

UOT 94 (479.24)

Вторая мировая война, начавшаяся в 1939 году и длившаяся 6 лет, стала оной из наиболее разрушительных и кровопролитных из всех битв в истории человечества. В этой войне приняло участие 61 государство мира. В армии воюющих стран было призвано 110 миллионов человек.

Летом 1941 года фашистская Германия напала на Советский Союз. В войне с фашизмом решалась судьба и нашей Республики, так как в планах Германии особое место занимал Азербайджан – нефтяной Баку, имеющий важное стратегическое, военное и геополитическое значение. Сыны и дочери Азербайджана наравне с представителями народов Советского Союза героически сражались на полях этой великой войны. Об этом свидетельствует славный боевой путь 416-ой, 223-й и других национальных дивизий, подвиги азербайджанцев, воевавших в других воинских подразделениях и партизанских отрядах. Из более 700 тысяч человек, отправившихся на фронт из нашей Республики, более 350 тысяч не вернулись домой.

Немало славных женщин и девушек Азербайджана служили во всех родах войск. Среди них были разведчицы и переводчицы, связистки и десантники, лётчицы, врачи и медсёстры. Азербайджанские девушки прошли трудный путь, закалялись в боях за освобождение Северного Кавказа, Украины, под Москвой и Смоленском, освобождали Таганрог и ряд стран Европы, где приобретали большой опыт и боевые навыки.

Лейтенант медицинской службы из 416-й стрелковой дивизии Пакиза Ягуб кызы Манафова прошла по дорогам войны трудный путь со своими боевыми товарищами. Ей приходилось под градом пуль и снарядов на своих плечах перетаскивать раненых, оказывая им необходимую помощь. Во время налёта вражеской авиации в районе города Азов Пакиза погибла, когда добровольно

помогала в обеспечении хлебом действующей части.

В Национальном Музее Истории Азербайджана хранятся вещи фронтовички 416-ой Таганрогской стрелковой дивизии, младшего лейтенанта медицинской службы Джанет Кязимовой, которая прошла нелёгкий боевой путь от Кавказа до Берлина вместе со своими однополчанами в борьбе с фашистскими захватчиками. Вещи, сданные в Музей Джанет Кязимовой, являются наглядными свидетельствами военных будней солдат и медперсонала Советской Армии.

Эти предметы – фотография Д.Кязимовой в военной форме 1943 года., эвакуационный лист, военная брезентовая плащ-палатка – находятся в фонде подарков и памятных вещей (10).

Ветераны-фронтовики – врач Сакина Алиева и полковник Р.Алиев бок о бок прошли по дорогам войны и встретили Победу в поверженном Берлине.

Этот факт зафиксирован на фотографиях, хранящихся в ФППВ.

Одна из них – день Победы 1945 года, где изображены счастливые молодые люди, которые в этом городе соединили свои судьбы. На другой фотографии запечатлены супруги Алиевы, снятые 30 лет спустя, вернувшиеся в те места, где они встретили Победу. Среди материалов хранятся – стерилизатор и карманный нож (медицинский) тех времён (11).

Речь пойдёт о юной девятнадцатилетней студентке Ленинградского медицинского института Шурии Али-заде, которую война застала в Ялте, где проходили спортивные состязания юношеской сборной Ленинграда и Шурия заняла в плавании второе место, а по стрельбе – третье.

Начало войны, 22 июня, на рассвете, первые бомбы фашистов упали на Севастополь, затем стали бомбить всё Черноморское побережье. Шурия, как и все девушки по соревнованию, направилась в Ялтинский военкомат, где после короткого инструктажа её, как «медичку» направили на госпитальное судно «Молдавия». Рейс за рейсом это судно вывозило раненых из осаждённой Одессы на «большую землю». В октябре 1941 года шли ожесточённые бои за этот город. Под прицельным огнём противника прямо с поля боя вывозили раненых. На судне были опознавательные знаки – красные кресты, которые являлись для фашистов яркой мишенью. Через некоторое время каюты судна были изрешечены вражескими снарядами и пулями. Некоторых раненых располагали прямо на палубе, где при налёте фашистов расстреливали раненых в упор. Красные кресты были замазаны, по бортам судна установили зенитки, и все кто умел держать в руках оружие – медики, раненые солдаты – отстреливались от врагов.

7 октября 1941 года группа вражеских бомбардировщиков атаковала судно «Молдавия». Одна из бомб попала в машинное отделение. Корабль дал течь

и стал тонуть. Легкораненые прыгали в воду и плыли к военным катерам. Тяжелораненых привязывали к носилкам и опускали в воду и держались они на плаву в ожидании помощи. После того, когда не осталось ни одного раненого, Шурия готовилась спуститься в шлюпку, но взрывной волной её выбросило за борт. Смерть миновало Шурию. Её спас старшина первой статьи с корабля «Безупречный» Геннадий Веселов. На этом корабле нашли приют большинство раненых с судна «Молдавия».

Военврач Шурия Али-заде после лечения в госпитале Севастополя, была направлена в 9-ю бригаду морской пехоты, где вместе со своими однополчанами участвовала в боях за Керчь, Севастополь, Новороссийск, Туапсе.

На Керченском полуострове в Аджимушкайских каменоломнях, в условиях подземной темноты и сырости, отсутствия воды и медикаментов, Шурия вместе со своими братьями по оружию сопротивлялась врагу, проявляла удивительную стойкость и отвагу.

Под новый 1942 год десантники и партизаны освободили оставшихся в живых. Оттуда Шурия вышла поседевшей, а её мать в это время получила «похоронку».

Жестокие бои были под Джанкоем, где Шурия сражалась в Отдельном 4-ом батальоне морской пехоты. Только из одного боя Шурия вынесла около двадцати раненых. Последний был особенно тяжёлым и чтобы убедиться в том, жив ли солдат, Шурия расстегнула китель послушать сердце и увидела медальон, где выбито на немецком языке: «Адольф Гитлер». Немец застонал, он еще живой и она с трудом дотащила раненного до траншеи… Рядом заметила медицинскую сумку и убитую медсестру. Когда она перекладывала из сумки медикаменты, сзади послышался топот и автоматная очередь, оглянувшись, она увидела белобрысого немца, который в упор добивал раненых. Вскрикнув, фашист обернулся, он не успел в неё выстрелить. Встретившись с ним взглядом, Шурия плеснула ему в глаза йодом. Немец схватился за лицо, каска упала, и она изо всех сил била каской по лицу, по голове, плакала, выкрикивая страшные проклятия. Подоспевшие матросы буквально вырвали немца из цепких рук девушки.

Так всю войну, не щадя своей жизни, прошла военврач флота Шурия Алиевна Али-заде. За мужество и самоотверженность в борьбе с немецкими захватчиками она была награждена двумя орденами Отечественной войны первой степени, орденом Красной Звезды, медалью «За боевые заслуги» и др. (1).

Дочь Азербайджана из города Шеки Дюрра Аббас кызы Мамедова в 1940 году окончила Бакинский фармацевтический техникум и была направлена в родной город на должность заведующей местной аптеки. Она считала

профессию важной и благородной, получать исцеляющие недуги лекарства, для жителей окрестных сёл.

Но страшная весть о нападении гитлеровской Германии всё изменило. Дюрра решила обратиться в военкомат, откуда её добровольцем направили в Новороссийский военно-морской госпиталь и там она приняла боевое крещение.

Дюрре часто приходилось смотреть в угасающие глаза раненых. Каждая смерть в её сердце отзывалась острой болью. Она никак не могла примириться с тем, каких молодых замечательных людей уносит война. Когда Дюрра оставалась наедине с собой, она не могла сдерживать слёз, только бы их не видели раненые. Дюрру любили за её большое сердце, ведь она всегда понимала, что именно сейчас, тот или иной раненый нуждается в её помощи. Одного перевязать, другому дать глоток воды, третьего где-то подбодрить ласковым словом, а кому-то помочь написать весточку домой. Она никогда не сможет забыть молоденького солдата с вытянутыми перед собой руками, будто пытается что-то отыскать: «Сестрица, я ничего не вижу» – шептал он. Дюрра знала, что он потерял зрение навсегда, но её долг успокоить его. «Потерпи, братишка». Солдат кивает головой и затихает…

Когда Дюрру перевели в санитарный склад Новороссийской военно-морской базы, ей пришлось только поспевать доставлять медикаменты, перевязочные материалы, медицинское имущество на корабли, подводные лодки, авиаторам, в подразделения, оборонявшие город. В любое время могла оборваться ниточка, связывающая её с жизнью, под бомбежками и артобстрелами, где Дюрра не раз мысленно прощалась со своим родным Шеки. Но в этом она никогда не признавалась.

В письмах, приходивших домой, она писала: «Во имя разгрома фашистов я хочу быть там, где труднее».

Дюрра любила жизнь и страстно верила в грядущую победу, вселяла эту веру и в других. И куда не заносила её фронтовая судьба, она была бессменным вожаком молодёжи.

Все эти годы Дюрра прошла нелёгкую фронтовую службу в госпитале и медицинских подразделениях Черноморского флота и только на исходе войны перевели её в части береговой обороны, где она и встретила День Победы.

Фронтовой путь Дюрры отмечен орденами Отечественной войны, Красной Звезды, многими медалями, двумя Почётными грамотами Верховного Совета Азербайджана, значком «Отличник здравоохранения» и почётным знаком Комитета ветеранов войны (2).

Дюрре Аббас кызы Мамедовой также присвоено звание «Заслуженный работник здравоохранения Азербайджанской Республики».

Военврач, хирург Джаваир Рзаева, ушла добровольцем на фронт из родного Шеки. Она боролась за жизнь раненых, как свидетельствуют её боевые награды, на германском и японском фронтах (3).

Невозможно не упомянуть ещё об одной отважной дочери Азербайджана – Салиме Ализаде, которая отправив брата, а затем и мужа на фронт, вскоре подала заявление в военкомат и добровольцем вместе со своей шестидесятилетней матерью ушла на фронт, где обе участвовали в сражении за Керчь. Затем они вернулись в Баку, работая в военном госпитале. Но её не удовлетворяла эта работа. Она рвалась на фронт и уже через некоторое время Салима с матерью сражались в 335-ой стрелковой дивизии под Сталинградом.

В 1943 году за боевые заслуги она была награждена орденом Красной Звезды. А в 1944 году уже в звании капитана вместе со своей частью Салима Ализаде дошла до Польши, помогала излечивать случайно оставшихся в живых людей в фашистском концлагере Майданек. День Победы она встретила вместе с матерью в Берлине.

Немало подвигов совершили медсестры, которые, не успев закончить учёбу, уже сражались с фашизмом.

Одной из славных участниц обороны Севастополя, в составе 7-ой бригады морской пехоты была Асмер Гасанова, пришедшая сюда прямо из Бакинского медицинского техникума. За свой труд она была награждена значком «Отличник Военно-Морского Флота», боевыми медалями.

Бессмертным стал подвиг отважной медсестры Лейлы Сафаровой. С огненной линии она спасла 13 красноармейцев, погибла, прикрыв последнего из них от вражеских пуль своим телом.

Стоит отметить храбрость двух подруг – медсестер-добровольцев – Фируш Мамедалиеву и Софию Султанову, которые сражались под Сталинградом, Харьковом, Полтавой, Киевом, Саратовом и в других местах, спасли сотни солдатских жизней. Спасая жизнь солдата Фируш получила ранение в ногу и контузию, однако она находила в себе силы и продолжала исполнять свой долг. За проявленную доблесть Фируш Мамедалиева получила ряд наград и благодарностей от командования (7).

Хочется сказать о судьбе ещё одной отважной дочери Азербайджана, враче-партизанки Алии Рустамбековой.

Родилась Алия в Шуше, среднюю школу окончила в Баку, медицинский институт – в Ленинграде. Вначале работала врачом в Узбекистане, на Чирчикстрое, затем в Москве, у профессора М.С.Вовси, где война ворвалась в её жизнь – и Алия ушла на фронт.

Начались фронтовые дороги: финский – 1939 год, можайский – лето 1941 год, подмосковный – зима 1941 года. Там, в бою с врагом Алия попала в плен,

но вскоре ей удалось бежать оттуда, в труднопроходимые смоленские леса. В 1942 году азербайджанская патриотка – врач Алия Рустамбекова находилась в рядах смоленских партизан, оказывая медицинскую помощь раненым и которая не раз с оружием в руках участвовала в боевых операциях. Партизанский отряд «Дедушка», которым командовал Силантьев, перекочевывал в лесных гущах под Смоленском, уничтожая на своем пути врага.

Дальнейшую судьбу Алии Рустамбековой нам расскажут материалы, хранящиеся в Фонде документальных источников Национального Музея Истории Азербайджана. Это пожелтевшие, исписанные выцветшими от времени чернилами листки писем дяди А.Рустамбековой – действительного члена Академии медицинских наук СССР, крупнейшего специалиста по инфекционным болезням Михаила Дмитриевича Тушинского к своей сестре, профессору Махбубе ханум Махмудбековой урожденной Мехмандаровой.

Эти весточки шли в Баку из блокированного Ленинграда, где в это тяжёлое военное время М.Тушинский был главным терапевтом осаждённого города.

Почти в каждом письме, в каждой карточке вопрос: «Где-то Алия? Что с нею? …А Алия? Что-то с Алией?...Как там Алия?...Об Алиеи нет ничего…»

М. Тушинский наводит справки, ищет врача Рустамбекову, свою любимую племянницу, осведомляясь у знакомых врачей и профессоров, ужасаясь навязчивой мысли о её гибели, тщетно пытаясь найти спустя три года после исчезновения, в конце войны, даже в 50-е годы надеясь ещё на обнадёживающее известие.

27 сентября 1942 года «…Об Але нет ничего…Нет писем, нет её имени в списке награждённых партизан…С ужасом прочел в одном сообщении Информационного бюро, что немцы уничтожили в каком-то районе Смоленской области несколько селений…» (16).

1942 год. «Две недели назад (12.XII) я послал тебе телеграмму. К нам в Ленинград приезжал главный терапевт РККА из Москвы профессор Мирон Семенович Вовси. Сидел я с ним разговаривал, вдруг он мне говорит с каким-то особым оттенком в голосе и теплотою: «А я две недели назад имел письмо от Алии Федоровны. Я не понял в первый момент, какая Алия Фёдоровна, причём здесь Вовси? Потом вспомнил – батюшки, да ведь Аля работала у Вовси, так было неожиданно это сообщение Мирона Семёновича. Он подтвердил, что Аля является начальником медико-санитарного батальона партизанского отряда в Смоленской области, в смоленско-брянских лесах. Аля здорова и бодра по письму…» (17).

Это были последние вести от Алии Рустамбековой. 10 ноября 1943 года: «…а Аля? Ведь героев, настоящих героев не заметишь, они не хвастают, а придёт время – делают…Такая есть и среди ваших-наших…».

Так перед нами раскрылись жизненные отрезки пройденного ею пути и как предполагают её бывшие однополчане, Алия Рустамбекова погибла во время эвакуации раненых на самолёте, взорвавшемся в воздухе недалеко от Москвы.

Врач С.Т.Ибрагимова, находясь в рядах 1-го Молдавского партизанского соединения на Украине, оказывала не только медицинскую помощь раненым, но неоднократно бралась за оружие и вступала в бой против фашистов. За свою отвагу С.Т.Ибрагимова была награждена орденом Красной Звезды (4).

Летопись войны свидетельствует о том, что дочери Азербайджана проявили себя замечательными патриотами, отдавшими все свои силы, а при необходимости и жизни. Приведённые примеры являются лишь скромным перечнем великих заслуг, женщин и девушек на фронтах войны вписаных, в страницы Великой Отечественной войны, в страницы Победы.

Баку, как тыловой город с развитой медицинской инфраструктурой, принял на своей территории много госпиталей, в которых восстанавливали своё здоровье и силы бойцы, раненые на полях сражений.

Уже в первые дни войны было развернуто 5 госпиталей, с приближением линии фронта в течение 1942 года их число выросло до 41. Все лучшие здания школ, институтов, дворцов культуры и других удобных учреждений отводили под размещение госпиталей.

Огромную работу по оказанию медицинской помощи раненым воинам проделали профессора – А.Талышинский, М.Мир-Касимов, М.Топчибашев, М.Меликов, З.Мамедов, Ф.Эфендиев и др. (5).

Большой вклад в излечении раненых бойцов внёс видный учёный и ветеран медицины Азербайджана Абульфат Талышинский. Первый практический опыт врачебной деятельности студент высшего курса медицинского факультета Киевского университета получил на фронтах Первой мировой войны. Два года Абульфат Талышинский служил в Кауфмановском госпитале Красного Креста Юго-Западного фронта, затем был Харьков – ординаторство в госпитале Красного Креста Западного фронта, где ему приходилось сотнями оперировать и лечить раненых.

В 1916 году уже боевым офицером, опытным врачом вновь садится за студенческую скамью. Через год, блестяще сдав экзамены, вернулся на Родину в Лянкяран. И здесь молодой специалист А.Талышинский создает первую больницу с хирургическим отделением, за которую жители города до сих пор помнят его и испытывают к нему благодарность.

В 20-х годах А.Талышинский с семьей переезжает в Баку. За плечами его большая практика, множество операций. Абульфат Талышинский становится одним из ведущих хирургов-травматологов в главном лечебном центре

Республики – больницы имени Семашко (ныне имени Мусы Нагиева)

С 1932 года возглавляет отделение ортопедии и травматологии и в те же годы в Азербайджанском медицинском институте организовывает кафедру детской хирургии и ортопедии, затем хирургической клиники. В 1936 году он защищает диссертацию на учёную степень доктора наук. А.Талышинским был написан «Учебник по травматологии и ортопедии», ставший настольной книгой врачей.

Великая Отечественная война подвела черту всему, что А.Талышинский успел создать, разработать в мирное время. Жестокость и коварство врага укладывали людей под скальпель многоопытного хирурга А.Талышинского. Он не вёл счёт спасённым солдатским жизням. Раны долго не заживали у солдат войны, ему приходилось лечить не только покалеченные тела, но и их надломленный дух.

А.Талышинский организовывает протезное дело, становится главным консультантом и научным руководителем, заведует курсами подготовки незрячих массажистов. В фонде документальных источников Национального Музея Истории Азербайджана хранятся материалы видного травматолога Абульфата Талышинского. Среди них имеются два письма, касающиеся времён Великой Отечественной войны – машинописное письмо Агахану Талышинскому от Героя Советского Союза Ази Ахадовича Асланова от 21.06.1943 года за его подписью (15) и благодарственное письмо 1944 года от слепого массажиста Талышинскому за обучение специальности, благодаря которой он мог оказывать помощь раненым бойцам и офицерам в годы Великой Отечественной войны (14).

Большлй вклад в лечение раненых бойцов в Великой Отечественной войне внёс видный деятель медицинской науки, один из основоположников здравоохранения и высшего медицинского образования в Азербайджане, академик, заслуженный деятель науки, первый президент Национальной Академии Наук Азербайджана Мир-Асадулла Мир-Касимов.

Получив диплом об окончании медицинского факультета Новороссийского Императорского Университета 30 декабря 1913 года М.Мир-Касимов был удостоен звания врача.

Началась Первая мировая война, где М.Мир-Касимов только из-за нехватки врачей, смог добиться места ординатора в хирургическом отделении Новороссийского Университета. Работая в госпитале М.Мир-Асадулла получил медицинскую практику и большой жизненный опыт. Здесь же он начал заниматься исследовательской деятельностью, где в 1914 году был опубликован в трудах его родного университета первая научная работа – «Лечение туберкулёза лёгких искусственным пневмотораксом».

В 1916 году М.Мир-Касимов возвращается в Баку, работает в лазаретах, обслуживая раненых воинов Первой мировой войны, а с 1918 года работает в хирургическом отделении городской Михайловской больницы.

В 1923 году М.Мир-Касимова приглашают на работу в Азербайджанский Государственный Университет на медицинский факультет, преобразованного впоследствии в Медицинский институт.

Ещё в годы Первой мировой войны М.Мир-Касимов проявил большой интерес к проблеме лечения ран, но значительное внимание он уделял вопросу зашивания инфицированных ран. В 1925 году на I съезде хирургов Закавказья М.Мир-Касимов выступил с сообщением «К вопросу о глухом зашивании свежеинфицированных ран», впоследствии изданным отдельным тиражом.

Продолжая исследовать актуальную проблему зашивания инфицированных ран, он написал и издал следующие труды: «Бесповязочное лечение неинфицированных ран», «Из области наблюдений над лечением чистых и гнойных ран», «Биологический метод в лечении ран»(6). В этих работах предлагались методы и способы по ускорению заживления ран.

Во время Великой Отечественной войны профессор кафедры госпитальной хирургии Медицинского Института все свои силы отдавал на спасение раненых, поступавших с фронта. В эти годы войны он являлся консультантом многих эвакогоспиталей Республики и руководивший хирургическими отделениями эвакогоспиталей ВЦСПС, расположенных в Баку. Учёный-хирург успешно проводил сложнейшие операции в клинике. Благодаря профессору М.Мир-Касимову были достигнуты значительные успехи в оперировании и лечении ран. Его организаторская способность и огромный опыт как учёного-хирурга во многом содействовали делу развития и укрепления госпитальной службы в Республике.

Национальный Музей Истории Азербайджана располагает огромной коллекцией, состоящей из 111 единиц хранения (документы, фотографии, награды и т.д.), которые наглядно раскрывают личность азербайджанского учёного-хирурга.

В 1943 году Мир-Асадулла Мир-Касимов за образцовое обслуживание и лечение бойцов и командиров действующей армии был награждён орденом «Красной Звезды», (18) а также рядом других орденов и медалей.

Накануне окончания войны в конце марта 1945 года была создана Республиканская Академия Наук, и её первым президентом вполне заслуженно был избран крупный учёный и практикующий врач Мир-Асадулла Мир-Касимов.

В эти жестокие годы Великой Отечественной войны, главный хирург Управления госпиталей Министерства здравоохранения Азербайджана,

заслуженный деятель науки, профессор Мустафа бек Агабек оглы Топчибашев, внёс много новых идей в медицинскую науку.

В 1919 году закончивший с отличием медицинский факультет Киевского университета М.Топчибашев вернулся в Баку. В этот период в Баку открылся первый университет, где имелся и медицинский факультет. Вести курс хирургии было поручено молодому специалисту М.Топчибашеву, ставшему первым азербайджанцем-преподавателем этого факультета.

В начале 20-х годов М.Топчибашева направили в Нахчыван, где он лечил больных от любых заболеваний. По возвращении в Баку в 1923 году в характеристике, выданной Совнаркомом Нахчыванской ССР, отмечалось: «…В течение недолгой трудовой деятельности он ежедневно выполнял работу не менее 6-7 врачей. Мы верим в его будущее» (9).

М.Топчибашев поступает на работу на медицинский факультет БГУ, занимая должность – ассистента кафедры общей хирургии. Одновременно он возглавляет хирургическую больницу Народного Комиссариата здравоохранения Азербайджанской Республики, трудится, не покладая рук, самостоятельно проводит операции при эхиноккозе лёгких и печени, селезёнки, желчного пузыря, желчнокаменной болезни.

Совместно с другими хирургами Республики, М.Топчибашев впервые в стране создаёт научно-методический центр по хирургии и спустя время в 1930 году он избирается заведующим кафедрой факультативной хирургии Азербайджанского государственного мединститута, где трудится до конца своей жизни.

Наряду с практической работой М.Топчибашев первый среди азербайджанских врачей становится доктором медицинских наук и удостаивается научного звания профессора. В 1938 году М.Топчибашевым был открыт эфирно-масляной болеутоляющий аппарат под названием «алгезин» он сам называл своим «профессиональным ребёнком». Инъекции эфирно-масляной смеси применяются не только в хирургических операциях, но и как болеутоляющее средство – при приступах желчнокаменной болезни, травматическом шоке, столбняке и т.д.

Ученный впервые в Советском Союзе внёс идею о специализации и организации работы эвакогоспиталей, которые в период Второй мировой войны широко применяли в организации работы военно-полевой хирургии. В 1941-1942-х годах в Баку насчитывалось 11 специализированных госпиталей. Многочисленные операции и наблюдения дали возможность М.Топчибашеву создать портативный стереоскопический аппарат собственной конструкции. Учёным также был создан аппарат для точного определения локализации инородных тел.

М.Топчибашев проводит тяжелейшие хирургические операции, возвращает к жизни сотни и тысячи бойцов.

Мустафа бек за все эти военные годы нёс нелёгкую службу. Талантливый учёный-хирург был удостоен ряда высоких наград – орденом Красной Звезды (1942 г.), званием лауреата Государственной Премии (1943 г.), орденом Ленина, медалью «За оборону Кавказа» (1944 г.), значком «Отличник санитарной обороны СССР» (1945 г.).

За высокие заслуги в науке Мустафа бек Топчибашев в 1945 году избирается действительным членом республиканской Академии Наук.

В Музее Истории Азербайджана хранятся материалы М.А.Топчибашева периода Второй мировой войны. Это – аппарат для точного определения локализации инородных тел (12) и благодарственные письма (13).

В разнопрофильных госпиталях неустанно трудились медицинские работники, разрабатывающие новые методы лечения.

Огромную работу в области здравоохранения проводила профессор Сона ханум Велихан. Окончив в 1908 году Петербургский медицинский институт, она становится первым врачом-азербайджанкой, первая доктор медицинских наук, заслуженный деятель науки. С.Велихан заведовала кафедрой офтальмологии Института Усовершенствования врачей, а также работала заместителем директора Азербайджанского научно-исследовательского офтальмологического института.

В 1943 году за образцовое выполнение боевых заданий командования в борьбе с немецкими захватчиками и проявленные при этом доблесть и мужество были награждены орденом «Красной Звезды» профессор Сона ханум Велихан и военврач 3 ранга Бильгеис Абдул Али кызы Ибрагимова, медалью «За боевые заслуги» были награждены медсестры Ханум Алиева и Зулейха Рзаева, начальник медотделения Гонча Казиева(8).

Одна из немногих врачей-офтальмологов в Азербайджане в 20-е годы прошлого столетия была Сона ханум Ахундова-Багирбекова.

Параллельно трудясь над излечением своих пациентов она занималась научной деятельностью – защитила кандидатскую и докторскую диссертации, Сона ханум возглавляла отдел хирургии научно-исследовательского Института офтальмологии и проводила сотни операций в качестве практикующего врача.

В годы Великой Отечественной войны талантливые окулисты М.Д.Абасов и С.Ахундова-Багирбекова, только 220 воинам вернули зрение, положение которых считалось безнадёжным.

Профессор кафедры офтальмологии Института усовершенствования врачей, Сона ханум Ахундова-Багирбекова передавала свой богатый опыт в проведении сложнейших операций по возвращению зрения. Сона ханум

Ахундова-Багирбекова была награждена орденами Ленина и Трудового Красного Знамени и рядом медалей.

Вторая мировая война вошла в историю человечества как самая драматичная, жестокая битва, как трагедия, унесшая десятки миллионов человеческих жизней, дала бесчисленные примеры величия человеческого духа.

Неоценим вклад азербайджанского народа в победе над фашизмом. Воины-азербайджанцы на полях сражений, в партизанских отрядах, в рядах Европейского Сопротивления своим беспримерным подвигам ежедневно и ежечасно приближали Великую Победу. Сорок четыре человека из них были удостоены звания Героя Советского Союза, а многие тысячи были награждены советскими и иностранными медалями.

Наравне с воинами самоотверженно трудились жители тыла. И среди них особое место занимают медицинские работники, которые днём и ночью без отдыха и сна спасали жизни бойцов и офицеров, как в больничных палатах, так и зачастую рискуя жизнью, в полевых условиях.

Список использованной литературы и источников:

1.Годы суровых испытаний. 1941-1945. Сборник очерков. Баку. 1995. с.87-92
2.То же: с.141-144
3.Гани А. По дороге в Берлин. Баку. 1971. с.43
4.История Азербайджана. Т.III. Ч.II. Баку. 1963. С.117
5.Мамедалиев Ю.А.Развитие науки в Азербайджане. Баку. 1960. с.18.
6.Мир-Касимов М.А. 1883-1958. Библиография. Баку. 1964. с.14-15.
7.Азербайджан гадыны. № 5. 1965. с.22.
8.«Бакинский рабочий» 7 марта 1943
9. «Зеркало» 19 августа 1995.
10.Фонд подарков и памятных вещей НМИА. Инв. № 3576
11.Там же: инв. № 3713
12.Там же: инв. № 745
13.Там же: инв. № 3118
14.Фонд документальных источников НМИА. Инв. № 448/14
15.Там же: инв. № 448/16
16.Там же: инв. № 483/51
17.Там же: инв. № 483/52
18.Негативный фонд НМИА. Инв. № 187

İnna Kostina

Azərbaycanlı həkimlərin ön və arxa cəbhədə fəaliyyəti

Xülasə

Açar sözlər: *II Dünya müharibəsi, həkimlər, hospitallar, partizanlar, alimmlər*

Adından göründüyü kimi, məqalə 1941-1945-ci illərdə azərbaycanlı həkimlərin fədakar əməyindən bəhs edir. Tarixi ədəbiyyatdan geniş istifadə edən müəllif əsgərlərlə bərabər döyüş meydanlarına atılan tibb işçilərimizin cəsarət və şücaətindən, hospitallarda yaralıların həyatını xilas edən, sağlamlığını qaytaran, yeni müalicə cihazları ərsəyə gətirən həkim və alimlərimizin əzmkar əməyindən maraqlı məlumat vermişdir. Məqalədə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi fondlarının materialları da yer almışdır.

İnna Kostina

Azerbaijan doctors at the front and in the rear

Summary

Keywords: *The Second World War, partisans, doctors, hospital, men, scientists*

As the name suggests in the article it tells the story of the selfless work of Azerbaijan doctors in 1941-45. Author, based on extensive historical literature, facts about the courage of the medical workers on a level with the soldiers who fought on the battlefield, the tireless work of doctors and scientists, to save lives and restore health in hospitals, create new instruments. The article reflects the material foundations of the National Museum History of Azerbaijan.

Зарифа Дулаева

«Баку – самый дорогой мне город»
(Из истории антифашистского движения в Германии)

Ключевые слова: *антифашистское движение, Германия, война Эрих Мильке, Мария Щедрова*

UOT 94 (479.24)

Движение Сопротивления, охватившее всю Западную Европу в годы Второй мировой войны не было исторической случайностью и эпизодом в истории борьбы народов против агрессора, оно было неотъемлемой, закономерной частью войны с фашизмом.

Корни Движения Сопротивления тесно связаны с появлением антифашистских групп и организаций в самой Германии, имевшие место за несколько лет до 1 сентября 1939 года.

Харро Шульце – Бойзен с юношеских лет воспринявший идеалы свободы и незыблемости, демократических прав личности разгул нацизма в начале 30-х годов воспринял с осуждением и протестом.

Весной и особенно летом 1932 года нацистский террор усилился. Шульце –Бойзен сближается с революционной интеллигенцией, которая смело и бескомпромиссно выступает против фашизма.

Летом 1932 г. кружок Шульце-Бойзен, объединивший молодых антифашистов начинает издавать журнал «Противник», на страницах которого звучали призывы к антифашисткой борьбе.

Непримиримым противником фашистского режима, примерно в эти же годы выступал и Арвид Гарнак, человек, обладающий тремя университетскими дипломами и двумя докторскими степенями. Своей принципиальной позицией он считал, что борьба против фашизма должна вестись всеми возможными средствами и способами, что необходимо содействовать развитию антифашистской борьбы внутри страны. Соблюдая крайнюю осторожность Арвид Гарнак объединил вокруг себя единомышленников.

В Германии начала 30-х годов, как грибы после дождя, возникали антифашистские группы и кружки, но при этом в стране отсутствовал единый антифашистский фронт. Осенью 1935 г. была, предпринята попытка КПГ

создать антифашистский Народный фронт.

В конце 1938 г. в доме Берлинского адвоката-антифашиста состоялось знакомство Харро Шульце –Бойзен и Арвида Гарнак. При участии функционеров компартии Германии было принято решение об объединении групп Шульце-Бойзена, Гарнака и Зига в одну из первых подпольных организаций Сопротивления.

Антифашистская подпольная организация Шульца-Бойзена и Гарнака в течение более четырех лет объединяла в своих рядах сотни мужественных борцов против фашизма. Членами организации были представители самых различных слоев немецкого общества – коммунисты и беспартийные, атеисты и верующие, рабочие и инженеры, служащие , деятели литературы и искусства, солдаты и офицеры. Они вели антинацистскую пропаганду, печатали и распространяли листовки, газеты, брошюры, организовывали саботаж на предприятиях военной промышленности, на транспорте и в государственных учреждениях Третьего рейха.

Многие подпольщики имели доступ к секретным сведениям политического, военного и экономического характера, а в годы войны – к стратегическим и тактическим.

Организация Шульца-Бойзена и Гарнака, получившая в следственных документах гестапо кодовое название «Красная капелла», была разгромлена в 1942 г., казнены 52 немецких антифашиста – члена организации. Многие антифашисты из организации, избежавшие ареста, влились в состав подпольных групп, действовавших на территории Германии.

Немецкие антифашисты шли на объединение и совместную борьбу с военнопленными и иностранными рабочими, видя в них своих союзников.

Рост контактов и связей между местным населением и иностранными рабочими повысило бдительность гестапо. «…За участие в антифашистской деятельности иностранцев было арестовано 6969 немцев, а по обвинению в «запретном общении с иностранными рабочими» за то же время было арестовано 6229 немцев», говорилось в одном из секретных донесений гестапо (1).

В одном из секретных документов отмечалось, что «…уже в течение длительного времени наблюдается, что коммунистические круги сотрудничают с восточными рабочими. Если ранее это касалось лишь немногих, то в 1943 году во многих районах страны были обнаружены коммунистические группы, имеющие тесную связь с восточными рабочими и ведущие совместную с ними деятельность» (2).

Верховное руководство гитлеровской Германии, вынашивая планы войны, заблаговременно выработало план «Ост», согласно которому предполагалось

уничтожение и депортация населения, проживающего на территории Польши и европейской части СССР. «Наш ведущий принцип заключается в том, что оправданием существования этих людей является их экономическое использование нами» (3) – озвучил Гитлер политику Третьего рейха.

Развязав Вторую мировую войну нападением и разгромом Польши, гитлеровцы осуществляли насильственный угон поляков на каторжные работы и уже в 1939-1940 гг. в Германии появились первые иностранные рабочие.

Иностранные рабочие на территории Германии явились «людским трофеем» армий Третьего рейха, оккупировавших, захвативших, покоривших государства Западной Европы. «Мужчины и женщины могли быть в любой момент и без предупреждения схвачены на базаре, в церкви или вытащены из своих домов…Дома и даже целые деревни сжигались, если немцам не удавалось набрать достаточное количество людей для удовлетворения своих потребностей в рабочей силе» (4).

Поступление в Германию «восточных рабочих» – гастарбайтеров из Советского Союза, в основном пришлось на тяжелейший первый период Великой Отечественной войны. В 1941-1942 годах гитлеровские армии оккупировали огромные территории Советской страны, на которых проживало накануне войны 85 млн. человек или 40% населения страны (5).

«Включая военнопленных, почти половина всех иностранных рабочих мужчин в Германии осенью 1943 года (2,4 млн.) и 83% женщин (1,4 млн.) прибыли из Советского Союза и Польши. То, как с ними обращались в Германии, показывает, что они подвергались дискриминации точно так же как и военнопленные; пайки, бараки, медицинское обслуживание восточных рабочих, всё это было на более низком уровне, чем у рабочих из Франции и других западных стран. Даже работая на немцев, недочеловеки могли обойтись меньшим»(6).

Парадокс истории сработал эффектом бомбы замедленного действия – гитлеровский ведущий «принцип» экономического использования труда военнопленных и насильственно вывезенных людей из оккупированных территорий способствовал широкому росту и усилению немецкого антифашистского движения Сопротивления на территории самой Германии.

Подтверждением этой ситуации служат сведения гестапо, которые свидетельствуют о масштабах совместной деятельности и активности советских, польских и немецких антифашистов. Печальная статистика зафиксировала, что в Кёльне в мае 1944 года гестапо арестовало 211 советских, польских и немецких рабочих, в Гамбурге фашисты в июле 1944 года заключили в тюрьму 138 советских, польских и немецких антифашистов. С марта по июль 1944 года в Южной Германии было арестовано более 300

советских, польских и немецких антифашистов, в Лейпциге в июне 1944 года и в последующие месяцы аресту подвергались ежемесячно свыше 600 советских, польских и немецких антифашистов (7). Участниками подпольных антифашистских организаций Германии были и французские, чешские, бельгийские и других национальностей военнопленные и рабочие.

Немецкие коммунисты-подпольщики в одной из листовок, подлежащей распространению среди иностранных рабочих, писали: «Революционный рабочий класс Германии связан тесными братскими узами со всеми иностранными рабочими… Всюду, где только можно сопротивляться фашизму, мы будем действовать совместно».

Вблизи Берлина, в городе Шонов выросли бараки угнанных из оккупированных стран людей, чей труд использовался на промышленных предприятиях города, в том числе и на кабельном заводе. Кабельный завод имел важное стратегическое значение, выпуская продукцию, предназначенную оснащению боевой техники.

В один из вечеров воскресного дня 1943 года к женскому бараку подошли двое рабочих из французского барака – Жюль и Гастон, они позвали знакомую им девушку Марию на прогулку. Возможность общаться, поболтать молодым людям обеспечивало знание Марией французского языка, ведь она – студентка французского факультета местного института, была угнана из Пятигорска, оккупированного 9 августа 1942 года.

По дороге, когда уже сгустились сумерки, подошёл незаметно Ганс Венегер, как Мария узнала позже – инструктор ЦК компартии Германии. Ей, Марии Щедровой, работнице кабельного завода, было сделано предложение вступить в подпольную группу Сопротивления.

В контакте с иностранцами, находившимися на территории Германии, работали организации Сопротивления, при соблюдении строжайшей конспирации.

Организация Зефкова-Якоба-Бэстляйна курировала Берлин, осуществляя руководство подпольными группами, в том числе и контроль при привлечении новых их участников.

Мария Щедрова, посетившая в 1977 г. завод в цехе, где ей довелось участвовать в «операции над кабелем»

Стратегическое значение кабельного завода отлично понимал и подпольный партийный центр Берлина, откуда шло руководство по созданию и организации группы сопротивления из верных и мужественных людей разных

национальностей. Так что Мария и не подозревала, что прежде чем ей предложили вступить в группу, она находилась под пристальным вниманием и французских коммунистов-подпольщиков Жюля и Гастона, и работающего рядом с ней немецкого мастера Эриха Мильке.

Остались неизвестными формулировки и слова, оценившие личность молодой девушки из Советской страны, но факт – они не ошиблись.

Для Марии Щедровой наступило новое ощущение своего существования, на смену безысходности и тупого состояния подневольного раба, пришло чувство живой жизни, а не прозябания, сопричастности к борьбе миллионов людей против фашизма, а не принудительная работа на него, хотя во много раз возрастали риск, опасность.

И вот первые задания, первые поручения, первые листовки…Встречи со связными из Центра на берегу Горензее и задания, возрастающие по своей сложности. Связными были «Седой» и «Ганс из Берлина» – по законам конспирации только имена и кличка. А в задание включалось привлечение новых членов подполья, распространение прокламаций, которые печатались в подвале дома Гертруды Темлиц, куда Марии был уже доступен вход, прослушивание сводок Советского Информбюро в квартире Эриха Мильке с дальнейшей устной передачей в бараках…И наконец, Мария получила самое важное, ответственное и главное задание Центра.

Эрих Мильке

В процессе производства кабеля Марии отводилась роль обмотчицы. Проволока для обмотки поступала со станка мастера Эриха Мильке, который через определённые интервалы вырезал куски и вместо положенных 24 тоненьких медных проволок оставлял лишь от пяти до десяти, а Мария в этих местах обмоткой утолщала кабель до нормального объёма. Одетый в резиновый шланг кабель «здоровым» проходил контроль и уходил из стен завода. Только где-то в полевых условиях, на подводных лодках, в военной технике, где использовался кабель, он быстро выходил из строя, прерывал связь, нарушал работу машин.

Чёткая организация, верно подобранные люди, глубокая конспирация – и «операция» над кабелем, проводимая подпольщиками, так и осталась не раскрытой.

После неудачного покушения 20 июля 1944 года полковника Штауфенберга на Гитлера по всей стране прокатилась волна арестов. В числе группы советских девушек из рабочих бараков, была и Мария Щедрова, без суда и

следствия, отправленная в печально известный женский лагерь Равенсбрюк, получив полосатую лагерную форму, на левом рукаве которой числился её № 88615 (8).

В этом лагере, где по различным оценкам погибло от 50 000 до 92 000 человек, по счастью Марии довелось пробыть несколько месяцев.

30 апреля 1945 года войсками 2-го Белорусского фронта было освобождено около 3 000 заключённых женского лагеря Равенсбрюк.

В начале 80-х годов, в Обществе дружбы и культурных связей с зарубежными странами рассказали о Марии Ивановне Щедровой – почётном гражданине города Шонов, участнице немецкого антифашистского движения Сопротивления, подчеркнув, что она-единственная известная им бакинка, прошедшая застенки концентрационного лагеря Равенсбрюк.

Для музейного работника, занимающегося новейшей историей, человек с такой биографией, был маленьким «потрясением» и встреча, знакомство вскоре состоялось. Мария Ивановна оказалась очень светлым, доброжелательным, скромным, даже застенчивым человеком и наши дружеские отношения продлились до конца её жизни. Она с большим пониманием относилась к задачам и работе сотрудников Музея Истории.

М.И.Щедрова передала в дар Музею истории Азербайджана все имеющиеся у неё материалы. В коллекции хранятся единственные, и надо полагать, неповторимые вещи узников концлагеря – клочок материи с №88615, сорванный с рукава, ножницы, клубок полуистлевших ниток и деревянная ложка, а ещё 14 сантиметров колючей проволоки, опоясывавшей лагерь в несколько рядов. Каких-либо документов подпольной работы быть не могло, но фотографии фасада кабельного завода тех лет, увешенного паучьей свастикой всех размеров. В коллекции есть ещё кусок кабеля, но изготовленного уже заводом в ГДР.

По законам конспирации не могла М.Щедрова знать биографию Эриха Мильке, не могла расспрашивать своего наставника и товарища по борьбе. Но, перебирая в памяти прожитые на кабельном заводе города Шонова дни, полные смертельного риска, Мария Ивановна твёрдо знала одно, что и «операция над кабелем», и листовки, прокламации, периодически попадавшие в бараки иностранных рабочих, и связь шоновских антифашистов с центром КПГ так и остались нераскрытыми фашистскими службами безопасности. И при этом, каждый раз Мария Ивановна повторяла одну и ту же фразу: «Мы остались в живых лишь потому, что среди наших немецких товарищей не оказалось предателей, мы остались в живых лишь потому, что даже пытки в гестаповских застенках не смогли заставить заговорить арестованных коммунистов, членов подпольного центра». И тут же она переключалась на

Эриха Мильке, с которым рядом, ежедневно проходили её рабочие часы, который был «крёстным отцом» молодой Марии–подпольщицы, она доверила ему свою жизнь, уверенная, что он вынесет всё, но не предаст.

И когда в июле 1944 года, уже «дышащий на ладан» гитлеризм обрушился тотальными арестами, был схвачен и Эрих Мильке. Видимо, гестапо обнаружило или выявило подлинные сведения о роли Эриха Мильке в немецком антифашистском сопротивлении.

Эрих Мильке был заключён в Бранденбургскую тюрьму, предназначенную для заключения коммунистов «высшего класса», для «избранных», кого особенно страшились.

13 января 1945 года Эрих Мильке был казнён в Бранденбургской тюрьме.

Под влиянием воспоминаний и рассказов Марии Ивановны родилась идея представить в экспозиции её материалы в комплексе с материалами Эриха Мильке, которые нужно было ещё найти, и Мария Ивановна взяла на себя обязательство выполнить эту миссию во время предстоящей поездки в город Шонов.

Вернувшись из ГДР, Мария Ивановна рассказала, что разыскала дочь Эриха Мильке – Ингу, но, к сожалению, ни одного документа отца у неё не сохранилось, а в его доме, видимо, ещё в своё время, поработали гестаповцы. Чудом сохранился во дворе маленький сарай – рабочий «кабинет» Эриха Мильке, где хранились инструменты. С трудом открыв заржавелый замок покосившейся двери, женщины – Инга и Мария взяли три инструмента и сняли с двери подкову, прибитую хозяином сарая «на счастье» ещё в довоенные годы (9).

Фотографии Эриха Мильке, копия удостоверения Инги, в котором отмечено, что она «дочь казнённого Эриха Мильке, участника борьбы против фашизма», и рабочие инструменты, влились в коллекцию М.Щедровой.

Перед поездкой в ГДР, ориентируя Марию Ивановну на поиски материалов Эриха Мильке, ей преподали небольшой «урок» музееведения, пояснив, что может представлять интерес для исторического музея. Проявив инициативу, она

Документы Артура Дрельзе

нашла и привезла материалы старейшего работника кабельного завода, одного из активных участников немецкого Сопротивления, вступившего в ряды антифашистов в год прихода Гитлера к власти, члена КПГ – Артура Дрельзе. Красноречивее слов об Артуре Дрельзе свидетельствуют его удостоверения (подлинники) – одно к медали «За участие в вооруженной борьбе 1918-1923 гг.» (10) и второе к медали «Борец против фашизма 1933-1945 гг.» (11).

Материалы М.Щедровой и немецких подпольщиков-антифашистов, насчитывающие около ста единиц хранения, представляют большую историческую ценность и бережно хранятся в фондах Национального Музея Истории Азербайджана.

Материалы фондов не лежат «мертвым грузом» в музейных хранилищах, они «работают» под стеклом витрин, на стендах экспозиционных залов музея, становясь источниковедческой базой исследований и публикаций по многогранной истории Отечества.

Вынести на страницы публикации личность Эриха Мильке было продиктовано тем, что на долю немецкого народа выпала роль пионера в борьбе с фашизмом ещё задолго до начала Второй мировой войны, сплотившей народы оккупированных стран в европейском движении Сопротивления.

Материалы, привезённые из города Шонов и, главное, свидетельства непосредственной участницы борьбы немецких антифашистов, бакинки Щедровой, легли в основу статьи «Из истории немецкого движения Сопротивления», которая оставалась долгие семь лет в рукописном варианте. Отсутствие биографических сведений об Эрихе Мильке не позволяло в статье раскрыть путь становления борца, проверенного годами подполья, закалённого борьбой с фашизмом, убеждённого интернационалиста.

В августе 1987 года сюрпризом прозвенел звонок М.Щедровой, сообщивший о приезде дочери Эриха Мильке в составе туристической группы в Баку. Вместе мы посетили Ингу в гостинице и я пригласила их на следующий вечер к себе, обеспечив нашу встречу профессиональным переводчиком немецкого языка из Интуриста.

Инге Мильке перевели рукопись статьи, и она дополнила рассказ об отце деталями биографии, которых не могла знать его товарищ по подполью Мария Ивановна.

Удостоверение, подтверждающее, что Инга Мильке является дочерью участника борьбы против фашизма Эриха Мильке

Эрих Мильке родился 29 сентября 1902 года. Трудным и бедным было детство маленького Эриха, потерявшего отца в Первую мировую войну. Мать – труженица смогла дать возможность

своему единственному ребёнку закончить школу в 1916 году.

14-летним подростком Эрих вступил в молодёжную коммунистическую организацию, принимал участие в демонстрациях трудящихся Берлина. В 1920-1921-х годах Эрих работал и на фирме «Борзиг», и мусорщиком, и на кабельном заводе – работа чередовалась месяцами вынужденной безработицы. Но всегда Эрих был в гуще берлинских рабочих, где и проходило его пролетарское возмужание.

В 1933 году – этом тревожном для Германии году, Эрих Мильке вступил в группу рабочей охраны, участвуя в выступлениях рабочих районов Берлина – Моабите, Бедине, а в 1934 году попадает в тюрьму.

В условиях сопротивления строгая конспирация подпольщиков разобщала семьи, и дочь, ничего не зная об отце в эти годы, черпала подробности жизни отца из рассказа Марии Щедровой.

Арестованный летом 1944 года, Эрих Мильке исчез для дочери, и только в 1970-е годы ей удалось увидеть камеру Бранденбургской тюрьмы, со свисающими железными крюками, где пытали отца, ей удалось услышать чудом выжившего, вернее, не успевшего быть казнённым, бывшего заключённого, которому 43-летний Эрих Мильке запомнился глубоким стариком после перенесённых пыток и допросов.

За несколько месяцев до своего конца, в январе 1945 года фашисты казнили Эриха Мильке.

Так записала переводчица Таира ханум не рассказ, а отдельные слова и фразы, потому как Инга не могла сидеть за столом, она – высокая, сухопарая, слегка прихрамывающая, металась по комнате, не выпуская из рук сигарету, плача, эмоционально пораженная, без конца повторяла: «Для меня теперь родным стал Баку. Я счастлива, отца моего знают у вас, его рабочие инструменты берегут в азербайджанском музее, что не сделали ещё на его родине, да, да, Баку мне теперь самый дорогой город!»

Вымпел рабочего движения округа Бернау, подаренный Музею Истории Азербайджана

На встречу Инга пришла с одним из тургруппы – врачом, хорошо владеющим русским языком и мы с ним договорились на утро встретиться в музее. Но утром он позвонил, сообщив, что, видя состояние Инги, отменил визит в Музей. И она хочет попрощаться. Вновь я услышала взволнованную речь, в которой часто повторялись слова «Баку, Азербайджан».

Интерес, проявленный Музеем Истории Азербайджана к истории немецкого движения Сопротивления, вызвал ответное благодарное внимание, которое немецкие коллеги музея Бернау, выразили передачей в дар Музею Истории Азербайджана таких экспонатов, как вымпел рабочего движения округа Бернау (12), вымпел Союза Молодёжи Германии (13) , белое шёлковое панно с портретом К.Маркса (14), книгу «Из истории нашей борьбы» (на нем. яз.) с автографом «Музею Истории Азербайджана от исторического Музея г.Бернау»(15).

На протяжении веков на разных континентах, в разных странах планеты Земля вспыхивали и велись большие и малые войны, провоцируемые в основном территориальными притязаниями. Только Вторая мировая война носила характер и идеологической борьбы, она велась и против человеконенавистнической идеологии расизма, нацизма, против фашизма, объединив народы многих стран и на фронтах, и в движении Сопротивления.

Список использованной литературы и источников:

1. А.С.Бланк. В сердце «Третьего рейха». Из истории антифашистского Народного фронта в подполье. М. 1974. С.216.
2. Там же.
3. Геллер М., Некрич А. История России 1917-1995.М.1996, Т.I. С.428.
4. Буллак Алан. Гитлер и Сталин. Жизнь и власть. Смоленск. 1994. Т.II. С.385.
5. Геллер М., Некрич А. История России 1917-1995.М.1996, Т.I. С.429.
6. Буллак Алан. Гитлер и Сталин. Жизнь и власть. Смоленск. 1994. Т.II. С.385.
7. А.С.Бланк. В сердце «Третьего рейха». Из истории антифашистского Народного фронта в подполье. М. 1974. С.216-217.
8. НМИА. Фонд подарков и памятных вещей. Инв. № 4700.
9. Там же. Инв. № 4869.
10. Там же, фонд документальных источников (ФДИ). Инв. № 457/28.
11. Там же. Инв. № 457/27.
12. НМИА, фонд подарков и памятных вещей. Инв. № 4699.
13. Там же. Инв. № 4696.
14. Там же. Инв. № 4704.
15. НМИА ФДИ. Инв. № 457/57.

Zərifə Dulayeva
Bakı mənim üçün ən əziz şəhərdir
(Almaniyada antifaşist hərəkatının tarixindən)

Xülasə

Açar sözlər: *antifaşist hərəkatı, Almaniya, müharibə, Erix Milke, Mariya Şedrova*

Məqalə antifaşist hərəkatının alman millətindən olan iştirakçılarının materialları əsasında yazılmışdır. Həmin sənədlər vaxtilə icbari iş görmək məqsədilə zorla Almaniyaya aparılıb gizli fəaliyyətə qoşulan bakılı Mariya Şedrovanın kolleksiyasına daxildir. Bu materiallar nasizmə qarşı müqavimətinin cücərtilərinin məhz Almaniya torpağında boy atdığını sübut edir.

Zarifa Dulayeva
Baku is the dearest city for me
(about the history of antifascist movement in Germany)

Summary

Keywords: *antifascist movement, Germany, war, Erikh Milke, Maria Shedrova*

The article was written on the basics of materials of German participants of antifascist movement. The same documents include to the collection of Bakunean Maria Shedrova, who joined in secretary activity after taken off to Germany by force. These materials prove that beginning of the resistance against nazism raised in German land.

Фуад Агаев

Война глазами фронтового корреспондента

(на материалах Национального Музея Истории Азербайджана)

Ключевые слова: *416-я дивизия, Гасымов Гасан Мамед оглы, фронтовой корреспондент, Берлин*

UOT 94 (479.24)

Вторая мировая война стала серьезным испытанием для народов мира, в том числе и для азербайджанского народа. Азербайджан как составная часть Советского Союза, вступил в войну 22 июня 1941 года после нападения фашистской Германии. Сотни тысяч выходцев из Азербайджана отправились на фронт, более половины из них не вернулись с полей сражений.

Одной из ярких страниц героизма азербайджанского народа стало формирование национальных дивизий. Прошедшие славный боевой путь бойцы одной из них – 416-ой стрелковой дивизии навеки вписали в историю свои имена. И в связи с этим требуется подробно остановиться на тех людях, кто запечатлел на кино и фотоплёнку бойцов прошедшей войны, кто сохранил и передал на хранение в архивы и музеи ценные свидетельства тех лет.

Командир 416-ой дивизии генерал-майор Д.М.Сызранов. Ноябрь 1944 года. (4)

В фонде документальных источников Национального Музея Истории Азербайджана под №259 хранятся весьма ценные и интересные фотодокументы бойцов 416-ой стрелковой дивизии, бережно сохраненные для потомков фронтовым корреспондентом Гасымовым Гасаном Мамед оглы. На всем боевом пути он запечатлевал нелёгкий труд рядового и командного состава дивизии.

Краткие сведения о самом фотокорреспонденте дивизии приведены в документах в порядке хронологии. «Редактор газеты «Гызыл аскер» 416-

ой Таганрогской стрелковой дивизии лейтенант Гасымов Гасан Мамед оглы. С марта 1943 года – редактор газеты «Гызыл аскер». С первого дня создания 416-ой стрелковой дивизии: В Агдаше – начальник штаба полка (1054 артиллерийский полк). С марта 1942 до марта 1943 года – в боях до Таганрога – командир 6-ой батареи 122-мм гаубиц». (8) Как видно из данного документа, Гасымов находился в рядах дивизии с первого дня создания и встретил вместе с бойцами данного соединения День Победы в Берлине.

Медсестра 2-го батальона, младший лейтенант медицинской службы Кязимова Джанат. 1942 год. (1)

Приказом командующего войсками Закавказского военного округа от 22 февраля 1942 года начинается формирование 416-й стрелковой дивизии со штабом в городе Уджары в Азербайджанской ССР. 1054-й и 1374-й полки были сформированы в Агдаме, 1373-й полк в Геокчае, 1368-й полк — в Сумгаите. 22 марта того же года личный состав дивизии принял военную присягу. В составе дивизии было 11 050 азербайджанцев, 291 русских, 225 армян, 110 грузин, 99 украинцев, 72 татар, 28 евреев, 23 белоруса и других национальностей. На вооружении дивизии было 5156 винтовок, 1022 автомата, 167 ручных пулемётов, 50 станковых пулемётов, 217 противотанковых ружей, 308 пушек, 181 миномёт,

Немецкие журналы о «райской жизни в Германии»

Командир 1054 артиллерийского полка 416-ой дивизии Махмудов Мехти Абдулла оглы. (6)

65 автомашин.

Командиром 416-ой стрелковой дивизии был генерал-майор Дмитрий Сызранов. Он находился на данной должности с 7 декабря 1942 года по май 1945 года. Решительный и требовательный командир пользовался заслуженным уважением личного состава стрелковой дивизии. Его заместитель был человек интересной судьбы – генерал-майор Эйбат Эйбатов. В детстве он был воспитан русским офицером и получил его фамилию – Зюванов.

Согласно удостоверению НКО СССР за подписью ответственного редактора фронтовой газеты «Советский воин» гвардии полковник Н.Филиппов. «Редакция красноармейской газеты 3-го Украинского фронта «Советский воин» 10 июня 1944 г. Дано старшему лейтенанту Касымову Г.М. в том, что он является специальным корреспондентом фронтовой газеты «Советский воин». Действительно по 1.08. 1944 год». (3)

Весьма интересным является документ №259/12 от 16 января 1944 года, раскрывающий некоторые неизвестные моменты формирования 416-ой дивизии, о чем свидетельствует переписка полковника Рашида Меджидова: «Здравствуй товарищ Мамедов. О наших боевых делах Вас подробно проинформирует мой заместитель. Я хочу напомнить Вам ряд наших просьб, которые 1. О подкреплении дивизии политработниками из числа офицеров, находящихся в резерве Закфронта. 2. О возвращении в нашу дивизию бойцов и офицеров, выбывших от нас по ранению в различные госпитали. Эти два вопроса, являющиеся основным фактором дальнейшего существования дивизии как национальной ещё остаются нерешенными. Убедительно прошу через товарища Багирова как члена Военного Совета Закфронта и основателя нашего соединения разрешить эти вопросы».(2)

Командир роты полка 1374 416-ой дивизии Расулов Али среди своих подчиненных. Май 1945 года. (11)

В рядах бойцов дивизии было немало и женщин, плечом к плечу с мужчинами несшие тяготы и невзгоды войны. Одна из них – медсестра, младший лейтенант Кязимова Джанат запечатлена на фотоснимке.

Один из документов в материалах

фотокорреспондента Касымова привлекает внимание. В годы Великой Отечественной войны захватчики угоняли на принудительные работы в Германию жителей оккупированных областей Советского Союза. Немецкая пропаганда рисовала «прелести» работы в Германии, выпуская красочные брошюры и буклеты на данную тематику. Один из пропагандистских журналов на тему «райской жизни» угнанных на работу жителей СССР оказался и в документах Касымова.

Полковник Рашид Меджидов. (5)

21 апреля 1945 года 416-я дивизия одной из первых прорвалась к окраинам Берлина. В тот же день дивизия штурмует город Штраусберг. 27 апреля 416-я дивизия вышла на западную окраину столицы Германии, форсировала реку Шпрее и в упорном бою завладела мостом на западном берегу реки. 30 апреля штурмовые подразделения 416-й дивизии прорвались к Шлоссплацу – площади перед дворцом кайзера Вильгельма и 1 мая штурмуют опорный пункт противника – дворец кайзера Вильгельма.

В числе первых во дворец ворвался батальон под командованием капитана Хейрулла Гюльмамедова. Штурмовая группа под командованием старшего лейтенанта Вахаба Османова с боями пробивается на верхние этажи и на крышу здания. В 3 часа дня 1 мая старший лейтенант Вахаб Османов и младший сержант Алексеенко водрузили над дворцом кайзера Вильгельма красный флаг. При этом старший лейтенант Вахаб Османов погиб.

Во время экскурсии по рейхсканцелярии. Большой обеденный зал. Июнь 1945 года. (12)

В ночь с 1-го на 2-е мая бойцы дивизии овладели зданием комической оперы и, продолжая наступление в сторону Бранденбургских ворот, штурмовали Рейхсбанк и после нескольких часов боя полностью овладели банком. Бойцы 1373-го полка, наступая в сторону Бранденбургских ворот, заняли бывшее здание советского посольства в Берлине. Начальник политотдела 416-й дивизии полковник Рашид Меджидов водрузил Красное знамя над зданием. Совместно с другими частями, 416-я дивизия занимает Берлинский университет и здание Министерства внутренних дел.

Утром 2 мая бойцы 1373-го полка вышли на Маризенплац. Бойцы Мамедов, Ахмедзаде, Бережной и Андреев под руководством лейтенанта А. Меджидова водрузили знамя победы над Бранденбургскими воротами. Вскоре после этого, у Бранденбургских ворот был проведён митинг.

416-я дивизия прошла путь от Кавказа до Берлина, уничтожив 24 000 и взяв в плен 5 474 солдат Вермахта, навеки вписав свои имена в историю Второй мировой войны.

После ухода в отставку генерал Эйбат Эйбатов активно участвовал в жизни Азербайджана – был на руководящей партийной работе, избирался депутатом Верховного Совета республики. Скончался генерал Эйбатов 7 октября 1959 года в возрасте 61 года в Киеве. Перед смертью генерал Эйбат Эйбатов завещал похоронить его в Азербайджане. Завещание генерала было исполнено. Эйбат Эйбатов был похоронен в Аллее почетного захоронения. А в родном селе Маштага его имя носит одна из улиц.

Список использованных источников:

1.НМИА, ФДИ № 259/3.
2.НМИА, ФДИ №259/12
3.НМИА, ФДИ № 259/13
4.НМИА, ФДИ № 259/14
5.НМИА, ФДИ № 259/15
6.НМИА, ФДИ № 259/16
7.НМИА, ФДИ № 259/18
8.НМИА, ФДИ № 259/17
9.НМИА, ФДИ № 259/18
10.НМИА, ФДИ № 259/21
11.НМИА, ФДИ № 259/31
12.НМИА, ФДИ № 259/32

Ağayev Fuad

Xülasə

Açar sözlər: *416-ci atıcı diviziya, Həsən Məmməd oğlu Qasımov, cəbhə müxbiri, Berlin*

Məqalə Böyük Vətən müharibəsində vuruşan 416-ci Taqanroq atıcı diviziyasının cəbhə mühbiri Həsən Məmməd oğlu Qasımovdan bəhs edir. Diviziya Qafqaz dağlarının ətəyindən Berlinədək şanlı döyüş yolu keçərək unudulmaz

şöhrət qazanmışdır. Dövrün hərbi müxbirlərinin materiallarında əsgər və zabitlərin gündəlik həyatı əksini tapdı.

Aghayev Fuad
War through the eyes of front-line correspondent

Summary

Key words: *416th rifle Division, Gasan Mamed oglu Gasimov, the frontline correspondent, Berlin*

The paper deals with the activity of Gasan Mamed oglu Gasimov who was a frontline correspondent of the famous during the Great Patriotic War. The Division passed a glorious battle path from the Caucasus to Berlin having obtained immorality fame. Documents of combat correspondent describe the frontal weekdays of the soldiers and officers of the Division.

Инара Мурадалиева

Некоторые штрихи к портрету академика Абдуллы Караева

(на основе документов Национального музея истории Азербайджана)

Ключевые слова: *Абдулла Караев, физиолог, академик, нафталановая нефть*

UOT 94 (479.24)

Коллекции Фонда документальных источников Музея истории Азербайджана богаты свидетельствами о жизни и творчестве многих известных деятелей науки и культуры Азербайджана. Изучение этих документов дает возможность обогатить наши знания о людях, которые своей работой внесли весомый вклад в развитие научной мысли и культурный прогресс нашей страны. Одним из таких людей является действительный член Национальной Академии Наук Азербайджана, видный представитель советской физиологической науки и основоположник азербайджанской экспериментальной физиологической школы Абдулла Исмаил оглы Караев (1910-1968). В коллекции Музея сохранились некоторые неопубликованные материалы документального характера, которые содержат интересную информацию как о творческом пути этого ученого, так и о процессе становления экспериментальной физиологии в нашей республике в советское время.

Биография Абдуллы Караева была достаточно типичной для многих представителей нового поколения азербайджанской научной интеллигенции, которые получили путевку в жизнь в первые годы советской власти. Он родился 14 января 1910 года в г. Баку в семье служащего. Его родители Мешеди Исмаил и Мешеди Месьма Караевы жили в Ичери Шехер. Надо сказать, что братом Мешеди Исмаила был Абульфаз Караев, известный педиатр и отец будущего великого композитора Кара Караева.

Сам Исмаил Караев не получил высшего образования. Однако он был грамотным человеком, неплохо владел русским языком. Примечательно, что он увлекался русской литературой, много времени проводил в библиотеке и даже получил звание “Почетного читателя Ленинской библиотеки” (1, с.206). Исмаил Караев проявлял особую заботу о детях и уделял внимание

тому, чтобы они получили высшее образование. Поэтому двое из его сыновей получили инженерное образование, одна дочь стала педагогом, сам Абдулла Караев вместе с младшей сестрой избрали для себя медицинское поприще.

Абдулла Караев поступил в школу в 1920 году, а в 1923 году был зачислен в Педагогический техникум. После его окончания в 1927 году А.Караев получил звание учителя средней школы. Однако его больше интересовала наука, перспектива научных исследований. Поэтому он продолжил свое образование в Азербайджанском Государственном Университете, окончив в 1930 г. естественное отделение педагогического факультета, о чем имеется Справка, хранящаяся в Фонде документальных источников Музея истории Азербайджана (9).

А.Караев был оставлен лаборантом на кафедре физиологии человека и животных. Надо сказать, что организатором и первым лектором кафедры была Л.В.Гаркави-Ландау – мать знаменитого физика, академика Л.Д.Ландау. До революции она преподавала физиологию на Высших женских медицинских курсах в Петербурге. Л.В.Гаркави-Ландау привлекла к активному участию в создании и оборудовании физиологической кафедры в Баку двух петроградских профессоров – учеников профессора И.П.Павлова. С 1925 по 1941 год кафедрой заведовал П.Ю.Ростовцев (Кауфман), ближайший ученик академиков И.П.Павлова и В.М.Бехтерева. Павел Юрьевич Ростовцев, много сделавший для высшего образования и науки Азербайджана, был видной фигурой в советской физиологии (2). А.Караев в течение года работал на кафедре физиологии под руководством П.Ю.Ростовцева.

Он продолжил свое образование в Азербайджанском Государственном Медицинском Институте, куда поступил в 1932 г. После успешного окончания института в 1936 г. он впервые в республике начал читать курс лекций по физиологии высшей нервной деятельности в Азербайджанском Педагогическом Институте.

В 1937 г. А.Караев был направлен для продолжения своей научной деятельности в Москву, где в марте-июле этого года работал в Лаборатории общей и сравнительной физиологии Научно-исследовательского Института физиологии Московского Государственного Университета под руководством проф. И.Л.Кана и В.И.Киселева, а также в отделе биологической физико – химии Всесоюзного Института Экспериментальной Медицины под руководством проф. Д.Л.Рубинштейна. В Фонде документальных источников Музея истории Азербайджана хранится Отзыв о работе А.И.Караева, подписанный проф. И.Каном, в котором говорится: «За время работы в лаборатории А.И.Караев выполнил два экспериментальных исследования, одно из которых успел также подготовить к печати. Караев показал себя способным, энергичным и

вдумчивым научным работником, умеющим добиваться разрешения трудных экспериментальных задач. Его продвижение в области исследовательской работы обещает быть весьма важным» (8).

Не удивительно, что целеустремленная и напряженная работа позволила А.Караеву в короткие сроки добиться выдающегося научного успеха для своего возраста. В 1937 г., когда ему было всего лишь 27 лет, он смог успешно защитить две диссертации подряд – сначала на соискание ученой степени кандидата медицинских наук, а несколько позднее – на соискание ученой степени кандидата биологических наук (18). Постановлением Высшей Аттестационной Комиссии Всесоюзного Комитета по делам высшей школы при Совете Народных Комиссаров СССР от 5 матра 1938 г. молодому азербайджанскому ученому были присвоены ученая степень кандидата биологических наук и ученое звание доцента (10).

А.Караев обладал большими научными и организаторскими способностями и неустанно способствовал формированию и развитию прикладной и классической физиологии в Азербайджане, что нашло отражение во многих документах, хранящихся ныне в Фонде Музея истории. В частности, в одном из них, датируемом 21 февраля 1939 года и подписанном директором Азербайджанского Педагогического Института им. Ленина Салаевым, А.Караеву выражается благодарность за огромные труды, которые за все время своего пребывания в Институте он с энтузиазмом приложил «для лучшей постановки научного и учебно-воспитательного дела, а также в отношении организации, развития лаборатории и приобретения ценной аппаратуры для кафедры физиологии животных и человека АПИ» (11).

В те годы физиология была совершенно новой наукой в Азербайджане, и А.Караев был тем ученым, который стоял у истоков ее становления в нашей республике. Он также прилагал огромные усилия для подготовки национальных кадров в этой области. Примечательно, что учитель А.Караева и Заведующий кафедрой физиологии Медицинского института и Азербайджанского Государственного Университета проф. П.Ю. Ростовцев отмечал в 1940 г., что «он является единственным доцентом по физиологии человека и животных и самостоятельно ведет параллельный курс физиологии для азербайджанского сектора Медицинского Института и такового же сектора Азгосуниверситета. Он имеет две ученые степени (кандидата биологических наук и кандидата медицинских наук), которые получил после окончания 2-х факультетов (естественного и медицинского) и в настоящее время представил диссертацию на степень доктора медицинских наук. Других специалистов-физиологов, владеющих азербайджанским языком, нет, и в случае его отсутствия 300 студентов азербайджанского сектора останутся без квалифицированного

преподавателя, что неблагоприятно отразится на качестве их подготовки по основному предмету медицинского факультета» (12).

Диссертацию на сложную и дискуссионную тему «К теории биоэлектрических явлений» (1, с.26; 13), о которой упоминал П.Ю. Ростовцев, А.Караев успешно защитил в том же 1940 г. и уже в следующем году 18 января Решением Высшей Аттестационной Комиссии ему была присвоена степень доктора медицинских наук. В 1942 г. А.Караев занял по конкурсу место профессора кафедры «Физиология животных» Азгосуниверситета и был утвержден в ученом звании профессора. Таким образом, А.Караев стал первым азербайджанским профессором-физиологом. Однако начавшаяся вскоре Великая Отечественная война явилась причиной того, что дипломы доктора наук и профессора он получил с большим опозданием, лишь после окончания войны, в 1946 г (17).

В 1943 году А.И.Караев был удостоен высокого звания заслуженного деятеля науки Азербайджанской ССР (1, с. 28).

Еще накануне войны, в конце 1930-ых гг. А.Караев уделял большое внимание в своей научной и экспериментальной работе изучению биологического действия единственной в мире лечебной нефти – нафталана. В 1938 году он сплотил вокруг себя специалистов и врачей и организовал в Институте физических методов лечения и курортологии им. С.М. Кирова специальную лабораторию по разработке этого вопроса, в результате чего удалось выяснить механизм действия нафталанской нефти. Это послужило основанием для расширения клинического применения ее препаратов. В годы Великой Отечественной войны А.Караев предложил ввести нафталановую нефть в лечебную практику как эффективное ранозаживляющее и болеутоляющее средство. Практика подтвердила перспективность этого предложения. В результате тщательно продуманных и проведенных экспериментов было обосновано положительное терапевтическое влияние обесцвеченного препарата нафталановой нефти при заболеваниях кожи (1, с.28).

Примечательно, что в годы войны Указом Президиума Верховного Совета СССР от 1 мая 1944 г. А.Караев был награжден медалью «За оборону Кавказа» (14), и указом от 6 июня 1945 г. – медалью «За доблестный труд в Великой Отечественной войне» (16).

В этот же период со всей полнотой проявились выдающиеся организаторские способности А.Караева. Он занимал различные административные должности в Азербайджанском Государственном Университете, в частности, был деканом биологического факультета, проректором по науке, и наконец, 16 апреля 1945 г. Приказом Всесоюзного Комитета по делам высшей школы при СНК СССР был утвержден в должности ректора Азербайджанского Государственного

Университета (15).

В послевоенные годы научная и педагогическая деятельность А.Караева продолжалась с новой силой. В 1949 г. в возрасте 39 лет он был избран действительным членом Академии наук Азербайджанской ССР (3).

С мая 1952 г. до июля 1956 г. А.Караев являлся академиком- секретарем отделения биохимических и сельскохозяйственных наук АН Азербайджанской ССР. Он успешно осуществлял руководство научной работой институтов, относящихся к этому отделению, и подготовкой кадров.

В 1956 г. при Президиуме АН Азербайджанской ССР был создан Сектор физиологии – первое крупное самостоятельное физиологическое учреждение на базе отдела физиологии. В последующие годы успехи в развитии этой науки в республике создали необходимые условия для реорганизации Сектора в Институт физиологии Академии наук Азербайджанской ССР, который был организован согласно решению коллегии Государственного комитета Совета Министров Союза ССР по науке и технике от 2 февраля 1968 г. Директором института был назначен А.Караев (1, с.29)

А.Караев был одним из тех ученых, кто достойно представлял азербайджанскую науку на многих всесоюзных и международных научных мероприятиях, конференциях, выставках. В частности, согласно документам Фонда Музея истории он принял участие в работе «Всесоюзной сельскохозяйственной выставки» в 1955 году и был награжден медалью участника (4). Он также был участником международных конгрессов и конференций, которые проходили в Голландии, Италии и Японии. В 1968 г. по рекомендации Советского Национального Комитета А.Караев первым из азербайджанских физиологов был избран членом ИБРО (Международной организации по исследованию мозга) ЮНЕСКО (1, с. 33).

Большие заслуги А.Караева перед наукой были отмечены рядом высоких правительственных наград – орденов и медалей, удостоверения которых сегодня хранятся в Фонде документов Музея истории. В частности, он был награжден орденом Красного Знамени (5), трижды орденом Трудового Красного Знамени (7), орденом Ленина (6).

Однако преждевременная смерть академика Абдуллы Караева в возрасте 58 лет (8 декабря 1968 г.) в самом расцвете научных и творческих сил не ему дала возможность реализовать многие творческие планы и замыслы.

Имя А.Караева навсегда вписано в историю азербайджанской науки как славная страница становления и развития новой отрасли – физиологии – в нашей стране. В целях увековечивания его памяти Совет Министров Азербайджанской ССР в 1969 г. постановил присвоить имя А.Караева Институту физиологии АН Азербайджанской ССР, кафедре нормальной физиологии Азгосмединститута и одной из улиц г. Баку. Новые поколения азербайджанских физиологов должны всегда помнить большие заслуги академика А.Караева в развитии этой науки в Азербайджане и подготовке высококвалифицированных кадров.

Список используемой литературы:

1. Abdulla İsmayıl oğlu Qarayev – 100. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2010.
2. Газета «Вышка», 1969 г.
3. Национальный Музей истории Азербайджана. ФДИ, инв.№ 593/4.
4. Там же, инв.№ 593/5.
5. Там же, инв.№ 593/12.
6. Там же, инв.№ 593/13.
7. Там же, инв.№ 593/14.
8. Там же, инв.№ 593/17.
9. Там же, инв.№ 593/18.
10. Там же, инв.№ 593/19.
11. Там же, инв.№ 593/21.
12. Там же, инв.№ 593/22.
13. Там же, инв.№ 593/23.
14. Там же, инв.№ 593/26.
15. Там же, инв.№ 593/27.
16. Там же, инв.№ 593/29.
17. Там же, инв.№ 593/30, инв.№ 593/32.
18. Там же, инв.№ 593/31.

İnarə Muradəliyeva
Akademik Abdulla Qarayevin bioqrafiyyasına dair bəzi qeydlər (Azərbaycan Milli Tarix Muzeyində saxlanan sənədlər əsasında)

Xülasə

Açar sözlər: *Abdulla Qarayev, fizioloq, akademik, naftalan nefti*

İlk azərbaycanlı fizioloq alim Akademik Abdulla İsmayıl oğlu Qarayev (1910-1968) respublikamızda fiziologiya elminin əsaslarını qoyan və bu səhədə ilk milli kadrları yetişdirən görkəmli elm xadimi olmuşdur. Azərbaycan Milli Tarix Muzeyinin sənədlər fondunda qorunan bəzi materiallar onun həyat və elmi yaradıcılığı haqqında yeni məlumat əldə etməyə imkan verir.

Inara Muradaliyeva

Some traits to the portrait of academician Abdulla Qarayev (based on the documents of the National Museum of History of Azerbaijan)

Summary

Keywords: *Abdulla Qarayev, physiology, akademik, naftalan oil*

The first Azerbaijani physiologist academician Abdulla Qaraev was one of the founders of physiology science in Azerbaijan and made a huge contribution to the bringing up of the first generation of Azerbaijani scientists in this area. Materials stored in the Documents Fund of the National Museum of History of Azerbaijan allow us to clarify some of the facts of his life and academic career.

Нармин Багирова

К материалам историка-востоковеда, директора Института востоковедения АН Азербайджанской ССР Абдулкерима Ализаде

Ключевые слова: *Академия Наук Азербайджанской ССР, востоковед, Е.Э.Бертельс, государственная премия, конгресс востоковедов*

UOT 94 (479.24)

В юбилейный 2015 год, Национальная Академия Наук Азербайджана, которая является центром научной мысли Республики, празднует свое 70 – летие. Созданная в 1945 году Азербайджанская Национальная Академия Наук за этот период превратилась в крупнейшую организацию, в главный центр фундаментальных исследований. Образование Академии было результатом формирования на протяжении веков научного мышления в Азербайджане. На протяжении всех этих лет полученные в Академии научные результаты, многочисленные изобретения, подготовленные высококвалифицированные кадры сыграли решительную роль в формировании сегодняшней Азербайджанской Республики как демократического и правого государства.

Абдулкерим Али оглы Ализаде (1906-1979) (1)

Одним из ярких представителей этого учреждения имя, которого навсегда связано с Академией Наук Азербайджанской ССР является академик, директор института Востоковедения Академии Наук Азербайджанской ССР, заслуженный деятель культуры Абдулкерим Али оглы Ализаде. В дни празднования 70-летия Академии Наук в Национальный Музей Истории Азербайджана были переданы материалы, отражающие научную деятельность ученного-востоковеда.

Из автобиографии написанной рукой самого автора, где отмечается что, Ализаде Абдулкерим Али родился 11 января 1906 года в селении Бильгя

города Баку. В детстве учился в мектеб-хана. После установления советской власти в Азербайджане в 1922 г. поступил на Рабфак. В 1926 году окончил рабфак и был командирован в Ленинградский Институт Живых восточных языков имени А.С.Енукидзе. Среди материалов А. Ализаде удостоверение студента данного института датированное 1926-1930 гг.

Удостоверение А.Ализаде, студента Ленинградского Института Живых восточных языков имени А.С.Енукидзе (2)

В 1930 г. А.Ализаде окончив Ленинградский институт, был призван в Красную Армию. После окончания срока военной службы А.Ализаде поступает в аспирантуру Ленинградской Государственной Академии истории материальной культуры но, окончив учебу в 1935 г. согласно решению Наркомпроса РСФСР был оставлен в Ленинграде и зачислен научным сотрудником Института Востоковедения Академии Наук ССР. После закрытия этого Института в 1938 году А.Ализаде, продолжая работать в Институте Востоковедения АН ССР, преподавал в Ленинградском Государственном Университете на иранском отделении филологического факультета. В коллекции материалов А.Ализаде имеется также удостоверение аспиранта Ленинградской Государственной Академии, датированное 1934 годом.

В 1941 г. А.Ализаде был переведен в Азербайджанский филиал АН ССР. Здесь он работал старшим научным сотрудником Института Истории Академии Наук Азербайджаской СССР, потом руководителем отдела древней и средневековой истории, затем стал директором этого института.

В 1948 году А.Ализаде вместе с членом корреспондентом АН СССР Е.Э.Бертельсом была присуждена Государственная премия за составление опубликованного в Баку в 1947 году научно-критического текста «Шараф-намэ» Низами Гянджеви. Как указывает А.Ализаде в своей автобиографии: «В 1939 году член корреспондент АН СССР проф. Е.Э.Бертельс и я были приглашены Институтом языка и литературы им. Низами АзФАН в Баку для руководства и участия в подготовке к печати научно-критического текста Низами Гянджеви. Мною был подготовлен согласно 6-ти рукописей «Махзан-ул-асрар» и «Шараф-намэ». После окончания этой работы вернулся в Ленинград и

Удостоверение А.Ализаде, аспиранта Ленинградской Государственной Академии истории материальной культуры. 1934 г. (3)

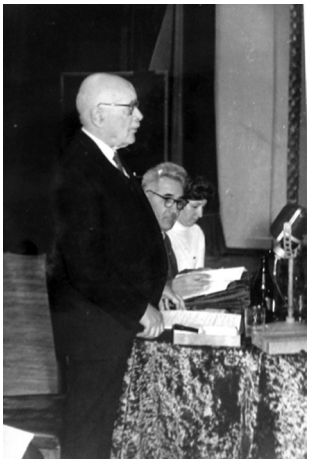

Профессор Лондонского Университета В.Минорский и А.Ализаде (5)

приступил к выполнению своих обязанностей в Институте Востоковедения АН ССР, где работал до начала Отечественной войны» (4).

Как видно из писем и фотографий в коллекции материалов А.Ализаде он имел тесные дружеские и научные связи с востоковедами других стран, с советским востоковедом И.Крачковским, с профессором Лондонского Университета В.Минорским и многими другими.

В 1954 г. А.Ализаде защитил диссертацию на степень доктора исторических наук, в 1955 г. был избран академиком АН Азерб. ССР и стал во главе Отделения общественных наук, в 1956 г. получил звание профессора. В 1958 г. был назначен директором вновь созданного Института востоковедения, где руководил отделом текстологии и публикации. Одновременно А.Ализаде вел преподавательскую работу в Азербайджанском Государственном Университете им. С.М.Кирова. На одной из фотографий в коллекции А.Ализаде он запечатлен с группой ученных среди которых А.Сумбатзаде, М.А.Дадашзаде и др.

В 1960 г. А.Ализаде было присвоено звание заслуженного деятеля науки.

Научная деятельность А.Ализаде проходила в двух основных направлениях: исследование социально-экономической истории Азербайджана и Ближнего Востока эпохи феодализма и подготовка научно-критических текстов рукописных памятников.

Труды азербайджанского ученного по средневековью опубликованы в Советском Союзе и за рубежом. Из них наибольшую популярность в научном мире приобрела опубликованная в 1956 г. монография под названием «Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв.», рассматривающая преимущественно проблемы, относящиеся к социально – экономической политической истории Ирана и Азербайджана, которые были изучены крайне недостаточно. В монографии исключительно глубоко и полно разработаны важнейшие проблемы

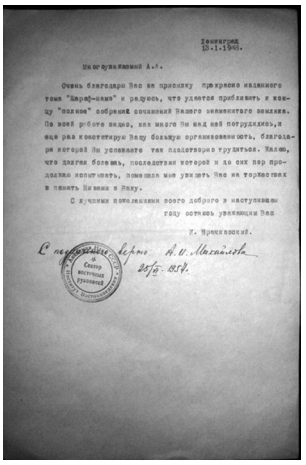

Письмо А.Ализаде от востоковеда И.Крачковкого относительно его научно-критического текста Н.Гянджеви «Шараф-намэ». 1948.(6)

истории Азербайджана и отчасти Ирана накануне нашествия монголов и в период их господства. Книга была высоко оценена советскими учеными ориенталистами Востока и Запада.

Группа выдающихся ученных Советского Союза, 3-ий слева А.Ализаде (7)

При исследовании данного периода А.Ализаде использовал материалы из многочисленных исторических и географических первоисточников, а также произведения путешественников средневекового периода на различных языках, главным образом на арабском, персидском и других языках, а также литературные данные. Благодаря сопоставлению сочинений, принадлежащих историкам средневекового периода, которые придерживались различных взглядов и в ряде случаев по разному излагали исторические события, им были вскрыты тенденциозность освещения тех или иных событий в отдельных первоисточниках, фактические ошибки и недостатки. (8)

Большую известность академику А.Ализаде принесли его текстологические труды. Выдающимся вкладом в советское востоковедение А.Ализаде являются его текстологические работы над рукописями Низами Гянджеви и первоисточниками по истории Кавказа и Ближнего Востока.

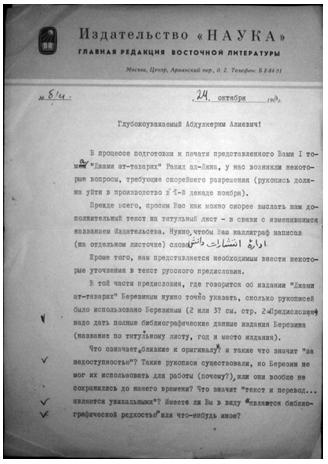

Издательство «НАУКА»
ГЛАВНАЯ РЕДАКЦИЯ ВОСТОЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Москва, Центр, Армянский пер., д. 2. Телефон: К 8 44 91

№ 8/14 24 октября 19[illegible] г.

Глубокоуважаемый Абдулкерим Алиевич!

В процессе подготовки к печати представленного Вами I то-ма "Джами ат-таварих" Рашид ад-Дина, у нас возникли некото-рые вопросы, требующие скорейшего разрешения (рукопись долж-на уйти в производство в 5-8 декаде ноября).

Прежде всего, просим Вас нам можно скорее выслать нам до-полнительный текст на титульный лист - в связи с изменившимся названием издательства. Нужно, чтобы Ваш каллиграф написал (на отдельном листочке) слова دار النشر بالشرقية وفنونها

Кроме того, нам представляется необходимым внести некото-рые уточнения в текст русского предисловия.

В той части предисловия, где говорится об издании "Джами ат-таварих" Березиным нужно точно указать, сколько рукописей было использовано Березиным (2 или 3? см. стр. 24 предисловия) надо дать полные библиографические данные издания Березина (название по титульному листу, год и место издания).

Что означает „близкие к оригиналу" и также что значит "за недоступностью"? Такие рукописи существовали, но Березин не мог их использовать для работы (почему?), или они вообще не сохранились до нашего времени? Что значит "текст и перевод... являются уникальными"? Имеете ли Вы в виду „наличие библио-графической редкости" или что-нибудь иное?

Письмо от заведующего редакцией издательства «Наука» С.С.Цельникера по поводу публикации научно критического текста А.Ализаде Джами ат-таварих» Рашид-ад-Дина (11)

Длительный период времени А.Ализаде работает над составлением научно-критических текстов и подготовкой первоисточников средневекового периода к печати. Научно – критические тексты произведений великого азербайджанского поэта и мыслителя XII века Низами Гянджеви «Шараф-намэ» и «Махзен-ул-асрар» ввиду утери автографа, были подготовлены на основе тщательного изучения, сравнения и сопоставления текстов старых рукописей. Подготовка научно-критических текстов поэтических и научных произведений минувших веков - дело, требующее разносторонних знаний, величайшей внимательности и такого же терпения. Перед исследователем лежит несколько копий одного и того сочинения, переписанных с

XXV Международный конгресс востоковедов. Москва 1960. Во втором ряду 6-ой А.Ализаде (12)

утраченного подлинника или с других копий в разное время и, разумеется разными людьми. Составитель научно-критического текста сличает все рукописи, чтобы устранить ошибки и отсебятины переписчиков, следы непонимания авторской мысли. Он подобен художнику-реставратору, который расчищает фреску от позднейших наслоений и раскрывает ее в первозданном виде.

Для подготовки критического текстов произведений Низами А.Ализаде использовал рукописи Парижской Национальной библиотеки, Бодлианской библиотеки в Оксфорде, Британского Музея, Государственного Эрмитажа в Ленинграде, библиотеки Ленинградского Государственного Университета, рукописного фонда АН Азербайджаской СССР. Наука получила точное представление о поэтическом наследии Низами и возможность глубоко исследовать его мировоззрение.(9) На основе исследований в вышеуказанных источниках в 1947 году публикуется его работа «Шараф-намэ», а в 1961 году «Махзен-ул-асрар».

Среди первоисточников XIII-XIV веков нет равного книгам «Джами-ат-таварих» Рашид-ад-дина. Историк, философ, врач, выдающийся государственный деятель, он оставил потомкам капитальный труд по истории экономике Ближнего и Среднего Востока эпохи средневековья, по социальному быту монголов – кочевников, чья власть над оседлыми народами многих стран длилась столетиями Научно – критический текст написанный А.Ализаде к произведению Рашид-ад-дина «Джами-ат-таварих» и опубликованный в 1957 году является одним из фундаментальных первоисточников по экономической и политической истории средневекового Ближнего Востока в XIII-XIV вв.

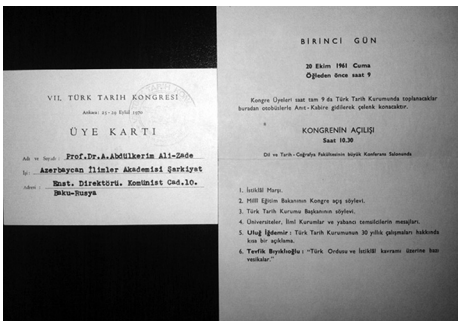

Членский билет VII конгресса турецких историков и программа VI конгресса турецких историков на имя А.Ализаде проходивший в г. Анкаре (13)

Крупным историком XIV века был Мухаммед ибн Хиндушах Нахчивани. Учитывая важность его сочинения «Дастур-ал-Катиб Фи тийин ал-маратиб», русские академики –востоковеды в 1902 году предложили издать это произведение. Но их намерение не было осуществлено. Инициативу подготовки и опубликования научно-критического

текста взял на себя А.Ализаде. Первый том произведение Мухаммеда ибн Хиндушаха Нахчивани «Дастур-ал-Катиб Фи тийин ал-маратиб», изданный в 1964 году является одним из ценнейших источников средневекового периода, которое содержит богатый материал по важнейшим вопросам жизни самого автора. (10) А.Ализаде является также одним из составителей и редактором критического текста произведения А.Бакиханова «Гюлистан Ирам». Эти труды явились большим вкладом в развитие отечественной науки и принесли автору в 1978 г. Государственную премию Азербайджана. Среди документов А.Ализаде можно встретить письмо от заведующего редакцией публикации памятников издательства «Наука» С.С.Цельникера по поводу публикации научно критического текста «Джами ат-таварих» Рашид-ад-Дина.

Опубликованные исследовательские работы, ровно, как и подготовленные А.Ализаде и опубликованные научно-критические тексты используются ученными нашей страны, а также ученными зарубежных стран.

А.Ализаде являлся делегатом XXIV (Мюнхен, 1957 г.) и XXV (Москва, 1960 г.) Международных конгрессов востоковедов, делегатом исторического конгресса в Польше (1955 г.), участником VI и VII конгресса турецких историков (Анкара, 1961,70 г.), и делегатом I-го Международного конгресса иранистов в Тегеране (1966 г.). Среди материалов А.Ализаде можно встретить также фото, где он запечатлен на XXV Международном конгрессе востоковедов, состоявшийся в Москве с 9 по 16 августа 1960 г. и являвшегося знаменательным событием в истории востоковедения, а также программу и членский билет на имя А.Ализаде VI и VII конгресса турецких историков состоявшийся в Анкаре.

Президиумом Верховного Совета СССР награжден медалями «За трудовую доблесть», «За оборону Кавказа», и «За доблестный труд в Великой Отечественной войне».

Абдул Керим Ализаде издал за свою жизнь более ста трудов, которые можно назвать украшением нашей науки. Он был первым серьезным исследователем форм средневекового земельного владения и налоговой системы в Азербайджане, он создал свою школу текстологов-медиевистов. Он был первым крупным азербайджанским медиевистом, стоявшим у истоков этого направления науки. Результатом многолетнего труда Ализаде стало создание его собственной оригинальной концепции истории Азербайджана XIII-XIV веков. Несомненно, наследие ученого послужит стимулом к новым исследованиям, будет питать развитие исторической мысли в республике еще долгое время.

Академик А.Ализаде кроме своей деятельности в области истории и востоковедения прилагал все силы для укрепления научного потенциала

республики, подготовки молодых специалистов и высококвалифицированных кадров.

Под его руководством были подготовлены ряд кандидатов и докторов наук. А.Ализаде был прославлен своим трудолюбием, глубокими знаниями, принципиальностью, в то же время благородством, гуманностью и отзывчивостью по отношению к молодым. Научное наследство А.Ализаде является богатейшей сокровищницей для последующих поколений историков и востоковедов.

Список использованных источников:

1. НМИА. Фонд Документальных Источников, инв. № 3223
2. Там же, инв. № 3207
3. Там же, инв. № 3206
4. Там же, инв. № 3190
5. Там же, инв. № 3251
6. Там же, инв. № 3192
7. Там же, инв. № 3253
8. Газета «Бакинский рабочий», 18 марта 1966 г.
9. ФДИ, инв. № 3190
10. Газета «Бакинский рабочий», 18 марта 1966 г.
11. ФДИ, инв. № 3185
12. Там же, инв. № 3240
13. Там же, инв. № 3204, 3205

Bağırova Nərmin

Şərqşünas-alim, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru Əbdülkərim Əlizadənin materiallarına dair

Xülasə

Açar sözlər: *Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, şərqşünas, Y.E Bertels, dövlət mükafatı, şərqşünaslar konqresi*

Məqalədə uzun illər Azərbarbaycan SSR Elmlər Akademiyasında çalışmiş görkəmli şərqşünas, akademik Əbdülkərim Əlizadə haqqında bəhs olununr. Ə. Əlizadə respublikamızın alimləri sırasında Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ilk həqiqi üzvlərindən biri olmuşdur. O, yüzdən çox elmi əsərin müəllifi olmuş, həmin əsərlərin çoxu dünya şərqşünaslıq elminin inciləri kimi dəyərləndirilmişdir. Ə. Əlizadə Azərbaycanda ciddi elmi mərkəzin, Şərqşünaslıq İnstitutunun banisi və

ilk direktorudur.

Bagirova Narmin

Article based on materials of Abdulkarim Alizade- orientalist-scientist, the director of the Institute of Orientalism of Academy of Science of Azerbaijan SSR

Summary

Keywords: *Academy of Science of Azerbaijan SSR, orientalist, state aword, Y.E.Bertels, congress of orientlists.*

In the article is talking about outstanding orientalist, academician Abdulkerim Alizade, who worked in Academy of Science of Azerbaijan SSR for a long time. Among scientist of our republic A.Alizade was the first active member of Academy of Science of Azerbaijan. He was the author of more than hundred scientific articles, many of these works are regarded as masterpieces of world orientalism. A.Alizade was a founder and the first director of center-Institute of Orientalism.

Elməddin Quliyev

Ziya Bünyadovun "Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225)" monoqrafiyasında bəzi məsələlərə dair

Açar sözlər: *Z.M.Bünyadov, monoqrafiya, Azərbaycan Atabəylər dövləti, Eldəniz, Naxçıvan, etnogenez*

UOT 94 (479.24)

Z.M.Bünyadovun (1923-1997) "Azərbayan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər)" monoqrafiyası Azərbaycan tarix elminin incilərindən biridir. Bu əsər 1980-ci ildə Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür. Sonralar Z.M.Bünyadov bu mükafat haqqında böyük sevinclə demişdi: "Bu mənim müharibədən sonra ilk mükafatım idi və o, mənim üçün çox əzizdir" [4a, 151-152]. Eldənizlər Azərbaycan Atabəyləri dövləti xalqımızın dövlətçilik tarixində xüsusi yer tutur. Görkəmli tədqiqatçı "Eldəniz" adının mənşəyinə dair təhlil aparmış, Şəmsəddin Eldənizin gəncliyi haqqında müxtəlif versiyalara əsaslanaraq, qeyd etmişdir ki, o, əvvəl bu adın "İl-Dəgiz" şəklində oxunuşunun tərəfdarı olmuşdur. Ümumiyyətlə, əvvəlcə tarix elmində həmin adın "Eldəgiz" versiyası qəbul edilmişdi [18, 189]. Z.M.Bünyadovun izahından sonra,Vətən tarixçiləri bu adın "İldəniz" ("Eldəniz") versiyasına üstünlük verirlər [1, 43]. Z.M.Bünyadovun adın "İldəniz" versiyasının doğru olduğunu qaynaqlarda Cahan Pəhləvanın titulunun "İl-şah" kimi təqdim olunmasını təsdiq edir [1, 74]. Z.M.Bünyadov yazılı qaynaqları təhlil edərək qıpçaq əsilli Şəmsəddin Eldənizin "gənc yaşlarında qul olduğunu", sonralar səlcuq sultanı Mahmudun yanında "əlhivan salar" ("mətbəx başçısı") vəzifəsinə təyin edildiyini, bundan sonra tədricən yüksəldiyini qeyd etmişdir. Sultan Mahmudun ölümündən sonra II Toğrul Şəmsəddin Eldənizin sədaqətini dəyərləndirərək əvvəl ona "əmir" titulu vermiş, sonra isə azyaşlı oğlu Arslanşahın "atabəyi" təyin etmişdir [17, 120]. Z.M.Bünyadov Nişapurinin məlumatına əsaslanaraq qeyd etmişdir ki, 1136-cı ildə sultan Məsud Arranı Eldənizə iqta vermiş və bundan sonra o, tədricən bütün Azərbaycana yiyələnmişdir [1, 44]. Bu məqamda tarixçi oxucuları Şərəfxan Bidlisinin məlumatı ilə də tanış etmişdir. Qeyd edək ki, Şərəfxan Bidlisi Şəmsəddin Eldənizin Azərbaycan və Ərməniyyə canişini vəzifəsini hələ sultan Mahmudun dövründə aldığını qeyd etmişdir [6, 409]. Eyni zamanda Z.M.Bünyadov Cüzcaninin

"Şəmsəddin Eldəniz Səlcuqi imperiyasını öz qulları arasında bölüşdürən Sultan Səncərin məmlükü idi" fikrini də tamamilə yanlış hesab etmişdir [1, 44].

Şəmsəddin Eldənizi dövlət xadimi kimi qiymətləndirən Z.M.Bünyadov onun haqqında belə yazmışdı: "Eldəniz İraq sultanlığı taxtı uğrunda gedən mübarizə nəticəsində baş verən çoxlu ara müharibələrində iştirak edirdi... Mənbələrdən görünür ki, ... Eldəniz bu həyəcanlı dövrdə irəli getməsinə kömək edən döyüşçü və siyasətçi keyfiyyətlərinə malik olmuşdur. Sultan sarayının bu sadiq xidmətçisi təmkinli olması və şəraiti qiymətləndirmək bacarığı ilə fərqlənir, sakitcə öz vaxtını gözləyirdi. Mənbələr onun fəaliyyətinin birinci dövründən bəhs edərkən sultana və onun ailəsinə sədaqətli olduğunu qeyd edirlər. Eldəniz müstəqil hakim və atabəy olanda onun əmirlərlə işləri yoluna qoymaq bacarığı ön sıraya çıxır" [1, 45]. Z.M.Bünyadovun bu fikirləri alban salnaməçisi Mxitar Qoşun məlumatı ilə də təsdiqlənir: "Eltkuz (Eldəniz) sultanın qadınlarından birini özünə arvad etmiş olduğundan, Məsudun ölümündən sonra öz arvadından olan Arslanşahı "sultan" elan etdi, özünə isə "atabəy" titulunu götürdü, çünki Eltkuz sultanın atabəyi olan və onunla rəqabət aparan Xazbəyi öldürmüşdü. Beləliklə, Eltkuz İran (Səlcuq-E.Q) şahlığına sahib oldu, qüdrəti artdı və bütün böyük hakimləri məğlub edib çoxunu özünə tabe etdi, üsyan etmiş tərəkəmələrin (türklərin-E.Q) başçılarını məğlubiyyətə uğratdı. Eltkuz Arran ölkəsindəki iğtişaşları yatırtdı, zalım ismaililəri sakitləşdirdi və həmin alban tayfanın Alban ölkəsində tez-tez törətdiyi talanların qarşısı alındı" [3, 250]. Nəhayət, hicri tarixinin 555-ci ilinin zül-qədə ayında (miladi tarixinin 1160-cı ilinin noyabr ayında) Eldəniz 20 minlik qoşunu ilə Arslanşahla birlikdə Həmədana gəldi [17, 125]. Burada onları dövlətin bütün əmirləri və əyanları qarşıladılar və təntənəli mərasimdə Arslanşahın başına tac qoydular. Ona tabe olan yerlərdə xütbə oxundu. Şəmsəddin Eldəniz həmin gündən "Böyük atabəy", onun Möminə Xatundan olan böyük oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan sultanın əmir-hacibi, ikinci oğlu Qızıl Arslan [17, 123] isə sultan ordusunun ali baş komandanı təyin edildi [1, 4]. Əslində "atabəy... Eldəniz dövlətin müqəddəratının həlledicisi və əsl hakimi idi" [17, 128]. Z.M.Bünyadovun tədqiqat əsərindən görünür ki, Sultan Arslanşah atabəyin iradəsinin müti icraçısı idi, Onun sultanlıq şərəfi ancaq adına pul kəsilməsi və xütbə oxunması ilə məhdudlaşmışdı [1, 46, 171].

Z.M.Bünyadovun "atabəy" təsisatını təhlil etməsi də maraq doğurur. Arslanşah "sultan" vəzifəsini yalnız rəmzi mənada icra edirdi və əslində bütün idarəçilik səlahiyyəti Şəmsəddin Eldənizin əlində cəmləşmişdi. O, "fərmanlar verir, torpaqları iqta şəklində paylayır, xəzinə anbarlarını öz ixtiyarında saxlayır, onları özü istədiyi kimi, ölkənin hər yerinə köçürürdü" [1, 171]. Şəmsəddin Eldəniz İraq Səlcuq sultanlığının həqiqi başçısı idi. Z.M.Bünyadov qeyd etmişdir ki, "atabəy" ləqəbinin "vəliəhd şahzadənin tərbiyəçisi" kimi ilkin mənası məhz həmin vaxtdan başlayaraq, öz məzmununu dəyişmiş və hökmdarın ali tituluna çevrilmişdi [1, 171-172].

Monoqrafiyadan aydın olur ki, həmin sözü adi mənasından fərqləndirmək üçün artıq bu vaxtdan ləqəbə "ən böyük" ("əl-əzəm") ifadəsi artırılırdı. Z.M.Bünyadovun qənaətinə görə, Şəmsəddin Eldəniz dövlət işlərində həlledici səsə malik olduğuna görə, "malik" titulunu da daşımağa başladı. Bu hal isə onun torpaqlarında hakimiyyətinin irsi olduğunu göstərirdi. Onun adı sikkə üzərində zərb olunur, oxunan xütbələrdə sultan və xəlifə ilə yanaşı çəkilirdi. Əslində ordu da onun nəzarəti altında idi [1, 172]. Z.M.Bünyadov atabəy təsisatı ilə bağlı olaraq R.Ə.Hüseynovla polemika aparmış, həmin təsisatın Eldəniz dövründəki mahiyyətini açıqlamışdır. Belə ki, R.Ə.Hüseynovun qənaətindən belə hasil olur ki, sultan Süleyman şah 1160-cı ildə Şəmsəddin Eldənizi vəliəhd şahzadə Arslanın atabəyi, yəni onun tərbiyəsi üçün məsul şəxs vəzifəsinə təyin etmişdi. Bu cür təyinatla isə atabəy-canişin Şəmsəddin Eldəniz vəliəhdin atabəy-tərbiyəçisi olmuşdu. R.Ə.Hüseynov hesab edirdi ki, Şəmsəddin Eldəniz və onun oğulları iki atabəy vəzifəsini (canişin və tərbiyəçi) daşıyırdı [10, 190, 193; 11, 89]. Bununla razılaşmıyan Z.M.Bünyadov yazmışdır ki, Şəmsəddin Eldəniz şahzadə Arslanşahın atabəyi vəzifəsinə II Toğrul tərəfindən 1132-ci ildə təyin edildiyi halda, sultan Məsud onu Arranın canişini vəzifəsinə 1136-cı ildə təyin etmişdi. Z.M.Bünyadov qeyd etmişdir ki, Şəmsəddin Eldəniz özünü sultan atabəyi rütbəsinə qaldırmamışdı. O, Arslanşahın atabəyi idi, Arslanşah sultan olarkən Şəmsəddin Eldəniz onun yanında elə həmin vəzifədə qalırdı və "atabəy əl-əzəm"/"ulu atabəy"/ titulunu məhz sultanın taxta çıxması ilə əlaqədar olaraq almışdı [1, 173]. Z.M.Bünyadov R.Ə.Hüseynovun "atabəylərin dördüncü kateqoriyası olması" fikri ilə də razılaşmırdı [10, 190, 193; 11, 89].

Z.M.Bünyadov qeyd etmişdir ki, "dördüncü kateqoriya-sülalə və dövlət qarşısında xidmətlərinə görə "atabəy" vəzifəsini deyil, atabəy titulunu alan əmirlər və sərkərdələr idi və onların heç vaxt "tərbiyə alanları" olmamışdır. Z.M.Bünyadov hesab edirdi ki, "dördüncü kateqoriyaya" Büridləri, yaxud Zəngiləri aid etmək olar [1, 173]. Z.M.Bünyadov R.Ə.Hüseynovun atabəyləri digər kateqoriyalara bölməsi ilə də razılaşmırdı. Bunu Z.M.Bünyadovun aşağıdakı fikri təsdiq edir: "Şəmsəddin Eldəniz ... ona görə Arranın hakimi (valisi) təyin olunmuşdu ki, sultan II Toğrulun oğlu şahzadə ... Arslan şahın atabəyi idi. ... Atabəylərin ... adına gəldikdə isə bu adlar Səlcuq şahzadələri atabəylərinin özləri sülalə baniləri, irsi hakimiyyət sahibləri olduqdan sonra meydana gəlmişdi. Belə olduqda dövlət banilərinin varisləri, "atabəy" titulunu sultan uşaqlarının tərbiyəçiləri olub-olmadığından asılı olmayaraq, qazanırdılar. Bunu da qeyd edək ki, atabəy əmirlərin, iqta sahiblərinin, hakimlərin (valilərin) süzereni (böyük feodalı) idi və onlar feodal iyerarxiyasında formal sultandan sonra tutduqları ikinci pillədən daha yüksək pillədə dururdular. Şəmsəddin Eldəniz isə "ulu atabəy" ... titulu ilə başqa atabəylərin ... süzereni hesab olunduğunu nəzərə çarpdırırdı ...." [1, 174].

Beləliklə, Z.M.Bünyadov bu faktları təqdim etməklə R.Ə.Hüseynovun

fikirlərini "doğru olmayan" və "şişirdirilmiş" hesab edirdi [18, 189]. "Atabəy" təsisatın izlənməsi Z.M.Bünyadova Eldənizlər dövlətinin siyasi, hüquqi statusunu izləmək imkan vermişdi. Şəmsəddin Eldəniz Qafqaz dağlarından İran körfəzinə qədər uzanan nəhəng bir ərazini öz hakimiyyətinə tabe etmişdi. Z.M.Bünyadov qeyd etmişdir ki, Eldənizlər öz hakimiyyətləri dövründə Cənubi Qafqazda gürcülərin ekspansiyasının qarşısını ala bilən yeganə qüvvəyə çevrilmişdi [18, 189]. Monoqrafiyadan aydın olur ki, Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti altında olan ərazi "Tiflis qapılarından Məkranadək uzanırdı. O, Azərbaycan, Arran, Şirvan, Cibəl, Həmədan, Gilan, Mazandaran, İsfahan və Reyə yiyələnmişdi. Mosul, Kirman və Fars atabəyləri, Şirvan, Xuzistan, Xilat, Ərzən ər-Rum və Marağa hakimləri Şəmsəddin Eldənizin adına (xəlifə və sultanın adından sonra) pul kəsdirən, xütbə oxutduran vassal idilər [1, 50-51]. Şəmsəddin Eldənizin nüfuzu sultandan sonra bütün qalan atabəylərin üzərində ikinci siyasi hakimiyyət mövqeyi qazanmasında fəxri "Böyük atabəy" adında öz əksini tapmışdı [1, 51].

Z.M.Bünyadovun tədqiqat əsərindən aydın olur ki, dövrünün ən böyük dövlət xadimi olmuş atabəy Şəmsəddin Eldənizin (1136-1175) fəaliyyəti İraq Səlcuq sultanlığında ara müharibələrinin nisbətən zəiflədilməsinə, sultanlıqda mərkəzi hakimiyyətin möhkəmlənməsinə əlverişli şərait yaratdı. "Şəmsəddin Eldəniz sanki ikili hakimiyyətin yaradıcısı oldu: hicri 555-ci (miladi 1160-cı) ildə o, İraq sultanlığında hakimiyyəti öz əlinə aldığı vaxtdan etibarən Sultan dövlət başçısı rolunu formal ifa etməklə səlahiyyəti bitmiş bir şəxsə çevrildi. Qoşunların başçısı, vəsaitlərin sərəncamçısı, nəhayyət vassalların əsl süzereni Atabəy idi" [1, 51]. Təqdim olunan bu faktlar Eldənizlər "atabəyliyi"ni dövlət statusuna malik olan bir siyasi qurum hesab etməyə imkan verirdi.

Z.M.Bünyadovun Atabəylər dövlətinin sərhədləri ilə bağlı olaraq erməni tədqiqatçılarına verdiyi cavab diqqəti xüsusilə cəlb edir. Z.M.Bünyadov vaxtilə "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" monoqrafiyasını "tənqid etmiş" erməni müəllifləri F.Mnasakanyana və P.Sevaka cavabında "onları tarixi məlumatları bilməməkdə" və "erməni sərhədlərini qəsdən şərqə doğru genişləndirilməkdə" günahlandırmışdı [7]. Bu problem hal-hazırda xeyli aktuallaşmışdır. Azərbaycan tarixçiləri Z.M.Bünyadovun məhz bu tədqiqat əsərlərini əsas tutaraq ermənilərə və onları dəstəkləyən "araşdırıcılara" tutarlı cavablar vermişlər [5; 8, 81; 9, 205-214]. Z.M.Bünyadov Naxçıvan tarixi ilə bağlı məsələləri də həll etmişdir. Z.M.Bünyadov vaxtilə "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" adlı monoqrafiyasında qeyd edirdi ki, xəlifə I Validin hakimiyyəti illərində ərəblər tədricən şimala doğru irəliləməyə başlamışdılar. Xəlifə I Validin göndərdiyi qoşunlar Cənubi Qafqazda və "Ərməniyyə"də olan bizanspərəst qüvvələri təhlükəsizləşdirməli idilər. Bu şəraitdə "erməni" (daha doğrusu xristian-E.Q.) zadəganlarına qarşı cəza tədbirləri tətbiq edilmişdi. Ərəb sərkərdəsi Məhəmməd ibn Mərvan "erməni-yunan" birləşmiş

qoşunlarını darmadağın edərək 800 nəfəri Naxçıvana göndərmişdi. Onun əmri ilə Naxçıvan hakimi Hişam da 400 nəfəri xristian məbədinə toplayaraq yandırmışdı [1, 105]. Z.M.Bünyadov "Azərbaycan Atabəyləri dövləti" monoqrafiyasında bu məsələyə qayıdaraq həmin hadisələri şərh etmişdir [1, 191].

Z.M.Bünyadov həmin hadisələri əsasən Musa Kalankatuklunun məlumatları əsasında şərh etmişdir. Musa Kalankatuklunun əsərində isə qeyd edilir ki "erməni təqviminin 146-cı (5. VI. 697 - 4.VI.698) ilində Məhəmməd Ərməniyyəyə gəlir və sonra tələsik Albaniyanı keçib Çolaya (Dərbəndə) daxil olur. Ermənilər üsyan etdilər, Bizansdan onların köməklərinə gələn çoxlu qoşunla birlikdə ərəbləri mühasirəyə saldılar, onlardan altmış iki min nəfəri qırdılar. ... Məhəmməd ibn Mərvan Çoladan qayıtdı və üç il ərzində su ilə əhatə olunmuş adada yerləşən Sevan qalasını mühasirə etdi və nəhayət, onu aldı və orada kimə rast gəldisə, hamını qılıncdan keçirtdi. O, Oradan Ərməniyyəyə keçib Bizans və erməni qoşunlarını məğlub etdi. Əsir edə bilmədiyi bütün erməni başçılarını ciddi andlarla başdan çıxartdı, yalan və xəyanətlərlə onları bir yerə topladı. Onları Naxçıvana gətirərərək 800 nəfəri kilsədə bağlatdırdı və diri-diri yandırdı. O, həmin yolla 400 nəfəri də Baş kilsədə yandırdı" [3, 189-190]. Erməni "tarixçiləri" bu məlumata əsasən həmin dövrün qaynaqlarında adı çəkilən "Naxçıvanı" Araz çayından yuxarıda yerləşən "Naxçıvan" hesab edirdilər [1, 192; 14]. Hətta erməni "nəzəriyyəçilərinin" təkidi ilə Arazüstü Naxçıvanın "erməni şəhəri olması" haqqında "fikir" 1957-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşr etdiyi "Azərbaycan tarixi" əsərinə də salınmışdı [13, 107]. Bu cür əsassız fikirlər hal-hazırda da erməni "tarixçiləri" və onların havadarları tərəfindən səsləndirilməkdədir [19].

Musa Kalankatuklunun məlumatından aydın olur ki, Məhəmməd ibn Mərvan erməni-Bizans qoşununu "Ərməniyyə" ərazisində, təqribən Naxçıvanın yaxınlığında məğlub etmişdi. Musa Kalankatuklunun məlumatlarına və akademik B.F.Orbelinin tədqiqatlarına əsaslanan Z.M.Bünyadov belə hesab edirdi ki, arxeoloji qazıntılar sübut edir ki, adı çəkilən "Naxçıvan" Arazüstü "Naxçıvan" deyil və müasir Türkiyənin Kağızman vilayətində yerləşən bir məntəqədir və Arazüstü Naxçıvanda kilsə və digər xristian məbədləri heç vaxt aşkar edilməmişdir [1, 192-193]. Bu qənaət isə Z.M.Bünyadovun müsəlman qaynaqlarından nümunə gətirdiyi Azərbaycan sərhədləri haqqında məlumatları ilə təsdiqlənir. Əslində, burada qaynaqlardan gətirilən məlumatlar Z.M.Bünyadovun əvvəlki monoqrafiyadakı fikirlərini tamamlayır. Məsələn, tədqiqatçı hicri 556-cı ilin şaban ayında (miladi 1161-ci ilin avqustayında) gürcü çarı III Georginin qoşunlarının Azərbaycana hücumundan bəhs edərkən İbn əl-Əsirin, İbn Xaldunun və naməlum müəllifin məlumatlarına əsaslanaraq yazmışdır ki, düşmənlər "Arran ölkəsindəki Ani şəhərini ("mədinət Ani min bələd Arran") tutaraq burada çoxlu əhalini qırdılar" [1, 52]. Z.M.Bünyadov gürcülərin şaban ayında yenidən 30 minlik qoşunla Azərbaycana hücumundan bəhs

edərkən qeyd etmişdir ki, onlar "islam ölkəsinə soxuldular və Dvini tutdular. Bu, Azərbaycan ölkəsinin ucqarında Rum ölkəsi yaxınlığında bir şəhərdir ("Duvin və hiyə bəldə min axir min biləd Azərbaycan mimma yələ biləd ər-Rum")" [1, 52]. Müəllif Xarəzmşah Cəlaləddinin Səlcuq sultanı Keyqubadla münasibətlərindən bəhs edərkən qeyd etmişdir ki, hər iki hökmdar monqollarla mübarizədə ittifaq bağlamalı idi. Lakin Xilat məsələsində mübahisə yaranmışdı. "Əvvəlcə Xarəzmşah inad göstərdi, lakin monqolların Azərbaycana yetişdiyini eşidən kimi müttəfiqlərə and verdi, Sürmərini onlara təslim etməkdən boyun qaçırdı, belə ki, bu şəhər və onun ətrafı hələ qədimdən Azərbaycana mənsub hesab edilirdi ("Surmarima duda min əməl Azərbaycan")" [1, 131]. Z.M.Bünyadov bunu ən-Nəsəvinin məlumatı əsasında təsdiqləyir [1, 199]. Sonralar Z.M.Bünyadov A.Ş.Mnasakanyanın və P.Sevakın "tənqidi"nə cavab verdikdə bir daha həmin məsələyə qayıdaraq yazmışdı: "Siyasi coğrafiya məsələlərində bir tərəfli olmamaq üçün mən özümə bu və ya digər yaşayış məntəqəsinin mənsubiyyəti haqqında bəzi müsəlman qaynaqlarından iqtibas gətirmək imkanı verirəm. Mən bunu A.Mnasakanyanın və P.Sevakın kitabımın sonunda təqdim etdiyim xəritəyə bildirdikləri narazılıqlarına görə edirəm. Məsələ ondadır ki, həmin xəritəni mən icad etməmişəm və Q.le Strencin "Lənd of istern Xalifat" kitabından və biraz bundan əvvəl Amsterdamda nəşr edilən "Müsəlman xəritəsi" kitabından əxz etmişəm. Məhz buna görə də həmin xəritə mənim rəyçilərimin dediyi kimi, "işimin nəticəsidir". Burada isə mən sadəcə elmi məsuliyyət nümayiş etdirmişəm:

Əbü-l-Fida (III cild, s.582) : "557-ci hicri ilində (21.12.1161- 9.12.1162) gürcülər böyük qoşunla İslam ölkəsinə soxularaq Azərbaycanda olan Dəbil şəhərini ("və mələku mədinət Duvin min Azərbaycan") tutdular";

Əl-Məkrizi (I h., s.40,42): "Dəbil Azərbaycanın şəhərlərindən biridir ("və bələd Duvin axad biləd Azərbaycan") və "Dəbil şəhəri Arran tərəfdən və gürcü ölkəsindən Azərbaycanın son hüdudlarındadır" ("bələd Duvin fi axir Azərbaycan min cihə Arran və biləf əl- Kurc")";

Əl-Ümari (s.114): "Hicrinin 529-cu (22.10.1134-10.10.1135) ildə gürcülər Azərbaycan nahiyələrindən olan Dəbili mühasirəyə aldılar". ("xasarat əl-kurc mədinət Duvin min əməl Azərbaycan"... Sizin xoşunuza gəldi-gəlmədi, tarixi xəritə belədir!... Digər şəhərlərin də "əvvəlcədən erməni şəhərləri" olması haqqında / fikirlər/ heç nə ilə təsdiqlənmir" [7].

Z.M.Bünyadovun monoqrafiyasına rəy yazmış P.A.Topuria Şəmsəddin Eldənizin yaratdığı dövlətin tarixi-hüquqi-siyasi termin olan "dövlət" anlayış ilə eyniləşdirməsini düzgün hesab etmirdi [18, 189]. Biz isə Z.M.Bünyadovla razılaşaraq onun əsaslandığı əl-Hüseyninin "Səlcuqnamə" əsərindəki iki məlumatını iqtibas etmək istərdik. Hər iki məlumat Z.M.Bünyadovun həmin məsələlərin izahında tam haqlı olduğunu təsdiqləyir. Məsələn, 1166-cı ildə Nişapurda baş vermiş

hadisələrdən bəhs edən müəllif qeyd edir ki, Şəmsəddin Eldəniz Xarəzmşahın yanına aşağıdakı məzmunlu məktub göndərdi: "Xorasan sultanın ölkəsidir, onun atalarının və babalarının mülküdür. Sən olduğun Xarəzm də onun mülküdür! Əgər sən Nişapura doğru irəliləsən, onda mənim cavabım yalnız sənə qarşı yürüşüm və bizim aramızda müharibə olacaqdır" [17, 141; 6a, 35]. Göründüyü kimi Şəmsəddin Eldəniz həmin cavabı ilə özünü burada tam səlahiyyətli dövlət başçısı kimi nümayiş etdirir. Mənbənin digər yerində isə yazılmışdır: "567-ci ilin rəcəb ayının 9-da xarəzmşah İl Arslan ibn Atsız öldü. Onda İraq və Azərbaycan vilayətləri sultan və əmir atabəy Şəmsəddin İldəgiz üçün azad oldular və bu ərazilərdə sultanın sərəncam və əmirləri yerinə yetirilməyə başlandı. Lakin sultan Arslanşah yalnız zahirən hökmdar, Şəmsəddin İl-dəgiz isə həqiqi hökmdar idi. O, sərəncamlar verir, iqta paylayır, xəzinələrə nəzarət edirdi. Sultan isə onunla bu barədə heç mübahisə də edə bilməzdi. Bəzən isə Şəmsəddin İldənizin istədiyi kimi fərmalar verməsindən və torpaqları paylamasından onun döş qəfəsi sıxılırdı. O, bu haqda danışanda onun anası, İldəgizin arvadı və onun iki oğlu Nüsrətəddin Pəhləvanın və Müzəffərəddin Qızıl Arslanın anası ona belə cavab verərdi: "Sən fikir vermə! ... Atabəy nəyi həll edirsə, bağışlayır, yaxud müsadirə edir. Bunlar hamısı ... sənin hakimiyyətinin güclənməsi üçün edilir" [17, 145]. Sibt əl-Cəvzi isə Cahan Pəhləvan haqqında yazırdı: "Toğrul azyaşlı idi və dövlət işlərini "Pəhləvan" ləqəbi daşıyan Məhəmməd ibn Eldəniz (Elşah) idarə edirdi. O, Həmədanda oturub, bütün işləri idarə edirdi" [1, 69]. Əl-Hüseyni isə bunu öz məlumatı ilə daha da sanballı edir: "O, dövlətin taxt-tacına sahib olmuşdur" [17, 147]. Beləliklə, yazılı mənbələrdən olan bu məlumatların müqayisəsi onu sübut edir ki, Şəmsəddin Eldəniz və onun xələfləri dövlət başçısına xas olan bütün səlahiyyətlərə malik olmuşlar. Bu səlahiyyətlərin ən əsası dövlət rəmzləri olan öz adına pul kəsdirmək və xütbə oxurdurmaq idi.

Z.M.Bünyadov Atabəylər (Eldənizlər) dövlətinin inzibati, hərbi, maliyyə, məhkəmə, idarəçilik və bürokratik aparatını, onun etnik tərkibini, onun əyalətlərinin torpaq mülkiyyəti formalarını qaynaqlar əsasında izləmişdir. Monoqrafiyadan məlum olur ki, Azərbaycan Atabəyləri dövlətində inzibati idarə sistemi Səlcuqlarda olduğu kimi idi. Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin idarə olunmasında ikinci şəxs vəzir idi.

Vəzir bütün bürokratik aparata başçılıq edir, hökmdarın baş məsləhətçisi rolunda çıxış edirdi. Atabəylər dövlətində də vəzirlər fars-ərəb mənşəli olmuşlar. Vəzir yalnız hökmdar qarşısında məsuliyyət daşıyırdı. O, məmurları vəzifəyə təyin etmək və işdən kənarlaşdırmaq hüququna malik idi. Vəzir diplomatik işlərdə və vassallarla əlaqələrdə hökmdrın səlahiyyətli nümüyəndəsi idi. Vəzirlər "vəzir, "sədr", "dəstur", "xoca-yi bozorq" titullarını daşıyıdılar, onların vəzifə əlamətləri isə mürəkkəbqabı və müəyyən mahud parçadan olan çalma idi [1, 174-15].

Z.M.Bünyadov yazmışdır ki, dövlətdə üçüncü vəzifə "ulu hacib" vəzifəsi idi.

İraq Səlcuq sultanlığında da "hacib" ən mühüm vəzifələrdən olmuşdur. Bu vəzifəni icra edən şəxs "əmir əl-hacib əl-kəbir" və yaxud "hacib əl-xass əl-həzrət" titulunu daşıyırdı. O, hökmdarın şəxsi kamerdineri (xüsusi otaq xidmətçisi) idi və dövlət başçısına aid olan mühüm işlər haqqında ona məlumat verir, onun tələbatlarının qayğısına qalır və saray mərasimlərini təyin edirdi. Hacib hökmdarın göstərişini icra olunmaq üçün şifahi surətdə vəzirə çatdırırdı və sahibkarlar arasında əlaqə yaradan şəxs idi. Bəzən hacib hərbi əməliyyatlara da rəhbərlik edirdi [17, 135-136].

Monoqrafiyadan görünür ki, Atabəylərin sarayı (dərgahı, bargahı) Səlcuqlarda olduğu kimi ilkin köçəri həyat tərzinə uyğun surətdə təşkil olunmuşdu və xəzinə ilə hərbi nəqliyyat həmişə hökmdarın yanında olurdu. Z.M.Bünyadov hesab edirdi ki, istər Səlcuq sultanlarında, istərsə də Azərbaycan Atabəylər dövlətində paytaxtların tez-tez dəyişməsi bununla izah edilməlidir [1, 176]. Hökmdarın bütün əmlakını "divan əl-xass" adlanan təsisat idarə edirdi. Bu təsisat Atabəylərin bütün var-dövlətini, o cümlədən dövlətə məxsus olan "əmlak əl-xass", "əsbab əl-xass", əmlak xalisat əd-divan, "diya", "əkər" və "müstəcərat" kimi kateqoriyaları ilə bağlı olan maliyyə haqq-hesabını aparır və onların gəlirlərini hesablayırdı [1, 176]. Səlcuqlarda olduğu kimi, Atabəylərin xəzinəsi taxt-tacla bağlı müəssisə idi və Əlincə qalasında yerləşirdi. Şəmsəddin Eldənizin dövründən dövlətin bütün gəliri buraya gətirilirdi. Lakin Z.M.Bünyadovun tədqiqat əsərindən aydın olur ki, gəlirin bir hissəsi Sərcan qalasında yerləşdirilirdi [1, 178].

Z.M.Bünyadovun tədqiqat əsərindən görünür ki, Səlcuqlar dövründə olduğu kimi, Atabəylər dövründə də torpaq mülkiyyəti formaları əsasən dəyişməmişdi. Atabəylər dövründə tac torpaqları aşağıdakı növlərə bölünürdü: "əmlak", "xass" ("xüsusi gəlir yeri" və yaxud "əmlak əl-xass"). Rey, Həmədan, Gəncə və ona birləşdirilmiş Beyləqan, Şəmkir, Şutur, Ərdəbil, Səlmas və Xoy Şəmsəddin Eldənizin "xass" torpaqları sırasında olmuşdur [1, 209]. Tədqiqat əsərində diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də budur ki, yerli hakimlər hökmdar sülaləsinin qadınlarına və qızlarına evlənməklə də "xass" torpaqları əldə edə bilirdilər. Bu cür evlənmələr mülk sahibləri olan qadınların təşəbbüsü nəticəsində baş verirdi. Çünki onlar sultan nəslinə kəbinli olmaqla, mülklərin toxunulmazlığını təmin edir, sultan məmurlarının bu mülklərə təcavüz etmələrinin qarşısını alırdılar [1, 210].

Səlcuqlar və Atabəylər dövründə aparıcı torpaq mülkiyyəti forması yenə də "iqta" idi. Z.M.Bünyadov, burada iqta mülkiyyətinin ərəb hakimiyyəti dövründə olan xüsusiyyətləri, onun sonrakı mərhələdə məruz qaldığı dəyişiklikləri izləmişdi. Əgər ərəb hakimiyyətinin ilk dövründə "iqta"-sözü "kəsik", "paylanmış", "bölünmüş" mənalarını daşıyırdısa [16, 785-786], sonrakı mərhələlərdə feodal torpaq mülkiyyət formalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq "iqta" istilahının mənası da dəyişdi. "Səlcuqilər dövründə qoşun başçılarına-əmirlərə hərbi xidmətlərinə görə haqq, ödənc kimi iqta torpağı verildiyinə görə iqta çox geniş yayılmışdı. İqta

buyruq torpağı kimi verildikdə ondan gələn gəlir ... və onun sahibinin ... dəstəsində döyüşçülərin sayı müəyyənləşdirilirdi ... Hər bir əmir iqta alıb iqtadar olanda ona yazılı tapşırıq verilirdi ki, o, mömin olmalı, təbəələrinə ədalətli olmalı, onların təhlükəsizliyini və əmin-amanlığını təmin etməli idi. İqtadar vergilərin alınmasında diqqətli olmalı və ləyaqətli vergiyığanları (amil-ummal) və maliyə müfəttişlərini təyin etməli idi". Əmirlərə xidmət haqqında əmirlərə verilən fərman "mənşur" adlanırdı [1, 211-212].

Əsərdə müəllifin Eldənizlər dövründə feodal nərdivanının quruluşu ilə bağlı olan fikirləri də diqqəti cəlb edir. Monoqrafiyada bu quruluş "pəhləvaniyyə" adı kimi təqdim edilir. Z.M.Bünyadov "Pəhləvaniyyə qulamları" kimi tanınan bu məmlüklər haqqında yazmışdır: "Cahan Pəhləvan məmlüklər vasitəsi ilə dövləti idrə etmək üçün xüsusi sistem yaratmaqda öz şəxsi qullarının yardımına arxalanmış, eyni zamanda məmlük yuxarı təbəqəsinin əsasını qoymuşdur... Məmlüklər öz iqta torpaq paylarını istədikləri kimi, özbaşına idarə edir, sikkə kəsdirir, hakimlik etdikləri vilayətlərdə öz adlarına xütbə oxutdururdular" [1, 78-79]. Tədqiqatçının bu fikrindən aydın olur ki, məmlüklərin Eldənizlərdən asılılığı əslində nominal səciyyə daşıyırdı və bununla da onlar daha çox Avropanın iri feodallarını xatırladırdılar - yalnız torpaq asılılığına görə. Z.M.Bünyadov qeyd etmişdir ki, bu dövrün xüsusi mülkiyyəti, onun ölçüsü və xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar kifayət qədər deyildir. Tədqiqat əsərindən aydın olur ki, həmin dövrdə xüsusi mülkiyyət növləri "əmlaki əsbab", "müstəqallat və daiət" adlanırdı. Müəllif əmlaka aid olan yalnız bir sənəd əldə edə bilmişdi. Orada göstərilir ki, əgər dönük müsəlman dinsizlərin yanına qaçarsa, onun əmlakı müsadirə edilməlidir [1, 212]. Xüsusi mülkiyyət sahibi (malik) onu sata, bağışlaya, dəyişdirə, girov qoya və ianəyə verə bilərdi. Mülk sahibi öz sahəsində dünyəvi məhkəmə işlərinə baxır, vergilərin tam və düzgün yığılması, göndərilməsi üçün məsuliyyət daşıyırdı [1, 213]. Burada Z.M.Bünyadov Əl-Məvardinin (öl.1058) dini müəssələrə /təvliyyat-ianə idarəsi; mavadi əl-vəqfiyat/ çalışan şəxslərə /mütəssərifan-müfəttiş/ və ianələrin məqsədlərinə və şərtlərinə / müsəlləm-toxunulmazlıq hüququ; idrar-təqaüd; təsviq-təminat vasitələri/ [1, 213]. aid olan məlumatlarına əsaslanmışdır. Z.M.Bünyadov yazmışdı ki, Azərbaycan zorla istila olduğu üçün vaxtilə o, bütünlüklə vəqfə aid edilirdi. Sonralar müsəlmanlarla "sülh müqavilələri" əsasında ələ keçən torpaqlar da vəqfə aid edilirdi [12, 110-113]. Bütün hərbi vəzifələr və qanunla bağlı olan işlər zadəgan türk qulluqçularının əlində cəmləşmişdi[1, 174].

Z.M.Bünyadov bu dövrün vergilərini öyrəndikdə qeyd edir ki, problemin tədqiqində meydana gələn çətinliklər yalnız qaynaqlarda məlumatların azlığı ilə məhdudlaşmır. "Bu çətinliklər həm də ayrı-ayrı əyalətlərdə müxtəlif vergilərə dair onlarda (qaynaqlarda) müəyən məlumatın olmaması ilə bağlıdır" [1, 214]. Qeyd edək ki, Qızıl Arslanın ölümündən (1191) sonra hakimiyyət Cahan Pəhləvanın

məmlüklərinin əlinə keçdiyinə görə "qayda-qanun vardı" [4, 127-128]. Müəllifin vergilərlə bağlı olaraq təqdim etdiyi maraqlı faktlardan biri də qaynaqlarda "məmurların özbaşnalıqları" haqqındadır. Z.M.Bünyadov həmin məlumatı verdikdə Ravəndinin əsərinə əsaslanır. Ravəndi isə maliyyə məmurlarının fəaliyyətini kəskin tənqid edərək, yazmışdı: "Vilayəti iqta kimi almış hər bir əmir mənfur vəziri yanına çağırıb vilayətin vəziyyətini ondan soruşur. Həmin vəzir yəhudilərdən və iqta pay torpaqlarından xəracın, cizyənin alınmasına aid olan vergi nizamnaməsini hətta ona göstərmir. Məmurlar ... kafirlərin ... yaramaz olan kitablarını tapıb əmirə deyirlər ki, filankəs nə vaxtsa bir belə məbləğdə "dəstərcə", "nüzl", "şərab baha", "mal əs-silah" və "nal-baha" almışdır. Tədqiqat əsərində diqqəti cəlb edən maraqlı məqamlarından biri də mübadilə vasitəsi olan türkcə "dəngə" (təngə) adlanan pul vahidi haqqında məlumatla bağlıdır [1, 215]. Z.M.Bünyadovun bu tədqiqat əsərindən məlum olur ki, həmin dövrdə əhali 14 adda əsas vergi (xərac, cizyə, uşr, haqq, aləf, nüzl, məunə, mənəl, marafuq, avariz, təyyarət, təhəkkümat, dəraib və b) ödəmişdir [1, 215-219].

Beləliklə, Z.M.Bünyadovun "Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər)" monoqrafiyasında Səlcuq imperiyasının süqutu və monqolların yürüşü ərəfəsində Azərbaycan tarixində mühüm yer tutmuş Eldənizlər Atabəylər dövlətinin tarixini öyrənmək üçün əvəzsiz bir tədqiqat əsəridir. Görkəmli Azərbaycan aliminin bu əsərini dəyərləndirmiş Ulu Öndərimiz H.Ə.Əliyev demişdir: "Mərhum akademik Ziya Bünyadovun əsəri Azərbaycan tarixində yazılmış ən qiymətli əsərlərdən biridir. Bu əsərə qədər Atabəylər dövləti və Azərbaycanın XII əsrdəki dövlətçilik tarixi məlum deyildi. Ona görə də belə hesab edirəm ki, Ziya Bünyadov böyük bir tarixi kəşf etmişdir. ... Bu gün biz mərhum Ziya Bünyadova, böyük alimimizə bir daha minnətdarlığımızı bildirməliyik" [2, 48-49].

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı:

1. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər) Bakı: Elm, 1984,
2. Hüseynova Leyla. Heydər Əliyev irsində Azərbaycan tarixi məsələləri (müstəqillik dövrü). Bakı: Təhsil, 2011.
3. Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi, Qoş Mxitar. Alban salnaməsi. Bakı: Elm,1993
4. Luther K.A.A new source for the History of the Iraq Seljuqe. The Tarikh al-Wuzara. Der Islam. Bd. 45. H.1-2, 1969.

4ª .Ziya Bünyadov müasirlərinin xatirələrində. Bakı: Elm, 2002.

5. Vəlixanlı Nailə. Naxçıvanın VII-XII əsrlər tarixinin tarixşünaslığına dair // Naxçıvan: Tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri (9-10 iyun 2006-cı il) Beynəlxalq simpoziumun materialları. Bakı: Təhsil.2002.
6. Бидлиси Шарафхан. Шараф-наме, Том I, перевод. с персидекого.

Е.И.Васильевой., Москва: Наука, 1967.
6ª. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097-1231). Москва: Наука, 1986.
7. Буниятов З.М. Ответ моим критикам и оппонентам //http://ziyabunyadov.com/ru/ otvet /12770/
8. Велиханлы Наиля. К вопросу завоевания Нашавы-Нахчывана арабами: сведения источников и их интерпретация в литературе // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Ziya Musa oğlu Bünyadovun 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi simpoziumun materialları. (Bakı, 7-8 may 2012-ci il). Orta əsrlər şərqinin tarixşünaslığı və mənbəşünaslığı. Bakı: Elm, 2012.
9. Велиханлы Наиля. Размышления по поводу статьи А.К.Шагиняна «Нахичевань в составе Арабского Халифата» // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. 2013, № 6, с.205-214
10. Гусейнов Рауф. Иракские Сельджукиды, Ильдегизиды в Закавказье // Палестинский сборник, Вып.21. 1970.
11. Гусейнов Рауф. Титулатура и тамга Ильдегизидов // Советская тюркология. 1970, № 4.
12. Ибрагимова Патимат. Вакфная собственность в раннесредневековом Азербайджане // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Ziya Musa oğlu Bünyadovun 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi simpozimun materialları (Bakı, 7-8 may 2012). Orta əsrlər Şərqinin tarixşünaslığı və mənbəşünüslığı. Bakı: Elm, 2012.
13. История Азербайджана. Под ред. А.Гулиева. Т.1. Баку: Изд.АН Аз.ССР, 1957.
14. История армянского народа. Т.1. Ереван: Изд.АН. Арм.ССР, 1951.
15. Надирадзе Л.И. Вопросы общественно-экономического строя государства арабов и Халифата VII-VIII вв. в советской историографии // Историография стран Востока. Проблемы социально-экономической истории феодализма в странах Востока: Историографические очерки. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969.
16. Петрушевский И.П.Игта // Советский энциклопедический словарь Т. 5. Под ред. Е.М.Жукова. Москва: Наука, 1964.
17. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-даулат ас-сельджукийа. Пер. З.М.Буниятова. М: Восточная Литература, 1980.
18. Топуриа П.А. З.М.Буниятов «Государство Атабеков Азербайджана (1136-1125). Баку: Изд..Элм», 1978, 271 с. // Народы Азии и Африки. 1982, № 5.
19. Фальсификация истории Кавказской Албании в Азербайджане http://dic.academic.ru/ dic.nsf/ruwiki/116117

E.A. Guliev

About some issues in the monography of Z.Bunyadov "Azerbaijan Atabeys state (1136-1225)".

Summary

Key words: *Z.M.Bunyadov, The monograph, The state Atabekov, Eldaniz, The Nakhchivan, Ethnogenesis*

The article was devoted to some issues which showed on the prominent work of Z.M.Bunyadov "state of the Atabeys (1136-1225)". On the article was showed some oponions about the utilization of Eldaniz name, his rising in the power, state-building, the nature of atabey title and about it, land ownerships and taxes. One of interesting aspects of article is in response to the Armenian researchers to determine the boundaries of Azerbaijan.

Э.А. Гулиев

О некоторых вопросах в монографии З.М.Буниятова «Государство атабеков Азербайджана (1136-1225 гг.)»

Резюме

Ключевые слова: *З.М.Буниятов, монография, государство Атабеков Азербайджана, Эльдениз, Нахчыван, Этногенеза*

Статья посвящена рассмотрению некоторых вопросов в одной из значительных трудов З.М.Буниятова монографий «Государство атабеков Азербайджана (1136-1225гг.)». В статье рассматривается подход видного азербайджанекого ученого к вопросам происхождения имени «Эльдениз», государственного устройства, сущности института «атабекства», к формам феодалъного землевладения и налого обложения в в пределах государства Атабеков. Одним из интересных моментов монографии З.М.Буниятова является полемика ученого с армянскими исследователями по поводу исторических границ Азербайджана.

Саида Гамзабекова

Труд В.Минорского – «История Ширвана и Дербенда X-XI веков» как фундаментальное сочинение по истории Северного Азербайджана

Ключевые слова: *В.Минорский, Ширван, Дербенд, династия, государство*

UOT 94 (479.24)

Один из самых интересных трудов известного учёного-востоковеда Владимира Фёдоровича Минорского посвящен исследованию истории, географии и этнографии Ширвана, Дербенда и сопредельных феодальных государств X-XI вв. В основу фундаментального труда положена часть арабского текста книги «Тарих Баб аль-Абваб», написанной в XI веке и считавшейся утерянной [12,с.669]. Но отрывок из этой книги, посвященный истории Ширвана и Дербенда, воспроизведен в сочинении турецкого историка XVII века Мюнеджжим-баши. Впоследствии, Минорский издал первую часть работы, под заглавием «Исследования по истории Кавказа», которая появилась в 1953 году в серии Кембриджского университета [16, с.199].

По мнению В.Минорского «История Ширвана и Дербенда» делится на две части, так как автор рукописи расположил сведения по династийному признаку. По мнению российского учёного А.Р.Шихсаидова, автор арабского текста сам являлся, вероятно, жителем Дербенда, знал в подробностях политическое и социальное положение региона, проявляя хорошее знание топографии города [6, с.86].

«История Ширвана и Дербенда X-XI веков» Владимира Минорского содержит упоминания о следующих династиях, которые правили землями: 1.Мусафириды Западного Дейлема; 2.Раввадиды Южного Азербайджана; 3.Шаддадиды Аррана; 4.Властители Ширвана; 5.Амиры Баб аль-Абваба (Дербенда) [7,с.42]. Обе первые династии были арабского происхождения. Нас же в этой работе больше интересуют три последующие области – Арран, Ширван и Дербенд, ставшие прямыми наследниками Кавказской Албании. В.Минорский подробно приводит описание государства Албания, прежде всего со слов греческих и римских историков и географов. Согласно Птолемею, Албания включала в себя не только территорию Южного Кавказа,

но и охватывала часть территории нынешней Республики Дагестан.

По мнению Минорского, трудности возникают с объяснением топонимики области Ширван, по крайней мере, в первой его части. Конечный элемент – ван очевидно иранского происхождения, означает «место». Минорский продолжает, – «Каковы бы ни были мелкие затруднения, обычные при объяснении топонимики, я считаю, что и Ширван, возможно, причислить к числу мест, указывающих на связь ряда восточно-кавказских мест со старыми поселениями выходцев с южного побережья Каспия (Гиляна, Дейлема)» [17,с.189].

При этом Минорский ссылается на наличие двух деревень Гурджи-ван и Курди-ван, явно указывающих на существование здесь поселений грузин и курдов. В.Минорский высказывает интересное предположение о том, что «… нынешние поселения ираноязычных татов у предгорий Кавказского хребта связаны с древними военными колониями». В действительности на протяжении всей истории Азербайджана, включая средние века, через Дербендский проход, так же как и через Ширван, двигались различные народы, как с севера на юг, так и с юга на север [2,с.20]. При этом часть народов постепенно оседала в этих местах, ассимилируясь с местным населением. В результате этого коренное население Ширвана и прилегавших к нему областей в своем быту и обычаях сохранило следы обрядов и обычаев того потока народностей, который проходил через эти территории.

Далее В.Минорский пытается найти начало использования названия Ширван. По его мнению, название Ширван впервые упоминается в эпоху Сасанидов. При этом Минорский ссылается на Баладзури, который называл «Шарван-шаха» в перечне правителей, назначенных Сасанидским правителем Хосровом Ануширваном в Восточном Закавказье. Все арабские источники дают форму Шарван. При этом В.Минорский приводит данные о том, что форма Ширван окончательно утвердилась лишь к XVI веку при правлении Сефевидов. В свою очередь, С. Ашурбейли сообщает, что топоним Ширван встречается в названиях ряда стран и местностей: в турецком Курдистане, в Северном Ираке, Южном Азербайджане (западная часть, южнее Хоя) и около Хорасана. Ширван упоминается как название одного из племен Ирака. Однако наряду с названием Ширван во всех арабских источниках встречается форма Шарван, которая подтверждается грузинской хроникой [3, с. 10].

Особое внимание В.Минорский уделяет племенам хазар, истории их взаимоотношений с Византией и Сасанидами. По мнению Минорского, хазары были союзниками византийского императора, при этом Минорский ссылался на Баладзури, писавшем о Кабале как об округе, принадлежащем хазарам или занятом ими. Одну группу хазар Марван б. Мухаммед поселил

между Самуром и Шабараном. Другая группа мирных хазар, по сообщению Баладзури, появилась в Шамкуре (Шамхор) в 854 году [14, с.203].

Накануне арабского нашествия хазары были главной силой в Южной России и в Восточном Закавказье. Один из крупных походов хазар, зафиксированных в источнике, относится к 901 году, когда хазарский правитель осаждал Дербенд. Очень ценные свидетельства приводит источник к периоду после падения Хазарского царства, когда в 1064 году три тысячи семейств хазар, прибыли в Кахтан, где и поселились [7, с.144].

С началом мусульманского проникновения на Кавказ, области Ширвана и Дербенда становятся центрами арабской администрации. Барда, столица Аррана, стала авангардом арабского завоевания.Следует отметить, что в 7 томе сочинений российского востоковеда, академика В.В. Бартольда, в котором собраны его работы по исторической географии и истории Ирана отмечается, что Арран -это название Древней Албании и охватывал также современный Баку и лишь в узком смысле междуречье Аракса и Куры [11, p.2.]. Самое раннее упоминание уроженцев аль-Баба, по В.Минорскому, мусульманские источники дают около 636 года. Согласно этому источнику, некий дехкан (крестьянин – прим. В.Минорского) из аль-Баба, по имени Шахрийар, командовал отрядом сасанидской армии и был убит в схватке с арабами в Куса, около аль-Мада'ина.

Когда мусульмане-арабы дошли до аль-Баба в 653 году, последним правителем города от имени сасанидского шаха Йездигерда III был Шахр-Бараз. После мусульманского завоевания аль-Баб стал базой военных операций мусульман против их северо-восточного противника – хазар, которые помешали их планам продвижения в Восточную Европу.

После оккупации арабами аль-Баба последний стал опорной базой против главного противника Халифата – хазар, которые были препятствием на пути арабской экспансии в Восточную Европу. В связи с ведением боевых действий, арабы поселили большое количество воинов и поселенцев в Восточном Закавказье, а также разместили здесь пленных хазар и мирных хазарских поселенцев, признавших власть халифа.

С приходом к власти в Халифате династии Аббасидов центральная власть на кавказской границе постепенно стала ослабевать. Источник Минорского датирует начало упадка централизованной халифской власти на Кавказе временем халифа аль-Мутаваккиля (847-861 гг.) Основание Гянджи Йазидидом Мухаммедом в 859 году, по мнению Минорского, стало первым сигналом для центробежных тенденций среди местных правителей. [14, с.65]. В начале X века арабскими халифами была предпринята попытка восстановить твердую власть халифа в Арране. Но вскоре династии из числа прежних арабских

амиров Йазидидов и Хашимидов, фактически стали независимы. В 860-ом году прибывший в Дербенд Хашим ас-Сулеми объявил этот город-государство независимым политическим образованием, после чего началась объявленная «священной» война против местных языческих племён. На самом деле эта долгосрочная кампания преследовала далеко идущие политические цели. Следует подчеркнуть, что, по мнению академика Н.Велиханлы, ссылавшейся на исторические источники, именно Дербенд становится в тот исторический период идеологической базой для распространения исламского вероучения среди «неверных» в горных районах региона вокруг Дербенда. [1,s.25]. При этом говорить об исключительно военном характере распространения исламского вероучения не приходится, так как арабские завоеватели оставляли за некоторыми категориями местного населения право исповедовать свою религию, прежде всего это касалось так называемых «зимми» (христиан, иудеев и т.д.), плативших подушный налог – «джизью».

Одновременно с этим в 869 году в Дербенде к власти пришла арабская династия Хашимидов. В итоге, земли, современного Азербайджана, по В.Минорскому, оказались разделенными на три автономных мусульманских владения: 1.В аль-Бабе (Дербенде) утвердилась арабская по происхождению династия Хашимидов. 2.В Ширване утвердилась арабская по происхождению династия Йазидидов (или Мазйадидов), которые постепенно начали попадать под начавшее вновь расти иранское влияние. 3. В Арране, по Минорскому, утвердилась курдская по происхождению династия Шаддадидов.

«В период, который особенно интересует нас (ок. 950-1050 гг. н.э.), четко выделялись три области: Арран – на юг от Куры, Ширван – на север от нее и аль-Баб, т. е. город Дербенд и местности, зависимые от него», – отмечает В.Минорский. Также В.Минорский пишет, что автор сочинения утверждает, что Абу-Тахир Йазид правил 32 года (917-948 гг.) и что он объединил Ширван с Лайзаном, а также, что он отправил свого сына Ахмеда заместителем в Дербенд. Своё наследственное княжество Лайзан он отдал в удел другому сыну, Мухаммеду, который впоследствии стал его наследником и правил с 948 по 956 годы. Получается явное несоответствие тексту историка Масуди, утверждавшего, что правителем Ширвана был Мухаммед, который и объединил Лайзан с Ширваном. Следовательно, по мнению Минорского, или Мухаммед ещё до смерти своего отца стал его соправителем, либо имя Мухаммеда является поздней вставкой Масуди. Со слов В.Минорского, «из текста ибн Хаукаля X века видно, что Ширваншах являлся одним из самых крупных феодальных владетелей, господствовавших в пределах Кавказских гор».

Ширвану пришлось проводить внешнюю политику в крайне сложных

военно-политических условиях. На северо-востоке не прекращалась борьба с ал-Бабом. В тоже время продолжались грабительские набеги племён аланов и сарирцев, которые прорывались с Северного Кавказа и наносили Ширвану большой ущерб (например, в 1032 году). Со стороны моря Ширван подвергался нападениям племён русов. С юга дейлемские Мусафириды неоднократно проникали на территорию севернее Аракса. В 955 году ширваншах упоминался как данник Марзбана Ибн-Мухаммеда. В 968 году Ширвану пришлось пережить несколько разрушительных набегов со стороны тюрков (гузов). И только на западе государство Ширваншахов смогло добиться определённого успеха в борьбе с христианскими государствами. По мнению Минорского, основное направление политики Ширваншахов заключалось в стремлении включить в состав государства прибрежные земли, уничтожив на этих территориях влияние Дербенда. Само Каспийское море также имело для правителей Ширвана определённое значение, особенно Апшеронский полуостров и город Баку, ведь именно в Баку перенёс свою резиденцию ширваншах Ахситан Ибн-Манучехр после занятия Шемахи Кызыл-Арсланом [14, с.86].

Тема набегов племён руссов и их влияния на военно-политическую расстановку сил также не прошла мимо внимания В.Минорского. Самое раннее упоминание мусульманских авторов о разрушениях на южном берегу Каспия относится ко времени правления Сайида Хасана б. Зайда (864-884 гг.), когда руссы напали на Абаскун (юго-восточная часть Каспия), но были уничтожены. В 909 году они снова напали на ту же часть побережья, но опять были уничтожены [8,с. 379].

Самым разрушительным набегом стал поход руссов в 942 году на Барду. «В X веке Олег, а затем Игорь и Святослав совершали походы против Византии, а затем следовали походы на прикаспийские области», – писал Бартольд в своей книге «Место прикаспийских областей в истории….» [3, с.37]. В.Минорский в свою очередь считал, что походы руссов на побережье Каспии и во внутренние районы Азербайджана предпринимались не по приказу русских князей, а отдельными отрядами, действовавших на свой страх и риск.

Самое раннее упоминание руссов в «Истории Ширвана и Дербенда» относится к 987 году. В этом году эмир Маймун б. Ахмед, притесняемый раисами города, тайно вошёл в сговор с руссами, попросив их о помощи. Руссы явились на 18 судах. Одно судно вошло в порт, чтобы выяснить, насколько серьёзным было обращение о помощи. Видимо, эмир был освобождён, но население оказало сопротивление захватчикам, и многие из них были убиты. Оставшиеся в живых ушли к Мугани и Ширвану. Тем не менее, Маймун вновь прибегнул к помощи северных племён через два года, в 989 году он

использовал руссов в борьбе против фанатика-проповедника из Гиляна. Скорее всего, по мнению, Минорского, руссы составляли своего рода боевую дружину на службе у Маймуна.

Руссы активно участвовали во внутренних междоусобицах правителей Ширвана и Дербенда. В 1030 году руссы прибыли на 38 судах в Ширван и ширваншах Манучехр б. Йазид встретил их около Баку. Ширванцы понесли большие потери, и руссам удалось подняться по реке Кура и достичь слияния Куры и Араза. По мнению В.Минорского, из-за больших потерь им всё же не удалось продолжить продвижение вверх по Аразу. В тот период происходят события в Арране, в которых руссы сыграли большую роль. Правитель Аррана Фадл б. Мухаммед вёл борьбу со своим сыном Аскарийа, который был осаждён войсками своего отца в Байлакане. Старший сын Фадла, Муса, поспешил привлечь руссов на сторону отца. Руссы помогли Мусе взять Байлакан [8, с.380].

В 1032 году руссы вновь вернулись и опустошили Ширван. Во время похода многие из их судов были потеряны, и, возвращаясь пешим маршем через Дагестан, они были полностью уничтожены газиями (борцами за веру) из ал-Баба под предводительством эмира Мансура б. Маймуна. На следующий год руссы совместно с аланами, вернулись с целью мести в ал-Баб, но у Караха были разбиты раисом Хайсамом б. Маймуном.

В.Минорский констатировал, что правители государства Ширваншахов, имея тесные экономические и политические связи, как с другими азербайджанскими феодальными государствами, так и с правителями соседних стран, на протяжении своего господства, не всегда были самостоятельны в вопросах внутренней и внешней политики. Временами они вынуждены были признавать над собой власть более сильных правителей, и становились на положение вассальной или полувассальной зависимости.

Нашествие на территорию Азербайджана племён тюрков-сельджуков в первой половине XI века положил конец феодальным государств того периода, в том числе и государству Ширваншахов. Случаи проникновения отдельных отрядов тюрков были, вероятно, многочисленны, но только в 1066 году их набеги приняли такой широкий масштаб, что ширваншах Фарибурз вынужден был заплатить большой откуп для прекращения набегов. В ноябре 1066 года предводитель Кара-Тегин явился во второй раз с дядей Фарибурза как кандидатом на престол Ширваншахов. Йазидийа и Баку были опустошены. Осада Йазидийа продолжалась, но уловка выманить ширваншаха из крепости не удалась.

В том же году прибыл султан Алп-Арслан, что ознаменовало новый этап в ходе событий. И ширваншах Фарибурз и Фадл б. Шавур старались ему

угодить, с той лишь разницей, что первый привёз с собой свои подарки, а второй – ключи от своей сокровищницы. Ширваншах сопровождал султана в его походе и использовал влияние своего нового покровителя, чтобы наказать своих личных врагов [14, с.120]. «Когда султан вернулся из похода в Малую Азию, народ ал-Баба принёс ему жалобу на Фарибурза, и султан, изменив своё отношение к нему, подверг его заключению, но затем освободил, потребовав огромный выкуп. Сын ширваншаха Афридун должен был покинуть ал-Баб. За это время Фарибурз испытал неповиновение двух своих родичей и населения Йазидийа, однако ему удалось удержать власть, и Афридун был возвращён туда» .Чувствуя, что его положение становится крайне опасным, Фарибурз перенёс свою резиденцию ближе к Каспийскому морю, в Маскат. Но в ноябре 1071 года знатный тюрок по имени Йагма был прислан султаном Алп-Арсланом в Дербенд в качестве правителя, а раисы города двинулись на Маскат – последнее убежище Фарибурза. Тем не менее, как пишет Минорский, «он всё же оставался неустрашим и продолжал теснить на западе своих соседей-христиан». В 1074 году один из тюркских военачальников предъявил претензии на Ширван, полученный им в качестве владения (икта), но Фарибурзу удалось дипломатическими ходами добиться у султана восстановления своего прежнего положения и одновременно завершить покорение лезгинских племен. «И лишь после того, как султан пожаловал область ал-Баб эмиру Сау-Тегину, Фарибурз был окончательно низведен до положения сельджукского вассала, платящего ежегодную дань» [14, с. 74].

Говоря об источниках доходов в казну Ширваншахов, ряд географов и историков, в частности ал-Истахри, говорят о развитии садоводства в Ширване, о выращивании тутовых деревьев и о рыболовстве на Куре. О нефтяных колодцах Баку Абу Дулаф говорит (ок. 950 г.), что аренда обычных колодцев приносила 1000 дирхемов дохода в день, а ежедневный доход от колодцев «белой нефти» давал дополнительно ещё 1000 дирхемов. По словам Минорского, первоначально «доход с нефтяных колодцев шёл на поддержку бойцов за веру (гази) в ал-Бабе» [10, с. 115].

Позже правители Ширвана, скорее всего, стали присваивать эти источники дохода для собственных нужд. Для полноты картины финансового положения Ширвана Минорский приводит интересные факты. К примеру, ширваншах Фарибурз имел табун в 4000 лошадей. Дань, которую ширваншах согласился платить Марзбану б. Мухаммеду в 955 году, доходила до 1 миллиона дирхемов.

Сведения о военной организации Ширвана также крайне скудны. В Ширване широко использовались наёмники. Когда в 1063 году Абу-л-Асвар из Аррана осадил столицу Ширвана, 50 всадников были убиты из «юношей лакзов и дидуванской (племени Дидо) знати» [14, с.35]. Помимо регулярного

войска (аскер) источники сообщают об ополчении (наубатийа), которое несло гарнизонную службу, сменяясь ежемесячно.

Никаких общих данных о численности войск Ширвана в источнике не приводится и можно только отметить, что в объединённой экспедиции правителей Ширвана и ал-Баба против Шандана, число взятых в плен мусульман достигло 10 тыс. В разделе об Арране сообщается, что в 1026 году местный правитель убил 10 тыс. воинов из числа нападавших грузин, а в 1062 году вторгшиеся с Северного Кавказа аланы взяли в плен свыше 20 тыс. арранцев. В.Минорский ставит под сомнения эти цифры, считая их преувеличенными.

Политическое и государственное устройство Дербенда также не осталось незамеченным в труде Минорского. Он дал немало ценных комментариев по данному вопросу. Политическое устройство в Дербенде коренным образом отличалось от такового в Ширване. На протяжении длительного времени Дербенд управлялся военачальниками, назначавшимися арабскими халифами и их главная задача заключалась в отражении нападений со стороны хазар. В связи с этим встаёт вопрос о военной организации Дербенда. Минорский, ссылаясь на источник, приводит следующие данные о военных силах Дербенда.

Они состояли, из «воинов, которые участвовали в различных военных экспедициях ал-Баба, «борцов за веру» (гази), добровольцев (муттавий), «чтецов Корана» (кураа) и «пришлых» (гураба) [14,с.57]. Эмирам приходилось учитывать интересы всех перечисленных групп, но в самые сложные моменты, по словам Минорского, эмиры могли рассчитывать только на своих гуламов. Некоторые из этих людей были рабами, купленными на деньги эмиров или выросшими рядом с ними, но наличие среди гуламов представителей северных племён, прежде всего руссов, предполагает и иные трактовки этого явления. Вероятно, что гуламы были своего рода преданной лично эмиру дружиной. Из комментариев В.Минорского напрашивается вывод, что гуламов использовали для самых ответственных поручений.

Самыми напряженными и непростыми для эмиров были отношения с раисами (руаса – начальники). В мусульманских странах титул «раис» обычно применялся к представителям местного населения, выбранным из числа уважаемых семейств и родов. По словам Бартольда, данные лица выступали как своего рода посредники между властью и местными жителями, доводя до последних государственные распоряжения и высказывая пожелания и просьбы населения к власть имущим [5, 294]. В Дербенде не прекращалась борьба между эмирами, которые находились в цитадели и раисами, которые не хотели, чтобы эмир обособлялся от них. К примеру, в 976 году эмир Маймун

был помещён в тюрьму.

А в 1054 году эмир раисы опять посадили в «правительственное здание» эмира Мансура, чтобы лучше следить за ним. Этот же эмир в 1055 году, вновь допущенный в город, содержался в подчинении.Помимо раисов, в Дербенде были и другие привилегированные слои населения. Автор хроники называет их айан мин ахл ас-сагр – «знать пограничной области» или айан ас-суфуф, что, по мнению Минорского, означало «именитые купцы из торговых рядов».

В событиях 1064 года эта группа знати была на стороне эмира, тогда как раисы держались в стороне от него, что, по мнению В.Минорского, явно указывает на расхождение интересов двух групп аристократической верхушки. Эмир Мансур б. Абд ал-Малик искал поддержки даже среди простого населения, которое ему удалось отколоть от раисов. Однако вслед за сообщением об этом успехе хроника рассказывает, как в июне того же 1064 года раисы подговорили сарирцев угнать стадо скота из Дербенда, как в июле 1065 года «они разорили округ ал-Баб и в том же году они предательски умертвили эмира и жестоко покарали горожан, которые его поддерживали». [14,с.167]. После убийства Мансура его юный преемник был поставлен под опеку раисов. Анализируя эти события, В.Минорский делает вывод о том, что город управлялся аристократической верхушкой, тогда как эмиры осуществляли свою власть из цитадели. Таким образом, к концу этого периода и к началу нашествия тюрков-сельджуков влияние раисов было преобладающим.

Важно помнить, что Дербенд был не только крепостью на границе мусульманского мира и мира «неверных», но и крупным портом на Каспии, защищённым городскими стенами, выдвинутыми в море. В.Минорский приводит выдержку из ал-Истахри о торговле Дербенда: «Это приморский город. В середине его находится якорная стоянка для судов. Между этой стоянкой и морем, по обе стороны моря, построены две стены, так что вход для судов узок и труден, а у входа протянута цепь, и, таким образом, суда не могут выйти или войти без приказа. Названные стены построены из каменных глыб, скреплённых свинцом. Из всех мест Аррана и Азербайджана льняные ткани находятся только здесь. В ал-Бабе выращивают также шафран, и туда попадают рабы ид стран неверных». [10, с.72].

Таким образом, можно сделать вывод, что торговля рабами, скотом, тканями, шкурами и мехами приносила большие доходы и была главным источником богатства правителей Дербенда, что давало им возможность влияния на политические процессы в регионе. Ослабление сельджукского государства способствовало усилению борьбы вассальных феодальных владетелей за свою независимость. После распада государства Сельджуков власть переходит в руки к атабекам Ильдегезидам, правившим от имени

сельджукских правителей.

К началу XII века Ширванское государство занимало территорию от реки Самур на севере до реки Кура на юге и от Каспийского моря на востоке до линии Шеки-Мингечевир-Гянджа на западе. В течение этого столетия в состав владений Ширваншахов вошли также на севере, Дербенд с его областью, Зирихгеран, в области Гумик сидел хаджиб ширваншаха, а «страна лакзов» находилась в союзных отношениях с Ширванским государством, в казну которого отсюда поступали харадж и бадж; южнее Куры – область Гуштасфи; на западе – земли до Закатал и Казаха [5, с.186].

Одним из важных вопросов, поднятых В.Минорским, является вопрос о взаимоотношениях Ширвана и Грузинского царства. В.Минорский отмечает, что так называемое «грузинское влияние» совпадает с периодом правления ширваншаха Манучехра, которого в то время в источниках называли «Великим хаканом» и при котором Ширван переживал период расцвета .

В правление ширваншаха Афридуна I (1106-1120 гг.) продолжалось укрепление союза Ширванского государства с Грузинским царством против сельджуков. В 30-е годы XIII века его преемник Манучехр III (1120-1160 гг.) отправил с войском на юг своего главнокомандующего Абу Йакуба Юсуфа, который присоединил к Ширвану часть Аррана, принадлежавшего Алп Арслан ал-Ахмадили (1132-1175 гг.) [7, 86].В.Минорский, таким образом, подчеркивает, что в период правления ширваншаха Афридуна I в истории Ширвана начинается эпоха тесных взаимоотношений с Грузией. С этого периода и начала нашествий монголов судьба Ширвана тесно переплетается с судьбой Грузии, которая в тот период переживала свой политический, экономический и культурный подъем. Дата смерти ширваншаха Фарибурза I в источниках не зафиксирована. «История Ширвана и Дербенда» заканчивается словами: «Ширваншах Фарибурз, отчаявшись в возможности завладеть аль-Бабом (Дербендом), оставался в своих владениях и начал платить наложенную на него ежегодную дань (мал) в казну султана. Это продолжалось до его смерти…году» [7, с.97]. В этот момент был заключен династический брак. Этот брак должен был оказать благоприятное влияние на политическое положение Грузии, которая, получив гарантии своей безопасности со стороны Ширвана, могла направить силы на борьбу против сельджуков. Как отметил Е.А.Пахомов, «отдача Давидом Строителем, в это время сильнейшим из закавказских царей, своей дочери в жены соседнему владетелю – мусульманину, не может рассматриваться как вынужденный акт» [9,31], ибо вскоре после бракосочетания (примерно между 1117 и 1120 годами) Давид IV совершил несколько нападений на Ширван. В 1117 году Давид IV направил против Ширвана большую армию под командованием своего сына

Деметре, который «захватил крепость Каладзор, где взял различную добычу и много пленных».Внешнеполитическая активность Грузии возрастала и в 1120 году Давид IV сам предпринял поход на Ширван и, захватив в феврале город Кабалу, возвратился в Грузию. В мае этого же года он вновь вторгся в Ширван и «опустошив его от Арабиа-Лиджанта (Лахидж) до Шиштланта и Курдевана, возвратился в Картли нагруженный добычей» [14, с.215].

Изучение истории взаимоотношений между двумя важными политическими структурами Южного Кавказа, то есть между Ширванским государством и Грузинским царством, имеет давнюю традицию. Б. Дорн писал о «подчинении» или же о «вассальной зависимости» Ширванского государства от Грузинского царства в течение почти всего XII века [13, с.137]. Вместе с тем В.В.Бартольд считал, что во второй половине XII века существовал союз между Ширваншахами и грузинскими царями [4,с.32].

Однако, существует и другая точка зрения на взаимоотношения Грузии и Ширвана. Так, В.М.Сысоев ещё в 20-е годы XX века пришёл к заключению, что эти отношения носили союзнический характер. Примерно такого же мнения придерживался А.А.Али-заде. Он писал: «Можно с уверенностью сказать, что в X-XIII веках «грузинское влияние» на Ширван не существовало; хотя, вступая в родственные или союзнические отношения с Кесранидами, Багратиды преследовали свои интересы, стремясь использовать значение Ширваншахов» [5,с.186]. З.М.Буниятов считал, что «общие интересы борьбы за освобождение от сельджукского господства обусловили сближение Грузии и Ширвана, в результате чего возникает династический брак. Безопасность страны была обеспечена со стороны Ширвана» [4, с.54]. На мой взгляд существовал оборонительный союз, заключенный с Грузинским царством, и говорить о вассальной зависимости от грузин не является исторически обоснованным.

Таким образом, согласно исследованиям В.Минорского, Ширван в экономическом, политическом и культурном отношениях играл видную роль в истории X-XIII вв. Правда, эта страна, подобно другим странам Южного Кавказа, Ближнего и Среднего Востока, временами попадает в зависимое от сельджуков положение. После ослабления их власти и благодаря усилению освободительной борьбы местного населения, он завоевывал независимость, и это положение сохранялось до завоевания Азербайджана монголами.

Список использованных источников и литературы:

1. Vəlixanlı N. Ərəb işğalının Azərbaycan əhalisinin dilinə, etnik tərkibinə və dini görüşlərinə təsirinə dair. Milli Aərbaycan Tarixi Muzryi, 2014
2. Али-заде А.А. Некоторые сведения о Ширване (до XIII века), — "Известия АН Азерб. ССР", 1947, № 12
3. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов. Баку. Изд. Элм. 1983
4. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Соч. т. II, ч. 1. М, 1963; стр. 718; его же. Халиф и султан. Соч., т. VI, М, 1966
5. Гусейн-заде Р. Сельджукская эпоха истории Кавказа М: 2012
6. Шихсаидов А.Р. Книга ат-Табари «История посланников и царей» о народов Северного Кафказа. Памятники истории и литературы Востока. М. 1986
7. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI вв. М., 2011
8. Минорский В.Ф. Русь в Закавказье. Izv. na institute za Bulgarska, 1954
9. Пахомов Е.А. Краткий курс истории Азербайджана с экскурсом о ширваншахах 11-14 вв. н. э., Баку, 1923
10. Abu-Dulaf Mis'ar ibn Muhalhil's Travels in Iran (circa A.D.950). Arabic text with an English Translation and Commentary. By V. Minorsky. Cairo University Press.1955
11. Barthold V.V. A Historical Geography of Iran. Princeton Univer., 1984.
12. Bibliography of the publications of professor V. Minorsky // BSOAS, vol. XIV, p. 3, 1952
13. Dorn B. Versuch einer Geschichte des Schirwanschahe,-"Mem.De l'Acad. de St. Petersbourg", 1840, стр. 523-602, и Geschichte Schirwans ...von 1538-1820, -там же, 1841
14. Minorsky V.F. A History of Sharvan and Darband in the 10th -11th century, 1958, pp. 187+32 (Arabic), Heffer, Cambridge
15. MinorskyV.F. A new book on the Khazars. Oriens Vol. XI, Nr. 1-2, Un.Oslo.1958
16. Minorsky V.F. Studies in Caucasian History. (Cambridge Oriental Series, No. 6.) 196 pp., (18 Arabic text); 1 map. London: Taylor's Foreign Press, 1953
17. Minorsky V.F. Daylam in Encyclopedia of Islam 2nd edition, II, 1962

Səidə Həmzəbəyova

V.Minorskinin «Şirvan və Dərbənd tarixi X-XI əsrlərdə» əsəri Şimali Azərbaycan tarixi haqqında fundamental iş kimi

Xülasə

Açar sözlər: *V.Minorski, Şirvan, Dərbənd, sülalə, dövlət*

Məqalədə V.Minorskinin X-XI əsrə aid "Tarix Bab əl-Əbvab" kitabının ərəb dilli mətnlərinin bir hissəsi əsasında Şirvan və Dərbənd tarixinə həsr etdiyi tədqiqat işi təhlil olunur. Həmçinin məqalədə yerli sülalələrin mənşəyi, onların həm yaxın, həm də uzaq qonşuları ilə qarşılıqlı münasibətləri, tayfa və xalqların tarixi haqqında, onların ölkənin siyasi həyatında iştirakı təsvir olunur. Bununla yanaşı bir sıra şəhərlərin tarixi, şəhərdə yaşayan yuxarı ictimai təbəqələri, bir sıra toponomik və etnoqrfik materiallar da işıqlandırılmışdır. Bir sıra terminlərin, yer və xalq adlarının filoloji təhlili, onların tarixi xüsusiyyətləri də məqalədə qeyd olunub.

Saida Hamzabayova

V.Minorsky's "History of Shirvan and Darband in X-XI centuries" as fundamental work on history of Northern Azerbaijann

Summary

Key words: *V.Minorsky, Shirvan, Darband, dynasty, state*

This paper deals with research of Vladimir Minorsky the "History of Shirvan and Darband in the 10th – 11th centuries", that includes the Arabic text of the book "Tarikh Bab al- Abvab." The paper examines the ancestry of the local dynasties, their relationships, both with close and distant neighbors, describes the history of ethnic groups and their participation in political life. Additionally, the paper reveals the story of a number of cities, the position of the various strata of the urban elite, and toponymic and ethnographic material.

The paper reveals philological analysis of certain terms, names of places and nations, their historical characteristics.

Nasir Quluzadə, Xəqani Almənmədov

2014-cü ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya Fonduna daxil olan arxeoloji və təsadüfi tapıntılar

Açar sözlər: *Qarabağ ekspedisiyası, İsmayılbəytəpə, sapand daşı, ox ucu, sancaq*

UOT 902

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi mədəni-tarixi irsimizin tədqiqini, təbliğini və mühafizəsini həyata keçirən elmi-tədqiqat müəssisəsi olaraq əvvəlki illərdə olduğu kimi (5; 6; 7), 2014-cü ildə də fondlarını zənginləşdirmək məqsədilə maddi mədəniyyət nümunələrinin qəbulunu davam etdirmişdir.

Sirr deyil ki, Muzey tərəfindən qəbul prosesinin həyata keçirilməsində əsas məqsədlərdən biri tarixi və elmi əhəmiyyət kəsb edən maddi mədəniyyət nümunələri əsasında ekspozisiya yaratmaqdır. Muzey ekspozisiyasının dolğunluğu, elmi cəhətdən düzgün qurulması, əyaniliyi onun fondlarının zənginliyi ilə bilavasitə əlaqəlidir. Belə ki, fondlar muzeyin əsası, onun məxəzi və istinad etdiyi xəzinəsidir. Təsadüfi deyil ki, qabaqcıl muzeylər məhz zəngin fondlara malik olduqları kimi, dolğun və ətraflı ekspozisiyaya da sahibdirlər (4, s. 143). Göründüyü kimi qəbul prosesi maddi mədəni, o cümlədən arxeoloji irsimizin təbliği baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Maddi mədəniyyət nümunələrinin qəbulunun həyata keçirilməsində digər məqsəd isə muzeydən kənarda qalaraq tamamilə məhvolma təhlükəsi ilə üzləşən əşyaları fondlarda mühafizə etməkdir (4, s. 145). Çünki bəzən muzeydən, eləcə də maddi mədəni irsin qorunması üzrə ixtisaslaşmış digər qurumlardan kənarda qalan maddi mədəniyyət nümunələri həm təbii, həm də antropogen təsirlərdən ya tamamilə, ya da qismən məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalırlar. Ən təhlükəlisi isə odur ki, Azərbaycanın qədim və zəngin mədəniyyətini təmsil edən bu və ya digər nümunə qeyri-qanuni yollarla ölkə hüdudlarından kənara çıxarılaraq şəxsi kolleksiyalara və muzeylərə satılması, sonra da erməni və ya qeyri-Azərbaycan maddi mədəniyyət nümunəsi kimi təqdim olunmasıdır. Bu acı təcrübə hazırda da mövcuddur. Ona görə

də maddi mədəni irsimizin qorunması baxımından Muzey tarixi və elmi əhəmiyyət kəsb edən hər bir maddi mədəniyyət nümunəsinə, o cümlədən arxeoloji və təsadüfi tapıntıya böyük önəm verir, onların qəbuluna həssaslıqla yanaşır. Sevindirici məqamlardan biri də Muzeyin Bərpa laboratoriyasına malik olmasıdır. Məhz bu laboratoriyada ixtisaslı və təcrübəli bərpaçı-rəssamlar tərəfindən məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalmış yüzlərlə maddi mədəniyyət nümunəsinə ikinci həyat bəxş edilir.

İstisna deyil ki, qəbul edilmiş maddi mədəniyyət nümunələrinin bir qismi həm də əşyavi mənbə qismində mədəni-tarixi irsimizin öyrənilməsi üçün elmi tədqiqatlara cəlb oluna bilər. Bu baxımdan Azərbaycanın qabaqcıl elmi-mədəni müəssisələrindən olan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi tərəfindən yeni materialların cəlb olunması təsadüfi sayılmamalıdır. 2014-cü il tapıntıları arasında da tarixi-arxeoloji araşdırmalar üçün əşyavi mənbə rolunu oynaya biləcək nümunələr var. Məhz bu baxımdan həmin nümunələrin ilkin araşdırılmasını və elmi dövriyyəyə gətirilməsini əsas məqsəd kimi qarşımıza qoymuşuq. Mövzunun aktuallığını isə 2014-cü ildə qəbul olunmuş maddi mədəniyyət nümunələrinin elmi ictimaiyyətimizə naməlum olması şərtləndirir. Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi isə qəbul edilmiş tapıntıların dövrünə uyğun olaraq e.ə. VI-I minillikləri əhatə edir.

Beləliklə, 2014-cü ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə daxil olan maddi mədəniyyət nümunələrinin bir qrupunu arxeoloji tapıntılar təşkil edir. Həmin tapıntıların bir qismi "Qarabağ neolit-eneolit arxeoloji ekspedisiyası" tərəfindən 2012-2014-cü illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar və kəşfiyyat səfərləri zamanı əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələridir. Muzeyin Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma komissiyası (bundan sonra - Muzey komissiyası) "Qarabağ neolit-eneolit arxeoloji ekspedisiyası"ndan hədiyyə olaraq qəbul etdiyi həmin materialların 2013-cü il tapıntılarını təşkil edən nümunələrini 13 may 2014-cü il tarixli, 71 №-li aktla Arxeologiya fonduna (bundan sonra - AF) təhvil verilməsini məqsədəyğun hesab etmişdir. Ümumi sayı 2 ədəd olan həmin Qarabağ tapıntıları Muzeyin Daxilolma kitabına DK № 12291 qeydiyyat nömrəsi ilə daxil edilmişlər. AF-ə daxil olduqdan sonra onlara müvafiq inventar nömrələri verilmiş, elektron pasportları tərtib edilmiş və qablaşdırılaraq ekspozisiyaya təhvil verilmişlər. AF-ə daimi mühafizə üçün daxil olmuş 2013-cü il Qarabağ tapıntıları aşağıdakılardan ibarətdir:

1.Gil küp (AF 23940) (şəkil 1). Gilinə saman əlavə olunub, açıq narıncı rəngdədir. Yaxşı bişirilməmişdir. Xarici və daxili səthi gili rəngdə olub, qismən şüyrələnmişdir. Oturacağında novalçanı xatırladan lüləyi var. Küp Muzeyə təhvil verilərkən tamamilə fraqmentlərdən ibarət olsa da, lakin sonradan qısa müddət ərzində Muzeyin Bərpa laboratoriyasında bərpa edilərək bütöv hala salınmışdır. Küpün hündürlüyü 42, ağzının diametri 44, gövdəsinin diametri 53, oturacağının diametri isə 34 sm-dir. Qabın formasına əsasən güman olunur ki, ondan saxlanc

kimi və ya maye tərkibli qidaların süzülməsində, eləcə də süd məhsullarının hazırlanmasında, meyvə şirələrinin çıxarılmasında istifadə olunmuşdur. Oxşar nümunələrə həmin abidənin 2012-ci il qazıntıları zamanı da təsadüf olunmuşdur. Onlardan biri haqqında aşağıda geniş məlumat verilib. Bu tapıntı e.ə. VI minilliyə aid olub, İsmayılbəytəpə abidəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuşdu. Bu yayayış yeri Ağdam rayonu Xındırıstan kəndinin şimal-şərqində, Quzanlı-Xındırıstan şosse yolundan 250 m qərbdə yerləşir (Şm 400 08I 09.2II; Şq 0470 07I 48.8II; h-119 m). Diametri 100, hündürlüyü isə 4 m olan bu təpə formalı yaşayış yerinin şərq, cənub və qərb hissələrini su arxları kəsir. 2010-cu ildə İsmayılbəytəpə yaşayış yeri elektron şəkildə qeydiyyata alınaraq xəritələşdirilmişdir. 2012-ci ildə yaşayış yerində topoqrafik ölçü işləri aparılaraq, onun topoplanı tərtib edilmiş və şərq yamacında 200 kv m ərazini əhatə edan 2 kvadratdan ibarət arxeoloji qazıntı sahəsi qoyulmuşdu (1, s. 75, 78). Haqqında bəhs olunan küp İsmayılbəytəpə yaşayış yerindəki qazıntı sahəsinin 2A və 2B kvadratlarının hüdudlarında, 9 nömrəli tikili qalığından, 1,87 m dərinlikdən aşkar olunub.

2.Saxsı badya (AF 23939) (şəkil 2). Badyanın gilinə saman əlavə edilib. Bozumtul narıncı rəngdədir. Hər iki səthi narıncı rəngdə olub, hamardır. Düz oturacaqlıdır. Daxili və xarici səthində paralel üfüqi xətlər var. Formasına görə ehtimal etmək olar ki, qab əldə hazırlanmış, fırlanan alətdə hamarlanmışdı. Qabın hündürlüyü 14, ağzının diametri 17, gövdəsinin diametri 17, oturacağının diametri isə 8,5 sm-dir. Bu tapıntı 2013-cü ildə Ağdam rayonunun Ayaq Qərvənd kəndi yaxınlığındakı Fərmantəpə abidəsində aparılan kəşfiyyat qazıntısı zamanı 0,55-0,60 m dərinlikdən aşkar olunmuşdu.

Məlumat üçün bildirək ki, genetik baxımdan Leylatəpə mədəniyyətinə aid olan Fərmantəpə yaşayış yeri qədim çay yatağının sahilində yerləşir (şm 400 11I 09.7II; şq 0470 06I 41.3II; h-113 m). Onun cənub hissəsi Sultanbud meşəsilə sərhədlənir. Yayayış yerinin yerləşdiyi təpənin hündürlüyü 5 m, sahəsi 2,5 ha-dan çoxdur. Təpənin səthindən toplanılmış saxsı nümunələrinin tərkibinə bitki qatışığı və qeyri-üzvi əlavələr qatılmış gildən hazırlanmış, əsasən əldə, qismən isə dulus çarxında formalaşdırılmış və yüksək temperaturda bişirilmişdir. Saxsı qabların dulus çarxında formalaşdırılmasını 2013-cü ildə abidədə başlanılmış qazıntılar zamanı daş çarx fraqmentlərinin tapılması da deməyə əsas verir (2, s. 24; 3, s. 47). Bu baxımdan təqdim olunan bu saxsı qab da tərkibinə və hazırlanma texnikasına görə istisna təşkil etmir. Həm bu, həm də tapılmış digər maddi mədəniyyət nümunələrinin müqayisəli təhlili əsasında Fərmantəpə yaşayış yeri e.ə. IV minilliyin ikincin yarısına aid edilmişdi (1, s. 81).

Muzey komissiyasının yuxarıda adı çəkilən ekspedisiyadan hədiyyə olaraq qəbul etdiyi materialların qalan hissəsini 26 dekabr 2014-cü il tarixli, 108 №-li aktla AF-ə təhvil verilməsini məqsədəyğun hesab etmişdir. Ümumi sayı 71 ədəd olan həmin

Qarabağ tapıntıları Muzeyin Daxilolma kitabına DK № 12327 qeydiyyat nömrəsi ilə daxil edilmişlər. AF-ə daimi mühafizə üçün daxil olmuş arxeoloji materialların bir ədədi 2012, 70 ədədi isə 2014-cü il tapıntılarından ibarətdir:

1.Gil küp (AF 23936) (şəkil 3). Küpün gilinə saman əlavə olunub, açıq narıncı rəngdədir. Yaxşı bişirilməmişdir. Xarici və daxili səthi gili rəngdə olub, qismən şüyrələnmişdir. Qabın ağzı enli olub, oturacağa doğru daralır. Oturacağında novalçanı xatırladan lüləyi var. Küpün hündürlüyü 40, ağzının diametri 44,5, oturacağının diametri isə 22 sm-dir. E.ə. VI minilliyin əvvəllərinə aid olunan bu material 2012-ci ildə İsmayılbəytəpə abidəsindən tapılıb. Qab elə həmin ildə qazıntısına başlanılmış 1A kvadratındakı 1 saylı dairəvi planlı tikili qalığının daxili hissəsi təmizlənərkən şimal tərəfində, 132 sm dərinlikdə aşkarlanmışdır (1, s. 75).

2.Təsərrüfat küpü (AF 23937) (şəkil 4). Küpün gilinə saman əlavə olunub, açıq narıncı rəngdədir. Yaxşı bişirilməmişdir. Xarici və daxili səthi gili rəngdə olub, qismən şüyrələnmişdir. Divarları qalındır. Gövdədən yuxarı mövcud deyil. Oturacağa doğru daralır. Hər iki səthi sayadır. Tapıntının ağzının diametri 52, gövdəsinin diametri 70, oturacağının diametri isə 25 sm-dir. Hündürlüyü 77 sm olsa da, lakin natamamdır. Qab qazıntı sahəsinin 2B kvadratındakı 15 nömrəli tikili qalığından, 3,25 m dərinlikdən tapılıb. Qab Muzeyə təhvil verilərkən fraqmentlərdən ibarət idi. Lakin Muzeyin Bərpa laboratoriyasında təcrübəli bərpaçı-rəssamlar tərəfindən tamamilə fraqmentlərdən ibarət həmin qab bir neçə aya bərpa edilmişdir.

3.Gil sapand daşları (AF 23938) (şəkil 5). Ümumi sayları 66 ədəd olan bu daşların gilləri boz rəngdədir. Bəzilərinin gili təmiz, digərlərinin isə samanlıdır. Ölçüləri müxtəlif olub, formalarına görə əksər hissəsi kürə, az bir qismi isə bikonuk şəkillidir. Əldə hazırlanmışlar. Diametrləri 9-3, uzunluqları (yalnız bikoniklərin) isə 9,5-4,5 sm arasında dəyişir. Gil daşlar qazıntı sahəsinin bütün 1A, 2A və 2B kvadratlarının 2,99-5,02 m dərinliklərindən tapılıb. Tapıntılar ölçülərinə və quruluşlarına görə 3 qrupa bölünmüşdür. Birinci qrupu təşkil edan sapand daşları öz ölçüləri və çəkisinə görə indiyə kimi bütün həmdövr abidələrdən aşkar edilmiş nümunələrdən fərqlənir. Kürə şəklində olan bu sapand daşları samansız palçıqdan hazırlanmış, diametrləri 8-13 sm, çəkiləri isə 150-400 qr arasında dəyisir. İkinci qrup sapand daşları isə öz formalarına görə bikonik olub, limonu xatırladırlar. Onların uzunluqları 7-9, diametrləri isə 4-5 sm-dir. Çəkiləri 150-240 qr-dır. Üçüncü qrup sapand daşları da bikonik olub, lakin kiçikliyinə görə qozu xatırladırlar. Onların uzunluqları 2-3, diametrləri isə 1,2-1,7 sm arasında dəyişir. Çəkiləri 40-75 q arasında dəyişən bu qrup sapand daşları Muğan, Mil-Qarabağın həmdövr abidələrindən məlumdur. Birinci və ikinci qrup sapand daşlarına həmdövr abidələr içərisində ancaq İsmayılbəytəpə yaşayış yerinin qazıntılarında təsadüf edildiyl üçün onlar "İsmayılbəytəpə tipli sapand daşları" adlandırılmışdır (2, s. 23). Onlardan 51 ədədi Muzeyin Bərpa laboratoriyasında konservasiya olunmuşlar.

4.Çiy kərpic (AF 23935) (şəkil 6). Gili boz rəngdədir. Ovalvari dördkünc formadadır. Əl ilə hazırlanmışdır. Səthi sayadır. Kərpicin hündürlüyü 14, uzunluğu 37, eni isə 19 sm-dir.

5.Çiy kərpic hissələri (2 ədəd) (AF 23935). Tapıntıların gili boz, yarıbişmiş kərpicin gili isə qırmızımtıl rəngdədir. Ovalvari dördkünc formadadırlar. Əl ilə hazırlanmışlar. Səthləri sayadır. Hündürlükləri 13-11, uzunluqları 29-20,5, enləri isə 20-17 sm arasında dəyişir. Bütün kərpiclər 2B kvadratındakı 15 nömrəli tikili qalığından, 2,30 m dərinlikdən götürülüb.

2014-cü ildə AF-ə qəbul edilmiş biri bütöv, ikisi isə natamam olmaqla bu üç ədəd kərpic nümunəsi neolit-eneolit dövrlərinin tikinti texnikasını əks etdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər. İndiyə kimi onlarla neolit-eneolit dövrü abidəsində arxeoloji tədqiqatlar aparılmasına baxmayaraq Muzey fondu bu qəbildən olan tapıntıya malik deyildi. Sevindirici haldır ki, bu boşluq məhz İsmayılbəytəpə tapıntıları hesabına doldurulmuşdur. Çünki, bu abidədə müşahidə olunan memarlıq və inşaat texnikası özünəməxsus xüsusiyyətlərinə və möhtəşəmliyinə görə digər həmdövr abidələrindən əsaslı şəkildə fərqlənir. 2012-2014-cü illərin qazıntı mövsümlərində 8 tikinti qalığı aşkar edilmişdir. Bunlar dairəvi və düzbucaqlı planlı çiy kərpicdən inşa edilmiş tikililərdir. Tikinti üçün istifadə edilmiş kərpiclər standart ölçü və quruluşa malik olmasalar da o zamankı bənnalar bağlama, arakəsmə kimi çətin memarlıq texnikasını evlərin tikintisində tətbiq etmişdilər. Tikinti zamanı təbii amillər nəzərə alınaraq evlərin girişləri şərq istiqamətində qoyulmus, divarların qərb və şimal hissələri nəzərəçarpacaq ölçüdə qalın inşa edilmişdir (1, s. 77). Evlərin divarlarının eni 0,5-1,4 m arasında dəyişir. Aşkar edilmiş tikili qalıqlarından birinin hündürlüyü 1,9 m-dir (2, s. 22-23).

Sonuncu 71 ədəd material isə "Qarabağ neolit-eneolit arxeoloji ekspedisiyası"nın yenə də Ağdam rayonunun Xındırıstan kəndi yaxınlığındakı İsmayılbəytəpə abidəsində 2014-cü ildə apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunub. Bütün materiallar e.ə. VI minilliyin birinci yarısına aiddir.

Qarabağın arxeoloji irsinin təbliği məqsədilə yuxarıda göstərilən 2014-cü ildə fonda daxil olmuş Qarabağ tapıntılarından 18 ədəd nümunə müvəqqəti nümayiş üçün ekspozisiyaya təhvil verilmişlər. Ekspozisiyanın 7-ci vitrininə qoyulmuş həmin nümunələr təsərrüfat küpündən, badyadan, 14 ədəd gil sapand daşından və 2 ədəd çiy kərpicdən ibarətdir. Həmin eksponatlar Muzey tamaşaçılarında Qarabağın neolit-eneolit dövrü əhalisinin təsərrüfatı, məişəti, memarlığı və mədəni əlaqələri haqda müəyyən təsəvvürlər formalaşdırır.

2014-cü ildə AF-ə daxil olmuş materialların digər qrupunu təsadüfi tapıntılar təşkil edir. Təsadüfi tapıntıların bir hissəsi Kəlbəcər rayonu Keştək kənd sakini Əmiraslanov Ələmdar Nəriman oğlu tərəfindən təqdim edilmişdir. Onun Muzey komissiyasına təqdim etdiyi tapıntılar 5 ədəd müxtəlif təyinatlı qədim əşyadan

ibarətdir. Daşkəsən rayonunun Zəylik kəndində təsərrüfat işləri zamanı daş qutu qəbirdən aşkar olunmuş həmin əşyalar Muzeyin Daxilolma kitabına DK № 12323 qeydiyyat nömrəsi ilə daxil edilmiş və sonra 15.12.2014-cü il tarixli 104 №-li aktla daimi mühafizə üçün AF-ə təhvil verilmişdir. Həmin tapıntılar aşağıdakılardan ibarətdir:

1.Saxsı küp (AF 23978) (şəkil 7). Küpün gili yaxşı bişirilmiş və qəhvəyi rəng almışdı. Gövdəsinin aşağı hissələri isə qara rəngdədir. Gövdəsi konusvaridir. Boğazı bir qədər hündür və dardır. Ağzının kənarları xaricə doğru qatlanmış, dodaqlıdır. Gövdənin çiyin hissəsi ilə boğazı birləşdirən dörd qulpu olmuş, lakin onlardan üçü sınmışdı. Salamat qalmış qulp qalın lentşəkillidir. Çiyin hissədə qulplar arasında dairəvi xətboyu yapma nöqtələr verilmişdi. Gövdənin ortasında isə onu əhatə edən üfüqi vəziyyətdə cızma xətt salınıb. Oturacağı çox kiçik və düzdür. Qabın hündürlüyü 31, ağzının diametri 12, gövdəsinin diametri 28,5, oturacağının diametri isə 9 sm-dir. Saxlanma vəziyyətinə görə sınıq olub, natamamdır.

2.Tunc bilərzik (AF 23979). Bilərzik tökmə üsulu ilə hazırlanıb, en kəsiyi oval üçbucaq şəkillidir. Halqa formasında olsa da, sonluqları aralıdır. Səthi sayadır. Bəzi yerləri yaşıl oksidlə örtülüb. Bilərziyin diametri 7,5, qalınlığı isə 0,5 sm-dir. Saxlanma vəziyyətinə görə tam və yaxşıdır.

3.Tunc biz (AF 23980). Bizin en kəsiyi kvadrat şəkillidir. Ucu şişdir. Dəstəyə keçirilən tərəfi döyülərək zolaq şəklinə salınıb. Səthi sayadır. Bəzi yerləri yaşıl oksidlə örtülüb. Bizin uzunluğu 6; eni isə 0,5 sm-dir. Saxlanma vəziyyətinə görə natamamdır.

4.Tunc xəncər başı (AF 23981). Xəncər başı konusvari formada olub, uc hissəsi kürəşəkillidir. İki boşdur. Gövdəsi növbəli şəkildə kəsmə dairə və şaquli zolaqlarla bəzədilib. Oturacaq hissəsində xəncərin dəstəyinə keçirmək üçün dairəvidəlik açılıb. Səthi sayadır. Bəzi yerləri yaşıl oksidlə örtülüb. Tapıntının hündürlüyü 3, diametri isə 3,5 sm-dir. Saxlanma vəziyyətinə görə tamdır.

5.Dəvəgözü ox ucu (AF 23982) (şəkil 8). Ox ucu dişəklənərək hazırlanıb. Uzunsov üçbucaq formasındadır. Enli hissəsi, sonluğu iki çıxıntılıdır. Ucluğun uzunluğu 4, eni isə 1 sm-dir. Saxlanma vəziyyətinə görə tam və yaxşıdır.

Yalnız küp istisna olmaqla qalan Zəylik tapıntılarının oxşar nümunələri Arxeologiya fondunda qorunur. Həmin nümunələr Şuşadan (8), Xaçbulaqdan (9), Mingəçevirdən (10), Çovdardan (11) və digər həmdövr abidələrdən tapılıb və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətini təmsil edirlər. Bəzi oxşar nümunələr isə ekspozisiyada nümayiş olunur. Zəylik tapıntılarını da tapılma şəraitlərini və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətini təmsil edən nümunələrlə oxşarlıq təşkil etdiklərini nəzərə alaraq, onların e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərinə aid olduğunu ehtimal etmək olar.

Tədqiqat dövründə AF-ə daxil olmuş təsadüfi tapıntılar arasında Muzeyin

Arxeologiya elmi fond şöbəsinin kiçik elmi işçisi Laçın Mustafayev tərəfindən təqdim olunmuş nümunələr də var. Muzey komissiyası hədiyyə olaraq qəbul etdiyi 5 ədəd təsadüfi tapıntını Muzeyin Daxilolma kitabına DK № 12326 qeydiyyat nömrəsi ilə daxil etmiş və sonra 24.12.2014-cü il tarixli 107 №-li aktla daimi mühafizə üçün AF-ə təhvil vermişdir. Bu aktla təhvil verilmiş nümunələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1.Dəmir nizə ucluğu (AF 23973). Nizə ucluğu kiçik ölçülüdür. Ucluğu rombşəkillidir. Sulğuncu isə uzunsov konusvaridir. İçi boşdur. Sulğuncun bir tərəfi qırıqdır. Səthi saya və paslıdır. Onun uzunluğu 14,2, eni 2,4, sulğunc hissəsinin diametri 2,2, kəsici hissəsinin qalınlığı isə 0,5 sm-dir. Saxlanma vəziyyətinə görə tam deyil, bir hissəsi sınıb.

2.Tunc sancaq (AF 23974) (şəkil 9). Sancağın sonluğu-baş hissəsi enli olub kvadrat şəkillidir. Baş hissənin milə birləşən hissəsi yastı və ortası deşikdir. Mil hissəsi uzun olub, en kəsiyi dairəvidir. Səthi sayadır. Ucu şiş və əyridir. Sancağın uzunluğu 9,2, diametri 0,3, yastı hissəsinin eni 0,5, kvadrat hissəsinin eni 0,4, qalınlığı isə 0,3 sm-dir. Saxlanma vəziyyətinə görə tamdır.

3.Tunc bəzək (AF 23975). Bəzək en kəsiyi dairəvi olan halqadan və ona keçirilmiş zəncirdən ibarətdir. Halqanın sonluqları döyülərək yastılanmışdır. Bir sonluqda dəlik açılmış, digərində isə dəliyə keçirilmək üçün üçün mıxça qoyulmuşdur. Zəncir isə əsasən bir-birinə keçirilmiş cüt və tək halqalardan ibarətdir. Yalnız halqalardan biri qatlanmış enli zolaqdan ibarətdir. Bəzəyin səthi sayadır. İri halqanın diametri 3,4, bəzəyin uzunluğu isə 6 sm-dir. Saxlanma vəziyyətinə görə tam deyıl, bir hissəsi qopub düşüb.

4.Saxsı dolça (AF 23976) (şəkil 10). Dolça qırmızımtıl rəngdə olub, əl ilə formalaşdırılıb. Tək qulpludur. Qabın qulpu ağzının kənarı ilə gövdənin çiyin hissəsini birləşdirir. Gövdəsi bir qədər yastı olub şar formalıdır. Ağzı və boğazının bir hissəsi sınıqdır. Ağzının kənarı bir qədər xaricə meyillidir. Oturacağı düzdür. Səthi sayadır. Dolçanın hündürlüyü 17, gövdənin diametri 15,7, boğazın diametri 6,7, oturacağın diametri isə 10 sm-dir. Saxlanma vəziyyətinə görə tam deyil, bir hissəsi sınıb.

5.Dən daşı (AF 23977). Dən daşı qayıqvari formada olub, üst səthi düz, oturacağı isə ovaldır. Daşın səthi məsaməlidir. Bir ucu sınıqdır. Salamat qalmış ucu bir qədər yuxarıya meyllidir. Rəngi bozumtul ağdır. Onun uzunluğu 28, eni 13, qalınlığı isə 5 sm-dir. Saxlanma vəziyyətinə görə tam deyil, bir hissəsi sınıb.

Yuxarıda göstərilən materiallar 01.04.2014-cü il tarixdə Quba rayonu, II Nügədi kəndi, Quba-Qonaqkənd şosse yolunun üzərindəki torpaq karxanasından təsadüf nəticəsində tapılıb. Həmin tapıntılar Quba rayon Püstəqasım kənd orta məktəbinin şagirdi İlyas Sənan oğlu İlyasov tərəfindən MATM əməkdaşı Laçın Mustafayevə təqdim edilmişdir. Təqdim edilmiş bu tapıntılar tədqiqat çərçivəsində AF-də mühafizə olunan digər tapıntılarla müqayisəli təhlili aparılmış, bu və ya digər

xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onların ilkin olaraq e.ə. I minilliyə aid olduğunu ehtimal etmişik. Əlbəttə ki, bu tapıntıların daha dəqiq zaman çərçivəsini sonrakı kompleks tədqiqatlar nəticəsində təyin etmək mümkündür.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, 2014-cü ildə Muzey komissiyası tərəfindən daimi mühafizə üçün AF-ə 73-ü arxeoloji və 10-u təsadüfi tapıntı olmaqla ümumilikdə 83 ədəd yeni material təhvil verilmişdir. Təhvil verilmiş bu materiallardan ekspozisiyanın zənginləşdirilməsi ilə yanaşı, elmi tədqiqatlarda mənbə kimi də istifadə etmək olar. Xüsusilə, bu materiallar təmsil etdikləri bölgənin maddi mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində, burada yaşamış əhalinin məşğuliyyəti, həyat tərzi və mədəni əlaqələri ilə bağlı məsələlərin araşdırılmasında dəyərli əşyavi mənbədirlər.

Məqalənin əməli əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, 2014-cü ildə Muzeyin AF-inə təqdim olunmuş tapıntılar haqqındakı zəruri məlumatlar Azərbaycanın qədim sakinlərinin məşğuliyyətinin, təsərrüfatının və maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində, eləcə də arxeoloji və etnoqrafik əsərlərin yazılmasında mənbə rolunu oynaya bilər. Həmçinin tələbələr, magistrlər, doktorantlar, elmi işçilər, müəllimlər və digər sənət sahibləri də məqalədən maddi mədəniyyət mövzusunun öyrənilməsi zamanı bəhrələnə bilərlər.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat siyahısı:

1. Alməmmədov X.İ., Quluzadə N.V. Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyasının apardığı arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2012, Bakı, 2013.
2. Alməmmədov X.İ., Quluzadə N.V. "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın 2013-cü ildə apardığı arxeoloji tədqiqat işlərinin qısa hesabatı / Azərbaycanda 2013-cü ildə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik çöl-tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2014.
3. Alməmmədov X.İ., Quluzadə N.V. Qarabağın erkən əkinçi-maldar tayfalarına aid yaşayış məskənlərində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar / İnstitutun yaradılmasının 20 illiyinə həsr olunmuş "Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiya elmləri müstəqillik illərində" beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2013.
4. Hüseynov Ə.H. Muzeylərdə eksponatların toplanılması və fond işlərinin təşkili haqqında // Azərbaycan tarixinə dair materiallar, III cild, 1960.
5. Quluzadə N.V. 2011-ci ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fonduna daxil olmuş maddi mədəniyyət nümunələri // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2012, Bakı, 2012.
6. Quluzadə N.V. 2012-ci ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fonduna daxil olmuş təsadüfi tapıntılar // Azərbaycan arxeologiyası, cild 15, № 1, 2012.

7.Quluzadə N.V., Alməmmədov X.İ. 2013-cü ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fonduna daxil olan arxeoloji və təsadüfi tapıntılar // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2014, Bakı, 2014.
8. MATM Arxeologiya fondunun materialı: AF 1057
9. MATM Arxeologiya fondunun materialı: AF 1939, AF 2040, AF 1991
10. MATM Arxeologiya fondunun materialı: AF 1769, AF 1809
11. MATM Arxeologiya fondunun materialı: AF 105, AF 119, AF 495, AF 876

Насир Гулузаде, Хагани Алмамедов
Археологические и случайные находки, поступившие в Фонд археологии Национального музея истории Азербайджана в 2014 году

Резюме

Ключевые слова: *Гарабахское экспедиция, Исмаилбейтепе, ядра для пращи, наконечник стрелы, булавка*

Статья посвящена археологическим и случайным находкам, поступившим в Фонд археологии Национального музея истории Азербайджана в 2014 году. В статье авторы подчеркивают значимость поступления подобных находок в музей. Приводят типологическую классификацию новых археологических и случайных находок. Хронологические рамки этих материалов охватывают VI-I тыс. до н.э. Отмечается, что в 2014 г. в Фонд археологии поступило 83 материалов, являющихся важными источниками для изучения материальной и духовной культуры азербайджанского народа.

Nasir Guluzadeh, Khagani Almammadov
Archaeological and accidental discoveries entered Archeology Fund of National Azerbaijan History Museum in 2014
Summary

Key words: *Garabagh expedition, Ismailbeytepe, sling ball, arrow head, pin*

The article deals with archeological and accidental finds entered the Archeology fund of National Azerbaijan History Museum in 2014. The authors of the reviewed article emphasized the importance of arrival similar finds to museum holdings.

Hereinafter, the article includes typological classification of new archeological and accidental finds. And the chronological framework definition of materials dated back VI-I millennium B.C.

It is noted, that 83 artifacts entered the Archeology Fund in 2014 which can be considered to be exhibits and reliable sources to investigate Azerbaijan people's material and spiritual culture.

Şəkil 1

Şəkil 2

Şəkil 3

Şəkil 4

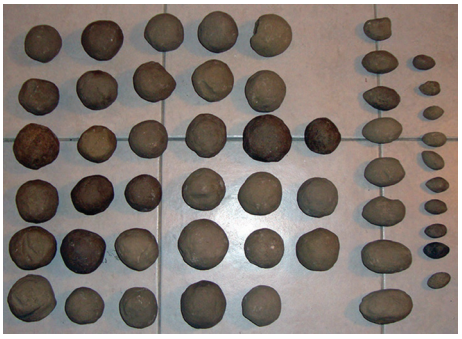

Şəkil 5

Şəkil 6

Şəkil 7

Şəkil 8

Şəkil 9

Şəkil 10

Həbibə Əliyeva

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan təbərzin-baltaların epiqrafik yazı nümunələri haqqında

Açar sözlər: *təbərzin-balta, döyüş silahı, ərəb qarafikalı yazı, hikmətli kəlam, həkkak*

UOT 930.271

Metalların meydana çıxması ilə hələ mezolit dövründə, daha sonralar, orta cağlarda ən geniş yayılmış döyüş silahı olan nizə, yay və ox tuncdan hazırlanmış, nizə və ox ucluqları, daha sonra metallardan hazırlanmış əsləhə (təbərzin-balta, əmud və s.) ilə əvəzləndi.

Azərbaycanda orta əsrlərə aid silahları soyuq və odlu silah kimi iki qrupa ayırmaq olar. Soyuq silahlardan arxeoloji qazıntılardan aşkarlanan və ya dövrümüzə gəlib çatan orta cağ döyüş silahları – nizə, mizraq, ox ucluqları, təbərzin-balta, qılınc, döyüş bıcağı, toppuz, gürz, əmud, şeşpəri göstərmək olar. Azərbaycanda son tunc və ilk dəmir dövrünə aid təbərzin-baltalar orta əsrlər dövrünün təbərzinlərindən həm forma, həm də bədii işləməsinə görə seçilir.

Orta əsrlərdə istehsal olunan silahlar üzərində çeşidli yazıların meydana çıxması onların informasiya tutumunu qat-qat genişləndirir. Silahlar üzərindəki ornamentlərlə yanaşı dekorativ- yazıların öyrənilməsi əsas problemlərindən sayılır. Belə ki, şəkil yazısının yaranması ilə sənət problemləri başlamışdır.

Araşdırmalar zamanı belə nəticəyə gəlmək olur ki, öncə silahlar üzərində xətlərlə işarələr, sonra isə yazılar, nəbati, həndəsi və canlı aləmin təsvirləri verilmişdir.

Müxtəlif silah növləri üzərindəki yazıların araşdırılıb oxunması nəticəsində belə bir qərara gəlmək olar ki, XI əsrdən XIV əsrə qədər "kufi" xətt növü, XIV əsrdən XVI əsrə qədər "süls", "nəsx", sonrakı dövrlərdə "nəstəliq" xətt növündən geniş istifadə olunmuşdur.

Orta əslərdə Azərbaycanda istehsal olunan təbərzin-baltalar üzərindəki kalliqrafik yazıları 3 qrupa bölmək mümkündür. Belə ki, 1-ci qrupa fars dilində mənzum parçalar, 2-ci qrupa Qurani-Kərimdən məşhur ayələr, 3-cü qrupa isə yalnız orta əsrlərdə hakimiyyət başında olan şahların adları həkk olunan yazıları aid etmək olar.

Ərəb qrafikalı ərəb- fars- türkdilli maddi mədəniyyət abidələrimizin üzərindəki xətt növlərinin bir qismi Azərbaycan muzeylərində qorunub saxlanılır və nümayiş etdirillir.

Giriş: Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində son zamanlar aşkar olunan silahlar və onların üzərindəki epiqrafik yazılar az tədqiq olunmuşdur. Silahlar üzərindəki ornamentlərlə yanaşı dekorativ- yazıların öyrənilməsi əsas problemlərdən sayılır.

Orta əsrlərdə metaldan hazırlanmış müxtəlif növ hücum və müdafiə silahları üzərindəki yazıların, ayrı-ayrı bəzək nümunələrinin göstərilən dövrdə yaşamış xalqın mədəniyyət və incəsənətini, iqtisadiyyat və digər təsərrüfat sahələrini, hərbi döyüş texnikası və metalişləmə sənəti sahələrini öyrənmək üşün çox önəmli qaynaq rolunu oynayır (1, s.176).

Məlum olduğu kimi, cəmiyyətin tarixində baş verən dəyişikliklər maddi mədəniyyət abidələrində öz izini buraxmışdır. Bununla bağlı ən çox istifadə olunan döyüş silahı təbərzin- baltalar üzərindəki yazılar xüsusi diqqət çəkir.

"Təbərzin" fars sözü olub, yəhər baltası (təbər - balta, zin – yəhər) deməkdir (2, s. 348). Azərbaycanda son tunc və ilk dəmir dövrünə aid olan təbərzin–baltalara həsr olunmuş tədqiqatçı Q .Q. Aslanovun "Azərbaycanın tunc təbərzin baltaları" adlı əsəri təbərzin baltaların hazırlanması, mənşəyi, dövrü, yayılma ərazisi, tipoloji və texnoloji xüsusiyyətlərindən, qədim tayfaların həyatında onların rolundan, hətta əjdadlarımızın hələ keçmiş zamanlardan təbərzinlərə sitayiş etmələri və qiymətli bir silah kimi onları dəyərləndirməsindən bəhs edir (3).

G.C.Ağayev və B.A. Kvaçidzenin "Bürünc baltaların dəfinəsi" adlı əsərlərində (4), F.Ə.İbrahimov isə "Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalişləmə sənəti" kitabında (5, s.47) təbərzin-baltaların metalişləmə sənətindəki rolu və bəzi əlamətləri haqqında müəyyən fikirlər söyləmişlər.

Azərbaycanda son tunc və ilk dəmir dövrünə aid təbərzin-baltalar orta əsrlər dövrünün təbərzinlərindən həm forma, həm də bədii işləməsinə görə seçilir. Q. Aslanov son tunc və ilk dəmir dövrünə aid olan müxtəlif həcm və quruluşlu təbərzin baltaları dörd tipə, orta əsrlərə aid təbərzin – baltaları isə iki tipə ayırır (3, s. 25-27).

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Silahlar və Bayraqlar fondundakı müxtəlif həcm və quruluşda hazırlanmış təbərzin-baltaları iki tipə ayırmaq olar: **birağızlı və ikiağızlı təbərzin-baltalar.**

Birinci tip təbərzin baltalar birağızlıdır. Silahlar arasında ən geniş yayılan bu tip təbərzin - baltalar, bəzi tədqiqatçılara görə ayı xatırladır (6, s.42).

Döyüş baltalarının sapı (dəstəyi) taxta və yaxud da metaldan hazırlanaraq, onun orta hissəsində olan xüsusi dəliyə keçirilir. Birağızlı təbərzin-baltaların bəzilərinin arxa tərəfi dördkünc və üçkünc ucu iti formada, yəni pazşəkilli olub, poladdan

hazırlanırdı. Dövrümüzə gəlib çatan təbərzin-baltalar öz döyüş əhəmiyyətini XVII-XVIII əsrə qədər saxlaya bilmişdir (7, s.90-92).

Orta əsrlərdə ərəb əlifbasının müxtəlif xətt nümunələrindən yararlanan sənətkarlar döyüş silahlarını – bir və iki ağızlı təbərzinlər, qılınc, xəncər, yatağan, qəmə, döyüş bıçağı, dəbilqə, qalxan, qolçaqlar, sinəbənd (caharayna), dirsəkliklər, dizliklər və s. silahları kitabələr və nəbati-həndəsi ornamentlər ilə bəzədərək, dövrün sərkərdələrinin istifadəsinə verirdilər. Metal əşyaların üzərindəki epiqrafik yazılar hər bir əşyanın vəzifəsini ifadə edirdi (8, s. 46). Aşağıda bəhs etdiyimiz MATM-nin SBF-da saxlanılan və tədqiqata cəlb olunmuş birağızlı təbərzin-baltaların təsviri, epiqrafik və dekorativ özəllikləri verilir:

SBF 97 saylı qalın polad təbəqədən hazırlanmış birağızlı təbərzin -baltanın (hün.34.8 sm., ağzı. eni 21.8 sm.) arxa tərəfi üçkünc formada hazırlanmışdır. Belə təbərzinlərdən döyüş silahı kimi istifadə olunmuşdur. Təbərzin-baltanın tiyəsi yarımqövs formasında, arxa tərəfi isə pazşəkillidir. Digər birağızlı və ikiağızlı təbərzinlərdən fərqlənən bu təbərzin unversal balta deyil, döyüş xarakteri daşıyır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, silahlar və digər maddi mədəniyyət abidələri üzərindəki tarix adətən "hicri" təqvimi ilə yazılırdı. "Hicr" ərəb sözü olub, "köçmə", "ayrılma" mənasını verir. Məhəmməd (s.ə.s.) peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə hicrəti hicri tarixinin başlanğıc ili sayılır. Hicrətin həqiqi tarixi haqqında müxtəlif fikirlər söylənilir. Ən çox yayılmış fikrə görə, hicrət Rəbi əl-əvvəl ayının 8-də olub (622-ci il sentyabrın 20-sində). Hicri tarixinin ərəb təqvimi elan edilməsi xəlifə Ömər tərəfindən təsbit edilmişdir. Hicri tarixinin başlanğıcı hicrət ilinin Məhərrəm ayının birinci günü sayılır (9, s. 103-104).

Hələ tunc dövründən bizə məlum olan bu tip təbərzin- baltalar öz döyüş funksiyasını XVII-XVIII əsrlərədək saxlaya bilmişdir (7, s.92). Təbərzin-baltanın bir tərəfi çızma üsulu ilə nəbati ornamentlərlə naxışlanmlş, digər tərəfində isə nəsx xətlə Qurani-Kərimdən ("əl-Fəth" surəsinin 1-ci ayəsi) ayə - فتحنا لك فتحا مبين إنا/أللهأكبر٩٠٦ / ٩٠٦ سنة / – " Allah Böyükdür.]Ya peyğəmbər[, Həqiqətən, Biz sənə açıq-aşkar bir zəfər bəxş etdik! (10, s. 518) ili 906=1500/01-ci il" və hicri təqvimi ilə tarix həkk olunmuşdur. Təbərzin-baltanın digər tərəfində nəbati naxış nəqş olunmuşdur (şəkil 1).

SBF 3149 saylı birağızlı təbərzin-balta poladdan tökmə üsulu ilə hazırlanmışdir (uzun. 75 sm., ağzı 18,5 sm., hün. 15,5 sm.). Təbərzinin ağzı hamar formalı olub, haşiyədə fars dilində döymə üsulu və nəstəliq xətti ilə yazı həkk olunmuşdur. Təbərzinin ağız hissəsinin birinci tərəfində bir beyitlik şerin 1-ci misrası –ربتره‌وج بكف ماه رون است اين "Bu balta əldə parlaq ay kimidir", beytin 2-ci misrası - تسارو‌شك نا‌كرزبروضح ه‌تسيا‌ش "Ölkə böyüklərinin hüzuruna layiqdir" digər tərəfində həkk olunmuşdur. Təbərzinin hər iki tərəfi nəbati naxışlar ilə bəzədilib. Təbərzin yazısına, bədii işləməsinə görə XVI əsrə aid edilir (şəkil 2).

SBF 2751 saylı birağızlı təbərzin - baltanın üzərində ərəb qrafikasi ilə– شاه اسمعيل "Şah İsmayıl"ın ismi və ... ين- ربترهوج "Bu balta əldə....." nəstəliq xətlə fars dilində mənzum şerlə başlayan kitabə həkk olunmuşdur (11), (şəkil 3).

Digər SBF 1333 sayli təbərzinin (uzun. 67 sm., azğzı.diam. 17 sm, hün. 15 sm.) üzərində SBF 2751 saylı birağızlı təbərzin üzərində kitabə ilə - ... ين- ربترهوج "Bu balta əldə....." eyni olsa da, lakin bu təbərzində -شاه عباس - "şah Abbas"ın adı yazılmışdır (şəkil 4).

SBF 3151 saylı poladdan hazırlanmış təbərzinin (uzun. 65 sm., ağzı 17 sm., hün.14,5 sm.) bir tərəfində döymə üsulu və nəsx xətti ilə Qurani-Kərimdən "əs-Saff" surəsi, 13-cü məşhur ayənin üzəri qızılı işləmə ilə həkk edilib: نصر من الله و فتح قريب - "Allah dərgahından kömək və qələbə yaxındır" (10, s.571). Digər tərəfində -اي علي / وقف حضرت عباس/ ١٣١٩ – "Həzrət Abbasın vəqfi (وقف -"vəqf" ərəb sözüdür(. Malını, mülkünü Allah yolunda hədiyyə etməkdir) (12, s.1008), Ya, Əli (Əli İbn Əbu Talib (598 ?-661) – Peygəmbərin əmisi oğlu, kürəkəni (qızı Fatimənin həyat yoldaşı), əhli sünnəyə görə dördünçü xəlifədir) / il 1319=1911-ci il" kitabəsi həkk edilmişdir (şəkil 5).

SBF 3152 saylı tökmə üsulu ilə hazırlanan təbərzin- baltanın (ağız hissəsinin eni 13 sm, hün. 16 sm.) ağız hissəsi dalğavari formadadır. Təbərzinin dəstəyinin dəliyi üzəridəki hissədə - السلطان "soltan" sözü, ağız hissəsində isə məlum mənzum parça nəstəliq xətlə həkk olunmuşdur :

اين ربترهوج بكف هام رون است – "Bu balta əldə parlaq ay kimi işıq saçır". Təbərzinin digər tərəfində - شاه عباس "Şah Abbas" sözü və şerin davamı- شايسته حضروبزركان كشوراست "Ölkə böyüklərinin hüzuruna layiqdir" həkk olunmuşdur. Təbərzinin birinci tərəfindəki "Soltan" sözü Səfəvi şahı şah Abbasa (1587-1629) aiddir. Təbərzinin hər iki tərəfi nəbati naxışla bəzədilib. Təbərzini kitabəsinə və bədii işləməsinə görə onu XVI-XVII əsrlərə aid etmək mümkündür (şəkil 6).

SBF 1751 saylı sarı rəngli metaldan hazırlanmış təbərzinin (ağzı. 10x18 sm., hün. 15 sm.) üzərində sənətkar həndəsi ornamentli dalğavari haşiyədə qarşı-qarşıya və üzləri arxaya doğru iki dövşan təsviri, orta hissəsində ərəb qrafikasi ilə: السلطان شاه عباس - " Əs-soltan Şah Abbas" ifadəsini həkk etmişdir (13). Digər tərəfində təbərzinin üzərindəki kompozisiya təkrarlanır, lakin yazıda yalnız - شاه عباس "Şah Abbas" sözü həkk olunmuşdur. Təbərzinin dəstək keçən yerinin üzərində heyvan təsvirini usta döymə üsulu ilə işləmişdir (şəkil 7).

Bədii tərtibatı ilə diqqət çəkən SBF 1096 saylı birağızlı təbərzin-baltanın (hün. 13.5 sm., eni 22 sm.) üzərindəki haşiyədə, nəbati naxışların fonunda, nəstəliq xətlə həkk edilmiş kitabə-..... اين ربترهوج بكف هام رون است – "Bu balta əldə parlaq ay kimi işıq saçır" yuxarıda bəhs etdiyimiz – SBF 3149, 3152 saylı təbərzin-baltaların kitabələri ilə eynidir. Lakin təbərzinin sap keçən hissəsinin hər iki tərəfində kiçik səkkizgüşəli haşiyədə həkkak –اي ألله - "Ya, Allah" kəlməsini nəqş etmişdir.

Təbərzinin arxa hissəsi dördkünc şəkilli yastı olub, üzərindəki səkkizgüşəli haşiyədə يلع ددم اي - "Ya, mədəd Əli (Ya, Əli kömək et!)" kəlməsi nəstəliq xətlə həkk olunmuşdur. Təbərzini bədii işləməsinə və epiqrafik yazılarınıa görə XVIII əsrə aid etmək olar (şəkil 8). Qeyd edək ki, Türkiyənin Topqapı Sarayı muzeyində qorunan üzəri epiqrafik yazılı bu tipdə birağızlı təbərzin-baltanı XVIII əsrə aid etmişlər (14, s.130)

SBF 1408 saylı diğər sarı rəngli metaldan hazırlanmış bir ağızlı təbərzin-baltanın (ağzı 10 sm., hün. 18 sm.) baş hissəsi quş təsvirlidir. Təbərzinin tiyəsinidəki haşiyədə isə qaçan dövşanların arasında kalliqrafik yazı həkk olunmuşdur: السلطان شاه عباس –"Əs-soltan Şah Abbas". Digər tərəfində isə yazı tamam pozulduğundan oxumaq mümkün olmamışdır. Bu təbərzin SBF-1751 saylı təbərzin-balta həm kompozisiyası və həm də kitabələri ilə eyni olsa da, dəstəyin baş hissəsi formalarına görə seçilir.

Digər təbərzin-balta Lahıc kənd sakini Rüstəm Lahıcın səxsi kolleksiyasına aiddir. Poladdan hazırlanmış bir ağızlı təbərzin-baltanın (hün.10 sm., ağzının eni 14 sm.) birinci tərəfindəki kartuşda ərəb dilində döymə üsulu ilə kitabə - أللہ ، محمد ، علي، فاطمة ، حسن ، حسين – "Allah, Məhəmməd, Əli, Fatimə, Həsən, Hüseyn" həkk edilmişdir. Digər tərəfində vəhşi hevan və quşların təsviri döymə üşulu ilə haşiyədə verilmişdir. Yazı üslubuna və bədii tərtibatına görə, təbərzin-baltanı XVII-XVIII əsrlərə aid etmək olar (şəkil 9).

Yenə onun səxsi kolleksiyasından poladdan hazırlanmış bir ağızlı təbərzin-baltanın (hün. 23 sm., ağzı 15 sm.) birinci tərəfindəki dəstəyin keçən hissəsinin üzərində kiçik həcmli nazik konturlanmış səkkizguşəli həndəsi ornamentdə ustanın adı, aşağıda, yəni tiyənin üzərində isə çox nəfis şəkildə nəbati naxışların fonunda, kənarlarında dörd tərəfdən gül təsvirli haşiyədə və gözəl nəsx xəttilə məşhur ayə - بيرق حتف و ہللأ نم رصن "Allah dərgahından kömək və qələbə yaxındır" və ustanın adi – كلم لمع "Məlikin işi" həkk edilmişdir.

Digər tərəfində ustanın haradan olduğu (nisbi) və tarix - ١٣١١/ يلبدرا /"Ərdəbilli /1311=1893/94-cü il" həkk olunmuşdur. Təbərzin- baltanın tiyəsinin digər tərəfində gözəl nəsx xətlə ərəb dilində məşhur bir kəlam həkk olunmuşdur: راقفلاوذ الإ فيس ال يلع الإ ىتفال "Əlidən başqa igid yoxdur və zülfüqardan başqa qılınc" Qeyd etmək lazımdır ki, راقفلاوذ "zülfüqar" – iki üzlü (tiyəli-uclu), dördüncü xəlifə Əliyə (656-686) məxsus qılıncdır. Rəvayətə görə Ohud savaşında Hz. Əli (ə.s.) qılınci sınandan sonra Hz.Cəbrəyılın göndərişi ilə Hz. Məhəmmədin (s.ə.s) əli ilə Əliyə verilir (15, s. 309).

Bu kitabə MATM-ın Silah və Bayraqlar fondunda saxlanılan birağızlı təbərzin-baltanın (SBF-133-773/94) kitabəsi ilə eyidir (şəkil 10).

İkiağızlı təbərzin-baltalar: İkiağızlı baltaların hər iki ağzı qövs şəklində hazırlanmış və ağız hissəsinin uc tərəfi, sap keçəcəyi hissə, dəstəyə doğru əyilmişdir.

Sap keçirilən boşluq baltanın hər iki ağzının birləşdiyi hissədə yerləşmişdir. Xalqlar arasında dini və hərbi mərasimlər zamanı ikiağızlı təbərzin baltalara Aya və Günəşə sitayiş edir və buna hakimiyyət rəmzi kimi baxırdılar (3, s.50).

SBF 67 saylı ikiağızlı təbərzin-baltanı (ümumi uz. 82.5 sm., sapı 54. 5 sm., ağzı 28x23 sm.) poladdan və dəstəyi metaldan hazırlanmışdır. Təbərzinin hər iki tərəfində SBF 1333, 3149, 3152, 2751 saylı birağızlı təbərzin-baltaların üzərindəki nəstəliq xətlə fars dilində bizə məlum olan mənzum parça - ناكرزبروضح هتسياش تسا رون هام فكب ربترهوج نيا/ تساروشك "Bu əldə ay kimi nur saçan parlaq baltadır, Ölkənin böyüklərinin (şahların) hüzuruna layiqdir" həkk olunmuşdur.

Hər iki tərəfindəki haşiyənin kənarlarında sənətkar döymə üsulu ilə nəbati naxışlardan istifadə etmişdir. Təbərzinin metal dəstəyinin uc hissəsində kiçik həcmli, çızma üsulu ilə علي – "Əli" sözü həkk olunmuşdur (şəkil 11).

MATM-ın EF-da qorunan 4308 saylı təbərzin-balta sarı rəngli metaldan tökmə üsulu ilə hazırlanmışdır. Bu təbərzin-balta (hün.17.5 sm., ağzı 09 sm.) məşhur yazıçı-dramaturq, materialist filosof, ictimai xadim, Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Məhəmmədtağı oğlu Axundzadənin (1812-ci ildə Şəkiədə anadan olmuş, 1878-ci ildə Tbilisidə vəfat etmişdir) şəxsi kolleksiyasındandır. Muzeyə 1956-cı ildə təhvil verilmişdir.

Təbərzinin 1-ci tərəfinin 1-ci tiyənin yuxarı hissəsindəki kitabədə nəstəliq xətlə Hafiz Şirazinin qəzəlindən bir misra (16, s. 10) həkk olnumuşdur: رونب يقاس ام ماج زورفارب هداب "Saqi (şərab paylayan), camımızı badənin işığı ilə parlaq elə". Tiyənin aşağı ağız hissəsində, diğər kitabədə isə -و / الا و انكردا يماخ هيا هللأ ١٢٠٦ /هللأ "Allah, biz təcrübəsizləri çatdır (murada) və Allaha and olsun! 1206= 1791/92" sözləri və tarix həkk olunmuşdur. Təbərzinin 1-ci tərəfində, 2-ci tiyənin üzərində bu kitabə SBF-90, 229, 896 saylı bir ağızlı təbərzinlərin tiyələrinin üzərində həkk olunmuş kitabələr ilə eynidir (8, s.84). Təbərzinin 2-ci tərəfinin 1-ci tiyənin üzərində, yarımqövs formada olan haşiyədə iki misra şeir və Allaha aid kəlam həkk olunmuşdur: -و يلعل نمل يم رهب ةننجلا يف نا "Həqiqətən, cənnətdə mənim üçün bir rəhm olsa". Tiyənin ağız hissəsində yarımqövs şəkilli haşiyədə isə kitabənin ardı - هللا الا هلا ال/ هدحوا هحم ماك مكي الشنا "Bütün camaata şadlıq, arzu azaldılacaq./ Allahdan başqa İlahi yoxdur" davam edir. Təbərzinin 2-ci tərəfinin 2-ci tiyədə kitabə - ١٢٠٦ /دزس شيا رس ربرون تق ركا و تلاذر "Əyər rəzalət (alçaqlıq) və cəza sarayın nurunu alıbsa"/ 1206"= 1791/92-ci il" və istehsal tarixi həkk olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, təbərzin-balta üzərində mətin qarışıq olduğundan tam fikri ifadə etmək çətinləşir (şəkil 12).

Orta əsrlərdə tez-tez baş verən xarici basqınlar və daxili ara müharibələri Azərbaycan şəhər sənətkarlığında silah istehsalının inkişafına təkan verən əsas səbəblər olmuşdur. Silahın hazırlanmasında yerli mahir ustalar cəlb olunur və kütləvi şəkildə müxtəlif növ silahlar istehsal edilirdi. Bu səbəbdən də orta əsr abidələrindən

arxeoloji qazıntılar nəticəsində başqa maddi- mədəniyyət nümunələri ilə birlikdə müxtəlif silah növləri də aşkar edilir (17, s.263-292).

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr Azərbaycan şəhərləri Qəbələ, Bərdə, Gəncə, Naxçıvan, Şabran, Şamaxı, Bakı və başqa ərazilərində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı və təsadüf nəticəsində tapılan müxtəlif tipli soyuq və odlu döyüş silahları- ox, təbərzin, qılınc, xəncər, bıcaq, tüfəng, naqan və s. tiyələri və bəzən də sulğuncunun uc tərəfi qırılmış vəziyyətdə tapılır (18;19). Nazik təbəqəli metaldan hazırlanması və uzun müddət torpaqda qaldığı üçün güclü korroziyaya uğrayan silahların forma və ölçüləri haqqında dəqiq bir fikir söyləmək çətindir (AF 1148, 689 saylı təbərzinlər, AF 3085, 23609 saylı qılınclar, AF 23592, 4209 saylı xəncərlər) .

Nəticə: Bəhs etdiyimiz arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış döyüş və müdafiə silahlarına çox az hallarda bədii tərtibatlı və yazılı şəkildə təsadüf olunur. Azərbaycanın orta əsr hərb tarixini araşdıran tədqiqtçılar Azərbaycan ərazisində orta əsrlər dövründə istifadə edilmiş müxtəlif tipli silahlar haqqında geniş şərh vermişlər, bəzi müəlliflər isə orta əsr miniatürləri və yazılı mənbələrdən yararlanaraq, silah nümunələrinin təhlilini vermişlər. Lakin, Azərbaycan ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan orta əsrlərə aid müxtəlif tipli silah növlərinin yazıları haqqında bilgilərə, demək olar ki, rast gəlinmir.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı:

1. Бехайм В. Энциклопедия оружие. Санкт-Петербург:Оркестр, 1995, 576 с.
2. Персидско-русскнй сдоваръ. т. I, М.: Изд. «Советская энциклопедия», 1970, 784 с.
3. Aslanov Q.Q. Azərbaycanın tunc təbərzin baltaları. Bakı: Elm, 1982, 65 s.
4. Агаев Г.Д., В.А. Квачидзе. Клад бронзовых топоров.// АО, Баку,1976, с. 9-13
5. İbrahimov F.Ə. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalişləmə sənəti (XI-XIII əsrlər). Bakı:Elm, 1988, 176 s.
6. Денисова М.М., Портнов М.З., Денисов Е.Н. Русское оружие (IX-XIX вв.). Москва: Госкультпросветлиздат, 1953, 168 с.
7. Əhmədov S.Ə., Cəfərova E.B. Azərbaycanın orta əsr silahları (arxeoloji materiallar əsasında) Bakı: Elm, 2005, 156 s.
8. Nemət M.S. Azərbaycanın epiqrafik abidələri toplusu. Mis qablar, silahlar, bayraqlar üzərindəki ərəb-fars dilində olan kitabələr XVII-XIX əsrlər (VI cild). Bakı:Elm və təhsil, 2011, 144 s.
9. Bünyadov Z.M. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 336 s.
10. Qurani Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov və V.Məmmədəliyev. Ön söz V.M.Məmmədəliyev. Qeyd və şərhlər

Z.M.Bünyadovundur. Bakı: Azərnəşr, 1991, 710 s.
11. Nemət M.S. Silahları üzərindəki kitabələr/ Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Bakı: Eım, 2002, s. 293-303
12. Арабско-Русский словар, третье издание, гос-ое издательство Иност-х и нацио-х словарей, Москва, 1962, 1186 с.
13. Bağırova M., Fərzəlibəyli Ş.F. Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə olunan iki Səfəvi dövrü təbərzini haqqında // Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Bakı: Elm, 2003. s. 222-225
14. Topkapı Sarayı Hazinei Hümayün. İstanbul: İSBN, 2001,183 s.
15. مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، ج 3، ص 309. موسسه آل البیت، قم، 1408
16. دیوان حافظ – بر اساس نسخه قدسی – انتشارات راه جوانان – چاپ اول / ۱۳۸۹/ ٤١٢ ص.
17. Мамедов С.Г. История войн и военного искусства Азербайджана (с древнейших времен до XVП века). Баку: Nafta Press, 1997, 385 с.
18. Восточное оружие/ Памятник материальной культуы Азербайджана 1, Изд. выходит под общ. ред. акад.АН Азерб.ССР П.А. Азизбековой, 44 с.
19. Восточное оружие Азербайджана/ Под редакцией АН Азерб.ССР проф. П.А. Азизбековой, Баку: Элм, 1973, 12 с.

Алиева Габиба Мирпаша кызы

Об образцах эпиграфических надписей на секирах «табарзин» из коллекции Национального Музея Истории Азербайджана

Резюме

Ключевые слова: *Ключевые слова: секира «табарзин», боевое оружие, арабская графика, поучительные изречения, гравировщик*

Эпиграфические исследования на различных образцах оружия выявили, что в XI-XIV вв. надписи выполнялись архаическим куфическим письмом, другое направление арабской графики - почерк «сулс», «насх» стал использоваться в XIV –XVI вв., а в последующий период широкое распространение получил почерк «насталиг».

Средневековые секиры «табарзины», изготовленные в Азербайджане, по каллиграфическому письму на них, были сгруппированы на три разновидности. Так, в первую группу входят стихотворные отрывки на персидском языке, ко второй группе - известные аяты из Корана, к третьей – надписи запечатлевшие имена известных правителей средневековья.

Предметы материальной культуры с арабо-персо-тюркоязычными надпи-

сями, исполненными различными почерками арабской графики, хранятся и демонстрируются в Национального Музея Истории Азербайджана.

Aliyeva Habiba Mirpasha
Review of epigraphic inscription types on pole-axes preserved in National Museum of History of Azerbaijan

Summary

Key words: *pole-axe, battle weapons, Arabic script, kalam quotes, calligrapher*

As a result of investigation and studying of various inscriptions on weapons, it can be concluded that from the 11th to 14th centuries "kufi" script style, and between the 14th to 16th centuries "suls", "naskh", and in the subsequent period "nastaliq" script styles were widely used.

Noteworthy, that calligraphic inscriptions on pole-axes produced in Azerbaijan in the Middle Ages were divided into three groups. Therefore, the first group contains persian fragments written in verses, the second group includes famous ayahs from Guran'i-Karim, and the third group contains inscriptions with inscribed shahks' names being the governors only in the Middle Ages.

A large part of arabic, persian, turkic script styles inscribed in unique monuments mainly were written in arabic script are preserved and demonstrated in National Museum of History of Azerbaijan.

Birağızlı təbərzin-baltalar

Şəkil 2. SBF 3149

Şəkil 3. SBF 2751

Şəkil 4. SBF 1333

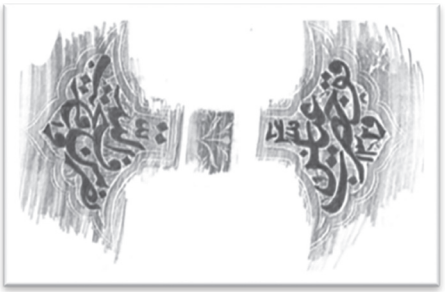

Şəkil 5. SBF 3151

Şəkil 6. SBF 3152

Şəkil 7.
SBF 1751

Şəkil 8. SBF 1096

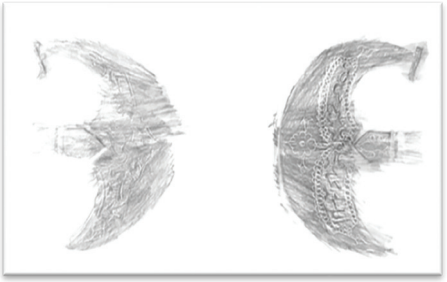

Şəkil 9. Səxsi kolleksiya

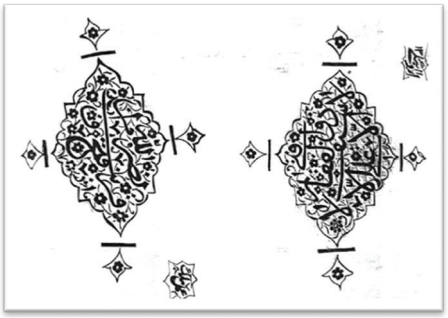

Şəkil 10. Səxsi kolleksiya

İkiağızlı təbərzin-baltalar

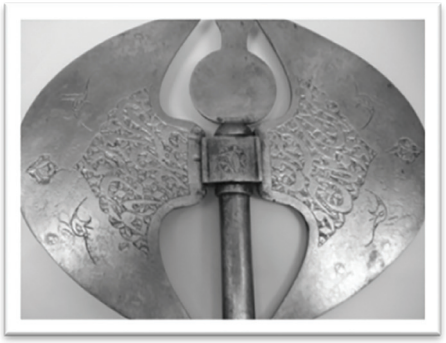

Səkil 11. SBF 67

Şəkil 12.
EF 4308

Nardanə Yusifova

Azərbaycan və Türkiyənin bəzi memarlıq abidələri üzərindəki epiqrafik yazılarda olan analoji dekor detallarının araşdırılmasına dair

Açar sözlər: *dekor detalları, memarlıq,qarşılıqlı analiz,epiqrafik yazılar*

UOT 7

Məqalədə məqsəd memarlıq tikililərinin epiqrafik yazılarının, onların kitabələrinin dekorativ bə həm də konstruktiv xüsusiyyətləri ilə uyğunluqlarını araşdırmağa çalışmaqdır. Bu araşdırmanı Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunub saxlanan bir neçə qəbirüstü yazılarla, Azərbaycanın və Türkiyənin memarlıq tikililəri üzərindəki yazıların oxşar və fərqli cəhətlərini fənlərarası əlaqədə təqiq etməyi nəzərdə tuturuq. Daha dəqiq isə Naxçıvan və Diyarbakr abidələrinin kitabələrindəki tərtibatlarda araşdırma aparılması prinsipinə əməl etməyə çalışacağıq. Eyni zamanda hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunub saxlanan iki baş daşı üzərində olan epiqrafik yazının da bu əlaqədə rolunundan bəhs etmək niyyətindəyik.

Qeyd edək ki, tək memarlıq tikililərinin yox, hətda məzar daşlarının üzərindəki tərtibat işləri, yəni müxtəlif yazılı səthlər XII- XIII əsrlərdə daha geniş vüsət almağa başladı. Bu məqalədə Azərbaycanda olan belə yazılı memarlıq tikililərindən nümunə kimi Naxçıvan türbələrindən istifadə etməklə, bir neçə məzar daşlarını və Türkyə memarlığı baxımından isə Diyarbakr memarlıq əsərlərinin qarşılıqlı analizini verməyə çalışaq.

Elə ilk əvvəl muzeydə sərgilənən bir neçə məzar daşları haqqında məlumat verək: 1. Qarabağ xanı Pənah xanın məzar daşı.

Qarabağ xanlığının əsasını qoyan Pənah xanın mərmərdən hazırlanmış məzar daşının üzərində nəstəliq xəttilə fars dilində kitabə həkk olunmuşdur: "Pənah-xan Cavanşir, Günəş əzəmətli dağlarda dağ və şüşə içərisində olan (daş qala Şuşa adlanırdı), Dünyanı yaradanın əmri ilə, hökmdarın ölmüş bədəni. Sultana itaət qul üçün qadağan deyil. (Əbədi) leylək kitabında onun tarixi yazılmışdır.

Dost, səmimi dost onun sığınacağı oldu. Hər şey ilə (vasitə) 1172". Hicri təqvimi 1172 = m.1758 / 59.

2.Quba xanı Fətəli xanın məzar daşı Xanlar rayonu Şixov qəsəbəsinin "Bibi Heybət" memarlıq abidələri kompleksi yaxınlığındakı qəbirstanlıqda dəfn olunan Fətəli xanın mərmərdən hazırlanan baş daşı məzarı üstündə yerləşdirilmişdir.

Baş daşının üzərində nəstəliq xətti ilə fars dilində kitabə həkk olunmuşdur: "O [Allah] mərhəmətlidir. Şəhanə əliaçıq Fətəli xan, kimin ki, sarayı hər şeydə alicənablığın qapısı idi. Kim ki, tanrının mərhəmətinə ehtiyac duymaq üçün etdi və kitabları dəstəklədi, onun həyatı sadə və ədalətə sərf edildi. Geniş dünya ona dar oldu, belə ki, şəfaətin qorunması haqqında ümüdlər qoydu. Nəticədə, o səmimi olaraq inam üçün onun həyatını verdi, tərk edilmiş bu təmiz dünya və cənnətin təmiz bağında tapılmış sülh. Mən müdrüklüyün adamından onun ölüm ilini axtarırdım. O dedi: "Əbədiliyin və cənnətin evinə köçürülmüş". h.1203 =m. 1788/ 89

Baş daşının kənarındakı haşiyədə nəstəliq xəttilə ərəb dilində kitabə həkk olunmuşdur: "Tanrı xeyir–dua verir Məhəmmədə və Fatiməyə və əl Həsənə və əl Hüseynə və Məhəmməd və Cəfər Məhəmməd oğluna və Musa Cəfər oğluna və Əli Musa oğluna və Əli Məhəmməd oğluna və əl Həsən Əli öğluna və əl Xocad Həsən oğluna –Tanrı xeyir dua verir və onların hamısını salamlayır. Amin! Hər iki dunyaların tanrısı!"

Bu tipli bir neçə məzar daşları, sənduqələr, sinə daşları Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunub saxlanılır. Bizim məqsədimiz tək bu daşların üzərində araşdırma aparmaq olmadığından, burada ən azı iki məzar daşının üzərindəki yazı nümunəsi ilə memarlıq abidələrinin səthindəki oxşar yazıları araşdırmaqdır. O da məlumdur ki, bütöv bir fikri təsdiq etmək üçün çox yox, bir neçə nümunə də kifayətlənmək mümkündür.Təbii ki, məzar daşlarından fərqli olaraq, daş minarələrdə epiqrafik yazılar eyvanaltı zolaqda düzəldilirdi. Yəni məzar daşlarında iş apararkən ilk əvvəl onlar düz bir sahədə yerləşdirilir və usta asan bir variantda istədiyi, yazını və ya ornamenti onun üzərində işləməyə nail olur. Lakin kərpic minarələrdə epiqrafik yazılar divar səthlərində qurulur. Hətda XII əsrin ortalarında Azərbaycan memarlığında monumental tikililərin dam örtüklərində də firuzəyi fəngli şirli dekor bəzək kimi işlənilirdi. Bu baxımdan Naxçıvan memarlığının şah əsərlərindən olan Möminə xatun türbəsi daha çox maraq doğurur. Elə bu dövrlərdə bədii daş yonma Azərbaycan və eləcə də Türkiyənin bir neçə vilayətlərinin tikintilərində yüksək texniki vasitə dərəcəsinə çatmış və binaların memarlıq tərtibatında istifadə

Şəkil 1.a.Diyarbakr Ulu camisinin epiqrafik yazılı portalından bir fraqment

edilirdi. Dekorativ keramika ilə örtülmüş binaların fasadlarında isə epiqrafik yazılar müxtəlif ölçülərdə həkk olunurdu[1.s 32–56]. Bu zaman təbii ki, yazıların nə dərəcədə əhəmiyyətli olması və əsasən də quruluş metodu nəzərə alınırdı. Məsələn, aşağıdakı şəkildə Diyarbakr Ulu camisinin üst və alt qatında epiqrafik yazılı portalından bir fraqmenti göstərək. Şəkildən görünür ki, abidələrin dekorativ gözəlliyini artırmaq və həm də tikilinin konstruktivliyinə az da olsa köməyi olan kitabələr və bəzəklər öz xarakterləri ilə hər vaxt araşdırılmalı, aktual bir poblem olmuşdur. Başqa ölkələrdə olduğu kimi Türkiyənin Diyarbakr vilayətindəki möhtəşəm memarlıq tikilililəri hər kəsin zövqünü oxşayır və mütəxəssislərdən sanki tədqiqat işi aparmalarını gözləyirlər. Biz də məqalədə qoyulan bu məsələyə öz prinsipimizlə yanaşmağa çalışacağıq.

Azərbaycan və Türkiyə memarlıq tikililərinin iri divar səthlərində stilə olunmuş və bir neçə dəfə təkrar olunan dini kəlamlar hətda uzaq məsafədən belə yaxşı oxuna bilir. Friz üzərində olan bu yazılar çox vaxt ya kiməsə həsr olunur,ya da hökmdarın məramını göstərirdi. Çox vaxt belə yazılar cox incə işlənildiyindən ancaq yaxın məsafədən oxunurdu. Yenə də Türkiyədən Gizrə Uli camisinin epiqrafik yazılı daşlarını misal çəkə bilərik.

Belə binaların tikinti tarixini, ustaların adlarını, ləqəblərini göstərən xırda yazılar əsasən portalların xonçalarında, medalyonlarında və başqa yerlərində də yerləşdirilirdi. Məsələn Möminə xatun türbəsinin xonçalarındakı kimi. Belə yazıların fonunu nəbati ornamentlər təşkil edirdi. Əsasən belə yazılar dekorativ xarater daşıyırdı. Daş binalarda epiqrafik yazılar əksər hallarda xüsusi ayrılmış portal səthlərində yerləşdirilirdi [2.s.34-46]. Dekorativ medalyonlarda isə müxtəlif ornamental kompozisiyalar qısa dini və ya çox vaxt ustaların –inşaatçıların şifrələnmiş adlar göstərirdi. Demək olar ki, o dövrlərdə və elə hər bir vaxtda

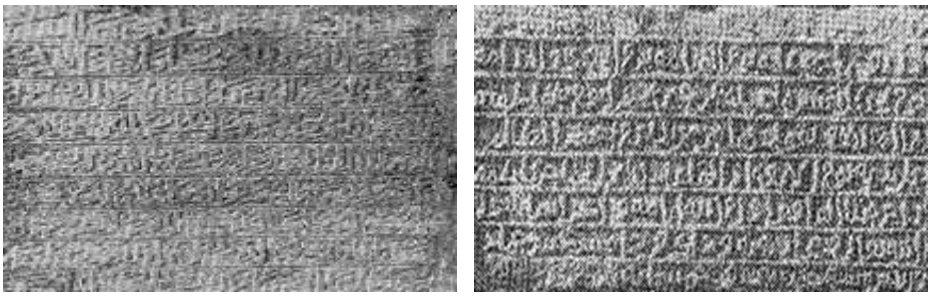

ornamental səthlərin belə füsünkar işlənilməsi nəqqaşların yüksək dərəcədə profesional olmalarını göstərirdi. Belə sənətkarlar əsasən öz əsərlərini əvvəlcədən daş üzərində oyurdular və ya karamik minalardan kəsilmiş hissələrdən düzəldirdilər. Divarlar hörüldükcə və binanın üzlənməsi mərmər və ya digər plitələr və ya kaşılarla üzlənirdi. Bununla bərabər binaların planlarını hazırlayarkən tikintinin memarlıq dekorunun detallarının tərtib olunmasına, geniş tətbiq olunacaq modul sisreminin əhəmiyyətinə də fikir verirdilər. Bu hal isə tikinti quruluşlarındakı təhrif olunmanın qarşısını alırdı. Beləliklə, iki proporsionallaçdırma sisteminə əsasən hesablama və binaların ayrı-ayrı hissələri arasındakı dəqiq və qarşılıqlı ölçü müvafiqliyi əldə edilirdi. Hesablama sistemi- kvadratın modul sistemi və həndəsiliyi isə kvadratın tərəfləri və dioqonallari kimi çıxış edir. Bu hal Türkiyə memarlığında da özünü qabarıq şəkildə biruzə verir. Tikililərdəki modul sistemi memarlıq kompozisiyalarının yaradılmasında ən geniş tətbiq olunan sahələrindən biridir. Bu üsul bir növ binanın vahid əsasını təşkil edir. [3.s.55 –73]

Məlumdur ki, modulun böyüklüyü binanın konstruktiv əsası ilə ciddi şəkildə əlaqədə olur və sütumların diametrindən, aşırımın böyüklüyündən, günbəzin və həmçinin tətbiq olunan tikinti materialının özəl xüsusiyyətlərindən asılı olurdu. Azərbaycanda modul XIV əsrdə Naxşıvanın eyni adlı kəndində yerləşən 12 yarımsilindr formalı Qarabağlar türbəsində aşkar edilmişdir. Modul sistemi həmcinin Naxçıvandakı Əcəmi Əbubəkr oğlu məktəbinə məxsus tikililərdən olan Yusif Kuseyr oğlu və Möminə xatun türbələrində də aşkar edilimşir. [4. s. 67-71]. Tədqiq edilimişdir ki, hər üç tikilinin ayrı-ayrı hissələri onların hörgü quruluşu və kompozisiyası vahid modul ölçüsü ilə vəhdət təşkil edir. Bu üsul düz xətli sistem kimi geniş yayılmışdır. Bu təkcə kərpic tikililərdə deyil, daş binalarda da tətbiq edilmişdir.

Belə bir vaxt gəldi ki, sənətkarlar hətda XII-XIII əsrlərdə də hər iki ölkədə memarlıq tikililərinin quruluşlarında standartlaşma elementləri də geniş inkişaf etdirməyə başladılar. Bir tərəfli üzlük blokların yerini ikitərəfli sadə üzlük blokları tutmağa başladı. Sənətkarların bu üsulu tətbiq etməklə tikili komplekslərində abidənin bədii tərtibatını daha gözəl və zövqlü olmasına çalışırdılar. Bu üsulda polixrom mozaika elementlərindən və standart bloklardan geniş istifadə edilirdi. Bundan əlavə bir sıra memarlıq detallarından bəzi elementləri, xüsusuilə memarlıq detallarının stalaktitləri və onların standartlaşdırılmış komponentləri əvvəlcədən hazırlanırdı. Memarlıq tikilisinin yerindən və xüsusiyyətindən asılı olaraq üzlük kərpiclərinin forma və ölçüləri də dəyişilirdi.

Hətda Türk və Azərbaycan kimi iki qardaş ölkənin monumental binalarının üz örtüyü bu ölkələrin müxtəlif şəhərlərində vahid konstruktiv sxemə malikdir olmalarını təsdiqlədiyinin şahidi oluruq. Bəzi binaların şirli kərpiclərlə üzlənməsi əsas hörgü qurtarandan sonra başlayırdı. Əsasən şirli kərpiclər şaquli və üfüqi

Səkil 3. Yusif Kuseyir oğlu türbəsinin naxışlı səthindən fraqment

vəziyyətdə qoyulurdu.Üzlük kərpiclər bir qayda olaraq gəc məhlul ilə bərkidilirdi. Bu məhlulun möhkəmliyini nəzərə alaraq ustalar ondan seysmikliyi yüksək olan yerlərdəki tikililərdə də istifadə edirdilər. Dediklərimizi Gülüstan türbəsində nümunə kimi araşdıraq. Belə ki, türbənin tinləri iki müstəvi ilə kəsildiyi üçün ikinci yarusda oniki tilli olur. Postament isə zəngin tərtib edilmiş karnizlə tamamlanır ki, onun da üzərində günbəz ucaldılır. Ən yuxarı hissəsinin müstəvisi üzərində quruluşca mürəkkəb və eyni zamanda zərif ornamentlər işlənmişdir. Bu hissə təssüf ki, dövrrümüzə qədər gəlib çatmamışdır [5. s.125 –140] . Gülüstan türbəsi qırmızı qumdaşından inşa edilmişdir. Abidənin divarları isə iri çaydaşından hörülmüş və onlara təmiz yonulmuş daşdan, türbənin kürsülük hissəsinə isə səkkiz cərgə bir-birini tamamlayan iri daşlardan üz çəkilmişdir. Bütün cərgələrin arasına əvvəlcə çarpazlaşdırılmış guşə daşları qoyulmuş və sonra onların arası hörülmüşdür.

Dahi memar Əcəminin dəyərli əsərlərindən olan Gülüstan türbəsi səthindəki tərtibatı və kitabələrinin möhtəşəmliyi ilə Anadolu Səlcuq dövrü memarlığına da öz təsirini göstərmişdir. Lakin bu memarlıq incisi öz dövründə həm Azərbaycan və həm də Türkiyə memarlığına gətirdiyi yenilikləri ilə yadda qalan oldu. Eləcə də Qaraxanlılardan qalan Ayşə Bibi türbəsində alt və üst tərtibatının geniş, ortasl dar və bütün gövdəsi bəzəkli olan minarələrdən sonra, Azərbaycan memarlığının özünəməxsus yolu olan yuxarıya döğru daralan sadə, silindrik gövdəli memarlıq quruluşları Səlcuqlu minarələri ilə Anadoluya da gəlib çatmıçdir. Türk memarları,

Şəkil 5. Gülüstan və Yusif Kuseyir oğlu türbəsinin kitabələrindəki epiqrafik yazılar

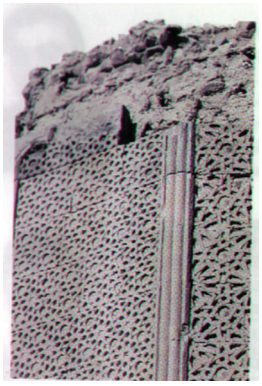

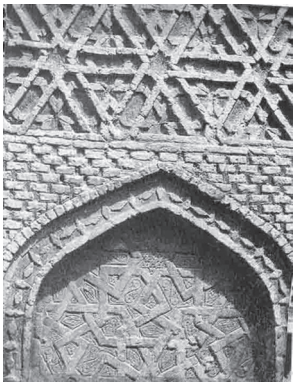

sənətkarları da bu memarlıq qanunauyğunluqlarında çox dəyərlənərək daha möhtəşəm abidələr yaratmışlar.

İstər Azərbaycan Milli Tarixi Muzeyində, istər başqa uyğun muzeylərdə və eləcə də qəbirsanlıqlarda olan məzar daşlarındakı epiqrafik yazılar və istərsə də başqa sənət növlərinin hər birində, dəqiq desək araşdırma apardığımız memarlıq sahəsində də oxşar cəhətlər çoxdur. Belə ki, elə götürək İstanbul tərzində tikilən Cənabi Əhməd Paşa məscidini, Fərhad Paşa məscidlərinin künbəzlərini, məzar daşlarını, sənduqələri və hətda sinə daşlarındakı ornamental yazıları və ya Azərbaycanda bu tipli yazıları, təbii ki, nəinki onlar arasında oxşarlıqlar vardır. Belə tikililərin tərtibatındakı belə xüsusiyyətlət heş də təsadüfi olmayıb, hətda burada məqsəd və təyinatlar qarşılıqlı əlaqədədir. Onlar sanki fikiraltı ifadələrlə çox bənzər olmaları ilə bərabər, bütün kainatda bir varlığın olmasına və dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq hər kəsin gəldiyi yolun bir qayıdacağı sonuçu da var və bu kimi fikirləri insanlara catdırmaq istəyirlər. Təbii ki, bu məzar daşlarının və ya memarlıq tikililərindən özlərinin bəziləri hətda bizə qədər tam olaraq yox, bir neçə dəfə bərpa olunduqdan sonra çatsalar da onlar haqqında tam söz demək mümkün olmur. Bəzən hər hansı bir detalla və ya bənzər abidələrə istinadən fikir yürütmək olur.

Beləliklə, Milli Azərbaytcan tarixi Muzeyində qorunub saxlanan iki məzar daşı və memarlıq tikililərində olan epiqrafik quruluşların, türk abidələri ilə eyni olan dekor detallarının qarşılıqlı əlaqısini verməyə çalışdıq. Belə ki, hər hansı ölkənin memarlığı olursa olsun orada memarlıq detallarının qurulma qaydaları, prinsip və özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Təbii ki, bir məqalədə bütün bunların hamısını vermək mümkün olmasa belə, onlardan bir qismini verməklə tam bir fikri ifadə etmək istədik və bu araşdırmanı Azərbaycan və Türk abidələrinin qarşılıqlı analizini kitabələr üzərində aparmağa calışdıq. Burada üstünlük Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində sərgilənən iki məzar daşına, Azərbaycan tərəfdən Naxçıvan memarlığına, Türkiyə tərəfdən isə Diyarbakr memarlığına verilmişdir.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı:

1. Əfəndi R. Daşlar danışır. B.,1980
2. Nemətova M.X. Əsrlərin daş yaddaşı. B, 1987,
3.Oktay Aslanapa. Türk cümhuriyyetleri mimarlıq abideleri. Tərcümə Ankara, 1996
4.Salamzadə Ə.V. K.M.Məmmədzadə. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. B.,1985
5.Zamanov N. Düşündürən naxışlar. B.1981, 5

Юсифова Нардана

Сопоставление некоторых аналогичных деталей эпиграфических надписей на архитектурных сооружениях Азербайджана и Турции

Ключевые слова: *эпигафика, детали декора, зодчество, встречный анализ*

В этой статье представлены общие детали декора эпиграфических строений национального зодчества с турецкими памятниками. Независимо от строения отдельных стран, каждое из них имеет общие принципы, правила и присущие ему особенности. Конечно, в пределах статьи нет возможности дать все эти детали. Однако, представив некоторые из них, можно создать общее представление о части из них. При сопоставлении данного материала исследование проводилось на основании изучения надгробных эпиграфических памятников Национального Музея Истории Азербайджана и сооружений Нахчывана и Диярбакра.

Nardana Yusifova

Research about the same decor details of epigraphic inscriptions on the surface on the monuments of Azerbaijan and Turkey

Keywords: *decor details, architecture, mutual analysis, epigraphic inscriptions*

There are researched investigation of epigraphic decor details on the surface of national and turkish architectural monuments in article. Despite of reseached of two different states architecture, there are showed creation of common principles, rules and canons of them. Of course it is impossible to give all decor details in the article. However, research carried out on the some monuments, give possibility indicated complete opinion. Investigation carried out according to epigraphic inscriptions on the surface of two gravestones which preserved in National Museum of History of Azerbaijan and inscription of monuments of Diyarbekr in article.

Laçın Mustafayev

Quba rayonunun Püstəqasım kəndindən əldə edilən təsadüfi arxeoloji tapıntılar

Açar sözlər: *Təsadüfi arxeoloji tapıntı, keramika, metal məmulatı, bəzək əşyası, dən daşı*

UOT 902

Azərbaycanın elə bir ərazisi yoxdur ki, maddi mədəniyyət abidələri ilə zəngin olmasın. Maddi mədəniyyət abidələrimizin qorunub və mühafizə olunması hər bir ölkə vətəndaşının borcudur. O cümlədən bu vəzifə və məsuliyyətin böyük bir hissəsi müəllimlərin və məktəblilərin çiyninə düşür. Tariximizi və mədəniyyətimizi böyüməkdə olan gənc nəslə sevdirmək son dərəcə vacib və əhəmiyyətlidir. Bu şərəfli işin öhdəsindən müəllimlər layiqincə gəlirlər. Məktəblilərin mədəniyyətimizə qayğı ilə yanaşması, onların gələcəkdə dövlətə, xalqa, cəmiyyətə layiq şəxsiyyət kimi yetişməsinə nişan verir. Maddi və mənəvi mədəniyyətimizin hər bir sahəsi diqqət və qayğı tələb edir. Bunun üçün məktəblərdə maarifləndirmə və təbliğat işinin aparılması vacibdir. Lakin unutmaq olmaz ki, bu işdə peşəkar olmağın özü də olduqca mühümdür. Xüsusilə arxeoloji abidələrimizin mühafizəsi və təsadüfi tapıntıların toplananaraq aidiyyatı qurumlara (Tarix diyarşünaslıq muzeylərinə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi və s.) təhvil verilməsi kimi problemlər öz aktuallığını daim saxlamaqdadır. Bunun üçün görülən tədbirlərin istiqamətləndirilməsi əsaslı şəkildə elmi-nəzəri və praktiki təcrübəyə söykənməlidir. Bu prinsip qarşıya qoyulan planlı işin əsas tərkib hissəsini təşkil edir.

Bildiyimiz kimi torpaq altında olan arxeoloji abidə və artefaktlar elmə məlum olmayan bir çox faktları aydınlaşdıra bilər. Bu şərtlə ki, hər bir tapıntı, yaxud abidə vaxtında mütəxəssis tərəfindən təhlil və ya analiz edilə. Bunun üçün əldə edilən hər hansı bir təsadüfi tapıntı aidiyyatı qurumlara təhvil verilməlidir. Yaxşı olar ki, bu tip materiallar qəbul edilərkən təhvil verən şəxsdən tapıntı haqqında, nə vaxt, haradan, hansı şəkildə, tək yaxud cəm və s. ətraflı məlumat toplansın. Bu gələcəkdə qeyd edilən ərazidə arxeoloji qazıntı, yaxud kəşfiyyat işlərinin aparılmasına istiqamət verir.

Quba rayonunun bir sıra kəndləri müxtəlif dövrlərin maddi mədəniyyət

abidələri ilə təmsil olunur. Rayonunun II Nügədi kəndinin Püstəqasım kəndinə yaxın olan hissəsində, torpaq karxanasından uzun illər torpaq daşınması nəticəsində aşınan torpaq qatının altından xeyli miqdarda arxeoloji materiallar üzə çıxmışdır. Materialların bir çoxu ərazidə ağır texnika işləyərkən, yaxud da sonradan açıqda qaldığından sınmış və yararsız hala düşmüşdür. Eyni zamanda bu dağıntılar sırasında qəbirlərin olması da istisna deyildir.

Ərazi Quba-Qonaqkənd şosse yolunun üzərində yerləşir. Hər iki kəndin heyvan otlaqları bu əraziyə yaxın olduğundan bura tez-tez insan və heyvan tapdağı altında qalır ki, bu da öz növbəsində torpaq aşınmasını sürətləndirir. Belə olan tərzdə üzə çıxan materiallar ya hündürlükdən düşərək məhv olur, ya da bunun mahiyyətini başa düşməyən insanlar tərəfindən kortəbii olaraq sıradan çıxarılır. Qeyd edək ki, təbii hadisələrin də bu tarixi ərazinin məhv olmasında rolu böyükdür. Yağış və qar yağması hündürlükdə yerləşən ərazidə tez-tez torpaq sürüşməsinə səbəb olur. Belə olan təqdirdə qısa zaman ərzində üzə çıxan və ya aşınaraq torpaq qatı altında məhv olan materiallar tamamilə yararsız hala düşürlər. Materialların üzə çıxması 20 ilə yaxındır. Lakin bu məsələ ilə bağlı heç bir qurum maraqlanmamış və demək olar bu sahə ilə əlaqədar heç bir yerə məlumat verilməmişdir. Keçirdiyimiz son iki il ərzində torpaq dağıntısı zamanı üzə çıxan qəbir abidəsindən bütöv şəkildə tapılan materialları Püstəqasım kənd orta məktəbinin şagirdi İlyas Sənan oğlu İlyasov toplayaraq itməsinin qarşısını almışdır. Maddi mədəniyyət tapıntılarına olan maraq və qayğı nəticəsində İlyas topladığı materialları kənd müəllimlərinə göstərmiş, onların məsləhəti ilə o, 2014-cü ilin 1 aprel tarixində AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya elmi fond şöbəsinin kiçik elmi işçisi Laçın Mustafayevlə birgə bu ərazidə olmuş, bəzi keramika və digər yerüstü nümunələr toplamaqla bərabər özündə saxladığı tapıntıları da muzey əməkdaşına təqdim etmişdir. Həmin materiallar Laçın Mustafayaev tərəfindən MATM-nin Arxeologiya fonduna təhvil verilmişdir.

Materialların tapıldığı yer geniş ərazisi olan yamacın ətəyində yerləşir. Kənardan müşahidə edərkən yamacın torpaq aşınan hissəsində, yəni divar kəsiyində mədəni təbəqəni aydın görmək mümkündür. Profildən yanıq yerləri ilə bərabər uçulan qəbirlərin izləri də aydın sezilir. Bu qəbirlərdən aşınan xeyli sayda insan sümüklərinin qalıqları və müxtəlif maddi mədəniyyət artefaktları hündürlükdən düşərək pərakəndə halda ətrafa səpələniblər. Təəssüflər olsun ki, belə vəziyyətdə üzə çıxan və yerə düşən keramika məmulatının əksəriyyəti sınaraq məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşir. Xeyli sayda bu tip keramika fraqmentləri tərəfimizdən toplanmışdır. Bunlar qara və qırmızı gildən, əsasən keyfiyyətli bişirilmiş müxtəlif ölçülü və formalı məişət qabları, küpələr, dolça və bardaqlar, həmçinin iri ölçülü təsərrüfat küplərinin hissələridir. Digər materialları İlyas İlyasov aşınmaqda olan qəbirdən götürdüyündən onlar bütöv və qismən yaxşı vəziyyətdədir. Tapıntıların

dövrü müəyyən olunarkən onların Azərbaycanın digər arxeoloji abidələrindən əldə edilən materialları ilə anoloji müqayisəsi aparılmış və müəyyən edilmişdir ki, hal hazırki tapıntılar e. ə. I minilliyin ortalarına aiddir. Eyni zamanda materialların qəbirdən tapılması onu göstərir ki, bu artefaktlar xristianlığa qədərki dövrə aiddir. Çünki artıq bu dövrdən başlayaraq dəfn zamanı ölü ilə birlikdə qəbrə hər hansı bir əşyanın qoyulması adəti tədricən sıradan çıxır.

Bura yaxşı halda təhvil verilən bir ədəd dəmir nizə ucluğu (İnv. 23973), (Şəkil1), tunc sancaq (İnv. 23974), (Şəkil 2), tunc bəzək (İnv. 23975), (Şəkil 3), saxsı dolça (İnv. 23976), (Şəkil 4), dən daşı (İnv. 23977), (Şəkil 5) daxildir.

Uzunluğu 14,2 eni 2,4 sm olan nizə ucluğu kiçik ölçülüdür. Əsas deşici, kəsici hissəsi rombşəkilli, sulğuncu isə konusvaridir. Sulğuncun içi boşdur. Ölçüsü onun əlverişli istifadə imkanlarına malik olduğunu göstərir. Uzun zaman torpaq altında qalması nəticəsində paslanmış, sulğuncun bir hissəsi sınmışdır. Ümumiyyətlə dəmir məmulatı saxlanma vəziyyəti pis olan şəraitdə tez sıradan çıxır. Bu dövrdə dəmir silahların hazırlanmasına böyük üstünlük verilirdi. Dəmirdən müxtəlif ölçülü qılınc, xəncər, bıçaq, döyüş yabası, nizə və ox ucluqları, döyüş baltası, zireh və s. istehsalı geniş yayılmışdır (1, s. 78-84; 3, s. 55-68; 6, s. 133). Nizələr süvari yaxud piyadanın əsas döyüş silahı olmaqla yanaşı, qala və istehkamlarda, şəhər darvazalarında keşik çəkən əsgərlərin də mühüm döyüş ləvazimatlarından idi. Digər iki ədəd bəzək əşyası qədimdə bu ərazidə yaşayan insanların istfadə etdikləri bəzək-zinət əşyaları haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir. Tunc sancağın uzunluğu 9,2 sm, diametri 0,3 sm, sancağın yastı hissəsinin eni 0,5 sm, kvadrat hissəsinin eni 0,4 sm, qalınlığı 0,3 sm-dir. Sancağın sonluğu-baş hissəsi enli olub kvadrat şəkillidir. Baş hissənin milə birləşən hissəsi yastı və ortası deşikdir. Mil hissəsi uzun, en kəsiyi isə dairəvidir. Ucu şişdir, lakin deformasiyaya uğrayaraq bir qədər əyilmişdir. Ümumi vəziyyəti qənaətbəxşdir. Bu tip bəzək əşyalarına tunc dövründən başlayaraq, sonrakı dövrlərdə də təsadüf edilir. Dəmir, antik və erkən orta əsrlər üçün xarakterikdir (1, s.78-83; 8, s. 131-145; 9, s.139-151) .

Tuncdan ibarət olan növbəti tapıntı asma bəzəkdir. Bəzək en kəsiyi dairəvi olan halqadan və ona keçirilmiş zəncirdən ibarətdir. Zəncirdəki kicik halqaların sayı on ədəddir. Halqanın sonluqları döyülərək yastılanmışdır. Bir sonluqda dəlik açılmış, digərində isə dəliyə keçirilmək üçün üçün mıxça qoyulmuşdur. Zəncir isə əsasən bir-birinə keçirilmiş cüt və tək halqalardan ibarətdir. Yalnız halqalardan biri qatlanmış enli zolaqdan ibarətdir. Bəzəyin səthi sayadır. İri halqanın diametri 3,4 sm, bəzəyin uzunluğu 6 sm-dir. Bu predmetin hansı məqsədlə istifadə edilməsini söyləmək bir az çətindir. Ona görə ki, ərazidə bir neçə qəbir uçduğundan materialların məhz hansı qəbrdən əldə edildiyini müəyyən etmək mümkün deyildir. Eyni zamanda predmet tam şəkildə olmadığından onun təyinatını söyləmək bir qədər mübahisəlidir. Şərh üçün qeyd edə bilərik ki, bu predmet qadın bəzək əşyasına aiddir. Uçulan qəbrin

kişi və ya qadın qəbri olması dəqiq məlum deyildir. Çünki skeletin qalıqları demək olar ki, ətrafa səpələnmiş vəziyyətdə müşahidə edilmişdir. Belə olan tərzdə doğru təyinat üçün mütəxəssis rəyinə ehtiyac duyulur. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu tapıntılarla indiyədək nəin ki antropoloq, heç arxeoloqlar da maraqlanmamışlar. Məktəblinin söylədiyi kimi qəbul etsək, bu tapıntılar bir yerdən əldə edilmişdir.

Qəbirdən bütöv vəziyyətdə əldə edilən keramika nümunəsi tək qulplu saxsı dolçadır. Qabın hazırlanmasında dulus çarxından istifadə olunmamışdır. Dolça qırmızımtıl rəngdə olub, səthi sayadır. Qabın qulpu ağzının kənarı ilə gövdənin çiyin hissəsini birləşdirir. Gövdəsi bir qədər yastı olub şar formalıdır. Ağzı və boğazının bir hissəsi sınıqdır. Ağzının kənarı bir qədər xaricə meyillidir. Oturacağı düzdür. Hündürlüyü 17 sm, gövdənin diametri 15,7 sm, boğazın diametri 6,7 sm, oturacağın diametri 10 sm-dir. Bu tip saxsı qablara Azərbaycanın hər yerində rast gəlmək olar. Oxşar tapıntılar əhatə etdiyi dövrlərə görə bir qədər fərqli quruluşda ola bilərlər. Ümumilikdə götürdükdə səkkiz min ilə yaxın geniş bir zaman ərzində Azərbaycan ərazisində buna bənzər müxtəlif dövrlərin tapıntılarına təsadüf etmək olar. Bu onu göstərir ki, keramika istehsalında olan ənənələr əsrlər boyu davam etmiş və özünün spesifik xüsusiyyətlərini qorumağı bacarmışdır (1, s. 81-83).

Əraziyə baxış keçirilərkən daha bir maraqlı tapıntı-dən daşı aşkar edilmişdir. Dən daşı qayıqvari formada olub, üst səthi düz, oturacağı isə ovaldır. Daşın səthi məsaməlidir. Bir ucu sınıq, salamat qalmış ucu bir qədər yuxarıya meyllidir. Rəngi bozumtul ağdır. Uzunluğu 28 sm, eni 13 sm, qalınlığı 5 sm olan dən daşı orta ölçülüdür. Belə tapıntılara son illərin arxeoloji qazıntılarında, Qəbələ rayonunun Antik şəhər yerinin alt təbəqəsində tez-tez təsadüf edilir. Müqayisə üçün əlavə edək ki, Şəmkir rayonunun Qaracəmirli kəndinin Əhəməni dövrü abidələrindən, həmçinin yerüstü tapıntı kimi daha iri ölçülərə malik dən daşları toplanmışdır. Bu daş predmetdən uzun illər məişət və təsərrüfatda istifadə edilmişdir. Dənin üyüdülməsi zamanı üst daşdan da istifadə edilmişdir. Bu daş predmet alt və üst, iki daşdan ibarət sadə, primitiv qurğuya əsaslanır. Əl dəyirmanı meydana gələnədək insanlar bu sadə quruluşa malik daş qurğudan yararlanmışlar (1, s. 82)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, keramikaya aid bütöv vəziyyətdə yalnız bir saxsı qab tapılmışdır. Lakin ərazidə xeyli sayda saxsı qırıntıları və keramika fraqmentləri vardır. Bunlar müxtəlif ölçüdə və fərqli quruluşda istehsal edilən məişət, o cümlədən təsərrüfat küplərinin hissə və qalıqlarıdır. Sadə quruluşlu və qırmızımtıl-qara rəngli küpə qalıqları (Şəkil 6) diqqət çəkir. Bu tip saxsı məmulatı əhəməni, antik, erkən orta əsrlər dövrü üçün əlamətdardır (1, s. 81-83). Sadə görünüşü onun aşağı təbəqəli insanlar tərəfindən istifadə olunduğunu söyləməyə imkan verir. Bişmə keyfiyyəti o qədər də yüksək olmayan bu qabların hazırlanmasında iri qum qarışıqlı gildən istifadə edilmişdir ki, bu da bişmə keyfiyyəti aşağı olarsa, qabın tez sınmasına gətirib çıxarır. Hətta arxeoloji qazıntılar nəticəsində mədəni təbəqədən əldə edilən

bu tip qabların fraqmentləri yuyularkən suyun təsirindən belə ovulurlar. Bunlar əsasən istehsal keyfiyyəti aşağı olan qara, qırmızımtıl-qara, qara-qəhvəyi rəngə (qismən tünd qonur) çalan qablardır. Lakin bu qabların istifadə arealı və dövrü kifayət qədər genişdir. Azərbaycanın bir çox bölgələrindən eyni cür qablara təsadüf etmək olar (6, s.138; 5, s. 75-88). Açıq qırmızı və qırmızı rəngli gil qab nümunələri də üstünlük təşkil edirlər. Ərazidən iri ölçülü təsərrüfat küpünün oturacaq və gövdəsinin bir hissəsi (Şəkil 7), həmçinin ağız və çiyin hissəsi tapılmışdır (Şəkil 8). Bu qabların istehsal keyfiyyəti olduqca yüksəkdir. Küpün oturacağı düz və daban formalı çıxıntıya malikdir. Belə oturacaq küpün tez aşmasının qarşısını alır. Oturacağa birləşən divarın salamat qalan formasına görə gövdənin xaricə kəskin meyilli olduğunu demək olar. Küpün ağız və çiyin hissəsi də yastı formadadır. Ağız hissəsi adətən enli və xaricə qatlanmış, ya da çıxıntı şəklində olur. Divarının qalınlığı möhkəm və ağır çəkidə olmasını göstərir. İlkin nəticəyə görə belə küplərin hündürlüyü 60 sm - 1 metr arasında dəyişir. Bir küpün ağzının kənarı batıq naxışlarla bəzədilmişdir. Boğaz hissəsi də bir qədər digərindən hündürdü (Şəkil 9). Aşkar edilən digər gövdə parçasının mərkəzi hissəsində kəmər formalı çıxıntı vardır. Çıxıntı mailli formada kəsmə xəttlərlə naxışlanmışdır. Digər maraqlı bir fakt küpün divarında cızma şəkilli şüyrəli naxışların olmasıdı (Şəkil 10). Belə anoloji hallara Şəmkirin əhəməni dövrü abidələrində, eyni zamanda Qəbələnin Antik şəhər yerinin alt təbəqəsində rast gəlinir. Üzəri şüyrələnmiş iri təsərrüfat küpləri sözügedən dövrün arxeoloji abidələri üçün xarakterik tapıntılardandır. Bu məmulatdan ərzaqın (dənli bitkilərin, digər meyvə qurularının və s.), şərabın saxlanılması üçün istifadə edilmişdir.

Maddi mədəniyyət abidələri və tapıntıları ilə zəngin olmasını Püstəqasım kəndinin Dəhnə adlı məhləsinin müxtəlif, lakin bir-birinə yaxın olan ərazilərindən tapılan keramika nümunələri də təsdiq edir. Püstəqasım kənd orta məktəbinin 7-ci sinif şagirdi Hacımuradov İsmayıl Fəxrəddin oğlu, kənd sakinləri tərəfindən ona hədiyyə olunan üç ədəd keramika nümunəsini məktəb müəllimlərinə təqdim etmişdir. Orta məktəbin dil-ədəbiyyat müəlliməsi Zümrüd Mustafayevanın tövsiyyəsi ilə həmin materiallar Hacımuradov İsmayıl tərəfindən 10 dekabr 2014-cü il tarixində MATM-ın əməkdaşı Laçın Mustafayevə təhvil verilmişdir. Eyni adlı materiallar – bir ədəd şirli gil çıraq (Şəkil 11), bir ədəd gildən oyuncaq qab (Şəkil 12), bir ədəd gil bardaq (Şəkil 13) muzey əməkdaşı tərəfindən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fonduna hədiyyə kimi təhvil verilmişdir.

Qeyd edək ki, yuxarıda göstərilən materiallar ayrı-ayrı vaxtlarda kənd təsərrüfat işləri zamanı tapılmışdır. Məktəblinin maddi mədəniyyət nümunələrinə olan maraq və diqqəti nəticəsində qonşuları bu materialları ona hədiyyə etmiş, o da öz növbəsində bu materialları daimi mühafizə üçün muzey əməkdaşına vermişdir. Muzeyə təqdim olunan materiallar mühafizə edilməklə yanaşı, elmi tədqiqatlara cəlb edilərək, eyni

zamanda ekspozisiyada yerli və xarici qonaqlara nümayiş olunurlar.

Çırağın üzərində ağımtıl anqobdan ləkələr vardır. Gövdəsinin müəyyən hissələri şirlə örtülmüşdür. Qırmızı gildən hazırlanan çırağın şirlə örtülmüş hissələri qəhvəyi və yaşılımtıl rənglərə çalır. Qabın arxa tərəfində gövdə ilə ağzının aşağı hissəsini birləşdirən lentvari qulpu vardır. Qabın ağzının yuxarı hissəsi enli olub fincan şəklindədir. Çiyin hissəsində gövdə boyu iki ədəd paralel çızma çevrələr çəkilmişdir. Oturacağı və burun hissəsi qırılmışdır. Gövdənin diametri 8,7 sm, hündürlüyü 14 sm, uzunluğu 15 sm, qulpun hündürlüyü 7,5 sm, qulpun eni 1,7 sm, ağzının diametri 5,9 sm, boğazının diametri 2,8 sm, oturacağın diametri 6,3 sm-dir. Əlavə edək ki, şirsiz və şirli çıraqlar orta əsrlərdə geniş yayılmışdır. Qəbələ, Şəmkir, Beyləqan, Bakı, Şamaxı, İsmayıllı və s. Azərbaycanın bir sıra orta əsr şəhərlərində çıraq nümunələrinə rast gəlmək olar (2, s. 137). VIII əsrdən gec olmayaraq yaranan şirli keramika qısa zaman ərzində bütün ölkə ərazisinə yayılır. XII-XIII əsrlərədək yüksək inkişaf mərhələsi keçən keramika istehsalı monqol yürüşləri zamanı bir müddət durğunluq yaşamış, XIV-XV əsrlərdən etibarən yenidən dirçəlməyə başlamışdır. Göstərilən nümunə XV-XVI əsrlər, eləcə də daha sonrakı dövrlər üçün xarakterikdir (2, s. 133-142). Daha maraqlı bir tapıntı ağzı gül ləçəyi formasında olan dolçaya bənzər (səhəng-kuzə formalı) kiçik ölçülü gil oyuncaqdır. Qırmızı gildən hazırlanmışdır. Ağzının yuxarı hissəsi sınıq, oturacağı düzdür. Gövdənin diametri 3,5 sm, oturacağının diametri 2,4 sm, hündürlüyü 6,8 sm, boğazının diametri 1,4 sm-dir. Buna bənzər gil oyuncaqlar MATM-ın Arxeologiya fondunda mühafizə olunur (AF 1542, AF 1543, AF 1864, AF 2723, AF 27491, AF 27492, AF 27579, AF 27578, AF 27579, AF 27577, AF 27588, AF 27704, AF 27705, AF 27710). Fondda qorunan gil oyuncaqlar antik və erkən orta əsrlərə aid olub, Şamaxı, Ağsu, Mingəçevir və s. kimi rayonlarda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmışdır (4, s. 29-30). Heç şübhəsiz elə bu yeni tapıntı da erkən orta əsrlərin yadigarıdır. Tapıntı qədimdə yerli əhalinin zəngin və rəngarəng həyat tərzi sürdüyündən xəbər verir.

Keramika – saxsı məmulatı arxeoloji qazıntılardan toplanan, kəmiyyət və müxtəlifliyinə görə də öndə yer alan artefaktlar sırasına daxildir. Neolit dövründən son orta əsrlərədək Azərbaycanın elə bir abidəsi yoxdur ki, orada keramika istisna olsun. Məhdud ola bilər, lakin yoxluğu mümkün deyildir. Yerüstü tapıntılar arasında da bu məmulatın sayı kifayət qədərdir. Həmçinin kənd təsərrüfatı işləri, tikinti yenidən qurma, yol tikintisi, su çəkilişi zamanı və s. bir sıra arxeoloji materiallar müşahidə edilə bilər ki, burada da keramika nümunələri çoxluq təşkil edirlər. Quba rayonunun Püstəqasım kəndindən muzeyə təhvil verilən sonuncu tapıntı gil bardaqdır. Tək qulpu olan bardaq qırmızı rəngli gildən hazırlanmış, ağzı gül ləçəyi formasındadır. Qabın ağzının kənarı enli olub xaricə qatlanmışdır. Enli qulp qabın çiyni ilə ağzının kənarını birləşdirir. Oturacağı bir qədər dəyirmidir. Gövdənin yuxarı

hissəsi iki paralel cızma xətt ilə əhatələnmişdir. Bu paralel xəttin içərisində üfüqi basma naxışlar vardır. Gövdənin iki yerində kiçik sınıq var. Hündürlüyü 33 sm, ağzının diametri 12,2 sm, qulpun hündürlüyü 12,5 sm, qulpun eni 3 sm, boğazının diametri 10,3 sm, oturacağının diametri 14,5 sm, gövdənin diametri 22,5 sm-dir. Anoloji tapıntılara Qubanın digər abidələri ilə paralel Qəbələ, Şamaxı, Bərdə, Şəki, İsmayıllı və s. rayonların arxeoloji qazıntılarında tez-tez rast gəlinir (4; 7, s. 19-37).

Məqalədə MATM-a cəlb olunan təsadüfi arxeoloji materialların anoloji təhlili aparılmış, dövrünün müəyyən edilməsinə cəhd edilmişdir. Mövzunun dərindən və ətraflı araşdırılması gələcək tədqiqatlar üçün nəzərdə tutulur. Materialların elmi tədqiqat nöqteyi nəzərindən araşdırılması mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı:

1. Avşarova İ.N., Pirquliyeva Q.Ə. Qafqaz arxeologiyası. Dərslik, Bakı, 2010.
2. Azərbaycan Arxeologiyası. Altı cilddə, VI cild. Bakı, 2008.
3. Göyüşov R. Azərbaycan Arxeologiyası. Bakı, 1986.
4. Orucov A. Ş. İlk orta əsrlərdə Azərbaycanda dulusçuluq. Bakı, 1989.
5. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti (e.ə. IV – b.e. III əsrləri). Bakı , 1982.
6. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку, 1990.
7. Нуриев А.Б. Из истории ремесленного производства Кавказской Албании. Баку, 1986.
8. Рзаев Н.И. Искусство Кавказской Албании, IV в. до н.э. – VII в. н.э., Баку, 1976.
9. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в. н.э.). Баку, 1985.

Lachin Mustafayev

Casual archaeological findings from the village Pustaqasim of Guba region

Summary

Key words: *Casual archaeological findings, ceramics, metal wares, adornment thing, seed stone*

Article deals about casual archaeological findings found from quarry soil near the village of Pustaqasim of Guba region and territory of village while doing

farming works. These findings had handed over to staff member of National museum of history of Azerbaijan by secondary school pupils of the same village. As a result of commendable behavior of pupils and their care about our material culture these findings has been involved in scientific research. During research has done comparative analysis of artifacts and determined their period.

Лачын Мустафаев
Случайные археологически находки в селении Пюстагасым Губинского района
Резюме

Ключевые слова: *Случайная археологическая находка, металлические изделия, предмет украшения, зернотерка*

Статья посвящена случайным археологическим находкам, выявленным при добыче земли для строительных дел вблизи селения Пюстагасым и различных хозяйственные работах на территории селения. Эти находки были собраны учениками средней школы селения и переданы научному сотруднику НМИА,что свидетельствует о бережном отношении учеников к древним памятникам материальном культуры их селения. При исследовании проведена сравнительный анализ находок и определены их датировки.

Şəkil 2. Tunc sancaq

Şəkil 3. Tunc bəzək

Şəkil 4. Saxsı dolça

Şəkil 5. Dən daşı

Şəkil 6. Küpə tipli qabın fraqmentləri

Şəkil 7. Təsərrüfat küpünün oturacağı

Şəkil 8. Təsərrüfat küpünün ağız və çiyin hissəsi

Şəkil 9. Ağzı naxışlı təsərrüfat küpü

Şəkil 10. Şüyrəli və kəmər formalı çıxıntısı olan küp və saxsı fraqmentləri

Şəkil 11. Şirli gil çıraq

Şəkil 12. Gildən oyuncaq qab

Şəkil 13. Gil bardaq

Aida İsmayılova

Orta əsr mətbəx keramikasına dair
(Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında)

Açar sözlər: *Arxeologiya fondu, orta əsrlər, mətbəx keramikası, qazan, qapaq*

UOT 902

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində (MATM) orta əsrlər dövrünə aid müxtəlif təyinatlı keramika nümunələri qorunur. Onların içərisində qazan və qapaqlar xüsusi yer tutur.Həmin nümunələr haqqında mütəxəssislər tərəfindən müəyyən məlumatlar verilsə də, xüsusi olaraq tədqiqat obyekti olmamışdır. Orta əsrlərə aid saxsı qazan və qapaqlar haqqında Qara Əhmədov (3, s. 60-65; 4, s. 74; 9, s. 205-210) Əziz Novruzlu (14, s. 38-42), İshaq Cəfərzadə (10, s. 69-70), Vadim Leviatov (13, s. 6-7) müəyyən qədər məlumat vermişlər. Lakin qeyd edək ki, Q. Əhmədov əsasən 1953-1955-ci illərdə aşkar olunmuş qazan və qapaqlardan geniş bəhs etmişdir, Ə.Novruzlu isə demək olar ki, MATM-ın Arxeologiya fondunda qorunan qazan və qapaqlar haqqında məlumat verməyib, belə ki, müəlllifin tədqiqat işi Azərbaycanın IX-XVII əsr keramikasına aid olsa da, orada ancaq Q. Əhmədovun tədqiqatlarına istinad edərək mövzuya səthi şəkildə toxunmuşdur. Müəllif daha çox Naxçıvan materiallarını geniş şərh etmişdir. İ. Cəfərzadə və V. Leviatovun əsərlərində isə qazanlar və qapaqlar haqqında olduqca az məlumata rast gəlinir, onlar haqqında informasiyanı bir cümlə ilə xarakterizə edə bilərik. Əgər Beyləqan şəhər yerindən tapılmış qazan və qapaqlar müəyyən qədər öyrənilmişdirsə, Gəncə şəhər yerindən tapılanlar tədqiq olunmayıb. Eyni fikri Bəndovan şəhər yerindən aşkar olunmuş qazan və qapaqlar haqqında da deyə bilərik. Qeyd olunanları nəzərə alaraq hazırkı məqalədə MATM-ın Arxeologiya fondunda qorunan IX-XIII əsrin əvvəllərinə aid qazan və qapaqları tədqiqata cəlb etməyə cəhd etmişik. Qazan və qapaqların öyrənilməsi ilə o dövrün mətbəx keramikası, şirsiz saxsı məmulatı barədə təsəvvür daha da genişlənəcəkdir. Uzun illərdən bəri Arxeologiya fondunda öz tədqiqini gözləyən şirsiz saxsı məmulatına aid mətbəx keramikasının kompleks tədqiqinə səy göstəilmişdir. Əsas məqsəd mətbəx keramikasına aid edilən qazan və qapaqları sistemləşdirmək, onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini qeyd etmək, tipoloji təsnifatını aparmaq, inkişaf mərhələlərinə nəzər salmaqdır.

MATM-da qorunan şirsiz saxsı qazanlar Beyləqan, Gəncə, Bəndovan, Qəbələ, Bərdə şəhər yerlərindən aşkar olunmuşdur. Ümumi götürdükdə isə Beyləqandan tapılan nümunələr çoxluq təşkil edir, lakin onların da böyük əksəriyyəti tam halda deyil.

Saxsı qazan və qapaqların hazırlanması təbii ki, orta əsrlər dövründən başlanmır. Qeyd edək ki, sadə şəkildə olsa da gildən qazanların hazırlanmasına hələ neolit dövründən başlanmışdır (8, s. 69-70). Bu haqda Osman Həbibullayev tədqiqatlarında məlumat vermişdir. O qeyd edir ki, eneolit dövründə qazan formalı qablar hazırlanmışdır. Onların bəziləri formalarına görə bir-birindən müəyyən qədər fərqlənmişdir. Belə ki, onların bəzilərinin geniş və yastı oturacağı, bir az qabarıq, qalın divarları var. Onların gilinin tərkibində saman çoxdur, bu da qazanların divarlarını qalın və möhkəm edir. Bəzi nümunələrin isə divarları nazik olub, səthləri şürələnib, bəzilərinin mərkəzində qulp yerinə iki ədəd yastı və dairəvi çıxntı var. Qazanların üzərində həmçinin his izlərini görmək mümkündür (8, s. 69). Müəllif digər bir tədqiqat əsərində çəlləkşəkilli qablardan bəhs edir. Qabların təsvirindən belə anlamaq olar ki, onlar çox güman ki, qazanların ilk variantı olmuşdur (6, s. 61). Tunc dövründə nisbətən xeyli təkmil olmuş, bəhs etdiyimiz dövrdə isə olduqca nəfis saxsı qazanlar hazırlanmışdır. Hətta az da olsa XII əsr –XIII əsrin əvvəllərində də metaldan zərif işləməli düzəldilmiş qazanlardan istifadə olunmuşdur.

Qazanlar kimi qapaqların hazırlanması neolit dövründən başlanır. O. Həbibullayev yazır ki, Kültəpədən aşkar olunmuş qapaqlar ayrıca tip təşkil etmir. Çox az sayda tapılan qapaqların hansı qablara məxsus olduğunu da demək çətindir. Qapaqların hər iki üzü yastıdır, çox güman ki, qulpları çıxıntılar əvəz etmişdir (8, s. 71) . İlk orta əsrlərdə saxsı qabların hazırlanmasında müəyyən durğunluq yaşansa da,tamamilə tənəzzül etməmişdir. Bu dövrdə də qazan və qapaqlar hazılranmışdır. Abdulla Orucovun öz tədqiqat əsərində qeyd etdiyi qapaq tutacaqlarını IX-XIII əsrin əvvəllərinə aid qapaqlarda da görmək olar (7, s. 31-32).

Qazanları tutumuna görə iki qrupa ayırmaq olar: kiçik və böyük tutumlu. Kiçik tutumlu qazanların həcmi 18-30 sm, böyük olanların isə 30-44 sm arasında dəyişir. Qazanların tutumu onların müxtəlif yeməklərin hazırlanması üçün nəzərdə tutulduğunu deməyə əsas verir. Qazanları həmçinin lüləkli və lüləksiz olaraq iki qrupa ayırmaq olar. Bundan başqa onları formasına, hazırlanmasına görə tiplərə bölmək olar.

I tip qazanlar şarvari gövdəyə malik olub, geniş ağzı vardır. Ağzının qırağı bir az kənara qatlanmışdır. Onların üzərlərində düz və dalğavari xətlər olur. Bu qazanlar əsasən əl ilə hazırlanmışdır, IX-XI əsrlərə aid edilir (3, s. 61), (tablo I, şəkil 1,2). Oxşar nümunələr son dövrlər arxeoloji qazıntılar aparılan Şəmkir şəhər yerindən də tapılmışdır. Maraqlıdır ki, həm Şəmkir şəhər yerində olan fraqmentlərdə, həm də Beyləqan və Gəncədən tapılan nümunələrin üzərində üç-üç qruplaşdırılmış

nöqtələrə rast gəlirik. Bu, təkcə şirsiz qazanlarla məhdudlaşmır, həmin dövrə aid şirli keramika nümunələri üzərində də biz belə nöqtələr qrupunu görürük, xüsəsən də bu quş təsvirli şirli qabların üzərində daha aydın şəkildə müşahidə olunur. Oxşar nümunə Şamaxı şəhər yerindən də məlumdur (11, s. 57).

II tip qazanlar yarımşar formalı gövdəyə malik olub, bir qədər içəri tərəfə doğru olan ağzı vardır. Bu tipə aid olan qazanların qulpları bir qədər ağızdan yuxarıdır və cəftəvari formadadır. Q.Əhmədov yazır ki, qazanların alt tərəfi qəlibdə, boğazı isə dulus çarxında hazırlanmış və sonra bir-birinə birləşdirilmişdir (3, s. 63), (tablo I, şəkil 3). Qazanlar əsasən XI-XII əsrlərə aiddir. Qeyd edək ki, oxşar nümunələr Şəmkir (2, s. 235), Şabran (1, şəkil 53), Xaraba-Gilan (12, s. 148) şəhər yerlərindən də məlumdur.

III tip qazanlar yarımşar formalı gövdəyə malik olub, geniş ağızları vardır. Bu qazanlar daha çox naxışlanması ilə diqqəti cəlb edir. Qazanların gövdələri və çiyin hissələri zəncirvari kəmərlər, yapma qurşaqlar, yana doğru çəpəki çəkilmiş xətlərlə salınmış naxışlarla bəzədilmişdir. Saxsıları qırmızı və çəhrayı rəngə çalır (tablo I, şəkil 4,5).

IV tip qazanlar sferik gövdələri, qapaq qoyulması üçün arxaya doğru yastılaşdırılmış geniş ağızları vardır. Q.Əhmədov XI-XIII əsrə aid bu qazanların daha mükəmməl formaya malik olduğunu və çiyin hissələrinin nisbətən zəngin naxışlandığını qeyd edir. Bu qazanlar cəftəvari dəstəklərə, zəncirvari kəmərlərə, yumru və "itayağı" çıxıqlara malikdilər. (3, s. 64), (nablo I, şəkil 6). Firuzəyi rəngli şirli qab qırıqları ilə inkrustasiya isə qazanların əsas səciyyəvi naxışlarıdır.

V tip qazanların yarımkürəvi gövdələri və arxaya doğru yastılaşdırılmış ağızları var. Bu qazanların lüləyinin olması əsas fərqləndirici əlamətidir. Qazanların lüləyi onların çiyin hissəsinə yapışdırılmış və qabın ağzına doğru qaldırılmışdır. Qabların qulpları və çiyinləri naxışlanmışdır. Lüləkli qazanlar Beyləqan, Gəncə, Bəndovan şəhər yerlərindən məlumdur (tablo I, şəkil 7,8). Q. Əhmədov Beyləqan qazanlarının çiyinlərində olan yumru çıxıqların təkcə dekorativ bəzək funksiyası daşımadığını, həm də ayin xassəsi daşıdığını qeyd edir. Lüləli qazanlar çox güman ki, duru xörəklərin hazırlanmasında istifadə olunub. Oxşar qazan nümunəsinə Şəmkir şəhər yerində də rast gəlinmişdir (2, s. 233-234).

Göründüyü kimi, mətbəx keramikasına daxil olan qazanlar zamanla öz formasına və dekoruna görə xeyli təkmilləşmişdir. Bu qazanların ocaq üzərində yemək bişirmək üçün istifadə olunması şübhəsizdir. Qazanların əksəriyyətinin üzərində his izləri aydın şəkildə görünür. Q. Əhmədovun fikrincə, saxsı qazanların paslanmaması və paxır atmamasının o dövrdə işlənən tunc və mis qazanlara nisbətən onların müəyyən üstünlük qazandırmışdır (3, s. 65).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz qazanların demək olar ki, tam oxşar nümunələri Qəbələ şəhər yerindən də tapılmışdır. Rəşid Göyüşov onları üç qrupa bölmüş və

onların səciyyəvi xüsusiyyətlətini qeyd etmişdir. Müəllif məqaləsində Mingəçevir şəhər yerindən də belə gil qazanların tapıldığını qeyd etmişdir. (5, s. 645-649).

Şirsiz saxsı məmulatı içərisində qapaqlar da özünəməxsus yer tutur. MATM-da Beyləqan, Gəncə, Bəndovan şəhər yerlərindən tapılmış saxsı qapaqlar qorunur və onlar əsasən müxtəlif təyinatlı qablara məxsus olmuşdur. Beyləqandan aşkar olunan qapaqların ayrı-ayrı nümunələri haqqında Q. Əhmədov bəhs etmiş, onları istehsal dövrünə görə, IX-X və XI-XIII əsrin əvvəllinə aid etmişdir (3, s. 82). Lakin qapaqları təsnif etməmişdir. Biz ümumi şəkildə MATM-ın fondunda olan nümunələri aşağıdakı şəkildə təsnif edirik:

I qrupa disk formalı, qırmızı rəngli, məsaməli saxsısı olan, üzərində dalğalı,spiralvari xətlər və ya çiçək, qoçbuynuzunu xatırladan təsvirlər, ulduzvari naxışlar olan, əl ilə hazırlanmış böyük qapaqlardır. Qapaqların tutacaq yerləri bəzilərində halqa, bəzilərində yumru formalı olub, ağzınını kənarı yuxarı qalxmışdır (tablo II, şəkil 1); II qrupa yastı formalı, yarımdairəvi qulpu olan, üzəri nöqtələr, sınıq xətlərlə naxışlanmış qapaqlar daxildir. Onlar dulus çarxında hazırlanmışdır (nablo II, şəkil 2); III qrup zəngəbənzər qapaqlarla təmsil olunub. Onların ağzının kənarları yastı olub, üzəri kiçik dairələr, bir-birini kəsən əyri xətlər və lövbərə bənzər fiqurlarla bəzədilmişdir. (tablo II, şəkil 3).

Qeyd edək ki, qapaqlar kiçik, orta və böyük ölçülüdürlər. Kiçik qapaqların həcmi 6-18 sm, orta ölçülü olanlar 20-30 sm, böyüklər isə 32-40 sm arasında dəyişir. Qapaqlar içində tutacaq yeri it fiquru formasında olanı maraqlıdır. Fiqurda itin gözləri aydın seçilir, quyruğu qatlanmış haldadır (Səhra qeydi s/q 115).

Qapaqları üzərlərində olan təsvirlərə əsasən də variatlara ayırmaq olar. 1) Üzəri xətlərlə və cızıqlarla naxışlanmış olanlar; 2) Üzəri gül-çiçək şəkilli təsvirlərlə naxışlanmış olanlar (tablo II, şəkil 4); 3) Üzəri heyvan təsvri ilə naxışlanmış olanlar (tablo II, şəkil 5). Təsvirlər içərisində üzərində altıguşəli – Davud ulduzu olan qapaq fraqmenti maraq doğurur. Belə ki, basma üsulu vurulmuş Davud ulduzunun içərisində çiçəyə bənzər təsvir var. Bu təsvirə az da olsa, şirli qabların üzərində də rast gəlinmişdir (s/q 196/2, tablo II, şəkil 7). Qapaqların demək olar ki, hamısı şirsizdir, yalnız iki ədəd kiçik ölçülü şirli qapağa rast gəlinmişdir.

Qeyd edək ki, Gəncə şəhər yerindən tapılmış qapaqların üzərində basmanaxışlı küplərdə olduğu kimi təsvirlər və quş rəsmi var. Beyləqan qapalarında buna rast gəlmirik. Ümumi götürdükdə isə Gəncə şəhər yerindən tapılmış qapaqlarla Beyləqandan olan nümunələr arasında elə böyük bir fərq yoxdur. Gəncə şəhər yerindən tapılmış bir ədəd kiçik ölçülü qapağın üzəri firuzəyi rəngli şirlə bəzədilmişdir. (İnv. 2749, tablo II, şəkil 8). Gəncədən tapılmış digər bir qapaq fraqmenti maraq doğurur. Belə ki, fraqmentin üzərinə basma üsulu ilə maraqlı təsvir vurulmuşdur. Təsvirdə ortada həyat ağacı və onun ətrafında qarşı-qarşıya durmuş keçilər və tək-tək hərəkət halında olanları görmək olar. Onların da ətrafına

üç-üç qruplaşdırılmış nöqtələr qrupunu görmək mümkündür. Qeyd edim ki, üç-üç qruplaşdırılmış nöqtələr qrupu Səlcuq dövrü keramikası, xüsusən quş təsvirli şirli qablar üçün səciyyəvidir. Haqqında danışdığımız qapaq fraqmentinin üzəri göy rəngli dənəciklə bəzədilmişdir. Maraqlıdır ki, təsvirdə olan keçilər kiçik medalyonu xatırladan göy rəngli daşdan sağ və sol istiqamətində hərəkət edirlər. Çox güman ki, qapaq süfrə qabına məxsusdur və əhalinin daha zəngin təbəqəsinin istifadəsində olmuşdur (tablo II, şəkil 6). Gəncə şəhər yerindən tapılmış digər bir qapaq fraqmentində kənarlarına basma üsulu ilə həndəsi təsvir, romblar, onların içinə və ətrafına isə nöqtələr vurulmuşdur. Fraqmentin mərkəzində qarşı-qarşıya dayanmış quş təsvirlərini görmək olur. Təsvir tam aydın olmasa da orada quşlardan birinin tovuzquşu olduğu seçilir (İnv. 2326). Qapaqlar üzərində basma naxışın vurulması Gəncədən aşkar olunanlar üçün səciyyəvidir. Digər şəhər yerlərindən tapılmış nümunələrdə belə naxışlara rast gəlinməmişdir.

Arxeologiya fondunda qorunan Bəndovan I və II şəhər yerlərindən aşkar olunmuş qapaqların üzərində demək olar ki, nəbati və zoomorf təsvirə rast gəlinməmişdir. Qapaqların üzərində yalnız dalğalı və cızma xətlər var.

Məqalədə tədqiqata az cəlb olunmuş şirsiz saxsı məmulatının bir hissəsini təşkil edən qazan və qapaqlar haqqında ümumiləşdirici, sistemli məlumat verilməyə cəhd olunmuş, Gəncə və Bəndovan şəhər yerlərindən aşkar olunmuş nümunələr ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilir.. Bəhs olunan dövrdə saxsı qazan və qapaqlardan çox istifadə olunması metal məmulatına nisbətən saxsı məmulatının daha ucuz başa gəlməsi ola bilərdi. Saxsı qazan və qapaqlar IX-XIII əsrin əvvəllərində əhalinin orta təbəqəsinin məişətində əsas yer tutmuş və geniş istifadə olunmuşdur.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı:

1. Dostiyev T. Şimal-şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə (Quba-Xaçmaz bölgəsinin materialları əsasında taixi-arxeoloji tədqiqat). Bakı, 2001.
2. Dostiyev T., Bəşirov R. Mirzəyev R. Hüseynli N. Orta əsr Şəmkir şəhəri: Arxeoloji qazıntılar və artefaktlar. Bakı, 2013.
3. Əhmədov Q. Azərbaycanın şirsiz saxsı məmulatı. Bakı, 1959.
4. Əhmədov Q. Örənqala (tarixi-arxeoloji oçerk). Bakı, 1962.
5. Göyüşov R. B. Qəbələ şəhəri qazıntılarından tapılmış gil qazanlar haqqında. // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının məruzələri. 1961, cild XVII, № 7. s. 645-649.
6. Həbibullayev O. A. Kültəpə arxeoloji qazıntılar. Bakı, 1959.
7. Orucov A. Ş. İlk orta əsrlərdə Azərbaycanda dulusçuluq. Bakı, 1989.
8. Абибуллаув О. А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР . Баку, 1982.

9. Ахмедов. К. Неполивная керамика Оренкала IX-XIII вв. // МИА, 1959. № 67. с. 187-191, с. 205-210.
10. Джафарзаде И. Историко-археологический очерк старой Ганджи. Баку, 1949.
11. Джидди Г. А. Средневековый город Шемаха (IX-XVII века). Баку, 1981.
12. Ибрагимов Б. И. Средневековый город Киран. Баку-Москва. 2000.
13. Левиатов В.Н. Керамика старой Ганджи. Баку, 1940.
14. Новрузлу А. Средневековая керамика Азербайджана (IX-XVII вв.). Баку, 1993.

Aida İsmailova
About medieval kitchen ceramics
(On the basis of materials of National museum of history of Azerbaijan)

Summary

Key words: *Archaeological fund, medieval, kitchen ceramics, pot, lid*

The article deals about kitchen ceramics protected at the Archaeological fund of Natioanl museum of history of Azerbaijan. At the Archaeological fund protected pot and lids found from Beylagan, Ganja and Bandovan. Author had touched main characteristic features of pots and lids, systematized them, also had did typological division of pots. Learning kitchen ceramics belonging IX- beginning XIII centuries show pots and lids had took main place of everyday life of middle class.

Аида Исмаилова
О средневековой кухонной керамике
(на материалах Национального Музея Истории Азербайджана

Резюме

Ключевые слова: *Фонд археологии, средневековье, керамика, казан, крышка*

Статья посвящена кухонной керамике IX–XIII вв., хранящейся в фонде археологии Национального Музея Истории Азербайджана. К ней относятся казаны и крышки, обнаруженные в средневековых Бейлагане, Гяндже и городище Бяндован. Автор описал особенности казанов и крышек, систематизировал и типологически классифицировал их. Изучение казанов и крышек IX–XIII вв. приводит к выводу, что они занимали основное место в быту среднего сословия.

Tablo I. Qazanlar

1

2

3

4

5

6

7

8

Tablo II. Qapaqlar

1

2

3

4

5

6

8

7

Эмин Мамедов

Керамическое производство в древнем Самунисе-Мингечауре (на основе коллекции Национального Музея истории Азербайджана)

Ключевые слова: *Самуниса (Мингечаура), печи и керамика Кавказской Албании, Ялойлутепинская культура*

UOT 902

Гончарное дело, являющееся одним из древнейших видов ремесла, возникло на территории нашей страны еще в период неолита, в связи с переходом от присваивающего хозяйства к производящему (1, с. 7). Керамическое производство относится к числу наиболее древних на земле. Наличие легкодоступного материала – глины обусловило раннее и практически повсеместное развитие керамического производства. Уже в эпоху бронзы быстро совершенствуются технология керамического производства, появляются сосуды сложных форм, с богатой орнаментацией геометрического растительного зооморфного и антропологического типа (4, с. 104). В античный период, когда, в северной части исторического Азербайджана, сложилось государство Кавказская Албания, здесь произошел новый всплеск в развитии керамического производства и появились необычайные по форме сосуды, получившие в науке названия Ялойлутепинских.

В 1926 г. археологическими обследования Нухинского (Шекинского) района в местности Ялойлутепе, впервые были открыты погребения со своеобразной по форме и декорации керамики (11, с. 1-32). Эти раскопки явились началом дальнейшего выявления погребений ялойлутепинского типа в разных районах Азербайджана, а также в восточной Грузии.

В последующие годы исследователи (Г.И.Ионе, Т.И.Голубкина, О.Ш.Исмизаде, Дж.А.Халилов, И.А.Бабаев, А.Бадалов, Г.О.Гошгарлы и др.) на основании анализов и сопоставления керамических артефактов, обнаруженных в результате археологических раскопок в районе Мингечаура, значительно расширили фактологическую базу данных о керамических изделиях этого типа и определить их датировки с IV века до н.э. по III век н.э.

Будучи самым многочисленным материалом, среди выявленных при

раскопках городища Самунис и его погребений античного периода, изделия из керамики. Предоставляют возможность установить размер и характер керамического производства данного города, а также получить сведения о странах, с которыми античный Самунис имел тесные торговые связи. (3, с.23-26, 5, с.33-40)

В этом аспекте анализ керамического материала древнего Самуниса представляет определенный научный интерес. Он показывает, что в период античности местным ремесленникам Самуниса (Мингечаура) были хорошо известны разные сорта глины, а также методы их обжига. Процесс изготовления керамических изделий начинался с тщательного размешивания глины с водой. Для грубых изделий, как например строительных кирпичей, в глину добавляли в качестве отощающего материала разные примеси - солому, стебельки растений, песок, дробленный керамический бой и т.д., иначе, при недостаточном количестве в керамической массе отощающих материалов, изделия растрескиваются при сушке, вследствие большой их усадки. После сушки острые грани кирпича тесали, а затем его обжигали. Качество обжига было высоким, при обжиге кирпич приобретал светлокрасный или желтоватокрасный цвет (2, с. 69)

На рисунке № 1 представлен красноглиняный квадратный обожженный строительный кирпич. Размеры высота: 24 см. и толщина: 5 см.

Анализы самуниских (мингечаурских) строительных кирпичей показали содержания в них подобных отощателей, а также то, что формой для кирпичей являлись деревянные ящички разных размеров: 50х50х13, 45х45х12, 40х40х10 и т.д.

Масса глины для изготовления обычных изделий, в частности, хозяйственной посуды, смешивались с крупным или мелким песком, размельченным керамическим боем. Отощатель применялся при изготовлении больших хозяйственных кувшинов, которые использовали и для погребения усопших. На рисунке № 2 представлен данный крупный сельскохозяйственный кувшин из красной глины сфероконической формы, а также верхняя часть горловины с гребенчатым орнаментом. Общий вес: 30-40 кг, общая высота - 85 см, внешний диаметр горловины - 28 см, ширина канта горловины - 4 см, размер тулова - 70 см. и диаметр дна - 15 см.

Гончары Самуниса (Мингечаура) перед изготовлением изящных изделий с художественной и зооморфной керамикой вначале глину специально отмучивали на рисунке № 3 представлен крашенный зооморфный сосуд красного цвета, сделан от руки из глины с примесью крупного песка; обжиг ровный от середины шеи животного идет горизонтальная ручка, соединяющаяся с венчиком отверстия диаметром 4,2 см., которое помещено

на спине животного в виде горловины сосуда. Длина всей фигуры 15, см, высота фигуры с головой 11,5 см., внешний диаметр груди фигуры 7,5 см. На поверхности зооморфного сосуда нанесены различные узоры красной краской видимо из охрой.

Таким образом, гончары в зависимости от назначения отдельных видов керамики, предъявляли разные требования к сырью и его обработке. Так как состав глины был неодинаков, поэтому и получалась разница в расцветке посуды: светло-желтая, красная, кирпичная и т.д., присутствие в глине окисей алюминия придают посуде светло-желтый цвет.

Цвет керамики, как известно, зависит еще от способов обжига, но так как в рассматриваемой культуре, преобладающим цветом является красный, то это указывает на существование одного только способа обжига – окислительного при температуре около 900-1000 градусов Цельсия (8, с. 35). Большей частью посуда лепилась от руки, иногда – на плоской, не вращающейся подставке, или при помощи, медленно поворачиваемой руками доски, а возможно, оттискивалась в деревянных или керамических формах.

Исследуемый нами период показал, что керамические изделия вырабатывались без помощи быстро вращаемого гончарного круга. В период кувшинных погребений стал преобладать способ ленточной лепки. До этого при изготовлении сосуда часто пользовались отдельными частями сосуда: нижняя и верхняя половина вместе с горловиной изготовлялись отдельно. На рисунке № 4 представлен крупный сельскохозяйственный красноглиняный кувшин сфероконической формы, а также на верхней части горловины имеется гребенчатый орнамент, на верхней части тулова также нанесен в виде глиняного налепа змеявидный узор. Размеры кувшина: общий вес составлял приблизительно: 50-60 кг, общая высота - 115 см, высота горловины - 11 см, внешний диаметр горловины - 29 см, ширина канта горловины - 4 см, ширина узора в виде змеи - 3 см, размер тулова - 70 см, диаметр дна - 18,5 см.

При рассмотрении фрагментов кувшинов, особенно крупных размеров, можно заметить, что в налепляемой ленте для лучшего сцепления делались впадины и выпуклины.

В поздний эллинистический период гончарный круг имел приспособление, с помощью которого его можно было вращать ногой, и гончар соответственно мог работать обеими руками рисунок № 5.

После того, как нужная форма сосуда получена, часто ее орнаментировали по сырому тесту до обжига, и наносился желаемый рисунок или налепа из глины. Иногда на ручке, на венчике горловины делалась метка владельца сосуда. На рисунках под № 6, 7 и 8.

На рисунке № 6 представлен красноглиняный кувшин с тонкостенной

выделкой, с одной ручкой. Горловина сосуда похожа на венчик лепестка с налепом. Кувшин имеет плоское дно. Размеры кувшина: высота - 22 см, внешний диаметр горловины - 8 см и диаметр дна - 9 см.

На рисунке № 7 представлен кувшин, изготовленный из светлокрасной глины с одной ручкой. Вокруг горловины имеются 11 слоев складок. Часть горловины сломана. Кувшин имеет плоское дно. Размеры кувшина: высота - 17,5 см, внешний диаметр горловины - 8,5 см и диаметр дна - 8,5 см.

На рисунке под № 8 представлена глиняная молочница ялойлутепинского типа с одной ручкой светлорозового цвета, сделанная из тонко-отмученной глины. Туловище округло-биконической формы, слив чрезвычайно длинный. Размеры сосуда: высота - 20 см, размер тулова - 15,5 см, внешний диаметр отверстия - 18,5 см и диаметр дна - 7,5 см.

Но клейм на дне не употреблялся. Иногда поверхность сосуда до обжига подвергалось лощению. Для этой цели чаще всего использовали каменные гладилки, одна из таких гладилок из агата была обнаружена Е.А. Похомовым и Гаибовым на правобережном могильнике в Мингечауре. До обжига в печах готовые изделия сначала просушивались. Судя по огромному количеству и разнообразию глиняной посуды и гончарным обжигательным печам, керамическое производство в это время уже выделилось в самостоятельное ремесло.

По всей вероятности, простую, обыденную посуду изготовляли женщины, а посуду больших размеров, оформленных художественной, зооморфной керамикой выделывали специалисты, ремесленники-гончары.

Большую работу по раскопкам и изучению кувшинных погребений как в Мингечауре, так и в ряде других районов провела Т.И. Голубкина; ею рассмотрен вопрос о зооморфной керамике из Мингечаура, о марках (метках) на керамике, об отдельных находках (4, с. 103-140).

Большие хозяйственные кувшины, обжигались в ямах, такие ямы с находящимися в них большими кувшинами, датируемые I-II вв. н.э., были обнаружены С.М. Казиевым в Акстафинском районе в 1954 г.

Возможно, в этих печах обжигали свою продукцию сразу несколько семей, как это практиковалось в Дагестане (12, с. 20). Детские игрушки, бусы, могли обжигаться в обычных печах, в которых готовилась пища.

На обоих берегах реки Куры были обнаружены обжигательные печи в Самунисе (9, с. 396-403). Вопрос о печах был тщательно разработан Г.И. Ионе (8, с. 31-79) и по его классификации печи делились на три группы:

а) двухярусные гончарные обжигательные печи прямоугольной формы с более или менее сложной системой жаропроводных каналов изображена на рисунке № 9.

Они обнаружены только на территории древнего могильного поля на правом берегу реки Куры.

б) двухярусные гончарные обжигательные печи эллипсовидной и прямоугольной формы изображена на рисунке № 10, у которых внутри топочных камер находятся одпорные стены и упрощенная система жаропроводных каналов. Эти печи были обнаружены в Мингечауре только на левом берегу на территории древних населенных пунктов городища №2 и №3.

г) гончарные горны упрощенного, круглого типа, найденные на окраине территории городища №2. Изображена на рисунке № 11.

Самуниские (Мингечаурские) печи работали на дровах, в отвалах золы вокруг печей было обнаружено много древесного угля. Данный вид топлива был местным, так как территория античного Самуниса (Мингечаура) была богата густым лесом вплоть до строительства ГЭС в 1946-1953 гг.

В лесах Самуниса (Мингечаура) росли такие сорта деревьев как саккыз-агач, карагач, арчан и др. Древесина саккыза-агача при сжигании обладает удивительным свойством: оно медленно разгорается, горит долго с высокой температурой и гаснет чрезвычайно медленно. Установлено, что данная порода применялась в качестве топлива во время обжига керамических печей. Самуниские (Мингечаурские) правобережные печи по своему типу очень близки к так называемым античным или поздне-римским двухярусным печам, и стратиграфические совпадающие с культурным слоем кувшинных погребений, синхронные им и должны быть датированы периодом существования в Самунисе (Мингечауре) культуры кувшинных погребений, т.е. III-I вв. до н.э. и II-I вв. н.э.

Одним из основных факторов ремесленного развития в Самунисе (Мингечауре) печей усовершенствованного типа античного периода, а также массовое производство керамических изделий, следует считать и общее развитие всего уклада хозяйственной жизни местного населения, оседлый земледельческий образ жизни жителей в этот период.

Левобережные печи по типу конструкции относятся к разряду двухъярусных печей эллипсовидной формы, в значительной мере также способствуют кувшинные погребения. Кувшинные погребения, обнаруженные вблизи печей эллипсовидной формы, и по керамическим изделиям и по предметам погребального инвентаря, датируются как поздние захоронения (приблизительно II-III вв. н.э.).

Поэтому есть основание начальную хронологическую грань датировки левобережных печей, главным образом эллипсовидной формы, отнести к концу III и началу IV в. н.э. (10, с. 201-210). К более раннему периоду причислить их нельзя, потому что до этого времени в Мингечауре действовали печи только

правобережного типа. Таким образом, следует заявить, что Левобережные печи эллипсовидной формы, не претерпевая существенных изменений в конструкции, просуществовали здесь вплоть до VII-VIII вв. н.э.

Как показывает анализ кувшинных погребений Южного Кавказа, они в исследуемый период имели повсеместное распространение во всем регионе, как в низменных, так и в предгорных и горных зонах (6, с. 247). Но вместе с тем на сегодняшний день наибольшая плотность некрополей с кувшинными захоронениями фиксируются именно на территории Азербайджана и в частности в долине Куры, Мильской и Муганской степях, предгорьях и горах Большого и Малого Кавказа, а также в Талышских горах (7, с. 30).

Среди керамики из кувшинных погребений можно отметить ряд форм очень устойчивых и распространенных по всему ареалу распространения кувшинных погребений. Например, кувшины с носиками, чашки, так называемого мингечаурского типа, фляги и т.д. Их распространенность указывает на массовую выделку, следовательно, уже на товарность производства. Выше отмечалось о переходе некоторых керамических изделий из одной области в другие, как например, «Ялойлутепинских чайников», в свою очередь, являлись моделями для местных гончаров, подражавших им.

Мастерство ремесленников-гончаров Кавказской Албании вызывает и посей день большое восхищение перед посетителями Национального Музея истории Азербайджана.

Богатейшие археологические материалы, выявленные из античного города Кавказской Албаний Самунис (Мингечаур), являются незаменимыми источниками, как для научно-исследовательских работ, так и для большой просветительской работы по изучению материальной культуры Азербайджана.

Список использованной литературы:

1. Агамалиева С.М. Гончарство Азербайджана (историко-этнографическое исследование), Баку, 1987
2. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку, 1990
3. Бабаев И.А. Археологические следы Великого Шелкового пути на территории Азербайджана. «Дорога Страбона» как часть Великого Шелкового пути: Материалы Международной конференции (Баку, 28-29 ноября 2008 г.) Самарканд-Ташкент-2009
4. Голубкина Т.И. О зооморфной керамике из Мингечаура. Материальная культурная Азербайджана, вып. II, Баку,1951
5. Гошгарлы Г.О. Из истории изучения «Дороги Страбона» в Азербайджане.

«Дорога Страбона» как часть Великого Шелкового пути: Материалы Международной конференции (Баку, 28-29 ноября 2008 г.) Самарканд-Ташкент-2009
6. Гошгарлы Г.О. «Поликонфессиональность» древнего Азербайджана по данным археологии. Баку, 2014
7. Гошгарлы Г.О. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку, 2012
8. Ионе Г.И. О гончарных обжигательных печах из Мингечаура. Материальная культурная Азербайджана, вып. II, Баку,1951
9. Казиев С.М. Новые археологические находки в Мингечауре. Доклад АН АзССР, т. IV, вып. 9, Баку, 1948
10. Казиев С.М., Асланов Г.М. О двух кувшинных погребениях. Материальная культурная Азербайджана, вып. II, Баку,1951
11. Шарифов Д.М. Раскопки в Ялойлутапе (Нухинский уезд, 1926 г.). Изд. Общества обследования и изучения Азербайджана, Баку, 1927
12. Шиллинг Е.. Балхар, Пятигорск, 1936

Emin Məmmədov

Qədim Samunis-Mingəçevirdə saxsı məmulatı istehsalı (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında)

Xülasə

Açar sözlər: *Samunis (Mingəçevir), Qafqaz Albaniyasının keramikası və dulus sobaları, Yaloylutəpə mədəniyyəti*

Məqalə Qafqaz Albaniyasının Samunis (Mingəçevir) qədim şəhərinin keramika məhsullarının istehsalı üsullarına həsr olunub. Azərbaycan Tarixi Milli Muzeyinin fondlarında saxlanılan antik dövrə aid arxeoloji materialların əsasında Yaloylutepe və Samunis (Mingəçevir) mədəniyyətləri arasında əlaqə təyin edilmişdir, hansı ki, qədim Qafqaz Albaniyasının oturaq həyat tərzi keçirən əhalisinə məxsus olan yeni arxeoloji mədəniyyət növünü aşkar etmişdir. Bu materialların Yaloylutepedən tapılan keramik əşyalarla müqayisəsi arxeoloqlar tərəfindən (Ye. A Paxomov, S. Kaziyev, İone, Ş. İsmizadə (Sadıxzadə), T. I. Qolubkina, I.A. Babayev, Q. O. Qoşqarlı və başqaları) onların eramızdan əvvəl İV əsrdən bizim eramızın İİİ əsrinə qədər olan dövrə aid olmasını təsdiq etməyə əsas vermişdir. Bu unikal əşyaların digər mədəniyyətlərdən olan məhsulların əsas fərqləri qabların xarici forması, işləmə texnikasına, gilin yandırılması və rənginə görə təyin edilmişdir.

Emin Mamadov

Ceramics production in the ancient Samunis (Mingachevir) (based on the collection of the National Museum of History of Azerbaijan)

Summary

The article is devoted to the production of pottery of the ancient city of Samunis (Mingechevir) of Caucasian Albania. Based on archaeological materials are being kept at the funds of the National Museum of the History of Azerbaijan pertaining to the ancient period, it was established a link between the Yaloylutepe culture and Samunis (Mingechevir) that discovered a new type of archaeological culture specific to the sedentary population of the Caucasian Albania of the ancient period. In the course of identification of these materials with ceramics products from Yaloylutepe it was allowed the archaeologists (E. A. Pakhomov, S. Kaziyev, Jonah S. Ismizade (Sadikhzade) Golubkina T.I, I.A Babayev G.O. Goshgarly et al.) to confirm their presence dating from the IV century BC up to the III century AD. The main differences between these unique items from other cultures have been established by the external shape of the vessels, the art work, and the techniques used to burn clays and its colors.

Иллюстрации

Рис. 1. Красноглиняный квадратный обожженный строительный кирпич. Высота - 24 см., толщина - 5 см. (Национальный Музей истории Азербайджана)

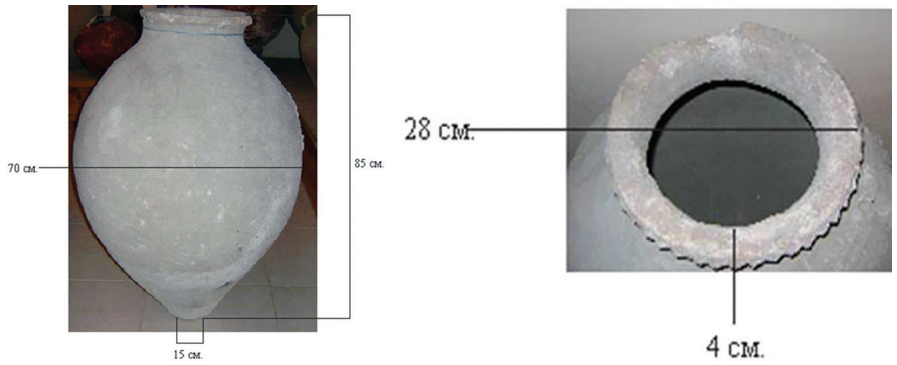

Рис. 2. Крупный сельскохозяйственный кувшин из красной глины сфероконической формы, а также верхняя часть горловины с гребенчатым орнаментом. Общий вес: 30-40 кг, общая высота - 85 см, внешний диаметр горловины - 28 см, ширина канта горловины - 4 см, размер тулова - 70 см. и диаметр дна - 15 см. (Национальный Музей истории Азербайджана)

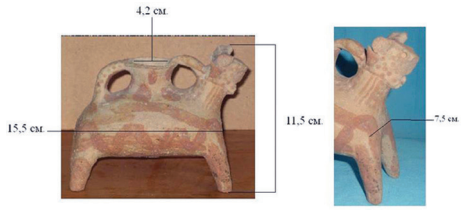

Рис. 3. Зооморфный сосуд красного цвета, сделан от руки из глины с примесью крупного песка; обжиг ровный от середины шеи животного идет горизонтальная ручка, соединяющаяся с венчиком отверстия диаметром - 4,2 см.
Длина всей фигуры - 15,5 см, высота фигуры с головой - 11,5 см., внешний диаметр груди фигуры - 7,5 см. (Национальный Музей истории Азербайджана)

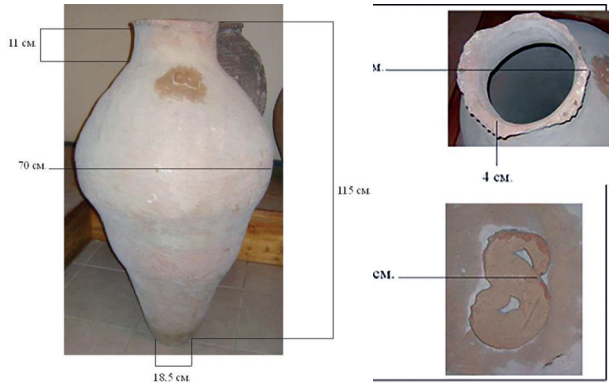

Рис. 4. Крупный сельскохозяйственный красноглиняный кувшин сфероконической формы, а также на верхней части горловины имеется гребенчатый орнамент, на верхней части тулова также нанесен в виде глиняного налепа змеявидный узор. Размеры кувшина общий вес приблизительно: 50-60 кг., общая высота - 115 см, высота горловины - 11 см, внешний диаметр горловины - 29 см, ширина канта горловины - 4 см, ширина узора в виде змеи - 3 см, размер тулова - 70 см, диаметр дна - 18,5 см. (Национальный Музей истории Азербайджана)

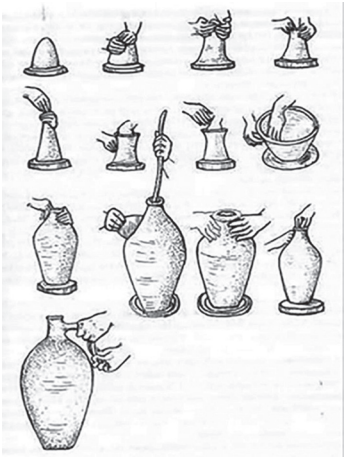

Рис. 5. Методы лепки в изготовления керамических изделий от руки в период античности. Реконструкция С.М. Агамалиева. 1987

Рис. 6. Красноглиняный кувшин с тонкостенной выделкой, с одной ручкой. Горловина сосуда похожа на венчик лепестка с налепом. Кувшин имеет плоское дно. Размеры кувшина: Высота - 22 см, внешний диаметр горловины - 8 см и диаметр дна- 9 см. (Национальный Музей истории Азербайджана)

Рис. 7. Кувшин, изготовленный из светлокрасной глины с одной ручкой. Вокруг горловины имеются 11 слоев складок. Часть горловины сломана. Кувшин имеет плоское дно. Размеры кувшина: высота - 17,5 см, внешний диаметр горловины - 8,5 см и диаметр дна - 8,5 см. (Национальный Музей истории Азербайджана)

Рис. 9. Общий вид печи №19. Вид сверху на межкамерный раздел. Реконструкция Г.И. Ионе. 1948

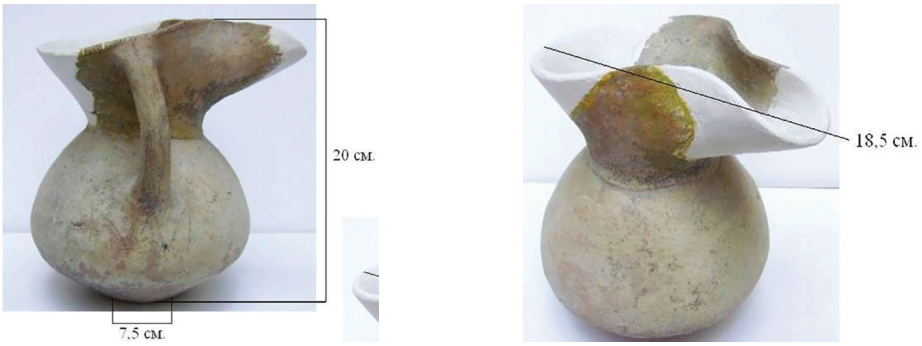

Рис. 8. Глиняная молочница ялойлутепинского типа с одной ручкой светлорозового цвета, сделанная из тонко-отмученной глины. Туловище округло-биконической формы, слив чрезвычайно длинный. Размеры сосуда: высота - 20 см, размер тулова - 15,5 см, внешний диаметр отверстия - 18,5 см и диаметр дна - 7,5 см. (Национальный Музей истории Азербайджана)

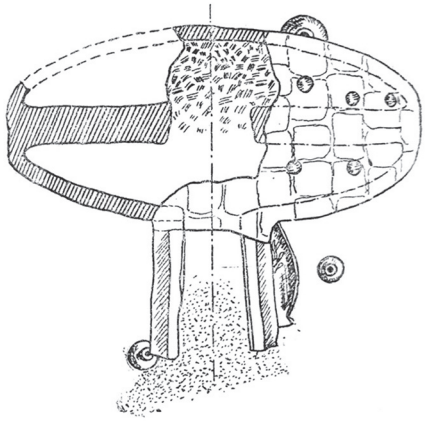

Рис. 10. План Эллипсовидной печи №6. Реконструкция Г.И. Ионе

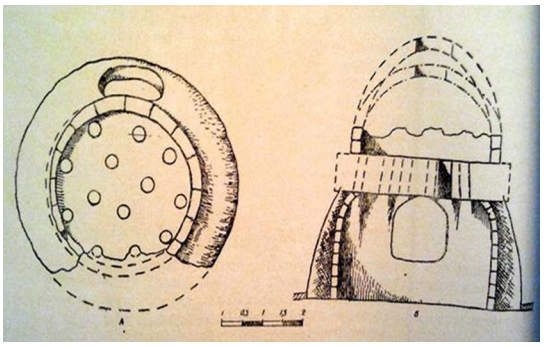

Рис. 11. План и разрез гончарного горна №10. Реконструкция Г.И. Ионе. 1948

Gülzadə Abdulova

Geyim mədəniyyətində düymələr

Açar sözlər: *düymə, pilək, çarpaz, ilgək, qoza, geyim*

UOT 39

Geyim mədəniyyətində düymələr vacib ünsürlərdən biri hesab olunur. Azərbaycan geyim mədəniyyətinin tədqiqatçıları düymələr haqqında, yeri gəldikcə, məlumat versələr də, bu məlumatlar düymələrin tarixi, onların inkişaf dinamikası, növləri, semantikası, funksiyaları haqqında dolğun təsəvvür yaratmır. Azərbaycanda Tunc dövründən, yəni zərgərlik sənətinin meydana gəldiyi dövrlərdən düymə istehsalına başlanmışdır. İlkin mərhələdə qədim metal inancıyla bağlı olaraq, digər zərgərlik məmulatları ilə yanaşı, düymədən də amulet (həmayıl) kimi istifadə edilmişdir. Bizə elə gəlir ki, metalın mistik gücünə inam qədim türklərin ibtidai inancları arasında əsas yerlərdən birini tutan dağ inancı ilə bağlı olmuşdur. Tədqiqatçı F.Bayatın yazdığına görə "Meşə ayini ilə birləşən dağ qədim türklərin müqəddəs mərkəz anlayışını meydana gətirməkdə və dövlətin mərkəzi vəzifəsini əsaslandırmaqdadır... Mərkəz hər zaman müqəddəs bir vəzifə yerinə yetirdiyi üçün dağlar və orada olan hər şey də müqəddəs olaraq qəbul edilmişdir" (15). Məlumdur ki, filiz mənşəli yataqlar dağlardan əldə olunur və insanlar müqəddəs hesab etdikləri dağın bir parçası olaraq onu üzərlərində gəzdirməklə dağ ruhunun onları qoruyacağına inanırdılar. Misal üçün qeyd edək ki, bu günə qədər "Baba dağı" və "Beşbarmaq" ("Xıdırzində") ziyarətgahlarına gedən insanlar həmin dağlardan özləri ilə xırda daşlar götürərək onları üzərlərində gəzdirir, evlərində un kisəsinin üzərinə, çörək təknəsinə, xəstənin balışının altına, çantalarına və s. qoyur və inanırlar ki, bu onların diləklərinin hasil olmasına kömək edəcəkdir (9). Görünür, insanlar emal edilmiş metalın gəzdirilməsinin daşa nisbətən daha asan olduğunu başa düşdükləri vaxtdan onu ilkin olaraq dağ simvolu kimi istifadə etmiş, bu yolla dağ ruhunun onları qoruyacağına inanmışlar. Etnoqrafiya fondunda mövcud olan XX əsrin əvəllərinə aid araqçının (37) üzərində müxtəlif amuletlərlə yanaşı düymələrin də yer alması göstərir ki, düymələrdən amulet kimi istifadə olunması insanların şüuraltı yaddaşında minilliklər boyunca qorunub saxlanmışdır. Bu hal Anadolu əhalisi

arasında da müşahidə olunur. Anadoluda evlənən oğlanların, kiçik yaşlı uşaqların yeləkləri, başlıqları düymə ilə bəzədilirdi. Bu ənənəyə Balkanlarda, İngiltərədə, Afrikada və başqa yerlərdə də rast gəlinir (17, s.296). Görünür, düymələrin mistik gücünə inamdan irəli gələrək şamanlar da öz geyimlərində ondan istifadə edirdilər. Onlar əsas hissəsi üç qarış uzunluğunda qırmızı parçadan olan papaqlarının ətrafına üç ədəd düymə tikirdilər (16).

Qədim rus dilində "düymə" ("puqovitsa") sözünün əsasında "qorxutmaq", "hürkütmək" ("puqat"), "qorxuluq" ("puqalo") mənalarının durması (25) da təsadüfi olmayıb düymənin şər qüvvələrdən qorunmaq üçün istifadə edildiyinə işarədir(26).

Azərbaycanda, eləcə də digər türk xalqları arasında metaldan şər qüvvələri ürkütmək üçün son dövrlərə qədər istifadə olunmuşdur. Adətən, günəş tutulması zamanı mis qabları arxası üstə çevirir və ağac parçası ilə döyəcləyirdilər. Uşaqların, zahı qadınların üzərinə sancaq və ya başqa metal əşya asır, balışın altına qayçı, hər hansı bir metal parçası qoyur, iynə sancırdılar. Ola bilsin ki, qədimdə bu məqsədlə düymədən də istifadə olunmuşdur.

Tarixi inkişaf prosesində istehsal genişləndikcə, sənət texnologiyasına daha dərindən yiyələnən insanlar metaldan müxtəlif təyinatlı məmulatlar istehsal etmiş, eyni zamanda saxlanc və ya varidat kimi (11, s.25) üzərlərində gəzdirmişlər. İlkin mərhələdə primitiv və naxışsız hazırlanan bu məmulatlara zaman-zaman yüksək bədii çalar verilmiş, tədricən bəzək-zinət əşyaları kimi istifadə olunmağa başlanmışdır. Ona görə düymələri də ən qədim geyim bəzəklərindən biri kimi xarakterizə edə bilərik. Sonrakı dövrlərdə əməli əhəmiyyəti ön plana keçən "düymə və ilgək geyim tarixində kəşf sayılır" (17, 295). Bu günkü müasir geyimin təməli bu tapıntıya bağlıdır (17, 296).

Düymə sözü qədim türkcədə "tuğmek", yəni düymək, bağlamaq kökündən gəlir (14, s.60). Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində "qönçə" sözünün qarşılığı olaraq da "düymə" ifadəsi işlədilir. Bu söz müxtəlif variantlarda Avropa xalqlarının dilinə də keçmişdir. İngilis dilində düymə sözünü ifadə edən "button" sözü də açılmamış gül - qönçə mənasını verir. Digər Avropa xalqlarının dillərində (alman- "knopf", holland- "knoop", island-"knappr", ispan-"baton", italyan –"bottone", fransız-"bouton" və s.) düymə sözü "qönçə", eyni zamanda "qoza" mənasını verir. Bəzi bitkilərin, məsələn, pambıq, palıd, küknar və s. barı Azərbaycan dilində "qoza" adlanır. Azərbaycan geyim mədəniyyətində ən geniş yayılmış qadın bəzəklərindən olan "qoza" düymələr, yaxalıqlar, ətəkliklər XX əsrin ortalarına qədər xalqın istifadəsində olmuşdur. Doğrudan da arxeoloji düymələrə nəzər saldıqda, demək olar ki, böyük əksəriyyətinin qoza və yarımkürə (bir növ açılmamış gül) formada olduğunu müşahidə edirik. Qədim dövr tunc məmulatlarının bədii xüsusiyyətlərini araşdıran arxeoloq İ.Avşarova Qərbi Azərbaycandan əldə olunmuş düymələrin

konusvari, yarımkürəvi və badamvari formalarda olduğunu qeyd edir ki, (3, s.23) bunlar da qoza və ya düymə (qönçə) ilə oxşardır. Görünür, həmin məmulatları istehsal edən sənətkarlar forma kimi bitkilərin düyməsini və ya qozasını əsas götürmüşlər. Xalq arasında bu gün də "yumru" sözünün sinonimi kimi "qoza" ifadəsi işlədilir (bitkilərin qönçəsi, barı, kiçik şişlər və s.). Bir maraqlı cəhəti də qeyd edək ki, qədim dövr düymələri həm də qalxan formasını xatırladır. Ola bilsin ki, müdafiə silahı kimi istifadə olunan qalxanlarda bu forma düymələrin qoruyucu mahiyyətindən qaynaqlanmışdır.

Pakistan yaxınlığındakı Mohenjo-daro abidəsindən tapılmış balıqqulağından hazırlanmış, beş min il əvvələ aid edilən düymə tarixə ilk düymə kimi düşmüşdür (24, s.852).

İlgəyin meydana gəlməsi ilə geyim mədəniyyətində böyük çevriliş yaranır. Türk mədəniyyət tarixinin araşdırıcısı B.Ögel ilgək sözünün türkcə "ilmek", "bağlamaq", "ilişdirmək" felindən yarandığını qeyd edərək göstərir ki, "Səlcuq dövrünün başlanğıcında da oğuzlar bu sözü bu günkündən çox dəyişik olmayaraq "ilik" şəklində deyirdilər...Xarəzmşahlar dövründə bir az da qıpçaq təsiri altında qalaraq düymə iliyinə ilgük deyilmişdir" (14, s.59). Ola bilsin ki, ilkin mərhələdə amulet, sonralar bəzək kimi istifadə edilən düymələrə insanlar tədricən geyimlərinin bağını ilişdirmiş və əhəmiyyətini gördükcə bu təcrübədən daha geniş şəkildə istifadə etmiş və nəticədə ilgəyi kəşf etmişlər. İlgəyin kəşfi ilə geyim mədəniyyətinə daha geniş şəkildə yol tapan düymələr, günümüzədək öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır.

Mingəçevirdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində e.ə. IX-VII yüzilliklərə aid edilən qəbirdən 200-ə qədər tunc düymə tapılmışdır (22, s.68). Müəllif müxtəlif ölçülərdə və skeletin ayrı-ayrı hissələrində yerləşən düymələrin ətraflı təsvirini verərkən, onların üzərində qəhvəyi və boz-çəhrayı rəngli parça qalıqlarının olduğunu da qeyd etmişdir(22, s.68). Bu təsvirlərə əsasən həmin geyim tipini müəyyən etməyə və rekonstruksiyasını verməyə çalışan professor S.Dünyamalıyeva düymələrin üzərində iki-üç rəngli parça qalığının olduğunu nəzərə alaraq, mərhumun əyninə həmin sayda paltarın üst-üstə geyindirildiyi qənaətindədir. O, qeyd edir ki, "Mərhum yan tərəf üstə dəfn edildiyindən bir tərəfə tikilən düymələr də cəsəd çürüdükcə o biri tərəfə düşmüş olur. Beləliklə, sağ və sol qabırğa altında, hərəsində 3 sıra olmaqla, hər sırada 20 ədəd düymə tapılır. Deməli, üst-üstə geyinilmiş üç geyimin hamısı eyni formalı, amma müxtəlif rəngli imiş. Geyimlərin hər biri, hər bir qol altında sıra ilə tikilmiş 20 ədəd iri düymə ilə düymələnibmiş. Qol da sıralama tikilmiş düymələr ilə düymələnibmiş, lakin düymələr ölçüsünə görə nisbətən kiçik imiş. Çütkü də saç altında, başın arxa hissəsində daha kiçik düymələrlə düymələnibmiş. Beləliklə, bütün deyilənləri nəzərə alsaq bu geyimi təxmini təsəvvür edə bilərik. Burada düymələrin paltarın sağ və sol yan tikiş xəttinə paralel olaraq tikildiyi qənaətinə

gəlmək olur"(6, s.23). Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycanda hələ e.ə. I minilliyin əvvəllərindən düymələrdən əməli məqsədlə istifadə olunmuşdur(şəkil-1).

Geyim tarixinin dünyada tanınmış tədqiqatçılarından biri hesab olunan yaponiyalı prof. Tsutom Ema türkiyəli etnoqraf Sabihe Tansuğa yazdığı məktubunda göstərirdi ki, "Düymənin, ilgəyin və şalvar-çəpkənin kəşf edildiyi bölgə Anadoluya çox yaxındır. Xəzər Dənizi civarındadır. Ona görə də Anadolu xalqı arasında düyməli geyimin və şamanistik bəzəklərin izlərini tapmaq mümkündür. Bu da geyim tarixini araşdırmaq baxımından çox maraqlı ola bilər" (17, s.296). Çox güman ki, Tsutom Emanın nəzərdə tutduğu bölgə Azərbaycandır.

Tükiyəli etnoqraf S.Tansuğ yazır ki, "Nisbətən kiçik sayda olan köçəri türk tayfaları bu praktik geyim (düyməli-ilgəkli, şalvar-çəpkənli- G.A.) sayəsində böyük Çin birliyinə qarşı girdikləri döyüşlərdə üstünlük qazanırdılar. Durumu dəyərləndirən Çin dövləti türklərin geyimini qəbul edərək əsgərlərinə ipli, sarıma geyimlərin yerinə ilgəkli, düyməli, şalvarlı geyim tərzini seçmişdir (17, 296).

Azərbaycan ərazisindən tapılan arxeoloji materiallar burada e.ə. II minilliyin sonlarından ilgəkli düymələrdən istifadə edildiyini sübut edir. Arxeologiya fondunda Azərbaycanın Tunc dövrü abidələrindən çoxlu sayda düymənin əldə olunması deməyə əsas verir ki, Azərbaycanın qədim sakinləri düymədən geniş şəkildə istifadə etmişdir. Bu düymələr metal, sədəf, sümük, pasta, gil, daş və sürmədən hazırlanmışdır. Düymələr geyimlərə, oxqabı, at əsləhələrinə tətbiq olunmuşdur. Məsələn, Mingəçevir qazıntılarından əldə edilmiş e.ə.VII-V əsrlərə aid olunan qızıl düymələr ox qabının bəzədilməsində istifadə edilmişdir (50). Düymələrdən ikisi iri, biri isə kiçik həcmlidir. İri düymələrin arxa tərəfinə ilgək bəndlənmiş, kiçik düymədə isə kənarlardan iki oyuq açılmışdır. İlgəkli düymələrin istənilən geyim və ya əşyaya bəndlənməsi üçün köşədən (ensiz dəri ip) istifadə olunurdu. Bunun üçün ilgək əşyada açılan dəlikdən əks tərəfə keçirilir və köşədən hazırlanmış ip ilgəklərin içərisindən keçirildikdən sonra həmin köşə əşyaya bəndlənirdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu ənənəvi üsul Azərbaycanda kəmərlərin (xüsusən Qarabağ kəmərlərinin) və at əsləhələrinin bəzədilməsində bu günə qədər qorunub saxlanmaqdadır.

Arxeoloji qazıntılardan əldə olunan düymələrin çoxluq təşkil etməsi onlardan ilkin olaraq qoruyucu amulet, ardınca ikili funksiya, yəni bəzək-amulet, daha sonralar isə geyimlərin əyində sabit duruşunun təmin edilməsi üçün istifadə olunduğunu deməyə əsas verir. Məsələn, Çovdardahn tapılan e.ə. II minilliyin sonlarına aid düymələr olduqca kiçik, həm də çoxlu saydadır (şəkil-2). Onlardan geyimin bağlanması üçün istifadə etmək mümkün deyildir. Bizə elə gəlir ki, bu düymələrin vaxtilə qoruyucu funksiya daşıdığı mütləqdir.

Qədim dövr düymələri formasına görə bir-birinə çox bənzəsələr də, ölçü baxımından müxtəlifdirlər. Arxeologiya fondunda mühafizə olunan düymələrin diametri 9 sm-dən – 0,5 sm-ə qədərdir. Arxeoloji düymələrin ilgəyini üç qrupa

ayırmaq olar: 1) düz xəttdən ibarət olan, 2) qövs formalı, (şəkil-3) 3) xaçvari(şəkil-4). Birinci qrupa aid edilən düymələr əsasən Mingəçevir qazıntılarından əldə edilmişdir. Lakin Mingəçevirə yaxın ərazidə yerləşən Xaçbulaq və Çovdardan da düz xəttli ilgəyə malik düymələr məlumdur (31). İkinci qrup düymələr II minilliyin sonu - I minilliyin əvvəllərinə aid olunan Çovdar, Xaçbulaq, Qızılvəng, Ağstafaçay, Gədəbəy, Vardanlı abidələrindən əldə edilmişdir (şəkil-5). Bu düymələr müasir dövrümüzdə düymələrdə istifadə edilən ilgəklərə malikdir.

Çovdardan tapılan düymələrdən birinin ilgəyi özünəməxsusluğu ilə seçilir (32). İki ilgəkdən biri digərinin üzərindən köndələn keçirilmiş və nəticədə xaçvari forma alınmışdır. Bu düyməni üçüncü qrupa aid edirik.

Birinci qrup düymələrin ilgəyi daha primitiv olduğuna görə onları digər qruplara aid etdiyimiz düymələrin sələfi hesab etmək olar.

Arxeoloji düymələrin bir qisminin içərisi durulaşdırılmış pasta ilə doldurulmuş və həmin maddə bərkiyərək düymənin içərisindəki boşluğu tutmuşdur (şəkil-6).

Bərdə şəhərindən arxeoloji qazıntılardan əldə olunmuş VIII-IX əsrlərə aid şüşə sağanağa keçirilmiş tunc düymənin pambıq parça üzərində olması (20, s.135) ondan geyim elementi kimi istifadə edildiyini göstərir. Eyni zamanda bu tapıntı Azərbaycanda artıq bu dövrdə, bəlkə də ondan da əvvəl şüşə düymələrdən istifadə olunması haqqında dəyərli faktdır.

Azərbaycanda düymə istehsalına e.ə. II minilliyin sonlarından başlansa da və onlardan əməli olaraq istifadə edilsə də, düymələrin geyim mədəniyyətinə geniş şəkildə daxil olması çox uzun sürmüşdür. Karl Köhlerin yazdığına görə "XI əsrin ortalarından etibarən geyim tarixində dəyişikliklər baş verir. Geyimlər bədən ölçülərinə uyğun olaraq biçilib tikilməyə başlayır"(30). Bu biçim üsuluna malik geyimlərin əyində rahatlığını təmin etmək üçün düyməyə tələbat yaranır. İlk dəfə olaraq Avropada düymə hazırlayan sənətkarlar birliyi 1250-ci ildə Fransada təşkil olunmuşdur(30).

Orta əsrlər dövrü Azərbaycanda düymələrin növ və çeşidləri haqqında məlumat əldə etmək üçün arxeoloji materiallar azlıq təşkil edir. Bu dövr düymələri haqqında ən dəyərli məlumatları miniatürlərdən əldə etmək mümkündür. Orta əsrlər Azərbaycan miniatürlərini nəzərdən keçirərkən geyimlərdə metaldan, güləbətindən və qiymətli daşlardan hazırlanmış müxtəlif formalı düymələrdən istifadə olunduğunun şahidi oluruq. Bütün düymələr ilgək vasitəsilə bağlanmışdır.

Geyimlər insanın sosial statusunu müəyyənləşdirdiyi kimi, düymələr də həmin məqsədə xidmət edir. Bunu miniatürlərdə daha aydın izləmək mümkündür. Yüksək təbəqənin geyimləri, onlara bəndlənən düymə və çarpazlar nə qədər dəbdəbəli, rəngarəng, diqqət çəkicidirsə, kasıb təbəqənin geyimlərindəki düymələr bir o qədər sadədir. Çox güman ki, belə düymələr ağac, sümük və başqa ucuz materiallardan hazırlanmışdır (23,169; 10, s.31). Yüksək təbəqənin geyimlərində düymələrin

sarı rəngdə təsvir edilməsi onların qızıldan hazırlanmasına dəlalət edir. "Çovqan oynayanlar"(23s.154; s.155), "Baburun Şah İsmayılın əlini öpməsi"(23, s.238-239) miniatürü (şəkil-7) Orta əsrlər dövründə düymələrin tədqiqi baxımından xüsusilə maraqlıdır. Şah İsmayılın cübbəsində təsvir olunan düymələr heç bir miniatürdə rast gəlinmir. Düymələr qızıl çərçivəyə salınmış iri qara rəngli qaşlardandır. Həmin qaşları onun kəmərinin toqqasında və başındakı sarıqda da müşahidə etmək mümkündür. Miniatürdə obrazlardan birinin yaxasında mirvari düymələr görünür. Digər obrazların yaxasında qızıldan hazırlanmış dairəvi və dördbucaqlı düymələr diqqəti cəlb edir. Təkcə bu miniatürdə düymələrin zəngin çeşidinin, yüksək dekorativ tərtibatının şahidi olmaq mümkündür.

Yüksək zümrənin geyimlərində düymələr bərabər məsafədə, sinədən kəmər yerinə qədərdir. Bəzi hallarda qoşa-qoşa, bəzi hallarda isə arada məsafə buraxılmadan ardıcıllıqla düzülmüşdür. S.Dünyamalıyevanın apardığı araşdırmalara görə köynəklər boğaz altda bir düymə ilə bağlanırdı. Cübbənin çiyindən başlayaraq tikilən paralel bəzəkli ilgəklərlə düymələnməsi çox vaxt dekorativ forma daşıyır və əsasən yaxa açıq qalırdı (7, s. 76).

Miniatürlərdə düymələr həm qadın, həm də kişi obrazlarında köynəyin, qaftanın və cübbənin yaxasında təsvir olunur. XVI əsrin əvvəllərində dahi Nizaminin "Xəmsə"sinə çəkilmiş "Bəhram ağ sarayda" miniatüründə qadınlardan birinin köynəyinin yaxasında qara düymələr müşahidə olunur (10, s.146). "Həvtvad və qurd" (23, s.169) miniatüründə də qadınların köynəyinin yaxasında qara rəngli düymələri görmək mümkündür. "İsgəndərin dizlərində ölən Dara" miniatüründə kişilərdən birinin köynəyində düymə vardır (23, s.188). Bu isə onu göstərir ki, Orta əsrlər dövründə kişi və qadın geyimlərindəki ümumilik onlara əlavə olunan düymələrdə də mövcud olmuşdur. Qeyd edək ki, bu cəhət Türkiyə (19) və Orta Asiya xalqları (18, s.52). üçün də səciyyəvi xarakter daşımışdır.

XV-XVI əsr miniatürlərində daha çox nəzərə çarpan ipək sap və güləbətin teldən hazırlanmış düymələrdir. Bu düymələr də əsasən yüksək təbəqənin geyimlərində müşahidə olunur. Belə düymələrin hazırlanması üçün ipək sap və güləbətin tel birlikdə eşilir, sonra eşilmiş tellərdən geyimin (xüsusən cübbənin) yaxasında müəyyən uzunluqda bəzək dekoru salınırdı. Elə həmin tellərdən yaxanın bir tərəfində ilgək, digər tərəfində isə düymə düzəldilirdi. Miniatürlərin əksəriyyətində bu ilgək düymələr sarı, nadir hallarda isə gümüşü rəngdə təsvir edilmişdir. Bu isə onu göstərir ki, haqqında bəhs olunan düymələr həm gümüş, həm də qızıl tellərdən hazırlanmışdır. Bu tipli düymələr Osmanlı geyimlərində də geniş şəkildə istifadə olunmuşdur (19).

Dövlət başçıları və yüksək çinli şəxslər yaxınlarına, səfirlərə, fəxri qonaqlara hörmət əlaməti olaraq hədiyyə etmək üçün qədim dövrdən pul ekvivalentinə çevrilmiş müxtəlif dəyərə malik olan xüsusi geyim fonduna sahib olurdular (18,

s.71-72). Belə dəbdəbəli geyimlər xüsusən saraylara ayaq açır, müəyyən vaxtdan sonra sadələşdirilmiş formada geniş kütlə arasında yayılmağa başlayırdı. Məhz bu səbəbdən Orta əsr geyimlərində ümumilik nəzərə çarpır ki, bunlar arasında düymələr də yer alır. Buna misal olaraq rus milli geyimi olan "sarafan"ı misal gətirə bilərik. Adını fars dilindən götürən və uzun kişi kaftanı mənasını verən, yaxasını güləbətin tellərdən hazırlanmış düymələr bəzəyən (28) "sarafai" (şərəfli geyim), (29) türklərdən ruslara keçmiş, ilkin dövrlərdə voyevodaların və knyazların istifadəsində olmuşdur (27).

Azərbaycan geyim mədəniyyətində düymələrin rolunu öyrənmək üçün Orta əsrlər şifahi xalq ədəbiyyatı və klassik poeziya nümunələri də məlumat baxımından çox əhəmiyyətlidir. XVII əsrdə yaranmış "Abbas və Gülgəz" dastanında nimtənənin yaxasına tikilmiş qızıl düymələrdən bəhs olunur:

Örtübən başına şalı-zər gəzər,
Abıdan nimtənə, qızıl düymələr(1, s.301).

XVIII əsrin görkəmli Azərbaycan şairi M.P.Vaqif gözəli vəsf edərkən yaxasındakı qızıl düyməni xüsusi olaraq vurğulayır:

Güləbətin köynək, abı nimtənə,
Yaxasında qızıl düymə gərəkdir (12, s.110).
və yaxud:
Sərasər yaxası qızıl düyməli,
Baxdıqca özünə fəxarət eylər (12, s.94).

MATM "Etnoqrafiya" və "Xüsusi» fondlarında aparılan araşdırmalar sübut edir ki, geyim mədəniyyətimizdə tökmə, torlama, qəlibkarlıq, qarışıq (bir neçə istehsal texnologiyasının sintezindən ibarət), müxtəlif minerallardan (əqiq, mirvari, mərcan, firuzə və s.), ipək sapdan hazırlanmış düymələrdən geniş istifadə olunmuşdur. Düymələr çəpkənlərin qoluna, qadın köynəklərinin boynuna, kişi köynəklərinin və arxalıqlarının yaxasına, çuxaların, qadın arxalıqlarının bel xəttinə tikilirdi. Etnoqrafiya fondunda aparılan araşdırmalar göstərir ki, XIX əsrin sonlarına qədər düymələr ilgəklər vasitəsilə bağlanırdı. XIX əsrin sonlarından etibarən milli geyimlərdə düymə yerlərinin açılması texnikasının mənimsənildiyi müşahidə edilir və bu yenilik ilkin olaraq qadın və kişi arxalıqlarına tətbiq edilmişdir. Kişi çuxalarında əsasən ilgək və ipək düymələr, eyni zamanda ilgək-qarmaq istifadə olunmuşdur. Yalnız EF 9686 inventar saylı çuxanın belində dörd ədəd metal düymə və ipək ilgək tikilmişdir.

Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunan tökmə üsulu ilə hazırlanmış düymələr qaşlı və qaşsız olmaqla müxtəlif ölçü, forma və nəqş ünsürünə malikdirlər (34; 35). Bu tipli düymələrin estetik baxımlılığını artırmaq üçün üzəri qarasavadla örtülmüşdür. Bir qayda olaraq ilgək düyməyə lehimlənməklə birləşdirilmişdir.

Atmaqol arxalıq və çəpkənlərin qollarına da bəzən xırda düymələr düzülürdü.

Ənənəvi milli geyimlərə əlavə olunan atmaqollar dekorativ səciyyə daşıdığından, onlar ehtiyac yarandıqda düymələnirdi (13, s.105). Nəzərdən keçirilən atmaqol nümunələri göstərir ki, bu məqsədlə metal düymələrlə (36) yanaşı müxtəlif qiymətli daşlardan da istifadə olunmuşdur. Xüsusi fondda mühafizə olunan qolçaq nümunəsinin (42) kənarına dirsəkdən biləyə doğru mərcan düymələr bəndlənmiş, qarşı tərəfə isə ilgək tikilmişdir (şəkil-8). Biləkdən aşağı hissənin kənarları isə çaxmapilək asmalarla bəzədilmişdir. Qolçağın üzəri də dekorativ baxımdan çaxmapiləklərlə və mirvarilərlə nəfis şəkildə işlənmişdir.

Torlama üsulu ilə hazırlanmış düymələrin digər bir nümunəsi qızıl suyuna çəkilmiş mis düymələrdir. Onlar əsasən çəpkən, nimtənə kimi çiyin geyimlərində istifadə edilirdi. Bəhs olunan düymələr (33) fondun nadir materiallarından biri olmaqla, sənətkarlıq baxımından da diqqəti cəlb edir (şəkil-9). Düymənin kürə forması kəsb edən baş hissəsinə firuzə qaş oturdulmuşdur. İlgəyə doğru getdikcə yığılaraq armudvari forma alan düymələr 3 sm uzunluqdadır və istənilən geyimə gözəllik bəxş etməyə qabildir.

Azərbaycan geyim mədəniyyətində qoza düymələr geniş yayılmış bəzək elementi olmuşdur. Bu düymələr yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qoza formasında olduğuna görə xalq arasında belə adlandırılır. Xüsusi fondda mühafizə olunan XII-XV əsrlərə aid edilən (təsadüfi tarıntıdır) XF 281 saylı inventar (şəkil-10) fond kitabına asma adı ilə qeydə salınsa da, əslində onların istifadə təyinatı barədə qəti fikir söyləmək mümkün deyildir. Həmin inventarlar forma baxımından Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunan misdən hazırlanmış EF 3819 inventar saylı qoza düymələrlə (şəkil-11) eyniyət təşkil edir. Fərq yalnız birinin kəsmə, digərinin isə torlama üsulu ilə hazırlanmasındadır. Qızıl düymələrə qaş, mis düymələrə isə torlamaçılıq üsulunda geniş tətbiq edilən dənəcik əlavə olunmuşdur ki, bu o qədər də əhmiyyətli olmayan fərqlərdir. Bu tipli qoza muncuq arxeoloji qazıntılar zamanı Kiş kəndindən IX-XI əsrlərə aid məzardan aşkar edilmişdir (43). Arxeologiya fondunda mühafizə olunan Orta əsr Beyləqan şəhərindən tapılmış bir ədəd qoza haqqında da eyni fikirləri söyləmək olar. Çünki eyni formaya malik bəzək elementindən boyunbağı, düymə, asma və ya sırğa kimi istifadə olunmuşdur(şəkil-12). Qoza düymələrin forması yuxarıda qeyd etdiyimiz yarımkürə, konusvari formalı tunc dövrü düymələrinin təkmilləşdirilmiş formasıdır. Yəni, qoza düymələr iki yarımkürə formalı düymənin bir-birinə lehimlənməsindən əmələ gəlmişdir. Bütün bunlar onu göstərir ki, ənənəvi zərgərlik sənətində, eləcə də, geyim mədəniyyətində müəyyən formalar uzun sürən tarixi inkişaf prosesində xırda əlavələrlə, əsası dəyişmədən, genetik varisliyi qorunaraq, nəsildən-nəslə ötürülərək günümüzə qədər çatdırılmışdır.

Bu hal digər materiallarda da müşahidə olunur. Xüsusi fondda mühafizə olunan XF26 inventar saylı e.ə. VII-V əsrlərə aid edilən qızıl düymələr qəlibkarlıq üsulu

ilə hazırlanmışdır. Düymələrin arxa hissəsinə ilgək lehimlənmişdir. Bu düymələrin forması EF 2930 inventar saylı baş bəzəyində təkrarlanır. Başqa sözlə, hər ikisi eyni formalı qəlibdə döyülmüşdür. Sadəcə olaraq baş bəzəyində ilgək əvəzinə tikilməsini mümkünləşdirmək üçün hər iki tərəfindən xırda oyuqlar açılmışdır və kənarları qabartma naxışlıdır.

Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunan EF6303 inventar saylı düymələr (şəkil-13) qeyri-adiliyi ilə diqqəti cəlb edir. Əslində düymələr qoza düymələrin təkmilləşdirilmiş variantıdır. Zərgər qoza düyməyə yaradıcı yanaşmış, ona yuxarıdan aşağıya doğru qismən daralan uzun boru əlavə etmiş, borunun baş hissəsinə eşmə tel çəkmiş (bir ədədində aşağı hissəyə də eşmə tel çəkilmişdir), nəticədə mükəmməl bir düymə nümunəsi hasilə gətirmişdir.

Uzun borulu digər maraqlı düymə nümunəsi Xüsusi fondun inventarları arasında yer alan "quşpara" adlanan düymələrdir (44şəkil-14). Düymələr 8 ədəddir və 583 əyarlı qızıldan hazırlanmışdır. Hər düymənin ortasından bir ədəd iri həcmli mərcan asılmışdır. Boruya lehimlənmiş döyməqəlib üsulu ilə hazırlanmış yarımkürə formalı elementin kənarlarından həmin üsulla ərsəyə gətirilmiş ətəkliklər asılmışdır. Ətəkliklərin formasına uyğun olaraq düymələr "quşpara" adlandırılmışdır (asmalar quş siluetini xatırladır). Boruların içərisindən keçirilən qaytanlar mərcanların başına lehimlənmiş qulplara bağlanmışdır. Nəticədə zənginlik və gözəllik bəxş edən bir forma əldə olunmuşdur. Düymələr vaxtilə EF 8664 inventar saylı ləbbadənin yaxasında olmuşdur.

E.ə. II-I əsrlərə aid edilən Şamaxı rayonu Xınıslı kəndindən küp qəbirdən aşkar edilmiş qızıl piləklər (49) (şəkil-15) forma baxımından XF 26 inventar saylı (Mingəçevir e.ə. VII-V əsrlər) piləklərdən (şəkil-16) cüzi fərqlərlə seçilsə də, hər ikisi ilgəkli olması ilə diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, e.ə. IV - b.e-nın I əsrinə aid edilən qədim yunan incəsənətinə aid arxeoloji tapıntılar arasından eyni tipli qızıl düymələr aşkar edilmişdir. Həmin düymələr Avropaya cəngavərlər tərəfindən Yaxın Şərqdən aparılmışdı (28).

Bəzən düymə ilə pilək eyniləşdirilir. Kəmərlərin, papaqqabağıların, çiyin geyimləri və tumanların, başmaqların, at əsləhələrinin bəzədilməsində istifadə olunan bəzək elementləri xalq arasında "pilək" adlanırdı. Bildiyimiz kimi, tikmə növlərindən biri "pilək tikmə" adlanır və həmin tikmə növü öz əsasını bəhs etdiyimiz piləklərdən götürmüşdür. Qarabağda geniş yayılmış kəmərlərə xalq arasında bəzən elə "pilək" kəmər deyilirdi. Ümumiyyətlə, ilgəkli, ortası və ya kənarları oyuqlu, bütün bəzəklər "pilək" adlanırdı. Ağdam, Xocavənd, Qazax, Şamaxı rayonlarında bu ifadəyə "pərək" şəklində də rast gəlirik (5). Xalq arasında nazik və kiçik əşyalar bəzən pərəklə (piləklə) müqayisə edilərək "pərək kimidir" deyilir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan zərgərlik sənətində geniş yayılmış döyməqəlib texniki üsulu Qarabağda "çaxmapilək" adlanır. İnventar kitabında düymə adı ilə qeydə alınmış

piləklər əslində düymə kimi deyil, geyimə və ya hər hansı bir məişət əşyasına bəzək vurmaq üçün istifadə olunmuşdur. Məsələn, XF 232, XF128, XF129 inventar saylı piləklərdə açılmış deşiklər kənardadır və o geyimə tikilərsə heç bir düymə oyuğunu və ya ilgəyi saxlamağa qabil deyildir. XF 184 inventar saylı piləklərin hər birində üç oyuq açılmışdır ki, bu da onların tikmə üçün istifadə olunduğunu bir daha təsdiqləyir. Pərək qəlibkarlıq üsulu ilə hazırlandığına görə çox nazik olur və bu səbəbdən də onlar düymə kimi dayanıqlı olmaz, tez əzilib sıradan çıxar, eyni zamanda nazik olduğuna görə ipək parçadan tikilmiş geyimləri zədələmək riski də böyük olardı. Ona görə də düymələrin böyük qismi tökmə və torlama üsulu ilə hazırlanırdı.

Ənənəvi xalq geyimlərində çarpaz adlanan düymələrdən geniş istifadə olunmuşdur. Çarpazlar əsasən çəpkənlərdə istifadə olunurdu. Bu düymə tipi Orta əsrlər dövründən xalqın istifadəsində olmuşdur. Çarpaz düymələr XIV əsr miniatürlərində daha çox izlənir. Kəlilə və Dimnəyə çəkilmiş "Məhəmməd peyğəmbər və ailəsinin Ərəbistanın yalançı peyğəmbəri Mussallimanı qarşılama mərasimi"(23, s.28), "Ərdəşir və arvadı"(23, s.66), "Uçan tısbağa"(23, s.92), "Şahidlik"(23, s.83) miniatürlərində geyimlərin yaxası çarpazla bağlanmışdır. XVI əsr aşıq şerinin görkəmli nümayəndəsi Qurbani dövrünün geyim tiplərini nəzmə çəkərkən çarpaz düymələrdən də bəhs etmişdir:

Qurbani der: heç kəs yarın öyməsin,
Düymələ yaxanın çarpaz düyməsin,
Dəstələ zülflərin, yerə dəyməsin,
Yollar qubarlanar, toz dəyər sənə (4).

Məlumat kiçik olmasına baxmayaraq etnoqrafik baxımdan olduqca qiymətlidir və Orta əsrlər dövründə çarpaz düymələrin xalqın istifadəsində olmasını söyləmək üçün tutarlı dəlildir.

XVII əsrdən etibarən çarpazlar qadın geyimlərində istifadə olunmağa başlayır. Xüsusən, çəpkən, ləbbadə tipli geyimlərin bel xəttinə tətbiq edilirdi.

Çarpaz düymələr iki variantda mövcud olmuşdur. Birinci variantda düymənin bir tərəfinə geyimə bəndləmək üçün iki, digər tərəfə ip keçirmək üçün bir ilgək lehimlənirdi (şəkil-17). Çəpkən, ləbbadə, nimtənələrin belinə qarşı-qarşıya dörd çarpaz tikilir (şəkil-18), ip yuxarıdan aşağıya doğru və ya əksinə olmaqla ilgəklərdən çalın-çarpaz keçirilir və axırıncı çarpazlarda bağlanırdı. Bu geyim bəzəyinin "çarpaz" adlanması da bununla əlaqədardır (2, s.189). İkinci variantda çarpazlara qarmaq lehimlənirdi. Bu zaman artıq çarpaz iplə deyil, qarmağı digər tərəfdə olan ilgəyə keçirməklə bağlanırdı. Bu daha praktik üsul idi.

Əfqanıstandan köçəri türk tayfalarına aid edilən təxminən e.ə. I əsrə aid qəbirdən bir neçə qızıl çarpaz tapılmışdır. Tapılan çarpazlardan biri uzun ətəkli xalatın(kaftanın- G.A.) yaxasının bağlanması üçün istifadə edilmişdir. Çarpazların

yüksək bədii dəyərindən bəhs edən sovet arxeoloqu V.İ. Sarianidi ellin incəsənətinin dünya kolleksiyasında ona tay ola bilən ikinci bir nümunənin olmadığını göstərir(21, s.121-122).Bu gün dünya dəbinə liderlik edən Avropada ilgək-qarmaqlı çarpazlardan IV əsrdə Poma əsgərləri zireh geyimlərinin yaxasını bağlamaq üçün istifadə etsələr də, onlar Avropa geyim mədəniyyətinə yenidən XVI əsrdə daxil olmuşdu. İlk dəfə istehsalına isə 1791-ci ildə Britaniyada Nyueys firmasında başlanmışdır (24, s.852).

Çarpazlar adətən torlama üsulu ilə hazırlanırdı. XX əsrin əvvəllərindən etibarən metal pullardan hazırlanmış çarpazlar da xalqın geniş istifadəsində olmuşdur. Bu məqsədlə metal pullara qarmaq və ilgək lehimlənmişdir. Ənənəvi xalq geyimlərindən biri olan küləcələrin düymələnməsinə nadir hallarda rast gəlinsə də Etnoqrafiya fondunun saxlancları arasında çarpazla düymələnmiş bir nümunə mühafizə olunmaqdadır (38). Küləcənin (baharının) belinə iki ədəd beş minlik Qacar sikkələrindən hazırlanmış ilgək-qarmaq tikilmişdir (şəkil-19). Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ilgəklər geyim mədəniyyətində qədim dövrlərdən tətbiq edilmişdir. Əvəllər köşə, ilkin orta əsrlərdən ipək sapla hasilə gətirilən bu ilgəklər sonralar metaldan da hazırlanmışdır. Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunan Kəbirlinskilərə məxsus çəpkənin belinə belə dəmir ilgəklər tikilmiş və ip həmin ilgəklərə keçirilərək çarpaz bağlanmışdır (şəkil-18/2). Çarpazlar da ilkin olaraq ilgək formasında hazırlanmış, sonralar yaradıcı zərgərlər tərəfindən təkmilləşdirilərək dekorativ bəzək ünsürləri əlavə olunmuşdur.

Etnoqrafiya fondunda qəlibkarlıq üsulu ilə hazırlanmış yeganə mis çarpaz (39) forma baxımından Xüsusi fondda mühafizə olunan qızıl piləklərlə (46), EF 8156 inventar saylı çarpazlar (şəkil-20) isə XF 32 (şəkil-20/2) inventar saylı gümüşdən hazırlanmış torlama düymələrlə eyniyyət təşkil edir.

Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunan EF 8158 inventar saylı çarpaz nümunəsi (şəkil-21) sənət yaradıcılığı baxımından öz mükəmməlliyi ilə seçilir. Çarpaz torlama texniki üsulu ilə hazırlanmış, mərkəzinə bir ədəd firuzə qaş əlavə olunmuşdur. O forma baxımından bir növ kəmər toqqalarına bənzəyir.

Xüsusi fondda mühafizə olunan gümüş düymələr də forma baxımından mükəmməl sənət nümunələridir. XF 31 inventar saylı düymələr (5 ədəd) torlama üsulu ilə hazırlanmış, ortasına şüşə qaş əlavə olunmuşdur (şəkil-22). Naxış dekoruna görə digər torlamaçılıq məmulatlarından fərqlənən düymənin mərkəzi həyətliklərlə üç hissəyə ayrılmış, üzərində eşmə tellər vasitəsilə yarpaq təsvirləri salınmışdır. Yarpaqların kənarları vovlarla bəzədilmişdir. Həyətlikləri bir-birindən ayıran sahə eşmə tellərlə doldurulmuşdur.

Digər torlamalı düymə gül formasındadır (48) və gümüşdən hazırlanmışdır. Səkkiz ədəd ləçək formalı həyətliyin içi vavlarla doldurularaq dekorativ çalar verilmişdir. Bu tip düymələr geniş yayılmışdır və xüsusən qızıl kəmərlərin bəzədilməsində istifadə olunmuşdur.

Bir məsələni də vurğulamaq lazımdır ki, istənilən forma həm qızıl, həm gümüş, həm də mis məmulatlarda təkrarlanır. Bu sifarişçinin sosial durumundan asılı olaraq dəyişirdi. Xüsusi fondda mühafizə olunan XF191, XF192 inventar saylı düymələr Etnoqrafiya fondundakı eyni tipli düymələrin EF3748, EF3750 təkrarıdır və onlardan yalnız materialına görə fərqlənir.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın bəzəkləri, xüsusən geyim bəzəkləri arasında metal pullardan istifadə olunması geniş dəb halını alır. Bu bəzəklərin sırasına düymələr də daxil olaraq geyim mədəniyyətində özünəməxsus yer tutur. Pul düymələr iki üsulla: pulun arxasına ilgək lehimləməklə və mərkəzində deşik açmaqla hasilə gətirilirdi. Xüsusi fondun materialları arasında hər iki nümunəyə aid inventar mövcuddur. XF169 inventar saylı düymənin arxa hissəsinə ilgək lehimlənmiş, XF 136 inventar saylı düymələrin isə tam mərkəzindən iki ədəd oyuq açılmışdır.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda basma düymələr tətbiq edilməyə başlayır. Bu dövrdən etibarən sənaye istehsalı ilə hazırlanmış düymələr məişətə geniş şəkildə daxil olur və zərgərlik üsulu ilə hazırlanan düymələri tədricən sıxışdırmağa başlayır. Rəngarəng, ucuz başa gələn düymələr dəblə ayaqlaşmağa çalışan qadınları daha çox cəlb edir, nəticədə qızıl, gümüş, mis düymələr dəbdən düşür və geyim fondumuzu tərk etməyə məhkum edilirdi. Daha ağır nəticə isə zərgərin ağır zəhməti bahasına başa gəlmiş, bəlkə də zərgərlik sənətinin misilsiz nümunələri olan qızıl, gümüş düymələrin, ümumiyyətlə, bütün növ zərgərlik nümunələrinin əridilərək dövrün dəbinə uyğun, daha doğrusu, Avropa tipli məmulatların hazırlanmasına yönəldilməsi idi. Bu halın maddi mədəniyyətimizə vurulan ağır zərbələrdən biri olduğunu hesab edirik. Məhz bunun sayəsində indi muzey fondlarında qızıl, gümüş düymələr olduqca azdır və bu materiallar dövrün mənzərəsini tam canlandıra bilmir. Xüsusi fondda arxeoloji düymələri nəzərə almasaq, qızıldan cəmi bir saxlama vahidi qoza düymə (45), yeddi saxlama vahidi isə pərək və ya pilək düymə (47) (şəkil-23) mövcuddur. Halbuki, XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan zərgərlik sənətində düymə istehsalı geniş şəkildə həyata keçirilmiş, əhalinin bu geyim elementinə olan tələbatı yerli zərgərlər tərəfindən yüksək səviyyədə ödənilmişdir. Belə düymələr vaxtilə beynəlxalq sərgilərdə nümayiş olunmuş, müxtəlif kataloqlarda yer almışdır. 1851-ci ildə Londonda keçirilən sərgidə bakılı zərgər Hacı Məmməd Hüseyin və Hacı Məlik Məmməd müxtəlif eksponatlarla yanaşı qızıl və emallı düymələr də nümayiş etdirmişlər (8). Təəssüflər olsun ki, belə zəngin maddi mədəniyyət nümunələri günümüzə qədər gəlib çatmamışdır.

Beləliklə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında qorunan materiallar, Orta əsr miniatürlərində və poeziya nümunələrində rast gəldiyimiz məlumatlar bizə deməyə əsas verir ki, qədim və zəngin bir mədəniyyətə sahiblik edən Azərbaycanda geyim mədəniyyətinin vacib ünsürlərindən biri olan düymələrin tarixinin çox dərin

kökləri vardır. Ulularımız əvvəlcə amulet, sonra amulet-bəzək kimi istifadə olunan düymələrdən geyim elementi kimi istifadə etməyi bacarmış, onu zaman-zaman təkmilləşdirmiş, mükəmməl sənət nümunələri yarada bilmişlər.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatların siyahısı:

1.Abbas və Gülgəz. Azərbaycanın məhəbbət dastanları. Bakı, Elm, 1979.
2.Abdulova G.S. Ənənəvi qadın geyim bəzəkləri. MATM, 2010 s.
3.Avşarova İ. Xocalı-Gədəbəy tayfalarının bədii tunc məmulatı(e.ə. XIV-VII əsrlər), Bakı, 2008.
4. Azərbaycan aşıq şerindən seçmələr, Bakı, 2005.
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti //ebooks.azlibnet.az/book-LansM7yI.html
6. Dünyamalıyeva S. S. Azərbaycanın geyim mədəniyyəti tarixi. Bakı, 2003
7. Dünyamalıyeva S. S. Azərbaycan geyimlərinin bədii–dekorativ xüsusiyyətləri. Bakı, 2013.
8. MDTA f.37, s.1; iş.1050; iş.1161.
9. Məlumatı Şamaxı rayon sakini, 1938-ci il təvəllüdlü Alıyeva Badam vermişdir.
10. Nizami Gəncəvi. Xəmsə. Miniatürlər. Bakı, 1983.
11. Rəcəbli Ə. Azərbaycan sikkələri. Bakı, 2012.
12.Vaqif M.P. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1958.
13.Vəliyev F. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Bakı, 2010.
14. Baheddin Ögel. Türk kültür tarihine giriş. 5-ci cild. pdf.
15. Bayat F. Türk mitolojisində dağ kültü// Folklor ve edebiyyat. 12-ci cild, №46, 2006\2 pdf.
16.Mehmet Mandaloğlu.Türk kültür çevresinde şamanizm ve şamanlık meselesi www.acarindex.com/)pdf.
17.Sabihe Tansug . Karacaoğlan və Türk giyiminde düğmeler. pdf
18. Горелик М.В. Среднеазиатский мужской костюм на миниатюрах XV-XIX вв.//костюм народов Средней Азии. М.1979.
19. Геза Фехер. Туретские миниатюры.1980.
20. Нуриев А.Б. Ремесло Кавказской Албании (III-VIII вв.). Баку, Элм, 2009
21.Сарианиди В.И. Афганистан: сокровища безымянных царей. М.1983
22.Фоменко В.П. Грунтовое погребение №63 в Мингечауре// Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, III cild
23. Cultural heritage of Azerbaijan. Miniatures. Heydar Aliyev Foundation, 2012.
24. Ian McNeil Encyclopedia of the history of technology.pdf
25. http://slovardalja.net/word.php
26. https://mbl.gy/getfile/pid:public_12276

27. https://ru.wikipedia.org/wiki/.
28.http://hearth.narod.ru/home/0003.htm.
29.http://dic.academic.ru/dic.nsf/vasmer/47102.
30.http://www.slate.com/articles/life/design/2012/06/button_history_a_visual_tour_of_button_design_through_the_ages_.html.
31. MATM AF İnv.№ 298, tunc düymə.
32. MATM AF İnv.№ 329, tunc düymə.
33. MATM EF İnv.№ 3791, tunc düymə
34. MATM EF İnv.№397, metal düymə.
35. MATM EF İnv.№ 392, metal düymə
36. MATM EF İnv№ 5917, çəpkən.
37. MATM EF İnv.№ 6789, araqçın, XX əsrin əvvəlləri.
38. MATM EF İnv.№ 7462, küləcə, məxmər, XX əsrin əvvəlləri, Qarabağ.
39. MATM EF İnv.№ 8157, metal çarpaz.
40. MATM EF İnv.№ 3748,metal çarpaz.
41. MATM EF İnv.№ 3750, metal düymə.
42. MATM. XF. İnv №55, qolçaq, məxmər, qızıl, mərcan, mirvari.
43. MATM XF İnv.№ 270, qoza muncuq, qızıl.
44. MATM XF İnv.№108, quşpara düymə, qızıl, mərcan.
45. MATM XF İnv.№ 198,qoza düymə, qızıl.
46. MATM XF İnv.№128, pilək, qızıl.
47. MATM XF İnv.№ 111, pilək düymə, qızıl.
48. MATM XF İnv.№ 32, düymə, gümüş.
49. MATM XF İnv.№ 309, qızıl düymə, e.ə. II əsr, Xınıslı.
50. MATM XF İnv.№ 26, qızıl düymə, e.ə VII-V əsrlər, Mingəçevir.

Гюльзаде Абдулова
Пуговицы в культуре одежды

Резюме

Ключевые слова: *пуговица, плоская пуговица, застежка, петля, коробочка, одежда*

В статье даются сведения об истории, функции, разновидностях, технологии изготовления и способах применения одного из важных элементов культуры одежды – пуговиц. Проведено сравнение и параллельное сопоставление привлеченных к исследованию образцов пуговиц, хранящихся в Археологическом, Этнографическом и Специальном фондах Национального Музея

Истории Азербайджана, установлена генетическая связь между пуговицами, изготовленными в древности и в XIX веке.

Gulzade Abdulova
Buttons on the culture of garment

Summary

Key words: *button, scale, cross, mesh, cone, garment*

The history, main point, types, manufacturing technology, using methods of buttons one of the essential elements of garment culture are informed in the article. Buttons patterns are existed Archaeology, Ethnography and Special Funds of National Museum of Azerbaijan History have been researched, compared and paralleled, at the same time, genetic inheritance between buttons of ancient period and buttons of 19th century has been released.

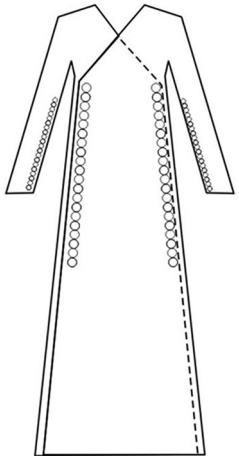

Şəkil 1

Şəkil 2

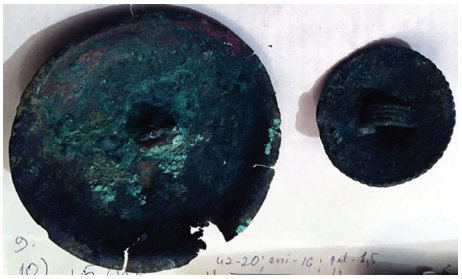

Şəkil 3

Şəkil 4

Şəkil 6

Şəkil 5

Şəkil 7

Şəkil 8

Şəkil 9

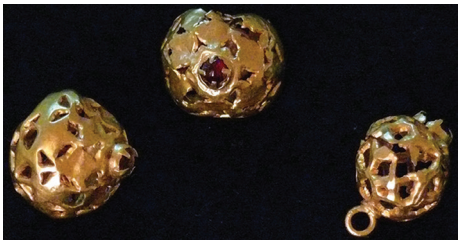

Şəkil 10

Şəkil 11

Şəkil 13

Şəkil 14

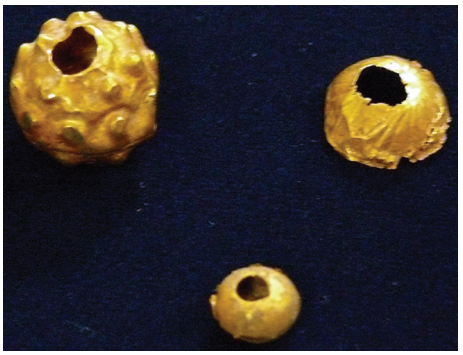

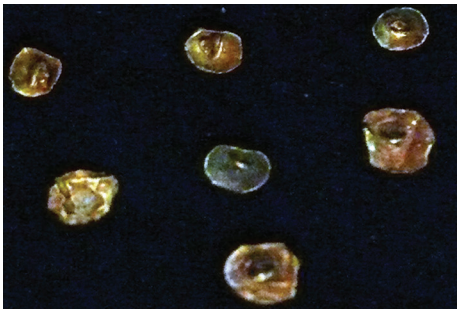

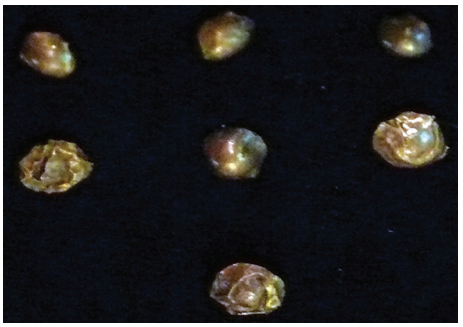

Şəkil 15

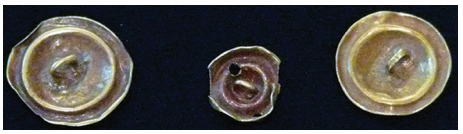

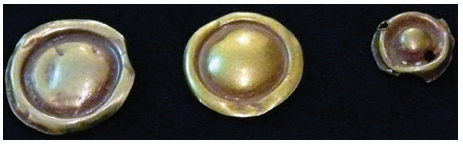

Şəkil 16

Şəkil 17

Şəkil 18

Şəkil 19

Şəkil 20

Şəkil 21

Şəkil 22

Şəkil 23

Tural Şiriyev

Azərbaycanlıların geyim tarixində islam mədəniyyətinin izləri (MATM-ın materialları əsasında)

Açar sözlər: *islam, mədəniyyət, geyim, çarşab, çadra*

UOT 39

Hələ qədim zamanlarda hər bir xalqın milli geyimləri öz formalaşmasının ilkin mərhələsində, başlıca olaraq, coğrafi mühitin, iqlimin təsiri altında olmuşsa da, tarixin sonrakı gedişində vüsət alan etnik-siyasi proseslər geyim mədəniyyətinin də inkişafına güclü təsir etməklə, onu daha çox xalqların qarşılıqlı iqtisadi-mədəni əlaqələrindən asılı etmişdir. Belə əlaqələrin nəticəsi isə mədəni inteqrasiyalara səbəb olmuş və nəticə etibarilə, qarşılıqlı mədəni zənginləşmələri meydana gətirmişdir.

Azərbaycanın milli geyimləri də maddi-mənəvi mədəniyyətin mühüm bir hissəsi kimi, uzun inkişaf yolu keçmiş və xalqın tarixi ilə biləvasitə bağlı olduğu üçün, onun tarixi-mədəni həyatının müxtəlif çalarlarını özündə qoruyub saxlamışdır. Ona görə də, qədim geyim nümunələrinin quruluşu və üzərlərindəki hər bir element xalqın etnik-siyasi və mədəni tarixini izləməyə imkan yaradır. Məhz bu cəhətinə görə, alimlər geyim mədəniyyətinin xalqın etnogenezini öyrənməkdə əhəmiyyətli mənbə olduğunu qeyd edirlər (4, s.99).

Azərbaycan milli geyimləri də özünün zəngin çalarlarına və çeşid müxtəlifliyinə görə dünya xalqlarının mədəni irsinin inciləri sırasındadır. Bu baxımdan qadın baş geyimi dəstləri, xüsusi olaraq, diqqəti cəlb edir.

Azərbaycanda qadın baş geyimləri sırasında çadra və çarşab öz orjinallığına və tarixiliyinə görə xüsusi yer tutur. Çadra və çarşabın tarixi və mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzən tutarlı mənbə və sənədə əsaslanmadan, çarşabın İranda Qacarlar dövründə yarandığını və onun heç bir dini inancla əlaqəsinin olmadığını iddia edirlər. Şübhəsiz, belə mülahizələr əsassızdır və xeyli sayda tarixi sənədlər, fotoşəkillər də sübut edir ki, çadra, çarşab və buna bənzər baş örtüklərindən istifadə edilməsi xeyli keçmişə bağlıdır. İslam alimlərinin böyük bir qrupunun isə nəzəri budur ki, çadra və çarşab məhz islamın gətirdiyi geyim mədəniyyətidir. Bu mülahizənin əsası kimi Qurani-kərimdə Əhzab surəsinin 59-cu ayəsinə istinad edilir:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُل لِّأَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِن جَلَابِيبِهِنَّ ذَٰلِكَ أَدْنَىٰ أَن يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَّحِيمًا Ya Peyğəmbər! Zövcələrinə, qızlarına və möminlərin həyat yoldaşlarına de ki, (naməhrəm yanında) çarşablarını örtsünlər. Bu, onların tanınması və onlara əziyyət verilməməsi üçün daha münasibdir. Allah bağışlayan və rəhm edəndir." (3, Əhzab surəsi, ayə-59). Ayədə qeyd olunan "cələbib" sözü ərəb dilində "cilbəb" sözünün cəm forması olub, qadının bədənini tamamilə örtən gen paltar mənasını daşıyır. Sözügedən baş geyimlərinin dini təyinatlı olduğunu göstərən digər mühüm bir cəhət də ondan ibarətdir ki, keçmişdə qadınların və yetkinlik yaşı çatmış qızların başıaçıq gəzməsi yolverilməz hesab edilirdi ki, bu da biləvasitə, naməhrəm nəzərindən qorunmaq kimi islamdan irəli gələn ehkamlara bağlı idi. Odur ki, baş geyimlərinə aid olan bu amil, ictimai və sosial mənşəyindən asılı olmayaraq, bütün qadınlar üçün eyni məzmun daşıyırdı.

Tarixi və elmi ədəbiyyatda keçmişdə qadın baş geyimlərinin onların ictimai vəziyyətini əks etdirdiyi və bir növ qadın hüquqsuzluğunun göstəricisi olduğu qeyd edilir (5, s.114). F.Engels isə bunu hətta kişilərin qadınlara qarşı olan zülmü kimi izah etmişdir (2, s.222). Müasir elmi ədəbiyyatda belə bir fikrin ardıcıllarına görə, yaşmaqla qadının ağzını bağlaması, sanki, onun kişi ilə danışmaq hüququ yoxdur – kimi daimi xatırlatma əlaməti daşımışdır (6, s.119). Şübhəsiz, nəzərdə tutulan dövrdə, yəni XIX – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qadınların ictimai və ailə vəziyyəti son dərəcə məhdudiyyətlər və hüquqsuzluqlarla səciyyəvi olmuşdur. Odur ki, bir çox dini-əxlaqi dəyərlər öz həqiqi mahiyyətindən uzaq düşmüş və əksər hallarda kortəbii qəbul edilərək, qadınların köləliyini simvolizə etmişdir. Razılaşmadığımız məqam isə budur ki, marksist ideologiyaya tam olaraq yuvarlanan belə müəlliflər öz dövrü üçün (XIX – XX əsr) ənənəvi olan belə baş geyimlərinin xalqımızın uzaq keçmişindən miras qalan mənəvi, əxlaqi cəhətlərini nəzərə almamış və onları yalnız hüquqsuzluq, cəhalət və patriarxalizmin qadınlar üzərindəki despotluğu kimi səciyyələndirmişlər. Halbuki, istər baş örtüyü, istərsə yad kişi qabağında üzün yaşmaqlanması kimi adət və qaydalar, eyni zamanda, mənşəyi etibarilə, öz dövrünün qadın isməti və həyasını ehtiva edən əxlaq və mənəviyyat göstəriciləri olmuşdur. Nəzərə alınmalıdır ki, tarix boyu əxlaqi dəyərlər və bundan irəli gələn qaydalar öz formasını

dəyişsə də, məzmunu etibarilə xalqımızın ruhunda, onun ailə və ictimai münasibətlərində bu gün də yaşamaqdadır.

Keçmişdə əksər müsəlman-şərq ölkələrində də geniş istifadə edilmiş və bədəni topuğa qədər bürüyən çadra, adətən, evdən çıxarkən geyinilərdi. Etnoqraf F.Vəliyevə görə, keçmişdə Abşeron, Muğan, Talış və Naxçıvan bölgələrinin kəndləri istisna olmaqla, çadra kəndli məişəti üçün, demək olar ki, xarakterik olmamışdır. Kənd yerlərində qadınlar, adətən, baş şalının boyuna dolanan qanadı ilə ağız və burunun ucuna yaşmaq alırdılar (4, s.99).

Əsasən biçim tərzinə görə fərqlənən çarşabın Azərbaycanda iki forması geniş yayılmışdı. Daha çox Lənkəran-Astara və Naxçıvan etnoqrafik bölgələri üçün xarakterik olan yarımdairəvi-oval çarşab adətən boğazın altından salınmış qaytanla bağlanırdı (5, s.115). Bu, onu çadradan fərqləndirən başlıca cəhət idi. Xalq arasında "qutu çarşab" kimi tanınan düzbucaqlı çarşablar isə əsasən Şəki-Zaqatala, Abşeron, Qarabağ və Ordubad ərazilərində yayılmışdı (5, s.115). Azərbaycanda bu baş geyimlərinin forma və xüsusiyyətləri haqqında Etnoqrafiya fondunun materialları geniş məlumatlar verir. Əksəriyyəti XIX – XX əsrin əvvəllərinə aid olan çadra və çarşab nümunələri özünün rəngarəng çeşidlərdə hazırlanması ilə diqqəti cəlb edir. Çeşid müxtəlifliyinin başlıca səbəblərindən biri, bu çarşabların ölkənin ayrı-ayrı bölgələrinin timsalında olması və özündə müxtəlif sənətkarlıq məktəblərinin lokal bədii xüsusiyyətlərini əks etdirməsi ilə bağlı olmuşdur. Burada saxlanılan nümunələr əsasında aydın olur ki, çadra ilə çarşab arasında parçanın növünə görə əsaslı fərqlər olmamışdır. İstər çadra, istərsə də çarşablar daha çox sadə rəngli atlasdan, dama-dama keci parçadan və müxtəlif çeşidli ipək parçalardan, bəzən isə xara və çit parçalardan hazırlanırdı. Ölkədə çadra və çarşabın əsas istehsal yerləri Şamaxı, Qarabağ, Basqal, Mücü, Şəki, Gəncə, Şuşa və başqa sənətkarlıq mərkəzləri olmuşdur (1, s.309).

Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra aparılan ideoloji islahatlar nəticəsində xalqın inanc sistemi və ictimai şüurunda ciddi dəyişikliklər yaranmağa başladı. Beləliklə, XX əsrin birinci yarısından başlayaraq, bir çox milli-mədəni dəyərlər kimi, geyim mədəniyyəti də təbəddülatlara uğradı və çadra, çarşab və başqa ənənəvi geyim növləri aradan çıxmağa başladı.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cilddə, X c., Bakı, "Elm", 1987.
2. Engels F. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. K.Maks və F.Engels. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, 1953.
3. Qurani-Kərim (ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev). Bakı, "Azərnəşr", 1991.
4. Vəliyev F.İ. Geyimlər. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cilddə. II c., Bakı. "Şərq-Qərb", 2007.
5. Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, "Şərq-Qərb", 2010.
6. Алекперов А.К. Женская одежда Азербайджана // Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, Изд. АН Азербайджана, 1960.

Турал Ширие
Следы исламской культуры в традиционных одеждах азербайджанцев (на основе материалах НМИА)

Резюме

Ключевые слова: *ислам, культура, одежда, чаршаб, чадра*

Статья посвящается изучению характерные традиционной женских головных уворов чадры и чаршаба. На основе материалах Национального Музея Истории Азербайджана. В статье исследуется действующий фактор на формирование культуры одежды и стало известно что, культура одежды на первом этапе развития формировалось под влиянием географических факторов, в следующих стадиях развития подвергалась больше культурным изменениям, социально-экономическим и политическим факторам. В связи с этим на основе различных видов чадры и чаршаба в статье исследуется их технические и этнографические особенности.

Tural Shiriyev
The traces of islamic culture in the history of Azerbaijani's clothing (on the basis of NMHA materials)

Summary

Key words: *islam, culture, clothing, charshab, chadra*

The article is devoted to studying traditional head dress of women in Azerbaijan, known as chadra and charshab in the past. The article examines the factors that influence the formation of clothing culture and it becomes clear that, while in the first stage it was formed under the influence of geographical factors, in the second stage it was much exposed to the influence of cultural changes, social-economic and political factors. Alongside that, the article studies technical and ethnographic characteristics of chadra and charshab, on the basis of its various samples.

Sevinc Nəsirova

Azərbaycan toxuculuq məmulatları üzərində dini inanclarla bağlı bəzi naxışlar

Açar sözlər: *xalça, romb, göz, bəd-nəzər inancı, qadın-ana inancı*

UOT 39

Dünyanın mədəni irs siyahısında özünə layiqli yer tutan Azərbaycan xalçaları tədqiqatçıların diqqətini daim özünə cəlb edir. Bu diqqəti yaradan isə xalçalar üzərinə toxunmuş kodlar, başqa sözlə naxışlara çevrilmiş müəmmalı suallardır. Tarixi keçmişimizdən, ulularımızın mifoloji düşüncəsindən, həyat tərzindən, ailə məişətindən qaynaqlanan bu naxışlar etnoqrafiya elmi üçün qiymətli mənbədir. Mənfur düşmənlərimizin digər maddi mədəniyyət nümunələrimiz kimi, xalçalarımızı da özününküləşdirmək siyasəti naxışların öyrənilməsini daha da əhəmiyyətli edir. O naxışlar ki, əksəriyyəti imzalı məktub rolu oynayaraq xalçanın əsl sahiblərinin kimliyini, ünvanını təyin etməyə qabildir. Məqalədə bu xalçaların naxış tərtibatı, xüsusilə də ermənilərin saxtalaşdıraraq "Karin" adlandırdıqları (4, s.7) Qarabağın "Açma-yumma" xalçası üzərindəki naxışlardan birini təhlil edəcəyik.

Naxışların öyrənilməsinə uzaq keçmişdən başlanmalıdır. Belə ki, onların çoxu indi bəzək motivi kimi istifadə olunsa da, kökü xalq inanclarına bağlanır. L.Kərimov xovlu və xovsuz xalçaların inkişaf tarixini 4 əsas mərhələyə bölərək, 1-ci mərhələni naxışsız, sadə, təbii rənglərlə toxunmuş xalçaların, 2-ci mərhələni mürəkkəb texnika üsulu ilə üzərinə primitiv naxışlar toxuna bilən kilimlərin, 3-cü mərhələni şəddə, vərni, zili, sumax kimi toxuculuq nümunələri və onların üzərinə daha mürəkkəb naxışların və ornamentlərin toxunmasını, 4-cü mərhələni isə müxtəlif ornamental elementlər və mürəkkəb kompozisiyaların toxunması dövrü kimi xarakterizə edir (24, s.9). Xalça üzərinə həkk olunan hər bir naxış müəyyən ideologiyanı ifadə etmiş və onu araşdıraraq, xalqımızın mifoloji təfəkküründün, inanclarının və etnogenezinin bir çox gizli məqamlarına aydınlıq gətirmək olar. İslam dininin yayılmasına qədər xalqımız arasında müxtəlif inanclar mövcud olmuşdur ki, insanlar onları toxuculuq nümunələri, məişət əşyaları üzərinə həkk edərək özləri də bilmədən yaşatmış və gələcək nəsillərə ötürmüşlər. İslam dininin yayılmasından sonra isə bir çox naxışları stilizə olunaraq başqa görkəmə salınmışlar. Bu islam dinində Allaha inamdan

başqa inamların şirk (Allaha şərik qoşma) sayılması ilə əlaqədar olmuşdur. Təbii ki, bu və ya digər səbəblərdən dolayı naxışların kodlarının açılmasında müəyyən əngəllər yaranmışdır. Məhz bu səbəbdən xalçalar və digər toxuculuq məmulatları üzərində olan naxışları ilk baxışdan yaranan adi görüntü kimi qəbul etmək yalnış nəticəyə gətirib çıxara bilər. Ona görə də hər bir naxışın ifadə etdiyi mənanı aşkara çıxarmaq üçün qayaüstü təsvirlər və ya petroqliflər, toponimlər, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri (əfsanələr, nağıllar, xalq deyimləri) və mifologiya ilə müqayisəli təhlil və paralellər aparmaq lazım gəlir. Sənətşünas R.Əfəndi də xalçada olan naxışlarla onu yaradan xalqın tarixini, folklorunu, hətta mifologiyasını belə izləməyin mümkün olduğunu yazır (2, s.126.)

Hamının sosial bərabərlik içərisində yaşadığı ibtidai dövrlərdə insanlar mütəmadi olaraq həyat tərzləri haqqında məlumatı daşlar üzərinə həkk edərək bizə çatdıra bilmişlər. Məsələn, xalçaların kənar haşiyəsinə salınan və mollabaşı adlanan ornament rəqs edən insan təsvirlərinin sxematik şəklidir(1, s.100). Həmçinin sonradan Oğuz boyları tərəfindən istifadə edilən damğalar da türk runik yazısının təcəssümü olmuşdur. Xalçalarımız üzərində türk inancları ilə əlaqədar yaranmış və əksini türk damğalarında tapmış bir çox element mövcuddur. Onlardan biri Quba qrupuna aid olan "Qollu Çiçi" xalçası üzərinə toxunmuş "iççi" naxışı olmuşdur (13, s.165). Bütün qədim sivilizasiyalarda olduğu kimi türk xalqlarının da özünəməxsus inanc sistemi olmuşdur. Prof. Erman Artun yazır: "inanc bir şeyi güvənlə doğru sayma tutumudur" (19, s.2,3). B. Akarsu isə inancın tərifini daha dəqiq vermişdir. O, "Fəlsəfə Terimleri Sözlüğü" kitabında yazır: İnanc yetərincə əsası olmayan, dəqiq olmayan bir şeyi doğru sayma, ağıl yolu ilə bir doğruluq payı olduğunu düşünmədən başqasının şahidliyi üzərinə qurulmuş dəlilləri bir şübhə olmadan qəbul etməkdir (17, s.104). Müxtəlif inanclar xalqın mənəvi həyatında özünə ayrılmaz bir yer tutur və bütün mənəvi dünyanın əks edildiyi sahələrdə özünü biruzə verir. İstənilən bir inanc nağıllara, mifoloji dünya görüşünə və onlarla birbaşa bağlı olan xalq tətbiqi sənət nümunələrinə və onların üzərindəki naxışlara təsir edir. Monoteist dinlərədək mövcud olmuş inanclar xalqın mənəviyyatında o qədər güclü bir yer tutur ki, hətta sonrakı dövrlərdə də bu dinlərlə uzlaşdırılaraq qorunub saxlanır.

Xalqımız arasında yayılmış bu inancların çoxu türk xalqlarının qədim dini Göy Tanrıçılığın qalıqlarıdır. Şamanizm sözü isə rus alimləri tərəfindən elmə daxil edilmişdir. Hazırda yalnız Altay və Yakut xalqları arasında şamanizm mövcuddur. Lakin qədim türklərin şamanizmi Altay və Yakut şamanizminin olduğu səhifəni çox geridə qoymuş, inkişaf etmiş bir vəziyyətdə idi. Sözsüz ki, Çindən Bizansa, İrana qədər geniş bir ərazini fəth etmiş bir xalqın dini dar dünyagörüşünə malik, maldarlıqla məşğul olan xırda tayfaların inandıqları dinlərdən daha inkişaf etmiş bir din olmuşdur (21, s.1). Türk xalqları arasında şaman sözü deyil, qam sözü daha çox istifadə olunmuşdur.Türk xalqlarının bütün dini inancları, mifoloji

dünyagörüşü və şifahi xalq ədəbiyyatı bu dinin təsiri altında formalaşmışdır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, hazırda da islam dinini və ya xristianlığı qəbul etmiş bu xalqlar arasında şamanizmin qalıqları qalmaqdadır. M.Uraz bununla əlaqədar yazır: "Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra yabancı dinlər yayılarkən bunlar üzərində qədim türk inanclarının və şamanizmin təsirlərini görmək mümkündür" (23, s.197). Şamanizmin xristianlığa təsiri haqqında rus müəllifləri də yazmışdır. Hətta Q.V.Ksenofontovun şamanizmin xristianlığa təsiri haqqında fikirləri "Xrestes. Şamanizm i xristianstvo" adlı əsərində öz əksini tapmışdır (26, s.130). Hətta müəllif başqa bir əsərində xristianlıq və sibir xalqlarının şamanizmi arasında paralellər aparmış, İsanın və şamanların şəfaverici cəhətlərini eyniləşdirmişdir (27,s.17-18). Şamanizmin qalıqları olan buynuzlu heyvanlara, ağaclara inam müxtəlif naxışlar şəklində qarşımıza çıxsa da, bu naxışların islam dini ilə heç bir əlaqəsi olmamış, məhz Göy Tanrı dininin təcəssümü olmuşdur.

Toxuculuq məmulatları üzərində ən çox görülən naxışlardan biri rombdur. Bu fiquru demək olarki, MATM EF-da bir çox nümunə üzərində izləyirik (inv.4325, 5105, 5250, 5751, 6116, 6183, 6194, 6196, 6197, 6242, 6243, 6276, 6276, 6277, 650, 6654). Geniş tədqiq olunmasa da, bu fiqurla əlaqədar elmi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər var. Bu naxışın araşdırılmasına başladığımız zaman elm aləminin ikiyə ayrıldığını müşahidə etdik. B.Tuncay bu fiqurun qadın başlanğıcını simvolizə etdiyini və əslində "ana" mənasında işləndiyini qeyd edir (15). Qonşu Türkiyə kilimlərində də bu fiqura sıx rast gəlmək olur. Bu səbəbdən türk toxuculuq məmulatlarını da araşdırmaya cəlb etmişik. Anadolu naxışlarını araşdırmış M.Erbek Elazığ, Sivas kilimləri üzərində sıx görülən bu motivi məhsuldarlıq, bərəkət rəmzi kimi xarakterizə edir (18, s.54,55,56). Avropa alimləri də bəzən B.Tuncay kimi bu elementi qadın-ana kultu ilə bağlamışlar. Məsələn, fransız alim F.Lenormant bu naxışı qadın emblemi kimi səciyyələndirir (31, s.187). Professor V.Muradov bu naxışın adını İrəvan qrupu xalça və kilimlər üzərində bir neçə dəfə çəkmişdir (12, s.72,92). Araşdırmamız zamanı rombun istifadə tarixinin çox qədim, yayılma arealının isə əsasən Yaxın Şərq olduğunun şahidi olduq. Assuriya, Babil və Qərbi Asiyada araşdırmalar aparmış V.H.Vayes möhür və silindrlər üzərində bu fiquru təsbit etmişdir (31, s.76). Hətta müəllif rombları Assur, Suriya-Hitit silindrlərində addımbaşı gördüyünü vurğulayır (30, s.187). "Zümrüd anası" adı ilə məşhur olan Assuriya silindrlərindən biri üzərində də bu naxış həyat ağacının bir tərəfində təsvir olunmuşdur (30, s. 76). Qədim şərq ölkələrinin ərazisində istifadə olunan bu naxışa Azərbaycanda Qobustan qayaüstü rəsmlərində də rast gəlirik. Burada eyni ilə xalçalarda olduğu kimi təsvir olunmuş ox başlı romb Tanrının animistik təsəvvürü kimi yozulmuşdur (28, s.66). Maraqlısı isə odur ki, bu naxış xalçalar üzərinə bəzən sırf Qobustan petroqliflərindəki və eyni ilə V.H.Hardın təsbit etdiyi silindrlərdəki kimi toxunmuşdur. Xüsusilə "Açma-yumma" xalçası Tanrının animistik təsvirinin

analoji təkrarı şəklində toxunmuşdur (6,7) (şəkil 1 və 2). J.Blek və A.Qrin qarğıdalı dənəsi, yerin simvolu, göz və qadın başlanğıcı kimi izah edilən rombun Mesopotamiya incəsənəti üçün tarixə qədərki çağlardan Neo-Assur zamanına qədər adi bir işarə olduğunu yazırlar (29, s.153). Qarabağ xalça məktəbinə xas olan "Malıbəyli", Şirvanın "Molla Kamallı", "Əlixanlı", "Ərciman", "Gəzməli kilim" adı ilə məşhur olan xalça və xalça məmulatları üzərində də bu naxışı izləyirik. İstər fondda tədqiq etdiyimiz xalça və xalça məmulatları, istərsə də Qədim Şərq ölkələrində aşkar edilmiş silindr möhürlər üzərində bu motiv tək işlənmir. Onunla birgə adətən ox başı motivi, xaç və ulduz naxışları işlənir. V.Muradov İrəvan qrupu xalçaları üzərində romb fiquru ilə yanaşı "qoşabuyunuz", səkkizguşəli ulduz, nəbati və digər klassik elementlərin adını çəkir (12, s.92.). Romb naxışı adətən yuxarıda adını çəkdiyimiz xalçalar üzərində ana gölləri təşkil edir. Qazax xalçaçılıq məktəbinə xas ola "Qara-Qoyunlu " xalçası üzərində də bu naxışı izləyirik. Lakin, bu adla məşhur olan xalça üç bədii quruluşda toxunur. Onlardan birini təsvir edən zaman L.Kərimov xalçanın yaşlı ustalar tərəfindən "Heykəl" adlandığını yazır (xalçanın bu forması üzərində romblar toxunmuşdur-N.Sevinc) (25, s.151). Eyni zamanda müəllif "Bilici" xalçasının bədii təhlilini verən zaman 1932-ci ildə Dağ Bilicidə yaşlı xalça toxucularının xalçadakı böyük elementə "Heykəl" (Romb nəzərdə tutulur-N.S.) adını onun qadın büstünü təsvir etdiyi üçün verdiklərini yazır (25, s.181). Məhz bu məlumat romb fiqurunun sirrinin açılmasında açar rolunu oynayır. Deməli, heykəl adı ilə məşhur olan sonradan unudulan naxış qadın fiquru ilə əlaqədar olmuşdur. Bu isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi B.Tuncay və F.Lenormantın fikirlərini təsdiq edir. Qədim Şərq ölkələrində matriarxat dönəmində qadına olan inanc özünü müxtəlif arxeoloji tapıntılarda da göstərir. Məsələn, Anadolu Mədəniyyətlər muzeyində çoxlu belə fiqur var (16, s.56,111). Hətta bu muzeydə eramızdan 6 min il əvvələ aid olan tanrıça heykəllərindən birinin bədənində romb fiquru həkk edilmişdir (16, s.33). Assur məbədlərində ilahə İnnananın üzərində də bu figur təsbit edilmişdir (29, s.153). Bu fikrə əsasən də, rombun qadın-ana inancı ilə əlaqədar olmasının doğruluğunu düşünmək mümkündür. Nəzərə alsaq ki, matriarxat dönəmində qadın həm odu, həm yaşayış sahəsini qoruyurdu, onun qoruyucu amulete çevrilməsi də çox təbii olmuşdur. Romb naxışı sehrli qoruyucu funksiyaya malik olmuşdur. Beləliklə, əvvəllər romb şəkilində olan qadın amuleti sonradan göz şəklində yozulmağa başlamışdır. Romb stilizə olunaraq göz formasına düşmüş və əhali arasında adını dəyişsə də, mənasını və funksiyasını dəyişmədən yenə öz varlığını davam etdirmişdir.

Bütün digər türk xalqları kimi Azərbaycan xalqının da ən qədim və bu günədək gəlib çıxmış inanclarından biri də bəd nəzərə, yaxud el arasında deyildiyi kimi "kəm göz"ə inanc olmuşdur. Bu inanc özünü toxuculuq nümunələri, əsasən də xalçalar üzərində daha aydın büruzə verir. Belə ki, xalçalarımızın bir çoxunda bəd nəzərdən

qorunmaq üçün konkret olaraq göz toxunmuşdur. Bəzi toxuculuq nümunələri üzərində ilk baxışdan bu naxış gözə bənzəməsə də, digərlərində insan gözünə bənzər motivi aydın görmək mümkündür. Ümumiyyətlə, xalq arasında evi, sevdiyi insanları , mal-mülkü bəd nəzərdən qorumaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunmuşdur. Bunlardan üzərlik otu yandırılması, başa duz fırladılması, evlərdən müxtəlif tikanlı otların asılması kimi metodların adını çəkmək mümkündür. Xalq arasında bəd nəzərdən qorunmaq üçün ən çox istifadə olunan üsul üzərlik bitkisinin yandırılması olmuşdur. Üzərlik yabanı halda da Azərbaycanın bir çox bölgələrində bitir. Onun haqqında məlumatlara Xaqanı, Nizami, M.Kaşqarinin əsərlərində rast gələ bilirik. Azərbaycanda hələ erkən orta əsrlərdə bəd nəzərə qarşı üzərlik bitkisindən istifadə olunması Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" əsərində "Qaytarır, rədd edir gələn bəlanı" misrası ilə təsdiqlənir (5, s.346). Üzərlik qədim türkcə üz "qabaqlamaq", "üstünlüyə malik olmaq", "qalib gəlmək", "udmaq", "üstün gəlmək" və ondan düzəlmiş üzər "ləğv edər", "məhv edər", "kənar edər" sözündəndir. Mil düzündə eradan əvvəl II-I əsrlərə aid kurqandan 1953-cü ildə bir saxsı qabda üzərlik toxumlarının tapılması Azərbaycanlıların hələ qədimdən bəri ovsunlarında ondan istifadə etdiklərini sübut edir (5, s.345). Maldar əhali arasında isə heyvanları göz dəymədən qorumaq məqsədilə istifadə olunan müəyyən inanclar mövcud idi. Dolanacaqlarını heyvanlar təşkil edən maldarlar müxtəlif üsullarla daha çox süd verən, daha ətli-yunlu, gözəgəlimli olan heyvanlarını daha iti gözlü hesab etdikləri insanların bəd nəzərlərindən qorumaq üçün heyvanın üzərinə dağdağan budağından hazırlanmış göz muncuğu asarmışlar (11). Eynilə dağdağanın bıçaq kimi iti alətlərlə kəsilməsi də düzgün sayılmazmış, çünki o zaman dağdağan öz mistik qüvvəsini itirərmiş. Hətta müxtəlif yollarla gözə gətirmiş insanın paltarından xəlvəti olaraq bir parça kəsib daha sonra üzərinə soğan və sarımsaq qabığı əlavə edilərək üzərlik otu ilə yandırılması inamı da mövcud imiş (10). Üzərlik yandırılan zaman göz dəymiş yaxud xəstə, nasaz adam üçün belə oxuyurlar:

Üzərlik, paşa üzərlik,
Xalları qoşa üzərlik,
Kim səni gözə gətirib,
Gözləri daşa üzərlik (14, s.40).

Azərbaycanlılarda keçmiş əqidəyə görə həyatda yaxşı nə varsa, hamısına-körpəyə, xüsusilə oğlan uşağına, qəşəng qıza, pəhləvana, təzə evə, sağmal heyvana, güclü öküzə, döyüşkən qoça, yaxşı ata, yumurtalarının hamısından cücə çıxarmış qırt toyuğa, arı pətəyinə, barlı ağaca, bol tərəvəzli bostana, ipək qurduna və s. nəzər dəyə bilər, xalq arasında deyildiyi kimi "nəzər yandıra bilər" (5, s.303).

Türk xalqları arasında ən geniş yayılmış vasitələrdən biri isə üzərində göz muncuğu gəzdirilməsidir. Gözləri rəngli insanların nəzərinin daha iti olduğuna bu gün də inam var. Mavi gözlü insanların gözü baxdıqları insana toxunarmış, mavi

muncuğun isə bu göz dəyməsindən qoruyacağına inanılardı (22, s.77). MATM EF-da üzərində göz toxunmuş çox sayda toxuculuq məmulatı var. Göz naxışı daha çox məfrəş, palaz və xalçalar üzərində yer alır. Fondda 6360, 6603, 9282, 8945, 8447 inventar nömrəli məfrəşlər üzərində müxtəlif həndəsi fiqurlar içərisində göz naxışı təsvir olunmuşdur. Bunlardan 6603 inventar nömrəli Şirvan bölgəsinə xas məfrəş üzərində səkkiz bucaqlı şəklində gözlər təsvir olunmuşdur. 9282 inventar nömrəli məfrəş isə kvadrat şəkilli gözlərlə bəzədilmişdir. 8447 inventar nömrəli məfrəş isə tamamilə gözlərlə bəzədilmişdir. Göründüyü kimi tam xalçanın üst hissəsində dairə içərisində gözü ifadə edən nöqtələr toxunmuşdur. 7218 inventar nömrəli xalça üzərində konkret gözə bənzər bir element xalça üzərinə toxunub. Hətta fikir versək göz muncuğu amuletini belə xatırladır .

Digər 5105 inventar nömrəli XVIII əsrə aid Qarabağ xalçası üzərinə göz motivləri toxunmuşdur. Xalçalar üzərində bəzən stilizə olunaraq sadə nöqtəyə bənzəyən bu naxış onu toxuyanın xalça vasitəsilə evini-ocağını bəd nəzərdən qorumaq istəyindən irəli gəlmişdir. L.Kərimov bəzi haşiyələrdə belə naxışların ‘’gözlü” adıyla toxunduğunu qeyd etmişdir (3, tablo 190, şəkil 8). Lakin bu haşiyələrdə göz əvəzinə xaç toxunmuşdur. Dənizli-Fəthiyyə bölgəsindəki yörüklər tərəfindən toxunduğu düşünülən və Türk İslam Əsərləri Muzeyində sərgilənən bir kilimin orta zəmisi “üstəgəl” şəklində göz motivləri ilə doldurulmuşdur (20, s.113).

Ümumiyyətlə, türk xalqları arasında göz motivini müəyyən həndəsi fiqurlar içərisində və şəklində təsvir etmək adəti olmuşdur. Belə ki, bir kvadratın dörd bərabər üçbucağa bölünməsi ilə əmələ gələn forma Anadolu kilimlərində daha çox istifadə olunur. Türkiyə Qaratəpə ərazisində toxucular nəzərə qarşı pis (kəm) baxışın bu motivlə dördə və ya ikiyə bölünərək təsirinin azaldığı düşünürlər (20, s.107,108). Göz-nəzər inancı Babil, Misir, Şumer, Akkad Anadolu kimi ən qədim sivilizasiyaların bir çoxunda görülmüşdür(18, .s.120). Yunanların “matisma”, ərəblərin “əl-eyn” ya da “isabetul-eyn”, iranlıların “bəd nəzər”,hindlilərin “sehir” dedikləri bu təsirli qüvvənin türklərdəki adı “nəzər”, “göz dəyməsi”, “pis göz” , “kəm göz”dür (18, s.120). Xalçalar üzərində belə bir amuletin olması çox təbii, hətta zəruri bir detal olmuşdur. Çünki evin ən görkəmli yerinə asılan xalça üzərinə toxunmuş göz inanca görə kəm gözü qaytarır. Xalça qədimdən bəri anaların qızlarına verdiyi ən vacib cehizlərdən biri olmuşdur. Əlbəttə, hər bir ana övladı üçün toxuduğu xalçaya müxtəlif nəzərdən qorunma elementləri toxuyaraq onun gələcək evini, ailəsinin səadətini, doğulacaq körpəsini və mal-mülkünü mühafizə edə biləcəyini düşünürdü. S.Etikan və H. Kılıçarslan belə yazırlar: Pis gözün zərərli təsirini önlədiyi və nəzərə yaxşı rəsir etdiyi üçün xalça və toxuculuq məmulatlarının başlanğıc və sonunda yer alan və “kilimlik” deyilən qismində göz motivi toxunmaqdadır (20, s.113). Eyni zamanda bu toxuculuq məmulatları onu toxuyanın evini, xoşbəxtliyini nəzərdən və kəm gözdən qoruduğuna inanılan və yerə sərilən bir növ nəzərlikdir (20, s.106). Qadınlar nəinki toxuduğu xalçaya, həmçinin toxuma alətlərinə belə göz dəyəcəyindən ehtiyat etmişlər. Hətta islam dini yayılandan sonra belə bir inanc yaddaşlardan silinməmişdir. Lakin öz mühafizə

formasını dəyişmişdir. İnsanlar artıq müqəddəs Quran-i-Kərimdən müəyyən ayələrin sehrinə və bu Allah kəlamlarının onları qoruyacağına inanmışlar. Müxtəlif ayələri amulet şəklində evlərinin müəyyən hissələrində mühafizə etməyə, yaxud üzərlərində gəzdirmə adəti yayılmağa başlamışdır. Bu toxuculuq nümunələrinə də təsirsiz ötüşməmişdir. Müəyyən toxuculuq məmulatları üzərində ərəb, bəzən isə kiril əlifbası ilə "Ya Allah", yaxud "Ya Əli" sözləri toxunmağa başlamışdır.

Məqalədə xalqımızın dini inanclarından biri olan bəd-nəzər inancı, onun xalqımızın toxuculuq məmulatlarına təsiri araşdırılmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, bu gün də aktual olan bu inanc islam dininin təsirindən sonra da səngiməmişdir. Həmçinin bu inancın qədim zamanlarda qadın-ana kultu ilə əlaqədar olduğu məlum olmuşdur. Qadınların qoruyucu amulet kimi əbədiləşdirilməsi, sonradan onların stilizə olunaraq romb, daha sonralar isə bəd-nəzər inancına keçməsinə gətirib çıxarmışdır.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat siyahısı :

1. Abdullayeva M.Ə. Azərbaycan dilində xalçaçılıq leksikası. Bakı, 1988.
2. Əfəndi R., Əfəndi T. Tarix, folklor və mifologiya mənbəyi // Azərbaycan xalçaları. Cild 3, N-6, Bakı, 2013.
3. Kərimov L. Azərbaycan xəlçəsi. Bakı-Leninqrad, 1961.
4. Qarabağ xalçaları. Kataloq. Red.: N.Vəlixanlı. Bakı, 2013.
5. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nigah. Bakı, 1994.
6. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Etnoqrafiya Fondu inv. 6196. Qarabağ "Açma yumma".
7. MATM EF inv. 6194. Şuşa "Açma yumma".
8. MATM EF inv. 6197. Qarabağ kilimi.
9. MATM EF inv. 6276. Qarabağ kilimi.
10. Məlumatçı Novruzəliyeva Pəlvər. 83 yaş. Quba rayonu Afurca kəndi.
11. Məlumatçı Vəlixanova Kifayət. 76 yaş. Ağdam rayonu.
12. Muradov V. İrəvan qrupu. Bakı, 2013.
13. Nəsirova S. Azərbaycan xalçalarında türk mifologiyasının izləri //Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası). Bakı, 2014,N-1.
14. Rzayev N. Qayalar danışır. Bakı 1985.
15. Tuncay B. http // bextiyartuncay.wordpress.com/2015/02/.
16. Anadolu Medeniyyetler Müzesi. Ankara, 2006.
17. Akarsu B. Felsefe terimleri sözlüğü. Ankara, 1975.
18. Erbek M. Çatalhöyükden günümüze Anadolu motifleri. Ankara, 2002.
19. Erman A. Türklerde islamiyyet öncesi inanc sistemleri. http // turuz.com .
20. Etikan S., Kılıçarslan H. Düz dokumalarda nazar inancı ve göz motifi // ART-E. Kas/ara 2012, Vol. 5. İssue 10.
21. İnan A. Tarihde ve bugun şamanizm. III baskı. Ankara, 1986.
22. Kalafat Y. Doğu Anadoludan eski türk inancının izleri. Ankara, 1990.

23. Uraz M. Türk Mifolojisi. İstanbul, 1994.
24. Керимов Л. Азербайджанский ковер. Том 2.Баку, 1983.
25. Керимов Л. Азербайджанский ковер. Том 3.Баку, 1983.
26. Ксенофонтов Г. В. Хрестес. Шаманизм и христианство. Иркутск, 1929.
27. Ксенофонтов Г. Шаманизм (избранные труды). Якутск, 1922.
28. Alok E. Petroqlyps of Gobustan. Azerinşaat.
29. Black J., Green A. Gods, demons and symbols of ancient Mesopotamia. London, 1992.
30. Hayes W.H. Cylinders and other ancient oriental seals. New York, 1909.
31. Hayes W.H. The seal cylinders of western Asia. Washington, 1910.

Sevinje Nasirova

Some paterns connected with religious beliefs on Azerbaijan weaving materials

Summary

Key words: *carpet, romb, eye, evil eye, mother cult*

Weaving materials, especially paterns on our carpets are the source of learning life style religious beliefs from past up today and even the great source of learning etnogeny. This article deals with the figure romb which was widely used on our weaving materials. It was found out that this pattern was used on petroglyphs and cylinder seals all over Eastern countries. This pattern was formed by deep beliefs to mother and women which was widely spread in the East, later it stylized into the shape of an eye. But the meaning has not changed. Inspite of it the pattern used as a romb and an eye has kept its meaning of protection.

Севиндж Насирова

Некоторые узоры, связанные с религиозными убеждениями, на ткацких материалах Азербайджана

Резюме

Ключевые слова: *ковер, ромб, глаз, сглаз, культ женщины-матери*

Узоры на материалах ткачества, особенно на коврах, являются источником для изучения религиозных убеждений и этногенеза. В данной статье исследуется один из широко распространенных узоров в виде ромба. Было выяснено, что узоры были использованы на петроглифах, цилиндрических печатях во всех странах Ближнего Востока. Узор возник в связи с широко распространенной верой в женщину-мать, а позже стилизованно приобрел форму глаза. Несмотря на это, использованный в качестве ромба и глаза узор сохранил смысл и функцию оберега.

Qərənfil Əsədova

L.F. Knitin "Şamaxı bazarı" təsviri sənət əsərinin tarixi-etnoqrafik baxımdan təhlili

Açar sözlər: *L.F. Knit; Şamaxı bazarı; avropalı tacirlər; Səfəvilər*

UOT 39

XX əsr Azərbaycan tarixinə mədəni yeniliklər əsri kimi daxil oldu. Bu dövrdən etibarən Orta əsrlərdən qəlibləşmiş düşüncələr və həyat tərzi yeniləndi. Xalqın arasında maarifçilik ideyalarının yayılması nəticəsində getdikcə zəmanəsinin yeni tələbləri ilə ayaqlaşan nəsil formalaşmağa başladı.

XX əsrdə Azərbaycanda müxtəlif elmlərin inkişafı ilə yanaşı tarix elminin inkişafında da mühüm addımlar atılır. Orta əsr mənbələri tədqiqata cəlb edilir. Bartold, Minorski, Petruşevskinin onlar üzərindəki tədqiqatları daha da dərinləşdirilərək ictimaiyyətə təqdim olunmağa başladı. Bu işdə Azərbaycan Tarixi Muzeyinin də xüsusi rolu olmuşdur. Müəssisə tariximizə aid olan istənilən maddi mədəniyyət nümunəsini toplamaqla elmin inkişafına öz tövhələrini vermişdir. Bu cəhətdən maraqlı olan nümunələrdən biri də muzeyin Təsviri materiallar fondunda saxlanılan 1938- ci ildə L. F. Knit tərəfindən kətan üzərində yağlı boya ilə 153× 256 sm ölçudə çəkilmiş "Şamaxı bazarı" adlı rəsm əsəridir (9), (11, s.246-247). Tablo XX əsrin məhsulu olsa da, mövzu baxımından Orta əsrləri əks etdirir. Əsərə diqqət yetirməklə və onun obrazlarını incələməklə hətta, tarix elmi ilə birbaşa məşğul olmayanlar da Orta əsrlərdə şəhər həyatı, ticarət münasibətləri barəsində özlərində təsəvvür formalaşdıra bilərlər. Tabloya baxdıqca müəllifin Azərbaycan tarixinə nə qədər dərindən bələd olması aydın görünür. Obrazların dəqiq təsvir olunması, həmçinin şəhər darvazalarının və bazar meydanın strukturunun dəqiqliklə təsvir olunması müəllifin onların əks olunduğu mənbələrə bələd olduğuna şahidlik edir. Həqiqətən də araşdırdıqda məlum olur ki, XX əsrin 30- cu illəridə muzeyin "Azərbaycanda feodalizm tarixi" şöbəsinin materialları əsasında və onun əməkdaşlarının rəhbərliyi ilə rəssamlar Haqverdiyev, Q.B. Piralov və L.F. Knit tariximizin müxtəlif dövr və hadisələrini əks etdirən tablolar yaratmışlar.(6, s.49) Rəsm əsərində tarixi baxımdan dəqiqlik də məhz burdan qaynaqlanır.

Əsərə baxdıqda geyimlər əsasında buradakı obrazların təqribən neçənci əsrə

aidliyi və haralı olması barəsində mülahizə irəli sürmək olur. Rəsm əsərini Z. Hacıyeva " XVIII əsrdə Şamaxıda meydan" adı ilə təqdim edir.(7, s. 50) Lakin, onun sujet xətti və obrazlarının xarici görünüşü XVI-XVII əsrlər Səfəvi hakimiyyəti dövrü üçün daha xarakterikdir. Muzeyin fondunda isə bu rəsm əsəri " Şamaxı bazarı" adı altında qeyd olunmuşdur.

Rəsm əsərinin təsviri: Şəhərin qala qapıların qarşısında təşkil olunan bazarın fonunda Şamaxının yolları, evləri və onların arxasında ucalan dağları təsvir olunmuşdur. Bazar meydanın mərkəzində iri tərəzi quraşdırılmışdır. Burada hər şey tapmaq mümkündür: meyvə, tərəvəz, iplik, parça, mal- qara və s. Ətraf cərgələrdən birində isə xidmətlər göstərilir. Məsələn, dəllək elə açıq havada öz müştərisinin saçını qırxır.

Qızılbaş papaqı qoyan və arxasındakı qoruqçuları ilə ağ at üzərində qürurla irəliləyən şəxsin qarşısında əlini sinəsinin üzərinə qoyaraq, başını əyib təzim edənlərin davranışından belə aydın olur ki, həmin şəxs yüksək vəzifə sahibidir. Onlardan irəlidə isə qoşa öküzləri və arabaları ilə yolu tutmuş kəndliləri əllərindəki şallaqlarla döyərək uzaqlaşdırmağa və yolu açmağa çalışan bazar nəzarətçiləri və darğalar təsvir edilir.

Qızılbaşların əsas ağalıq dövrü Səfəvilər dövlətinin mövcud olduğu XVI- XVIII əsrin əvvəllərini əhatə etdiyindən tematik olaraq demək olar ki, tabloda həmin dövr əks olumuşdur. (Tarixdən məlumdur ki, Səfəviləri «Qızılbaşlar» adlandırırdılar, çünki Səfəvilər başlarına təpəsi nazik və hündür, qırmızı papaq qoyub, onun da ətrafına sarıq dolayırdılar (5, s.13). Orta əsr miniatürlərində də digər obrazlardan qızılbaşlar məhz başlarına qoyduqları bu formalı papaqlarla fərqləndirilirdilər. Şirvan ərazisində qızılbaş əyanın ağa kimi qarşılanması bəhs etdiyimiz təsviri sənət əsərini I Təhmasibin Şirvanşahlar dövlətini ləğv etməsindən və bəylərbəyliyinə çevirməsindən sonrakı dövrə yəni, 1538- ci ildən sonraya aid etməyə şərait yaradır. (2, s. 218- 219) Hötsün tədqiqatlarına əsaslanaraq Əfəndiyev qeyd edir ki, XVI əsrin başlanğıcından 1535-ci ilə qədər bu cür baş geyimləri uzanır, XVI əsrin ikinci yarısından isə qısalaraq əsas etibari ilə enləşir və 1570- ci illərdə bütünlüklə əmmamənin içindən uzanan qırmızı başlıq yox olur" (5, s. 13) Bu məlumatlar bizə imkan verir ki, təsvirdəki qızılbaşın sarığının altındakı qırmızı papağın uzun olduğunu əsas gətirərək təsviri sənət əsərini tematik olaraq XVI əsrin I ortalarına aid edək.

Geyimlərə müvafiq olaraq hindli, osmanlı, səfəvi, rus, avropalı və s. xalqlardan olan tacirləri fərqləndirmək mümkündür. Avropalı tacirlər isə xüsusilə həm, geyim tərzləri, həm də, ədaları ilə digərlərindən fərqlənirlər. Bu fərq əsərdə o qədər parlaq şəkildə təsvir olunmuşdur ki, həmin dövrdə Şərqli və Qərbli obrazlarının bir-birindən necə kəskin fərqləndiyini ilk baxışdan əks etdirsin. Yəqin ki, fərqin bu dərəcədə qabarıq verilməsi, Avropalıların üstün tərzdə təsvir edilməsi Knitin onlara

özünün hüsn- rəğbətindən və mənçəcə Qərbə daha yaxın olmasından irəli gəlir. Onlardan azca kənarda isə başqa bir qızılbaş tacirlə avropalı tacirin sövdələşməsi təsvir olunub. Sövdələşmədən görünür ki, avropalının diqqətini qızılbaşın satdığı iplik cəlb etmişdir və o, məhsulu öz əlinə almışdır. Qızılbaşın yanındakı hambalın ipliklərlə dolu böyük bir çuvalın əl ayağını yığışdırması onlar arasındakı sövdələşmənin baş tutmasına işarədir.

Knitin əsərində Avropalı tacirin bazardan məhz ipək alması müəllif tərəfindən təsadüfən seçilməmişdir. Avropa ilə əlaqələri ta qədimlərə söykənən yurdumuz bu münasibətləri mütəmadiləşdirməkdə maraqlı olmuşdur çünki, bu dövrdə Səfəvilər dövlətində istehsal edilən ipəyin əsas alıcısı Qərb ölkələri idi. Məsələn, İngilis tacir Antoni Cenkinson Şamaxıdan bəhs edərkən yazır: başlıca ticarət malı- burada bol-bol istehsal edilən hər cür çeşidli baramadır.(1, s. 202) Başqa bir müəllif 1569- cu ildə Şamaxıda olmuş D. Deket yazır ki, " Şamaxı bütün Midiyada ən gözəl şəhərdir. Bu ölkənin əsas məhsulu ipəkdir." (3, s. 7o)

Mənbələr göstərir ki, bu maraq birtərəfli olmamışdır. Əsas ticarət yollarının kəsişdiyi yurdumuzda mövqeyə sahib olmaq hər bir Avropa ölkəsinin arzusu idi. Klassik Orta əsrlərdə Avropalı tacirlər ipək yolunun üzərində yerləşən Azərbaycanla əlaqələr saxlayır, yerli tələbatı öyrənir və buradakı sifarişlərə əsasən öz ölkələrindən məhsullar gətirirdilər. 1566-ci ilin avqust ayında Şamaxıya gəlmiş bir ingilis səyyahı (M. Artur) kraliça Yelizavetaya yazdığı məktubda ona qırmızı məxmər göndərilməsini xahiş edir. Onun dediyinə görə, "burada tikilən papaqlar üçün belə qırmızı parçalara ehtiyac vardır"(5, s. 14) Və yaxud digər İngilis tacir Cenkinson qeyd edir ki, "yüksək mənsəbli adamların papağı üçün qalın və sıx toxunuşlu, al qırmızı rəngli karazey adlanan mahud parça növü bura xaricdən gətirilirdi. (4, s. 69)" Təbii ki, bu tələbat Səfəvilərdə hələ bu dövlət yaranmazdan xeyli əvvəl XV əsrin II yarısında Ərdəbil- Səfəvi ordeninin başında dayanan Şeyx Heydərin digər tayfa və məzhəblərdən öz tərəfdarlarını fərqləndirmək üçün yaratdığı qızılbaş əmmamələrini hazırlamaq üçün lazım olan yüksək keyfiyyətli mahud və məxmər parçalara olan ehtiyacdan irəli gəlirdi. Baxmayaraq ki, burada istehsal olunan xammal şəklində olan ipək dünya bazarında keyfiyyəti ilə xüsusi çəkiyə malik idi, amma, mahud və məxmər parça istehsalında bir o qədər də səriştəyə malik deyildi. Avropada isə əksinə idi. Orada XVI əsrdə manifaktura üsulu ilə istehsal olunan məxmər və mahud parçalar yüksək texnologiya ilə istehsal olunduğundan öz keyfiyyəti ilə yerli mallardan fərqlənirdi. Idxal olunan bu parçalar bahalı idi və əsasən yüksək zümrənin nümayəndələri tərəfindən alınırdı. Parçaların xaricdə istehsal olunmasına baxmayaraq onlardan hazırlanan geyimlər milli üslubdan kənara çıxmırdı. Ümumiyyətlə Orta əsrlərdə xalqımız üçün Qərbli geyim tərzi bir o qədər də maraqlı və aktual deyildi. Bunun əsas səbəb kimi aşağıdakıları göstərə bilərik:

1. Bəhs olunan dövrdə yerli mədəniyyətimiz və həyat tərzimiz Qərbə nisbətdə daha yüksək inkişaf etmişdi.

2. Yerli hakimiyyət kifayət qədər möhkəm idi ki, avropalılar nə öz geyimini, nə də öz düşüncə tərzini təbliğ edəbiləcəyi idarəetmənin zəif olduğu yer tapa bilmirdi.

L.F. Knitin "Şamaxı bazarı"
L.F. Knit "Shamakhi bazaar"
Л.Ф. Книт "Шамахинский базар

3. Cəmiyyətdə islam dinin təfəkkürdə özünə hakim mövqe tutması Qərb mədəniyyətinin Şərq düşüncəsinə və məişətinə nüfüz etməsinə mühüm maneə idi.

Beləliklə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasının dəyərli incilərindən olan bu təsviri sənət nümunəsi Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Şamaxı bazarının qaynar həyatının bir gününü əks etdirir. Burada qızılbaşların hakimiyyətinin güclü olduğu ilk baxışdan hiss olunur. Bazarda yerli satıcılarla yanaşı, həm Şərqdən, həm də Qərbdən gələn tacirlər öz mallarını satır, yerli məhsulları isə alırlar. Yerlilərin gəlmə mallara maraqları böyük olsa da, adət-ənənə cəhətdən milli koloritimizi qoruyub saxlayır, əcnəbi təsirləri özlərinə yaxın buraxmırdılar. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan tarixinin mühüm bir dövrünü xırdalıqlarına qədər rəsm əsərində əks etdirən müəllif yüksək səviyyədə tariximizə bələd olmuşdur. Əsərə diqqət yetirməklə və onun obrazlarını incələməklə hətta, tarix elmi ilə birbaşa məşğul olmayanlar da Orta əsrlərdə insanların ticari münasibətləri barəsində özlərində təsəvvür formalaşdıra bilərlər.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatların siyahısı:

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar Red. Əliyarlı S. , Bakı,2007
2. Azərbaycan tarixi VII cilddə. III cild, Bakı, 2007
3. Dadaşova İ. Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda) Bakı , 2003.
4. Dünyamalıyeva S. Azərbaycan geyimlərinin bədii dekorativ xüsusiyyətləri
5. Əfəndiyev R. Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələri Bakı, 1960.
6. Hacıyeva Z. Azərbaycan dövlət Muzeyi Bakı, 2012.
7. Həsənəliyev Z. XVII əsrdə Səfəvi dövlətinin beynəlxalq əlaqələri Bakı, 2007

8. İmanov H. Əhmədov A. Orta əsr islam Şərqində fəlsəfi fikir Bakı, 1998.
9. MATM TMF Inv № 241
10. Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi Bakı, 1994.
11. Milli Azərbaycan tarixi muzeyinin kolleksiyasının inciləri red. akademik Vəlixanlı N. Bakı 2010

Asadova Garanfil
Analis of L. F. Knit´s work of art "Shamakhi bazaar" from historical – etnoqraphical point of view

Summary

Keywords: *L.F. Knit; Shamakhi bazaar; silk; european merchants; sefevies*

Significiant steps are made in the development of History besides the development of different sciences in Azerbaijan in the XX century. In this field there was also a special assistance of National Azerbaijan History Museum. From this point one of the most interesting samples is the work of art named "Shamakhi bazaar" drown with fat colours on the cloth by L. F. Knit in 1938, that is kept in the fund of Art materials of the museum. Though it was painted in the XX century, it reflects mediavel centuries from tematic point of view. Exact description of characters, exact reflection of city gates and the structure of the bazaar square as it is shown in sources, witness the author toknow these sources. It is possible to differeniate indian, turkish, sefevi, russian, european merchants according to the clothes of characters. European merchants especially differed from the others both by their cloth styles and their behaviours. This point was described so brightly that it reflected the difference between Eastern and Western characters from the first sight in that period.

Асадова Гаранфил
Анализ произведения изобразительного искусства Л.Ф. Книта "Шамахинский базар" в историческом- етнографическом аспекте

Резюме

Ключевые слова: *Л.Ф. Книт, Шамахинский базар; шёлк; европейские купцы; Сефевиды*

В 20 веке в Азербайджане наряду с развитием разных наук сделан важный шаг и в развитии исторической науки. В этой работе особая роль отводится

Национальному музею Истории Азербайджана. С этой точки зрения одним из интереснейших образцов является сохранённая в музее в фонде Изобразительного искусства картина Л.Ф. Книта “Шамахинский базар” нарисованная в 1938 году на холсте масляными красками. Картина, нарисованная в 20 веке, реалистично передаёт средневековый сюжет. Точная передача образцов, изображение городских ворот и структура базарный площади соответствует историческим памятникам и характеризуют художника как знатока изображаемой действительности. Купцов из разных стран: индийсках, османских, сефевидских, русских, европейских и другие изображённых на картине, можно различить по колориту верхней одежды. Особенно отличается от других и привлекает внимание одежда и поза европейских купцов. Этот момент так передан в ярких и образных тонах, что уже с первого взгляда видна большая разница между Восточным и Западным стилем в тот период.

Этот образец изобразительного искусства является бесценным сокровищем, всесторонне изображающим жизнь торгового центра Азербайджанского средневековья.

Зарифа Дулаева

Краткий исторический очерк 95-летней деятельности Национального музея истории Азербайджана

На пути рождения Национального музея истории Азербайджана

Всемирная история свидетельствует, что термин «музей» человечеству подарил древнегреческий философ Платон, назвав свою коллекцию богинь искусства «храмом муз», по-гречески – Мусейон. Музеев в древнем мире не было, но бесценные коллекции произведений искусства, драгоценных и резных камней, живописных панно, уникальных тканей и т.д. оседали во дворцах королевских династий, в замках придворной знати, полководцев и аристократов.

На протяжении XVI-XVIII веков идея музеев постепенно овладевала умами, и в ряде городов Европы стали создаваться музеи, в основном, не предназначенные для широкого посещения.

Впервые в стенах парижского революционного Конвента на официальном уровне чётко было провозглашено предназначение музея, определена его роль в жизни общества. В организации одного из старейших музеев мира – парижского Лувра, Французская буржуазная революция 1789-1794 гг. воплотила чаяния передовой общественной мысли, объявив достоянием нации все частные художественные собрания аристократии, все королевские дворцы со всем их богатством. Созданная в 1790 г. Комиссия по охране художественных памятников, возглавляемая известным художником Жак-Луи Давидом, регулировала поступление предметов искусства, значительная часть которых оседала в Лувре. Декретом от 27 сентября 1792 г. Конвент постановил создать в бывшей королевской резиденции музей, а уже в 1793 г. двери Лувра были открыты для широкого посещения.[1]

Активно участвуя в организации Лувра, Ж-Л.Давид мыслил широко и творчески, определяя предназначение музеев и в будущем, и в любой стране. Ж-Л.Давид оказался первым в практике музейного строительства, кто определил значение музеев в общественно-культурной жизни. Обращаясь с трибуны к членам Конвента, Жак-Луи Давид, в очередной раз вернулся к музейной теме: «Не заблуждайтесь, граждане! Музей вовсе не бесполезное

1 Музеи мира. Ред. группа: М.Аксенова, О.Елисеева, Т.Евсеева. Москва, 2008, с.17.

собрание предметов роскоши и суетности, служащее лишь к удовлетворению любопытства. Надо, чтобы музей сделался школой большого значения: преподаватели поведут туда своих юных учеников, отец поведёт туда сына. Молодой человек при виде произведений гения почувствует, к какому виду искусства или науки призывает его природа».[2]

Определение общественного значения музеев, их роль в воспитании молодежи, высказанные в те далекие времена, сохранили удивительную свежесть и созвучность современным музейным задачам, что и стало побудительным мотивом вспомнить парижский Лувр.

Россия относилась к числу тех крупных европейских стран, где на протяжении XVI-XVIII вв. шла организация музеев. Петровская Кунсткамера признана первым русским естественнонаучным и историческим музеем, датой всемирно известного музея Эрмитаж стал 1769 год. Музеи создавались не только в Москве и Санкт-Петербурге, но и в провинции, как, например, Тульский музей оружия возник в 1724 г., ещё при Петре I.

В начале XIX в. Южный Кавказ был включен в состав Российской империи. Царское правительство открыло в 1867 г. в Тифлисе - административном и культурном центром региона Кавказский музей. В 1888 г. при военно-историческом отделе Штаба Кавказского Военного округа был основан Кавказский Военно-исторический музей, официально открытый 11 февраля 1907 г.

Многие ценные экспонаты – подлинные свидетельства истории Азербайджана занимали место в экспозиции и фондах тифлисских музеев. Эти музеи, под официальной вывеской «кавказских», лишали азербайджанские раритеты их родной «прописки», становились достоянием культуры Тифлиса, хотя исторический профиль обоих музеев позволял один из них разместить в Баку.

Музея в Баку не было, но «музейная» идея витала в воздухе, воплощаясь в создании, как отмечают источники, музеев в ряде школ, как, например, в нахчыванском селении Неграм, при Дирекции народных училищ, при Бакинском отделении Российского технического общества. Понятно, что упоминать термин «музей» в данном случае нельзя, это были видимо, всего лишь собрания предметов краеведческого и ведомственного характера, но главное не в названии, а в том, что «музейная» идея проникала в общественное сознание, в образовательную и просветительскую систему.

В первой четверти XX в. мир потрясли политические события в России – революция в феврале 1917 года, отречение от престола Николая II привели к краху российской колониальной империи, на развалинах которой рождались

2 Ионина Н.А. 100 великих музеев мира. Москва, 1999, с.7-8.

новые независимые государства, среди которых была и Азербайджанская Республика.

…28 мая 1918 года. Национальный Совет принял «Акт о независимости», провозгласивший, что «формой политического устройства независимого Азербайджана устанавливается демократическая республика».

Молодое правительство в своей социальной программе широких демократических преобразований предусмотрело и организацию национального музея широкого профиля, а также «этнографического музея в Баку для систематического и планомерного изучения Азербайджана в этнографическом и археологическом отношениях».[3]

Решения об открытии музеев находили горячую поддержку и были созвучны интересам прогрессивно мыслящего населения страны. Вряд ли случайным совпадением можно считать создание в сентябре 1919 г. «Кружка любителей восточной археологии и истории» с филиалом в Гяндже. В него вошли Джавад бек Рафибейли, Р.Эфендиев, сотрудник Кавказского Историко-Археологического Института Е.А.Беляев, Е.Пахомов, востоковед Л.А.Зимин».[4] Можно предположить, что изучение члены кружка сочетали со сбором материалов, предназначаемых для музеев в качестве экспонатов.

В поддержку создания национального музея обратились и члены литературного общества «Зелёное перо» Гусейн бек Мирза Джамалов и Магомед Агаев в июне 1919 г. к председателю парламента. Газета «Азербайджан» отмечала, что «они собрали много ценных предметов для этого музея…Учредители желают разместить его в здании парламента и просят выделить для этого комнату».[5]

Заместитель председателя парламента Гасан бек Агаев, ввиду отсутствия председателя А.М.Топчибашева фактически исполнявший обязанности председателя, очень активно включился в организацию национального музея.

Парламент взял все расходы на себя, с условием, что экспонаты будут принадлежать государству. Созданная инвентаризационная комиссия составила опись сдаваемых предметов, которых было более 70 единиц. Открытие музея «Истиглал» состоялось 7 декабря 1919 г., в день первой годовщины парламента. После торжественного заседания с участием представителей правительства, членов парламента и духовенства Г.Агаев обратился к присутствующим: «Господа! После заседания, в этот торжественный и праздничный день мы хотим открыть очень полезное и важное учреждение – национальный музей Азербайджана. Просим многоуважаемых членов и присутствующих здесь

3 Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг. Баку. 1998, с.397.
4 Газ. «Азербайджан», 11 сентября 1919 г.
5 Газ. «Азербайджан», 20 октября 1919 г.

азербайджанцев посетить данное мероприятие».[6]

Время не сохранило документы музея «Истиглал», в частности тематико-экспозиционный план, имена директора и художника-оформителя, сотрудников и др. Различные источники позволяют иметь лишь общее представление об экспонатах музея «Истиглал» при его открытии. Так, газета «Азербайджан» сообщает, что «в музее собраны памятники, относящиеся ко времени покорения Кавказа, модели вышек, пушек, пароходов и др. Сравнительно богаты отделы нумизматики и портретов».[7] Архивный документ отмечает в числе предметов религиозную литературу –древний рукописный Коран, молитвы на змеиной коже, обереги, холодное оружие – меч, кинжал, древние русские, греческие и иные монеты, предметы быта из слоновой кости, дерева и т.д.».[8]

Современный Национальный музей истории Азербайджана располагает списком материалов, переданных в Музей Революции (Москва) в апреле 1929 г., состоящим из описания 31 предмета, среди которых десять - явно музейного характера, принадлежащих «Истиглалу». Числятся семь воинских знамен Бакинских сотен, датированные 1918 г., а также две карабахские пушки, отмеченные этим же годом. Среди переданных московскому музею материалов и первый номер газеты «Иршад», отпечатанный на красном шелке в позолоченной багетовой рамке. Все документы относятся к периоду АДР, в том числе и «Акт независимости», но к сожалению, не отмечена его подлинность. Материалы эти явно музейного характера.

Все эти сведения дают лишь общее представление о характере экспонатов музея «Истиглал», лишая возможности оценить историческую ценность каждого.

За пятимесячный срок своего существования «Истиглал» не успел сформироваться, как музей в классическом понимании его назначения.

В апреле 1920 г. Первая Азербайджанская Республика пала под ударами XI Красной армии. В результате внешней агрессии произошел политический переворот, установивший власть Второй Азербайджанской Республики.

При всём кардинальном политическом отличии двух республик, следует признать, что это не отразилось на принципиальном отношении нового правительства к музеям, как научным и культурно-просветительским учреждениям.

Однако в Азербайджане отсутствовала практика и опыт строительства музеев. Если иметь в виду «Истиглал», то это скорее всего была «генеральная репетиция» создания музея или период первоначального накопления

6 Государственный Архив Азербайджанской Республики (далее: ГА АР): ф.895, оп. 1, д.777, л.90-91.

7 Азербайджанская Республика. Документы и материалы…, с.396.

8 ГА АР:, ф.895, оп. 1, д.220, л.2.

экспонатов.

Несколько скептическое отношение к термину «музей» применительно к «Истиглалу» порождено и тем, что на площади одной комнаты вряд ли можно представить многовековую историю азербайджанского народа, а также открыть двери парламента для широкого посещения населением музея, расположенного в его здании.

В программе культурного строительства, или, как было принято в первые советские годы называть эту программу «культурной революцией», правительству Советского Азербайджана при широкой поддержке общественности предстояла большая и сложная работам по организации первого государственного музея широкого профиля. Путь к рождению первого азербайджанского музея был долгим и тернистым.

Обратившись к теме истории музейного строительства в Советском Азербайджане, исследователь Айтен Бахшиева построила своё исследование на изучении деятельности Музея истории Азербайджана. На основе анализа фактического материала автор условно выделила следующие периоды в деятельности Музея истории Азербайджана: I период, отражающий начало становления Музея и охватывающий 1920-1927 гг. делится на два этапа: 1) 1920-1923 гг. – этап создания Азгосмузея и первых шагов его деятельности; 2) 1924-1927 гг. – этап формирования Азгосмузея; II период, отражающий реорганизацию Азгосмузея и охватывающий 1928-1936 гг., делится на два этапа: 1) 1928-1931 гг. – этап завершения реконструкции Азгосмузея; 2) 1932-1936 гг. – новый этап реорганизации, закончившийся образованием музея исторического профиля; III период, отражающий формирование и деятельность Музея истории в системе Академии наук (АзФАН СССР) и охватывающий 1937-1945 гг. делится на три этапа: 1) 1937-1941 гг. – этап окончательного формирования музея исторического типа; 2) 1941-1943 гг. – этап прекращения деятельности музея как самостоятельного учреждения и превращения его в отдел Института Истории; 3) 1943-1945 гг. – этап восстановления деятельности самостоятельного музея; IV период, отражающий деятельность Музея истории в системе АН АзССР и охватывающий 1945-1952 гг. Настоящий очерк также построен в соответствии с предлагаемой А.Бахшиевой периодизацией настолько полное, что по этой схеме строится текст настоящей книги, с одной лишь коррективой – продлением хронологических рамок четвертого периода до настоящего времени.

Правительство новообразованной Азербайджанской ССР уделяло особое внимание культурному строительству, в частности, делу охраны памятников истории и культуры. 17 мая 1920 года, на основании постановления Коллегии Наркомпроса Азербайджанской ССР, были национализированы

«все театры, кино, музеи». 30 июня 1920 г. Азревком издал декрет, согласно которому, в целях учета и охраны всех находящихся в пределах республики памятников произведений искусства, их запрещалось вывозить, продавать, реквизировать. Лицам и учреждениям, у коих имелись какие-либо из памятников и произведений искусства, вменялось в обязанность представить точное описание, наименование и, если возможно, сведения об эпохе и стиле находящихся у них произведений.[9]

Началом музейного строительства в Азербайджане на государственном уровне следует признать день 17 июня 1920 г., когда коллегия Народного комиссариата просвещения Азербайджанской ССР приняла решение об организации отдела внешкольного образования, включавшего и музейно-экспозиционную секцию. Созданные в составе музейно-экскурсионного подотдела, согласно уставу, Учебный музей родного края, Музей учебных пособий, Экскурсионное бюро, Комиссия по охране памятников старины и искусства, «Общество изучения родного края» определяли направленность деятельности Музэкскурса. Музейно-экскурсионная секция была «инструментом» главенствующей задачи «культурной революции» – просвещения, способствуя подъёму общеобразовательного уровня учащихся. Члены подотдела Музэкскурса – представители школьного, дошкольного и издательского отделов Наркомпроса – люди инициативные, знающие и неравнодушные, приняли решение организовать подотдел охраны памятников, основать краеведческо-педагогический кружок, задачей которого было устройство музеев, лабораторий, экскурсий и т.п. Коллегия Музэкскурса, определяя назначение проектируемого музея, придала ему учебный характер, построенный на изучении родного края, что и отразилось на названии музея – «Учебный музей родного края».

В помощь предстоящей сложной и трудоёмкой работе по сбору материалов – экспонатов было организовано Общество изучения родного края, в задачу которого входило и определение исторической ценности найденных предметов, и подсказка «адресатов» поиска. Любое начинание, а тем более такое масштабное, как создание музея, наталкивается на трудности, на неудачи, но «дорогу осилит идущий». Сотрудники музейно-экскурсионного подотдела «осилили» важнейшую и основную свою задачу – поиск и сбор материалов, свидетелей многовековой истории азербайджанского народа. Параллельно шла и организационная работа, требующая чёткого определения задач, целей, характера и самого названия музея.

Музэкскурс за короткий, полугодовой срок своей деятельности внёс определённый вклад в организацию музейного дела в Азербайджане. Его

9 Декреты Азревкома (1920-1921 гг.). Сборник документов. Баку, 1998, с. 96-97.

бесспорной заслугой явилась работа по первоначальному сбору экспонатов, но деятельность его носила, главным образом, краеведческий характер и педагогический уклон, а Азербайджан с его многовековой историей, с его культурным центром – Баку, нуждался в классическом, широкопрофильном, историческом музее. Это осознавало и правительство, и интеллигенция, в таком музее нуждалось и гражданское население Республики.

Музэкскурс выполнил свою миссию и 25 октября 1920 г. на общем собрании служащих подотдела Музэксурса, коллегия Музея приняла постановление присвоить Музею родного края наименование, «точно определяющее его общегосударственное значение». Полученный статус – Государственный Музей Азербайджанской ССР знаменовал рождение первого в Азербайджане музея широкого исторического профиля, уготовив ему долгую, плодотворную жизнь.

На первом же этапе музейного строительства выявилась необходимость обязательного участия науки. От определения исторической значимости собираемых предметов и до формирования основ музейных экспозиций требовалось участие научных знаний. При отсутствии научных центров исторического профиля, первой организацией, сыгравшей большую роль в становлении и развитии Азгосмузея, стало «Общество обследования и изучения Азербайджана», заложившее основу его научной деятельности. Созданное по инициативе группы общественных деятелей и учёных, поддержанное правительством молодой республики, 2 ноября 1923 года, на своём организационном собрании «Общество» возложило руководство на писателя А.Ахвердова, избранного членом-корреспондентом краеведческого бюро Академии Наук СССР.

Почётным председателем был избран С.Агамали-оглы. Выражением общего настроения было его высказывание: «…мы нисколько не сомневаемся, что все начинания Общества обследования и изучения Азербайджана встретят самый горячий приём у рабочих и крестьян нашей дорогой Республики…И нет сомнения, что при поддержке как правительства…а также и научных организаций СССР, эти начинания, развившись, сыграют колоссальную роль в нашем новом строительстве, сослужат глубоко полезную службу». Почетными членами общества были избраны Г.Мусабеков и Д.Буниатзаде, видные советские учёные-профессора Ленинградского Университета В.В.Бартольд и И.И.Мещанинов, академики Н.Я.Марр и О.Ф.Ольденбург из Москвы. Избрание российских учёных членами общества не носило формальный характер, в их творческих биографиях занял место и Азербайджан, в первую очередь это относилось к Ивану Ивановичу Мещанинову.

Важным для музейного дела было принятое коллегией Наркомпроса

решение об обязательной согласованности деятельности общества с Госмузеем, что, естественно, отвечало интересам сотрудников Музея, активно включившихся в работу общества. Музейные сотрудники – члены общества – Д.Шарифов, Е.Пахомов, М.Меликов, И.Шейхзаде, А.Климов, М.Измаилов, В.Зуммер, А.Зифельдт, А.Алескеров, О.Фридолин и др., выступая с лекциями и докладами, обмениваясь научными знаниями и опытом практической работы, участвуя в научных дискуссиях и спорах, публикуя статьи на страницах изданий общества включались в научную жизнь республики.

5 сентября 1925 г. АзЦИКом был утвержден новый устав Общества обследования и изучения Азербайджана, согласно которому оно состояло из трёх секций: 1) тюркологической; 2) социально-экономической; 3) историко-этнографической и трёх бюро: I) антропологическое; II) библиографическое и III) популяризации знаний об Азербайджане и помощи школе. Секции и бюро в основном практически совпадали с задачами, определяющими деятельность Азгосмузея.

Общество обследования и изучения Азербайджана и созданный Археологический комитет стали основными научными центрами в области археологии и этнографии. У истоков рождения азербайджанской археологической школы был и крупный учёный И.И.Мещанинов, чьё знакомство с Азербайджаном вылилось в восторг профессионала-археолога, его высказывания – «Азербайджан – подземный музей» или «Где ступит нога человека, можно начинать раскопки» стали афоризмами. Более пяти лет И.И.Мещанинов руководил и сам участвовал в археологических экспедициях. Летом 1926 г. археологические раскопки курганов в Ходжалы выявили памятники эпохи бронзы, исследования в предгорьях Большого Кавказа дали большой материал, позволивший установить Ялойлутепинскую культуру, а археологические раскопки на территории Нахчыванской АССР привели к выявлению Кызылванкской культуры. Большое научное значение имело также обнаружение циклопических сооружений в нагорьях Малого Кавказа. Всё это положило начало научному изучению памятников древней культуры на территории Азербайджана. С И.И.Мещаниновым в экспедициях участвовали и работники музея - А.Миллер, Руденко, совсем ещё молодые Алескер Алекперов и студент Педагогического Института Исхак Джафарзаде. Работая рядом с учёным экстра-класса, учились, набирались знаний и опыта, росли молодые кадры азербайджанских учёных.

Блестящие результаты мещаниновских экспедиций стимулировали дальнейший поиск материалов древней культуры Азербайджана. План работы Азгосмузея выявлял объекты обследования, в соответствии с которым экспедиция под руководством Д.Шарифова провела раскопки 19 курганов-

могильников в Нагорной части Гянджинского уезда в районе селения Човдар. Довольно богатые и ценные предметы из бронзы и меди пополнили не только местный музейный фонд. В результате большого труда этнографов Музея был собран материал и подготовлена первая этнографическая карта Азербайджана – труд, бесспорно, носивший научно-исследовательский характер. Нумизматический кабинет музея пополнился кладом византийских золотых монет, а в Лянкяранском уезде была приобретена коллекция персидских монет XVI столетия.

При исполнении главнейшей задачи музейного строительства – поиска и сбора предметов-экспонатов в Азгосмузее приоритетное место заняли археологические и этнографические экспедиции и раскопки, заложившие фундамент богатейших Археологического, Этнографического и Нумизматического фондов современного Национального музея истории Азербайджана.

Азгосмузей прошел сложный и трудный путь многочисленных реорганизаций, реформ, смены структуры и музейной направленности, бесконечного поиска музейного помещения и ряда других неизбежных спутников первого этапа музейного строительства. Неизбежного, но преодолимого. Продолжая обогащать и пополнять свои фонды, музей поиском и сбором исторических памятников, внёс в эту работу некоторые коррективы. Объектом сбора стал и взаимообмен культурно-историческими ценностями и художественно-музейными предметами между союзными республиками. Азербайджанские музееведы располагали сведениями, что в дореволюционные времена целый ряд культурно-исторических ценностей и произведений искусства, имеющих прямое отношение к истории Азербайджана, осели в музеях России и Грузии.

Обращение Азгосмузея в Наркомпрос РСФСР с соответствующей просьбой принесло желаемый результат и в фонд азербайджанского музея поступили материалы по нумизматике и древнерусскому искусству. По договоренности с Государственным историческим музеем в Москве, заведующий отделом музея А.В.Орешников передал по акту коллекцию из 135 монет, которая пополнила нумизматический кабинет Азгосмузея. Однако это была лишь незначительная часть музейных ценностей азербайджанской истории в коллекциях музеев Москвы и Ленинграда, хотя, как известно из официальных источников, в них насчитывалось до 2000 исторических и археологических предметов, имеющих непосредственное отношение к Азербайджану.

Ответом на обращение к Грузии был отказ. Тифлисский музей обладал очень большим количеством исторических предметов, относящихся к истории Азербайджана, вплоть до того, что в подвалах музея находилось 12 не

распакованных ящиков. Для разрешения возникших разногласий Наркомпрос Азербайджана откомандировал в Тифлис директора Госмузея С.Мануцяна, а в Россию - сотрудников Е.Пахомова, И.Джафарзаде, М.Кулиевой, М.Фабри и др. «Десант» азербайджанских музееведов был удачным, их трудом в Азгосмузей поступили художественные произведения, предметы истории и этнографии Азербайджана, богатая нумизматическая коллекция. Энтузиаст музейного дела – Е.Пахомов умудрился кроме монет, собрать и интересный материал по археологии и этнографии, обойти всех московских букинистов. К приобретенным книжным раритетам вернемся позже.

Начало связей с союзными музеями создавало перспективы для развития Азгосмузея в будущем, способствовало обмену опытом и росту собраний музея.

Реорганизационный процесс Азгосмузей начал с преобразования своих отделов. Наметив коренную перестройку историко-этнографического отдела, было принято, прежде всего, решение переименовать его в отдел истории материальной культуры, разбив на два сектора: 1) сектор развития общественных формаций, разделённый в соответствии с экономическими формациями на подотделы - доклассовое и классовое общество; 2) сектор диалектической истории технологии, предполагавший включение следующих вопросов: жилище, ткани, керамика, посуда металлическая и деревянная, техника полеводства и техника производства оружия.

Правительственные и партийные установки, положения и резолюции, само время диктовали необходимость исходить в строительстве музеев не из традиционных форм, как чего-то застывшего, а создавать новые музеи, тесно связанные с современностью, отражающими строительство социализма. Музейные экспозиции становились наглядным показателем того, насколько успешно коллектив музееведов справился с поставленными задачами. В этой связи, оценивая и учитывая важнейшее значение экспозиции, Азгосмузей принял решение строить её по новой схеме: I.Естественно-производительные силы Азербайджана. Геология, ботаника, зоология и II. Материальная культура Азербайджана, включающая разделы – кочевое скотоводческое хозяйство, полукочевое хозяйство, отчасти земледельческое, оседлое земледельческое хозяйство, ремесленное селение, торговый город, промышленный город.

В соответствии с новой схемой музейные коллекции и материалы были распределены по двум отделам – естественно-производительных сил, возглавляемый профессором В.С.Ельпатьевским и материальной культуры Азербайджана под руководством доцента А.Р.Зифельдт-Симумяги. Экспозиция первого отдела строилась на ландшафтно-комплексном принципе. И если экспозиция этого отдела предполагала освещение и демонстрацию

темы «природа и её материалы», то на долю экспозиции отдела материальной культуры приходилась тема «Человек и его труд», освещающая основные типы народного хозяйства Азербайджана, производство и производственные отношения. Здесь же были представлены и находки археологов, характеризующие быт населения в далёком прошлом.

В реконструкционный период Азгосмузей, реализуя «…свою социально-просветительскую функцию, органически входя своей работой в строительство социализма», создал и открыл 2 мая 1931 г. новую экспозицию.

Создатели новой экспозиции признавались, что работу «…мы проводим ощупью, учась в процессе самой работы». Они осознавали, что работа по реэкспозиции музея далеко не совершенны и не закончена, что наиболее ответственные темы – социалистическое строительство, рабочее творчество, колхозное строительство, требуют дальнейшей разработки.

Изданная в 1931 г. книга «Социально-комплексная экспозиция Азербайджанского Государственного Музея» – ценный источник, позволяющий не только познакомиться с содержанием музейной экспозиции, но и увидеть иллюстрацию её отдельных фрагментов. Использование макетов и рисунков позволяют судить о недостатке подлинных вещественных и документальных материалов. Создатели экспозиции находились в «плену» уже собранного материала, что порождало ошибки исторического характера.

Находка «кибитки», безусловно, интересный экспонат, свидетельствующий об отгонном ведении хозяйства крестьянами-скотоводами. А их сезонные перемещения с «яйлагов» в «гышлаги» получило и в «схеме», и в экспозиции ошибочное определение, как «кочевое скотоводческое хозяйство». В конечном счете, музей приобрел скорее этнографический, нежели исторический характер. Оправданием допущенных недочетов служит слабое комплектование фондов музея материалами современности и признание дирекции, что выполнение поставленных задач определяется примерно на 80%.

Жизнь и деятельность Азгосмузея, как и любого, тем более идеологического, учреждения определялась политическим «климатом» в стране. Тоталитарный режим, установившийся в СССР, полный противоречий и парадоксов, создал в обществе атмосферу страха и тревоги, нанося урон морально-психологическому состоянию людей. Развернувшаяся в верхних партийных эшелонах борьба с троцкизмом и другими оппозиционными партиями, призывала изобличать и бороться с «врагами народа».

Трудно сегодня определить, что двигало автором статьи «О прошлом и настоящем Азгосмузея» доцентом, руководителем отдела материальной культуры А.Зифельдом-Симумяги – убеждение или конъюнктура. Содержание статьи не соответствует её многообещающему названию, не приведя ни

одного факта деятельности музея: «…в наш музей начали понемногу стягиваться различные «бывшие люди», экспроприированные беки, деятели «истинно-русского» движения эпохи реакции, царские чиновники и торговцы антикварными вещами. Под покровом «службы» в советском учреждении эти господа, сохранившие целиком идеологию свергнутого строя носили в карманах профсоюзные билеты, проникали в секцию научных работников и даже в Баксовет». И далее, с оттенком сожаления звучит фраза: «…не успевшая бежать заграницу и случайно не ликвидированная физически «внутренняя эмиграция» начала рассасываться по советским учреждениям и создавать себе тихие убежища в архивах, музеях и ВУЗах».[10]

Статья оставляет впечатление попытки доказать правомерность репрессий, обрушившихся на Азгосмузей в предвоенные годы, одной из первых жертв которой, с ярлыком «бывшие люди», стал Д.Шарифов – человек высокообразованный, один из лучших и инициативных директоров Музея.

Абсурдность обвинения становится очевидной при знакомстве с материалами музейного Фонда документальных источников НМИА, где хранится автобиография Д.Шарифова.

Приведем фрагмент, где он пишет: «Родился я в Тифлисе в 1885 г. в семье военного топографа. Восьми лет был отдан в младший подготовительный класс Тифлисской мужской гимназии…В 1902 г. я поступил на историко-филологический факультет Киевского университета. Здесь за участие в студенческой забастовке я был уволен, и только через год удалось поступить в Новороссийский (в Одессе) университет, который я окончил в 1908 г… Война между закавказскими республиками, закончившаяся так называемой «армяно-татарской резней», застала меня в с.Аскибари, расположенном на границе Армении и Азербайджана. Село было разгромлено дашнаками. Меня обвинили в шпионстве в пользу Азербайджана и «расстреляли». Оказалось, что я был только сильно ранен, потерял сознание и был принят за мёртвого. Одна крестьянка меня отходила…когда стал поправляться, в Азербайджане установилась Советская власть…В 1922 г. был мобилизован Наркомпросом и работал в Баку…Здесь я принял деятельное участие в организации советской школы…я перешёл на работу в Азгосмузей, где был директором и организатором музея и краеведческой работы. Я ездил в Тбилиси, Москву, Ленинград, где из музейных фондов отобрал и привез в Баку много музейного материала… Работа эта меня увлекала». [11]

При всём желании причислить Д.Шарифова к числу «бывших людей» невозможно, наверное, также, как и тех сотрудников, кто вместе с директором

10 Бюллетень Азгосмузея, 1930, №1, с. 2.

11 Фонд документальных источников (далее ФДИ) НМИА, инв.№ 411, приложение, л.1.

были уволены с клеймом «внутренней эмиграции». Музей терял кадры энтузиастов, активных созидателей нового для культуры Азербайджана направления – музейного дела.

Идеологический диктат советского тоталитарного режима создавал гнетущее состояние общественно-политической жизни общества, влиял и на культурное развитие народа, а политические репрессии были лишь «увертюрой» к трагедии 1937 года.

Но жизнь продолжалась. В музее остро встал кадровый вопрос, когда из более чем двух десятков научных сотрудников осталось лишь 7 человек – Е.А.Пахомов, Р.Джафаров, М.Фабри, М.Кулиева, И.Джафарзаде, В.А.Оболенский и А.Шарифов.

Отстранение от занимаемых должностей директора Д.Шарифова и ряда сотрудников, признанных также «бывшими», нанесло большой урон деятельности музея. Среди 13 приглашенных научных сотрудников азербайджанцев было всего 3 человека. Но и это было маленьким достижением. Ведь все предыдущие годы в музее слабо была представлена национальная интеллигенция. В состав сотрудников музея влились такие молодые кадры, как Сара Ашурбейли - в будущем крупный и талантливый учёный, Алескер Алекперов – первый азербайджанский археолог, этнограф, И.Меджидова и литератор Али Назим.

Основной задачей, поставленной правительством, было превратить Азгосмузей в идеологический и организационно-научный центр музейного строительства в Азербайджане. Осуществление этой задачи Азгосмузей решает путем установления тесных связей с краеведческими районными музеями республики, что заключалось не только в методологических консультациях, но и в передаче им части экспонатов. Контакты и помощь Азгосмузея сыграла определённую роль в росте и развитии азербайджанского краеведения.

Борьба за организацию нового, советского музея, как «специфического орудия коммунистического воспитания масс на культурном фронте» несла и выявляла не только позитивные, но и негативные, порой уродливые стороны развития музейного дела в республике.

Ведущие научные работники А.Р.Зифельдт-Симумяги, В.М.Зуммер и Н.Н.Пчелин признавали, что «…через 10 лет после своего основания Азгосмузей определяет, наконец, своё лицо, как центральный краеведческий музей, построенный по единому социально-комплексному плану… Реэкспозиционная работа Музея далеко не закончена: во многих – и притом наиболее ответственных участках (социалистическое строительство, рабочее творчество, колхоз) она только намечена».[12]

12 А.Бахшиева. Из истории музейного дела в Азербайджане. Баку, 2005, с. 146.

Но уже в 1931 г. было объявлено о завершении реконструкции Азгосмузея, хотя по ряду объективных причин, проведенная работа получила неудовлетворительную оценку.

Сектор науки Наркомпроса Азербайджана внес на обсуждение проект преобразования Азгосмузея в Центральный Республиканский Музей, в обязанности которого вменялась организация и руководство всеми краеведческими музеями на территории Республики.

20 декабря 1931 г. на заседании Коллегии Наркомпроса было принято решение об организации Азербайджанского Центрального Управления охраны памятников революции, искусства, старины и природы (АзЦУОП) с перспективой превращения его в Институт материальной культуры. Азгосмузею было предложено передать АзЦУОПу археологические коллекции и исторические экспонаты для организации историко-археологического музея во Дворце Ширваншахов.

В начале 1933 г. Азгосмузей разработал новый план реорганизации музея «в сторону показа истории классовой борьбы в эпоху феодализма, ханского господства, эпоху завоевания Азербайджана царским правительством, как колонии, периода гражданской войны и, наконец, показа социалистического строительства города и деревни».

Новое положение музея более четко определяло его роль как научно-исследовательского и политико-просветительского учреждения общегосударственного значения.

Развернувшееся музейное строительство по всему Союзу сближало музеи страны, способствовало обмену опытом, и с этой целью в Москву и Ленинград выезжали сотрудники Азгосмузея.

Согласно специальному договору, заключенному между Азгосмузеем и центральными музеями России, Баку получал музейную литературу, консультации по вопросам методики и техники экспозиций. Для пополнения фондов музея большую роль сыграло постановление СНК Аз ССР от 3 ноября 1933 г., по которому все государственные и общественные организации республики обязаны были передать Азгосмузею предметы, имеющие историческое значение.

16 ноября 1933 г. Коллегией Наркомпроса Азербайджана было принято судьбоносное решение об образовании исторического музея. Приступая к строительству музея широкого исторического профиля, Учёный совет музея и Коллегия Наркомпроса сочли необходимым привлечь специалистов-историков, в числе которых были высокие профессионалы – В.Хулуфлу, Г.Иманов, Саар, Е.Пахомов, А.Мамедов, А.Алекперов.

Необходимость проведения коренной реконструкции музейного дела

отмечало первое республиканское совещание музейных работников, состоявшееся 29 ноября 1934 г. в Баку. Выступая на очередном заседании, академик И.И.Мещанинов определил задачи, стоящие перед музеем: «Все требует исторически углубленного изучения. При таком положении на своё место становятся исторические музеи…Музей – это развернутый учебник, как идущего социалистического строительства, так и прошлого, удовлетворяющий широкие массы населения и при этом реально показывающий те задания, которые должны выявлять задачи изучения исторического процесса и сам исторический процесс в его показе на экспозициях».[13]

Организация музея нового типа с новой постановкой научно-экспозиционной работы, с необходимостью использования документального и вещественного материала, чтобы с их помощью раскрыть исторические процессы. Эта проблема стала одной из важных задач, стоящих перед музеями страны, но в решении её, отмечал А.Алекперов, «мы не должны точно копировать центральные музеи».

Выявленные недостатки тормозили осуществление намеченных преобразований в деятельности Азгосмузея. Правительство, также как и научная общественность, и, прежде всего, сотрудники Азгосмузея, связывали свои надежды с организацией методического совета при Музее и Музейного сектора при научном управлении Наркомпроса, в ведении которых сосредотачивалось научно-методическое руководство музеями республики.

Реорганизация Музея имела определенные сдвиги, но далеко недостаточные, всего лишь на 40-45% запланированных, требовалось, главное, построить новую экспозицию, раскрывающую социалистическое строительство в республике.

В связи с реорганизацией структура музея подверглась изменениям, из его состава были выделены отделы театра и искусства, на основе которых были созданы самостоятельные, тематические музеи, а фонды Азгосмузея, теряя экспонаты отпочковавшихся отделов, всё больше приобретали чисто исторический характер.

Вновь, как и в предыдущий 1934 год, встал вопрос о необходимости реорганизовать Азгосмузей в Азербайджанский Центральный Исторический Музей, с размещением отделов феодализма и капитализма в Ханском дворце («Ичери Шехер»), а социалистический, естественно-производительных сил и литературно-рукописный в основном помещении музея - во дворце Г.З.Тагиева.

Организация Исторического музея во многом изменила и обогатила научно-исследовательскую и собирательскую работу. Эти позитивные перемены

13 ГА АР: ф. 57, оп. 1, д. 1105, л. 14.

были связаны с организацией и развитием науки в республике, с ростом научных кадров. Сотрудники музея работали в тесном контакте с учёными-историками, участвовали в совместных экспедициях и раскопках, в сборе материалов «уходящего быта» и др. Однако, для возрастающих требований к историческому музею необходимо было более углубленное изучение и показ минувших эпох, а главное - современного советского периода.

Исходя из этих требований, и планируя преобразования, экспозиция на время была законсервирована, а экспозиционная работа переведена на организацию и демонстрацию стационарных и передвижных выставок.

Постановлением № 264 СНК Азербайджанской ССР от 31 марта 1936 г. Азгосмузей был реорганизован в Музей истории Азербайджана с шестью секторами в его структуре, что повлекло большую работу по распределению фондовых материалов по соответствующим секторам, по новому освещению экспозиции. Основной задачей музея исторического профиля по-прежнему оставалось глубокое освещение социалистического строительства, пропаганда коммунистических идеалов. Затянувшаяся реорганизация привела к тому, что деятельность музея сосредоточилась на организации выставок, но собирательская работа продолжалась.

Этим же постановлением Музей истории Азербайджана передавался в ведение Азербайджанского филиала союзной Академии наук, включенной в состав Института истории, археологии и этнографии Азербайджана.

Постановление, определившее нахождение музея в системе АзФАНа – научного центра Республики, определило дальнейшую судьбу Музея истории Азербайджана, как научно-просветительского учреждения.

Нельзя обойти вниманием политическую ситуацию, сложившуюся в стране в 1937 году, когда репрессивный механизм «большого террора», начавшись в центре, как спрут, охватил все республики, области, края, принимая массовый характер, обрушился на все социальные слои, на все национальные и этнические группы. По большому следственному делу №12493 проходили в основном научные и руководящие сотрудники Азербайджанского филиала Академии Наук СССР (АзФАН), в числе которых были и музейные работники: М.Саламов – директор музея, научные сотрудники – Алескер Алекперов, Али Назим, Мария Кулиева, Б.Шапиро, А.Абдуллаев. Если учесть, что музей являлся отделом Института истории, то список репрессированных коллег В.Хулуфлу – замдиректора, крупных учёных – Азиза Губайдуллина, Идриса Гасанова, Александра Букшпана и многих не названных, займёт не одну страницу. Азербайджанская наука потеряла ярких и талантливых людей, объявленных «врагами народа», «вредителями», «антисоветскими элементами».

37-й год не только уничтожил цвет национальной интеллигенции и

искалечил судьбы тех, кто выжил, но нанёс большой моральный урон обществу в целом, поселив страх, разъедающий и тех, кого миновал «карающий меч», кто стал бояться ночного стука в дверь, звуков тормозящей машины у подъезда, общения, разрушающего не только дружеские, но порой и родственные связи. Эмоциональное чувство страха материализовалось в уничтожение фотографий репрессированных, в замазывании тушью фамилий и т.д. В Фонде документальных источников НМИА хранится групповая фотография сотрудников музея, датированная 1925 годом, треть которой аккуратно срезана. Объяснение излишне. В этом же фонде, в коллекции режиссера А.А.Туганова хранится брошюра «Революция и тюркский театр». На 48 страницах помещены фотографии мастеров сцены. Под фотографией заслуженного артиста А.М.Шарифзаде почерком А.А.Туганова, карандашом написано: «йохтур, угробили сволочи. 1937». Под фотографией Ульви Раджаба опять карандашная приписка: «1937 йохтур, угробили сволочи». Эти карандашные «реплики» отражают настроение людей, переживших годы политического террора.

Сокращение числа сотрудников академических институтов привело к изменениям структуры АзФАНа, произошло объединение ряда институтов. Институт истории, археологии и этнографии в 1937 году слился с Институтом языка и литературы. Во вновь образованный Институт истории, языка и литературы входил и Музей истории Азербайджана.

По согласованию с Президиумом АзФАНа было принято постановление СНК Азербайджанской ССР о создании в Музее истории на основе экспонатов выставки, посвящённой 15-летию АзССР, отдела социалистического строительства Азербайджана.

В постановлении СНК АзССР № 3981 от 28 июня 1937 г. говорилось: «Учитывая большое политическое и культурно-просветительское значение республиканских музеев, СНК АзССР постановляет: «1. Здание по ул. Малыгина, 4 превратить в «Дом музеев»; 2. Разместить в указанном здании следующие музеи: а) Музей истории народов Азербайджана АзФАНа; б) Азербайджанский сельскохозяйственный музей Наркомзема АзССР; в) Государственный музей искусства Управления по делам искусств при СНК; г) Естественно-исторический музей АзФАНа; д) Театральный музей Управления по делам искусств при СНК».[14]

Документ этот интересен не только новым названием Музея истории, конкретным определением помещений музеев и освобождением великолепного тагиевского дома от посторонних учреждений. Он чётко определяет, какие музеи отпочковались от Музея истории, получив тематическую направленность

14 Бахшиева А. Указ. соч., с. 117.

и перспективы роста и развития, а также экспонаты по профилю каждого музея.

Статус главного музея республики обязывал Азгосмузей оказывать различную помощь уездным музеям, в том числе и передачу экспозиционного материала. Всё это отразилось на состоянии фондов, где количество экспонатов в 1938 г. сократилось вдвое по сравнению с 1928 годом. «Слабость фондов» прямой наводкой била по экспозиции, лишая сотрудников музея возможности создать полноценную экспозицию истории Азербайджана. В 1937 г. временно была прекращена работа над постоянно действующей экспозицией, подменив её выставками и мобилизовав коллектив Музея на широкий фронт сбора, поиска исторических свидетельств материальной и духовной культуры азербайджанского народа.

В 1940 г. Президиум АзФАНа поставил перед коллективом Музея истории народов Азербайджана задачу о необходимости научной разработки и последующей демонстрации истории народов Азербайджана с древнейших времён и до современности. В этой связи в Музее была разработана тематика: «Древний Азербайджан» и «Древнейшее объединение азербайджанских племён в государство Мидия», исполнение которых было возложено на научных сотрудников С.Казиева и Е.Щелокова. По средневековой истории работа проходила по темам: материальная культура Азербайджана в XI-XIII вв. и монгольское завоевание и борьба Ширваншахов за объединение Азербайджана.

Примечательно, что в разработке тем, в проведении полевых работ научные сотрудники музея и Института истории работали вместе, что, бесспорно, усиливало научно-исследовательский характер деятельности Музея истории народов Азербайджана.

В начале июня 1941 г. решением правительства Музей истории народов Азербайджана был переведен в помещение Дворца Ширваншахов, здание по ул. Малыгина, 4 перешло в ведение СНК АзССР. 30 августа 1941 г. Бюро Президиума АзФАНа приняло решение объединить с 1 сентября Институт истории с Музеем истории, определив последнего на правах музейного отдела в структуре Института.

Деятельность Музея, выполнение плана работы на второе полугодие 1941 г. было прервано началом Великой Отечественной войны. Перестройка планов научных учреждений началась буквально с первых же дней войны. Уже 23 июня 1941 г. Президиум АН СССР на своем расширенном заседании принял решение, что научные учреждения должны немедленно пересмотреть тематику и методы исследовательской работы. А 5 июля Азербайджанский филиал АН СССР создал Комиссию по пересмотру тематики научно-

исследовательских работ.

Музей продолжал и во время войны работу по изучению истории материальной культуры, а также древней, средневековой и новой истории азербайджанского народа, не отказавшись от экспедиций и раскопок, но в его деятельности большое место занимала агитационно-пропагандистская работа, посвященная военной тематике. Многочисленные передвижные выставки, создаваемые в музее, воскрешали героические страницы азербайджанской и русской истории – «Борьба азербайджанцев под руководством Бабека против арабских завоевателей», «Разгром немецких оккупантов на Украине и в Белоруссии в 1918 г.», «Борьба русского и азербайджанского народов против монгольских завоевателей», «Александр Невский», «Северная война», «Семилетняя война и вступление русских в Берлин», «Суворов», «Отечественная война 1812 года» и многие другие. За годы войны музей организовал 121 выставку. В преддверии 25-летия установления Советской власти в Азербайджане, музей подготовил юбилейную выставку, которую посетили 83 экскурсии, было прочитано 22 лекции, участниками которых стали 2272 человека.

В годы войны были взяты на вооружение все средства идеологического воздействия. Художники Азербайджана, как и по всей стране, широко использовали такую форму изобразительного искусства, как плакат. По типу «Окон ТАСС»а на специальных витринах у главного здания АзФАНа выставлялись ИЗО – бюллетени художника музея Али Саттара на текущие темы Отечественной войны.

Музейный отдел Института истории систематически организовывал экскурсии на выставку во Дворце Ширваншахов. За время войны её посетили десятки тысяч человек.

В целях расширения музейной работы в мае 1943 г. Президиум АзФАНа вынес решение о выделении музейного отдела из состава Института истории на правах самостоятельной единицы при Президиуме АзФАНа. Директором музея был утверждён В.Левиатов.

Музей насчитывал пять фондов чисто исторического профиля и библиотеку. Очень сложная ситуация сложилась в вопросе кадров, в 1944 г. в музее насчитывалось всего десять научных сотрудников. И только на их энтузиазме и профессионализме успешно шла полевая исследовательская работа, обследование и раскопки в городище Кабала, Варташенском (ныне Огузском), Ждановском (ныне Бейлаганском) районах, экспедиции этнографов в районы республики обогащали фонды, вносили вклад в историческую науку.

Показателем заслуг азербайджанских археологов следует признать подготовленную ими выставку «Археология Азербайджана за 15 лет», которая

демонстрировалась в феврале 1945 г. в Москве на Первом Всесоюзном археологическом совещании, делегатами которого были старший научный сотрудник Музея Е.Пахомов, заведующий археологического фонда Н.Минкевич и младший научный сотрудник Н.Аскерова. Докладчику Е.Пахомову, работавшему в Музее с первых дней его организации, было что рассказать коллегам о достижениях музейных археологов за пятнадцать минувших лет.

Путь, длиной в 25 лет, пройденный Музеем истории Азербайджана, был сложным, противоречивым. Музей пережил изменения структуры, задач, экспозиционных планов, поиск музейных помещений, слабость материального и технического обеспечения, ряд кадровых и организационных проблем. Коллектив, вместе со всей страной пережил трагедию репрессий 30-х годов и суровые дни Великой Отечественной войны. Но, преодолевая объективные и субъективные трудности, активной деятельностью небольшого коллектива научных сотрудников-энтузиастов пополнялись фонды, экспозиции обогащались ценными историческими материалами, в результате поисковой и собирательской работы формировался книжный фонд библиотеки, зарождались творческие связи в ведущими музеями страны.

Музей рос и развивался, подтверждая мудрость изречения «дорогу осилит идущий».

Таким Музей истории Азербайджана встретил судьбоносный для него 1945 г.- год организации Академии наук Азербайджанской ССР.

Главный музей страны

Исторически небольшой временной период – всего 10 лет отделяли приезд в апреле 1944 г. в Баку президента Академии Наук СССР академика В.Л.Комарова от сентября 1935 г. – даты организации АзФАНа (Азербайджанского филиала Академии Наук СССР).

Знакомство президента В.Л.Комарова с деятельностью филиала впечатлило. За 10 лет, из которых половина приходилась на годы Отечественной войны, в составе Азербайджанского филиала были созданы институты химии, ботаники, зоологии, истории, этнографии и археологии, языка и литературы, сектор геологии в 1938 г. был реорганизован также в Институт геологии, физики, энергетики, почвоведения. В 1936 г. Азербайджанский государственный музей перешел из Народного комиссариата просвещения республики в ведение АзФАН и преобразован в Музей истории Азербайджана.

Выросли национальные кадры научных сотрудников: за 1935-1940 гг. общее число сотрудников АзФАНа выросло до 640 человек, в том числе научных и научно-технических работников – до 400 человек. На начало 1940

г. в научных учреждениях филиала работало 75 профессоров, докторов и кандидатов наук.[15]

Достижения и успехи, достигнутые АзФАНом, свидетельствовали, что в республике вырос важный научный центр. Деятельность филиала высоко оценил президент В.Л.Комаров, что и позволило ему обратиться с представлением в союзное правительство, в котором он написал: «В период пребывания в Баку я ознакомился с деятельностью Азербайджанского филиала Академии наук СССР и его научно-исследовательских институтов. Я должен подтвердить, что Азербайджанский филиал Академии наук СССР вырос, развился, окреп и стал подлинным научным центром, сконцентрировавшим вокруг себя многих видных учёных Азербайджана и объединяющим деятельность научных учреждений Азербайджанской ССР в различных областях. Это дает нам право высказать мысль о том, что азербайджанский народ имеет достаточно оснований отметить 25-летие установления Советской власти в Азербайджане учреждением Академии наук Азербайджанской ССР. Поэтому я считаю возможным представить на рассмотрение Совета Народных Комиссаров СССР вопрос об организации на базе Азербайджанского филиала Академии наук СССР и ряда научно-исследовательских институтов республики Академии наук Азербайджанской ССР».[16]

Представление Академии наук СССР и Совнаркома Азербайджанской ССР было одобрено правительством СССР и 27 марта 1945 г. была создана Академия наук Азербайджана. Академия наук была организована в составе 4 отделений, в состав Отделения общественных наук был включен и Музей истории Азербайджана. На вопрос, как создание АН повлияло на деятельность Музея, ответ можно найти на страницах устава Музея.

В уставе Музея истории Азербайджана первым пунктом было зафиксировано, что «Музей истории Азербайджана в соответствии с уставом Академии наук СССР и постановлением президиума АН СССР … является научно-исследовательским учреждением, состоящим на правах самостоятельного учреждения». Четвертый пункт устава гласил, что «…Музей истории Азербайджана по своему статусу является научно-исследовательским институтом второй категории». Устав также предусматривал такое важное направление в деятельности музея, как научно-просветительскую работу.

Мудрое решение составителей первой структуры Академии наук Азербайджана включить в её состав Музей истории на правах научно-исследовательского института определило деятельность музея на все последующие 70 лет.

15 Академия Наук Азербайджанской ССР. 20 лет. Баку, 1966, с.47.

16 П.Азизбекова. Становление и развитие науки Советского Азербайджана. В кн. «Великий Октябрь и расцвет науки Советского Азербайджана». Баку. 1977. С.22-23.

Выполняя своё предназначение и главную задачу, музей осуществлял поиск и сбор документальных, вещественных, мемориальных и фото-материалов – свидетельств многовековой истории азербайджанского народа, обеспечивал учет и хранение музейных ценностей, реставрацию и консервацию экспонатов, поврежденных «годами, а порой и веками жизни» и средой обитания, обогащал музейные фонды и создавал, совершенствовал экспозицию.

«Непосвященному» любой музей кажется «тихой гаванью», где безмолвные смотрительницы приставлены к охране экспонатов, и только музейщики знают, сколько труда, времени и терпения требует поиск этих экспонатов.

Научно обоснованный выбор района раскопок позволяет археологам искать и находить материальные свидетельства пребывания древнего человека на территории Азербайджана. Экспедиции этнографов в ближние и глубинные уголки республики обогащают музей образцами творчества умельцев-ремесленников – великолепными коврами и ковровыми изделиями, бытовавшей в обиходе азербайджанцев медной утвари, национальной одежды и ювелирных украшений, орудий труда и т.д. Обнаруженные на территории Азербайджана клады монет, а также приобретенные у населения и обменным путем нумизматическая коллекция музея и по количеству, и по их исторической значимости в свое время была признана второй в СССР, после Эрмитажа.

Не менее сложен поиск и сбор материалов по новой и новейшей истории азербайджанского народа. Большой пласт материалов этого периода отложился в личных, семейных архивах и коллекциях, хранящих порой бесценные, уникальные документы, фотографии, вещи и первых представителей азербайджанской интеллигенции, и деятелей первой Азербайджанской Демократической Республики и её студентов-стипендиатов, и участников Второй мировой войны, Движения Сопротивления, Героев Советского Союза и Социалистического Труда, выдающихся представителей науки и искусства и др. Трудно, не все могут расстаться с семейными реликвиями, но тем не менее музей располагает большим числом мемориальных коллекций.

Собирательская работа музейных сотрудников обогащала фонды, обеспечивала углубление и пополнение экспозиции, оставаясь важнейшим направлением деятельности специфического исторического учреждения – музея.

Показателем исследовательской деятельности сотрудников музея стало периодическое издание на протяжении многих лет «Трудов музея», растущая из года в год публикация сборников научных статей, монографий, книг, сборников документов, проведение научных конференций, принявших в

последние годы международный характер, а также участие сотрудников музея в зарубежных встречах музееведов и историков.

Музей истории Азербайджана функционирует и как научно-просветительское учреждение Академии наук, и в это вложен глубокий смысл и широкое понимание знания истории в духовном, нравственном состоянии современного человека.

Бесспорно, что успехи и достижения любой организации зависят от коллектива сотрудников, но бесспорно и то, что в значительной степени они зависят от руководителя, от того, кто возглавляет и организует работу коллектива. При подборе кандидатур на замещение должности директора музея руководство Академии наук исходило из высокого профессионализма претендентов, их широкой образованности, глубоких знаний и любви к истории азербайджанского народа.

На заседании Президиума Академии наук 10 сентября 1954 г. директором музея был назначен Мамед Казиев, при этом был учтен его опыт работы в музейном строительстве.

Накануне, в 1953 г. в распоряжение музея было возвращено здание, где по сей день расположен Музей истории – особняк Г.З.Тагиева.

В 1954 г. по решению ЦК КП и Совета Министров Азербайджана от 25.XI.54 (№ 1156) перед коллективом музея была поставлена задача – создание в течение трех лет экспозиции, охватывающей историю Азербайджана с древнейших времен, включая советский период.

В результате напряженной творческой работы коллектива, руководимого М.Казиевым, в 1956 г. в семи залах была открыта первая очередь экспозиции, посвященной древнему периоду и раннему средневековью Азербайджана. Год спустя, в апреле 1957 г. в 14-ти залах разместилась вторая очередь экспозиции, вместившая экспонаты с X в. до 1920 г.

В апреле 1958 г. было выполнено правительственное задание, завершена экспозиция, включавшая 1920-1958 гг.

В 1961 г. М.Казиева на посту директора музея сменила Пюстаханум Азизбекова. Директорство П.Азизбековой пришлось практически на весь период до распада Советского Союза и первые годы независимости.

Идеологизация советского общества акцентировала внимание коллектива музея, прежде всего, на тематике советского периода. Это было время активной собирательской работы, реэкспозиций, публикаций, организации выставок, выступлений в трудовых коллективах, посвященных истории Азербайджана советского периода. Отдавая дань времени, сотрудники музея осуществляли большую собирательскую работу по всем периодам истории Азербайджана, пополняя фонды находками археологов и этнографов, нумизматов и

эпиграфистов, историков, специализирующихся по новому периоду, что позволяло расширять и углублять разделы экспозиции.

Возвращаясь к минувшим годам, нельзя особо не подчеркнуть создание в 1968 г. энтузиазмом музейных работников группы подводной археологии. Подводные историко-археологические исследования, начатые музеем, являлись первыми и единственными на Южном Кавказе, результаты обследования морской и прибрежной зоны Каспия обогатили историческую науку новыми памятниками материальной культуры.

Общественно-политические процессы 80-90-х гг. прошлого столетия, приведшие к распаду Советского Союза и образованию независимого азербайджанского государства, потребовали нового взгляда на события прошлого. Несмотря на все объективные трудности переходного периода, в начале 90-х годов в Музее была организована первая выставка, посвященная деятельности Азербайджанской Демократической Республике, создана мемориальная комната Гаджи Зейналабдина Тагиева и перед зданием установлен его бюст. Большим достижением исследовательской работы стала подготовка и издание в 1998 г. сборника документов по истории АДР, приуроченного к 80-летию образования первого демократического государства на мусульманском Востоке.

В 1998 году директором Музея истории Азербайджана была назначена Наиля Велиханлы, занимающая эту должность по сей день. В утвержденном вскоре после этого, в мае 2000 года, уставе музея отмечается, что одной из основных сфер деятельности учреждения является «проведение научно-исследовательской и научно-просветительской работы». Именно этим положением определяются основные направления деятельности Музея истории Азербайджана, в 2005 году получившего статус Национального.

Главной задачей любого музея является экспонирование хранящихся в его фондах богатств. На современном этапе она была осуществлена в открытой в 2007 г., после проведенного по распоряжению Президента АР Ильхама Алиева капитального ремонта и реставрации, новой экспозиции, отражающей историю Азербайджана с древнейших времен до 1920 года. Площадь упомянутой выше экспозиции материалов, связанных с жизнью и деятельностью предпринимателя и мецената Гаджи Зейналабдина Тагиева расширилась до 8 комнат и получила статус мемориального музея. Следует особо отметить, что в последующие годы научные сотрудники за счет имеющихся в музейных хранилищах предметов и документов, а также вновь приобретенных материалов постоянно дополняли и совершенствовали представленные посетителям витрины новыми экспонатами.

Магистральным направлением деятельности музея, имеющего в своем

составе 46 научных сотрудников, стала исследовательская работа. Это, в свою очередь, привело к невиданному доселе издательскому «буму». Начиная с 2000 г., возобновилось издание «Трудов музея», на страницах которых публикуются не только статьи его сотрудников, но и изыскания ученых из других научных учреждений и зарубежных авторов. Результатом исследовательской активности сотрудников музея, а также их усилий по сбору новых материалов стало издание ряда каталогов – «Маэстро Ниязи», «Золотой фонд науки», «Генералы Азербайджана», «Знамена Азербайджана», «Антропоморфные фигуры», «Театральный Баку» и др., книг-альбомов, таких как «Музей истории Азербайджана», «Азербайджанская государственность и ее символы», «Жемчужины коллекции Национального музея истории Азербайджана», «Г. З. Тагиев», монографий – «Посланцы Азербайджана на Парижской мирной конференции», «Они сражались за Беларусь», а также нескольких тематических сборников статей.

В последние годы в Национальном музее истории Азербайджана организуется большое количество научных мероприятий, сопровождаемых выставками. Самыми значимыми из них стали международная научная конференция «Баку – столица исламской культуры», а также проведенная дважды международная конференция «Состояние развитие музеев и перспективы их развития». Заслуживает также внимание международный симпозиум, посвященный 110-летию открытой по инициативе Гаджи Зейналабдина Тагиева первой на Востоке школы для девочек и выставка «Тур Хейердал – исследователь и ученый», в которой нашла многогранная деятельность великого норвежца, внесшего вклад и в изучение древней истории Азербайджана.

В 2009 и 2011 гг. из Резервного фонда Президента Азербайджана музею были выделены средства на реставрацию имеющихся и приобретение новых материальных свидетельств истории, что позволило организовать привлекшую большой интерес выставку «Утерянные жемчужины нашего наследия».

Крупнейшим научным и культурным событием в жизни музея настоящего периода стали мероприятия по случаю 90-летия Национального музея истории Азербайджана. В торжественном мероприятии, посвященном юбилею (24 ноября 2010 г.), приняли участие руководители Российского Государственного Эрмитажа, турецкого музея «Дворец Топкапы», Национального музея Сирии, Государственного исторического музея России, Национального исторического музея Украины, Государственного исторического музея Узбекистана, Исламского музея Катара, Национального исторического музея Республики Беларусь, музея графства Хедмарк Королевства Норвегии, Тегеранского музея «Дворец Гюлистан», сотрудники зарубежных музеев, живущие в разных

странах родственники Гаджи Зейналабдина Тагиева.

Таким образом, следует отметить, что проводимые сотрудниками музея научные исследования, археологические поиски, собирательская работа находят непосредственное отражение в формировании и и совершенствовании экспозиции, чему способствует и накопленная за долгие годы богатая сокровищница, насчитывающая более 250 тысяч документов и предметов материальной культуры.

Коллектив Национального Музея Истории Азербайджана, состоящий в общей сложности 182 сотрудников, работая в 6 научных и научно-фондовых отделах, 11 фондах, реставрационной лаборатории, прилагают максимум усилий для того, чтобы одно из главных научно-просветительских учреждений республики отвечало современным требованиям в области исследования и пропаганды исторического наследия и привлекало в свои залы как местных посетителей, так и зарубежных гостей.

«Кадры решают все»

Без сомнения, один из верных способов составить расширенное представление об истории, культуре, национальной идентичности народа- это пройтись по залам Национального музея истории Азербайджана. Многочисленные памятники материальной культуры, ровесники веков, чудом сохранившиеся, и совсем недавние находки, проливающие свет на неизвестные страницы прошлого бережно выставлены на сверкающих витринах экспозиции. Но все это – лишь небольшая часть имеющихся в фондах музея раритетов. Мало кто задумывается о кропотливом, не терпящем суеты, каждодневном, без права на ошибку труде музейных работников. От их профессионализма, степени подготовленности, исследовательского таланта в немалой степени зависит впечатление, иногда длиною в жизнь, которое каждый посетитель уносит из этого храма Клио.

Но поистине беспрецедентными можно назвать труд тех, кто стоял у истоков музейного дела в Азербайджане, основателей Музея истории и его фондов, ныне насчитывающих десятки, сотни тысяч ценнейших экспонатов.

На начальном этапе строительства Музея истории, в условиях острого дефицита кадров подвижнический труд научных сотрудников, движимых энтузиазмом и чувством патриотизма, стал давать свои первые результаты.

Они увлеченно исследовали и систематизировали артефакты, приобретая бесценный специфический опыт и знания музейных работников. Ведь каждое открытие углубляло и расширяло познание истории собственного народа на основе неоспоримых вещественных доказательств - памятников национальной культуры.

Правительственная программа культурного строительства с самого начала отводила Музею истории большую роль не только в просветительской, но и в серьёзной научной работе. Следует признать, что если до 1930 г. Музей истории в основном носил вещеведческий характер, то примерно с этого года начинается новый этап в деятельности Государственного Музея истории Азербайджана. Это - период глубокой проработки структуры отделов и разработки ценных, научно обоснованных принципов построения экспозиции[17]. Естественно, выполнение научных проблем ложилось на плечи научных работников Музея, при этом важно отметить «… что из более чем двух десятков сотрудников, служивших в Азгосмузее до 1928 г. включительно, в списке сотрудников Азгосмузея на 1 марта 1930 г. можно обнаружить только 7 имен научных сотрудников»[18]. По данным на 1 июля 1944 г. в музее насчитывалось всего 10 человек[19], среди них лишь С. Казиев имел ученую степень кандидата наук.

Дефицит научных сотрудников сопутствовал всем годам деятельности Музея истории до 1945 г.- года организации Академии Наук.

Совнарком Республики при организации Академии наук Азербайджанской ССР утвердил устав, предусматривающий в числе приоритетных задач академии подготовку высококвалифицированных научных кадров и повышение квалификации научных работников.

Для Музея истории вопрос кадров был давно назревшей и актуальной проблемой, разрешение, которой позволило включить музей в структуру созданной Академии наук Азербайджана на правах научно-исследовательского учреждения. В этом статусе музей, располагая аспирантурой, смог осуществлять подготовку научных кадров высокой квалификации - дипломированных ученых - докторов и кандидатов исторической науки. Музей истории становился единственным научным центром подготовки ученых – музееведов. В аспирантуру зачислялись преимущественно люди с базовым историческим образованием, с практикой музейной работы, проявившие склонность и способности к научно-исследовательской работе.

На протяжении короткого периода (1963-1967 гг.) Музей истории Азербайджана находился в ведении Министерства культуры республики, но впоследствии был вновь возвращен в состав Академии наук.

Из года в год состав научных сотрудников музея рос, свидетельствуя о творческом потенциале коллектива. На протяжении 1970-80 гг. вся научно-исследовательская и научно-просветительская работа музея осуществлялась

17 П.А.Азизбекова. Музей Истории Азербайджана - детище ленинской национальной политики. // Материалы по истории Азербайджана, Баку, 1973, т. VIII, с. 11.
18 А.Бахшиева. Указ. соч., с. 78.
19 Там же, с. 134.

силами 47 научных сотрудников, в числе которых были 1 доктор и 13 кандидатов исторических наук. В эти годы 5 кандидатов наук работали над докторскими, а 6 младших научных сотрудников над кандидатскими диссертациями. 3 младших научных сотрудников завершили и предоставили к защите диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, а 2 младших научных сотрудников успешно защитились. По весеннему приему 1980 г. в аспирантуру музея были зачислены без отрыва от производства 1 аспирант по специальности эпиграфики и 1 по истории СССР.[20]

Цифры, характеризующие 70-е гг. не являются постоянными, они меняются. В 1995 г. музей в числе научных сотрудников насчитывал 1 академика, 2 докторов и 17 кандидатов исторических наук [21]. На пороге 70-летнего юбилея Академии наук в Музее истории самоотверженно, с полной отдачей своих знаний трудится 1 академик, 3 доктора наук и 17 докторов философии.

Приняв, как эстафету, творческую активность предыдущих поколений, ученые музея и сегодня множат свой вклад в исследование и изучение многовековой истории азербайджанского народа.

Исследовательская деятельность дипломированных ученых значительно расширяет масштабы публикаций трудов, обогащает их тематику, создает ряд оригинальных работ. Монографии, книги, сборники статей, рожденные трудом ученых музея, вносят весомый вклад в отечественную историографию, получают признание и за пределами республики.

Нельзя жить без прошлого, поэтому мы не вправе забывать о тех людях, которые собирали и сохраняли то, что теперь составляет национальную гордость страны.

Юбилейные даты – это всегда добрый повод обернуться на пройденный путь, вспомнить и отдать дань уважения тем, кто создавал музейные экспозиции и выставки, обогащал фонды, вносил свой вклад в развитие науки и подготовку кадров.

Из сотен имен активных музейных строителей, заслуживающих внимание и память, объем издания позволил представить краткие очерки лишь 15 ученых-музееведов. Творческая биография каждого из них представляет многолетнюю историю становления и развития Национального Музея истории Азербайджана.

Давуд бек Микаил оглу Шарифов

В первые, сложные годы становления Музея истории – 1923-1928 годы, руководство Музеем было возложено на Давуд бека Микаил оглу Шарифова –

20 Научный архив НМИА: отчет Музея за 1980 г., с. 26.
21 Azərbaycan Elmlər Akademiyası-50. Bakı, 1996, s. 285.

первого директора-азербайджанца.

Давуд Шарифов являлся выпускником Новороссийского университета. Послевузовская трудовая деятельность Д.Шарифова была более 10 лет связана с педагогической деятельностью в школах и вузах республики. Широко эрудированный интеллигент, с базовым историческим образованием, Д.Шарифов, работая в сельских школах, проникся интересом к краеведению, большим вниманием к историческим дисциплинам – археологии и этнографии. Личность Давуда Шарифова как нельзя лучше соответствовала кандидатуре на пост директора создаваемого в республике первого исторического музея.

Время директорства Д.Шарифова совпало с необходимостью новых организационных преобразований, больших реформ музейного дела.

Большое значение Давуд Шарифов придавал активизации историко-краеведческой деятельности и открытию в регионах соответствующих музеев. В частности, выступая на проходившем в сентябре 1924 года в Баку I Азербайджанском краеведческом съезде с докладом «О музейном деле в Азербайджанской ССР», он отметил, что для развития и оживления музейного дела следует обратить основное внимание на воспитание кадров музейных работников и создание музейных фондов, основной задачей в этом направлении является обмен опытом путём создания связей между музеями и воспитание краеведов, обладающих широкими научными знаниями.[22]

Практически полное отсутствие квалифицированных национальных музейных кадров, вызывая беспокойство Д.Шарифова, вынуждало его неоднократно ставить перед правительством вопрос о подготовке кадров, о чём свидетельствует архивный документ, направленный им в Главнауку: «… ввиду отсутствия квалифицированных музейных работников в Азербайджане, необходимо отправить на приобретение познаний в этой области трёх тюрок, весьма способных научных сотрудников».[23]

Дальнейшее развитие музея выдвигало основной задачей сбор материалов, наполнение фондов свидетельствами многовековой истории Азербайджана, обеспечивающими экспозиции музея подлинными экспонатами.

В своей биографии Д.Шарифов сообщал о поездках в Москву, Тбилиси, Ленинград для выявления и приобретения материалов, относящихся к истории Азербайджана, «…где из музейных фондов отобрал и привёз в Баку много музейного материала… Работа эта меня увлекала».[24]

Ещё большим увлечением было обследование и проведение археологических раскопок в районах Азербайджана.

В августе 1926 г. под руководством Д.Шарифова экспедиция музея

22 Бахшиева А. Указ. соч., с. 54.

23 ГА АР, Ф.57, оп.1, д.655, лл.40-40 об.

24 ФДИ НМИА , инв. № 411 (приложение).

провела изучение древней культуры Азербайджана, обследуя нагорную часть Гянджинского уезда в окрестностях горного селения Човдар. Затем экспедиция проводила научные изыскания в Хаджикенде. После гянджинской экспедиции Д.Шарифов переключил археологов на изучение древней и средневековой культуры Азербайджана на территорию Нухинского уезда – в Габале и Ялойлу-тепе, близ селения Нидж.

Вышедшие в 1927 и 1928 гг. научные исследования Давуда Шарифова – монографии «Раскопки в Ялойлу-Тепе (Нухинский у., 1926)» и «Раскопки близ села Човдар Гянджинского уезда» стали одними из первых фундаментальных трудов, обогативших археологическую науку Азербайджана.

После отстранения в 1928 г. от руководства музеем Давуд Шарифов занимался педагогической деятельностью, защитив в 1950 г. диссертацию на соискание учёной степени кандидата географических наук «Морфология Автарана».

Кем-то были сказаны мудрые слова: «Талант – это способность бесконечно трудиться». Этот талант сформировал археолога высокого класса и одарённого учёного – Давуд бека Шарифова.

Алескер Кязим оглу Алекперов

У истоков рождения и развития музейного строительства в Азербайджана, наряду с крупными учеными работал молодой, одаренный выпускник исторического отделения восточного факультета Азербайджанского Государственного Университета Алескер Кязим оглу Алекперов. Но главным «университетом» для Алескера Алекперова стала работа и общение с блестящими российскими учеными И. Мещаниновым, В.Бартольдом, И.Марром, приглашенными правительством республики. Под их влиянием сформировался талантливый, один из первых азербайджанских археологов и этнографов А.Алекперов, участвовавший в археологических экспедициях, руководимых И.Мещаниновым. И.Мещанинов отмечает А.Алекперова, как «лучшего археолога, научного исследователя и полевого работника всего Закавказья».[25]

Участвуя в археологических и этнографических экспедициях на Абшероне, в Карабахском, Лагичском, Нахчыванском, Нухинском и Лянкяранском районах, А.Алекперов, кроме сбора материалов, фотографировал памятники средневековой культуры, делал зарисовки национальных костюмов, бытовых и жанровых сюжетов оставив в наследство грядущим исследователям памятники истории, порой исчезавшие или сильно поврежденные. Научная значимость алекперовских фотографий была ещё при его жизни по достоинству оценена

25 ФДИ НМИА, инв. № 571 (приложение 1).

на выставке советской фотографии, организованной в 1928 г. Государственной Академией художественных наук в Москве. Научный доклад А.Алекперова на III Международном конгрессе, проходившем в 1935 г. в Ленинграде на тему «Кувшинные погребения на территории Азербайджана» принес ему бронзовую медаль.

А.Алекперов состоялся и как этнограф, ему принадлежит заслуга в составлении первой этнографической карты Азербайджана. Статья А.Алекперова не потеряли научную значимость и для современных исследователей.

Осознавая роль и значение музеев в пропаганде отечественной истории, в нравственно-просветительском воспитании народа, А.Алекперов выступал большим сторонником и организатором развития в республике краеведческих музеев. Но активную научную и общественную деятельность А.Алекперова оборвал день 16 декабря 1937 г. По большому следственному делу № 12493 проходили в основном научные и руководящие сотрудники АзФана, среди них и А.Алекперов. 5 июля 1937 г. под пытками один из заключенных назвал своих «соучастников» по контрреволюционной организации, в числе которых и Алескера Алекперова…..[26].

1956 г. Реабилитация. Решением Президиума АН Азербайджанской ССР в 1960 г. был издан однотомник научных статей Алескера Алекперова.

Евгений Александрович Пахомов

Среди имён азербайджанских историков одно из почётных мест занимает Евгений Александрович Пахомов.

В 1919 г. успешный 40-летний инженер-технолог, за плечами которого была учёба в Петербургском технологическом институте, работа в Закавказском Акцизном Управлении, приехал в Баку. Следует упомянуть, что одновременно с учёбой в Технологическом, Е.Пахомов учился и в Археологическом институте, не имеющим ничего общего с выбранной им специальностью, что можно объяснить как «блажь» образованного человека, помнящего своё детское увлечение – коллекционирование монет.

Работа инженера Закавказского Акцизного Управления была связана с разъездами по районам региона, соприкосновением с историей края, с обычаями и традициями его населения, с изучением памятников древности. Евгений Пахомов осознал, понял и ощутил своё истинное призвание и в его трудовой биографии инженер уступил место историку.

Переезд в Баку Е.А.Пахомов начал с вступления в члены Общества изучения мусульманского Востока (1919 г.), затем состоял членом Общества

26 Зия Буниятов. Заключенный. // Газета «Элм», 13 августа 1988 г.

обследования и изучения Азербайджана (1920-1932 гг.), участвовал в работе Азербайджанского Комитета по охране памятников старины, искусства и природы (Азкомстарис). Но делом всей его бакинской жизни стал Музей истории, которому было отдано 40 лет. В числе его первых сотрудников Е.Пахомов активно участвовал в организации, становлении и развитии музея, порой не связанных с его специальностью – археологии. Так, например, на заре деятельности музея, остро стоял вопрос о пополнении экспонатами собрания музея, с этой целью устанавливалась связь с родственными учреждениями страны, для выполнения этой задачи, заведующий археологическим отделом Е.Пахомов в августе 1921 г. выезжал в Тифлис и Батуми.

Для выявления и получения музейных ценностей, относящихся к истории Азербайджана, но в своё время попавших в музейные хранилища ряда городов бывшей Российской империи, правительство Азербайджана командировало «для работ по азербайджановедению с 24 июля по 7 сентября»[27] Е.А.Пахомова в Москву и Ленинград. Приобретенные им материалы по нумизматике, археологии и этнографии обогатили фонды музея, но неутомимый Евгений Александрович, по собственной инициативе не зря потратил немало времени и труда, роясь в букинистических развалах, обнаружил рукописные источники и книги по истории Азербайджана и др. Это лишь два примера, свидетельствующие об участии Е.Пахомова в становлении музея.

Талант, широкая образованность и глубокие знания истории определяли его многогранную научно-исследовательскую деятельность. Перу Е.А.Пахомова принадлежат такие труды, как «Краткий курс истории Азербайджана» (1928 г.), «Обзор источников по истории Северного Азербайджана» (жур. «Маариф ишчиси», 1926 г., № 11), «Обзор источников по истории Азербайджана» (1940 г.) и др. Обнаружением и прочтением ряда пехлевийских надписей на дербентских стенах, на башне-мавзолее в Барде, а в сентябре 1940 г. выявлением старинных надгробий и эпиграфических материалов в Маштагинском районе Абшерона и рядом других расшифровок он внёс свой вклад в эпиграфику Азербайджана.

Пытливый ум Е.Пахомова заострил внимание учёного и на памятниках архитектуры. Он выявил и изучил оборонительные сооружения Сасанидского периода – заградительные стены и крепости Бешбармака, Дербентские стены, Гильгильчайский вал, изучил феодальные замки Абшерона, установил их архитектурные особенности, датировку и периодизацию.

Е.Пахомов – археолог, участвуя во многих экспедициях, в частности, в Мингечаурской, уделил большое внимание изучению кувшинных погребений и могильников.

27 А.Бахшиева. Указ. соч., с. 86.

Но на протяжении всей научно-исследовательской деятельности учёного главный интерес и любовь принадлежали нумизматике – науке о монетах и медалях, сбор которых его усилиями позволил создать в Музее истории Азербайджана одну из лучших коллекций восточных монет.

В числе более ста опубликованных Е.А.Пахомовым научных трудов основное место принадлежит нумизматическим монографиям и статьям – «Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа». С 1926 по 1964 гг. было опубликовано восемь выпусков по теме нумизматики: «Монетная коллекция Азгосмузея», «Монеты Азербайджана», обнаруженные клады в Сабирабаде, Чайкенде, Барде, Маштаги, при раскопках средневековых городищ Берда'а, Нахчывана, Мингячевира, Оренкалы и ряда других легли в основу научных публикаций.

О глубине пахомовских исследований, о научной новизне и значимости выводов и заключений, убедительнее слов свидетельствует факт, имевший место в 1945 г. Представленная кандидатская диссертация по теме монетных кладов Азербайджана была признана учёным советом Института истории материальной культуры СССР докторским исследованием и её соискателю Е.А.Пахомову решением учёного совета была присвоена степень доктора исторических наук.

Историки республики заслуженно признают Е.А.Пахомова основоположником отечественной нумизматики, а академическая общественность в 1962 г. избрала его членом-корреспондентом Академии наук Азербайджана.

Исхаг Мамедрза оглу Джафарзаде

В числе тех, кто стоял у истоков азербайджанской школы археологов, был Исхак Мамедрза оглу Джафарзаде. Интерес к археологии и призвание специализироваться в этой области исторической науки появились ещё в годы учебы И. Джафарзаде на историко-филологическом факультете Педагогического института, а затем и на этнологическом факультете восточного отделения АГУ.

В 1926 г. И.Джафарзаде, зачисленный научным сотрудником в штат Музея истории, активно включился в работу по становлению и развитию этого очага науки и культуры.

Будучи студентом, в 1925 г. И.Джафарзаде стал членом историко-этнографической секции Общества обследования и изучения Азербайджана, участвовал в экспедиции Музея истории, руководимой Д.Шарифовым, в нагорной части Гянджинского уезда, в окрестностях селения Човдар. Участие Исхака Джафарзаде в раскопках 19 курганов-могильников, обогативших

фонд музея большим количеством предметов бронзы и керамики, стало началом нескончаемых археологических экспедиций, находок уникальных свидетельств древнейшей истории.

Нарушив хронологическую последовательность, отметим, что в 1938-1940 гг. И.Джафарзаде руководил раскопками в Гяндже, в 1941 г. в местечке Узунтепе и в Джаллабадском районе, в круг его профессиональных интересов были включены археологические работы на территории Абшерона, Сабаила. В 1951 г. раскопки средневекового городища Оренкала, руководимые И.Джафарзаде, выявили большой объем керамического материала. В 1952-53 гг. на И.Джафарзаде было возложено руководство деятельностью Музея истории Азербайджана.

Большое влияние на рост профессионализма молодого археолога И.Джафарзаде оказала работа в экспедициях, руководимых известным ученым И.И. Мещаниновым, - в 1926 г. в раскопках курганов эпохи бронзы в Ходжалы, могильников в Гызылванге, положивших начало научному изучению памятников древней куьтуры на территории Азербайджана[28], в 1927 г. и 1933 г.- памятников Мильской степи и др.

Разгадав научный потенциал Исхака, И.И.Мещанинов, занимаясь в 1929 г. раскопками в Северном Приморье - Ольвии, привлек и своего молодого азербайджанского коллегу.

Уже будучи признанным агсаггалом азербайджанских археологов, И.М.Джафарзаде по-прежнему считал себя учеником, и свой фундаментальный труд «Гобустан. Наскальные изображения» посвятил памяти «учителя, академика Ивана Ивановича Мещанинова».

Гобустанские наскальные рисунки, как и аналогичные памятники, обнаруженные на всех континентах земного шара, являются ценными источниками по изучению истории человечества. Рисунки безызвестных художников древности, которые доходчиво изобразили разные стороны быта и жизни первобытного человека, обитавшего на территории Азербайджана, «заворожили» И.Джафарзаде на долгие 19 лет. В течении 1947-1966 годов им было осмотрено огромное количество каменных глыб и примерно на 750 обнаружено более 3500 силуэтных, контурных рисунков людей, животных, композиции бытовых сцен и другие жанровые сюжеты. В общей сложности И.Джафарзаде включил в свой монографический труд около 1500 рисунков. Монография И.Джафарзаде - первое крупное научное исследование культурного наследия древнего человека, обитавшего на азербайджанской земле, но масштабы Гобустанского комплекса настолько обширны, что «объять

28 Мамедов Р. Вклад Музея в изучение древней и средневековой истории Азербайджана. // 50 лет Музея Истории Азербайджана. Баку, 1975, с. 97.

не объятое не возможно». И бесспорна заслуга И.Джафарзаде, открывшего своим ученикам и последователям дорогу и показавшего пример, как следует продолжать работу над уникальным Гобустанским комплексом.

Подруководством И.М.Джафарзаде выросла целая плеяда азербайджанских археологов, по праву считающих себя учениками талантливого Учителя и Ученого, удостоенного звания «Заслуженный деятель науки», награжденного орденом Красного Знамени, медалями «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-45 гг.», «За оборону Кавказа», почетной грамотой Верховного Совета Азербайджанской ССР.

Мовсум Аскер оглу Саламов

В 30-е гг. на правительственном уровне была выдвинута задача реорганизации Азгосмузея и 16 ноября 1933 г. планом, утвержденным коллегией Наркомпроса, Азгосмузей приступил к организации чисто исторического музея. Это предполагало сосредоточение документальных и вещественных материалов истории культуры Азербайджана, создание новой экспозиции.

Решение поставленных задач выдвигало и необходимость обеспечение музея компетентными кадрами. На основе приказа НКП от 14 сентября 1934 г. за № 540 директором музея был назначен уже сформировавшийся ученый - Мовсум Аскер оглу Саламов.

До назначения на должность директора Мовсум Саламов уже успел поработать в ряде научных учреждений республики. В 1929 г., будучи студентом факультета востоковедения Азербайджанского Государственного Университета, он был привлечен к деятельности Общества обследования и изучения Азербайджана. В 1930 году выпускник вуза Мовсум Саламов поступает в аспирантуру Азербайджанского Государственного научно-исследовательского института (АЗГНИИ), а в 1933 году ему была присвоена степень доцента кафедры народов СССР.

В недолгий период директорства М.Саламова сотрудники музея были тесно связаны с Институтом археологии и этнографии, участвуя в совместных экспедициях. В это же время музей приобрел ценные материалы Фархада Агазаде по истории нового алфавита, его литературно-педагогической деятельности, фонды Музея пополнились материалами писателя и педагога Рашида Эфендиева, писателя Али Рази Шамсизаде и др.

Для периода руководства М.Саламова характерна большая работа по организации стационарных и передвижных выставок взамен устаревший экспозиции. В начале 1934 г. была создана выставка посвященная писателям А.Ахвердову, Т.Шахбази, композитору А.Зейналлы и многие другие.

В 1935 г. была создана выставка «Достижения культуры», приуроченная к VIII Всеазербайджанскому съезду Советов. Еще более обстоятельной и масштабной стала юбилейная стационарная выставка, посвященная достижениям социалистического строительства за 15 лет Советской власти в Азербайджане.

В 1936 г. произошла коренная перестройка музея: постановлением СНК Азербайджанской ССР от 31 марта Азгосмузей был реорганизован в Музей истории Азербайджана[29]. Реализация постановления сопровождалась большой организационной работой, перестройкой структуры музея. Груз решения этих проблем, естественно, ложился на плечи директора. Тревожным симптомом стало отстранение Мовсума Саламова от должности директора в смутном 1937 г., а в 1938 году водоворот репрессий забросил Мовсума Саламова в сибирскую ссылку.

После реабилитации деятельность неутомимого просветителя была связана с одним из бесценных памятников истории и культуры Азербайджана - Дворцом Ширваншахов, директором которого он был назначен в 1960 году.

Многолетняя научно-просветительская деятельность Мовсума Саламова была отмечена рядом медалей, почетным званием заслуженного работника культуры Азербайджанской ССР.

А в памяти его современников, в их воспоминаниях Мовсум Аскер оглы остался человеком беспредельно преданным избранной профессии, проявлявшим искренний интерес и заботу о каждом сотруднике, работающим рядом с ним.

Сара Балабек гызы Ашурбейли

Сара Ашурбейли – невысокая, хрупкая представительница древнего рода Ашур хана Афшара, дочь нефтепромышленника и мецената, воспитанница привилегированного французского учебного заведения имени Жанны д'Арк (Стамбул), мужественно и стойко несла клеймо «дочери врага народа» и сопутствующее ему «табу» на работу, соответствующую диплому восточного факультета АГУ.

Удачей казалось устройство техническим работником в Музей истории в 1928 г. Руководитель историко-этнографического отдела Мария Кулиева легко и быстро «обнаружила» образованность, ум и интеллигентность новой работницы. Сара ханум была включена в научную работу, участвуя в подготовке путеводителя, в создании экспозиции, проявляя при этом не только глубокие знания истории, но и умения художника-декоратора. Самоотверженная работа, неутомимое трудолюбие, преданное служение исторической науке создавали

29 Бахшиева А. Указ. соч., с. 112-113.

авторитет Сары ханум и признание научной общественности Республики.

Музей истории стал для Сары ханум стартовой дорожкой в большую науку. Творческая связь С.Ашурбейли с музеем продолжалась до 1958 г. с небольшими интервалами, которые заполняла непродолжительная работа в научных учреждениях, публикация статей и подготовка диссертации, блестяще защищённой в 1949 г. в Ленинградском Институте востоковедения.

Но по-прежнему работе по специальности мешала печальная деталь биографии – «дочь врага народа». И лишь в 1955 г., в условиях перемен в политической атмосфере страны и по инициативе вице-президента Академии наук Самеда Вургуна, Сара Ашурбейли была назначена заведующей отделом средневековой истории и фондом нумизматики Музея истории Азербайджана. В сентябре 1956 г. на Сару ханум было возложено также руководство группой научных сотрудников по организации музея «Дворца Ширваншахов», вошедшего в структуру Музея истории Азербайджана. Она принимала участие и в художественно-оформительской работе при создании экспозиции и выставок, используя свои знания, полученные по окончании Художественного училища им. А.Азимзаде (1941).

Владея семью иностранными языками, Сара ханум с удовольствием вела экскурсии для иностранных гостей. При всей загруженности в музее С.Ашурбейли находила и время, и силы для напряжённой исследовательской работы по средневековой истории Азербайджана, используя фондовые материалы. Её было опубликовано в этот период большое число научных статей.

Активная жизненная позиция, рыцарское служение науке, способность бесконечно трудиться, рождали фундаментальные монографии – «Очерки истории средневекового Баку», «Государство Ширваншахов», «Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века», «История города Баку» и большое число научных статей. Подарив доктору исторических наук С.Ашурбейли долгую жизнь, судьба помогла ей приглушить горечь лет гонений и дала возможность реализовать талантливые творческие замыслы и планы, а Родине вознаградить талант и служение отечественной науки медалями «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» (1946 г.), «Ветеран труда» (1978 г.), званием «Заслуженный деятель науки» (1982 г.), орденом «Дружбы народов» (1986 г.), национальной премией имени Г.З.Тагиева (1994 г.), премией имени А.Бакиханова (1994, 1996 гг.), Государственной премией Азербайджана, орденом «Шяряф» (1996 г.), орденом «Шохрат» (1998 г.), званием «Женщина года» (1998 г.).

Салех Мустафа оглу Казиев

С 1947 по 1952 гг. директором Музея истории Азербайджана был Салех Казиев. Свою трудовую деятельность он начал педагогом в селении Хачмаз нынешнего Огузского района. Приобщая своих учеников к краеведению, учитель сам увлёкся полевыми экскурсиями, поиском и изучением предметов археологической культуры. Учеба на историческом факультете АПИ определила специализацию С.Казиева – профессионального археолога.

В 1934 г. С.Казиев, став научным сотрудником Музея истории, активно участвовал в исследовании и раскопках курганов в районе г. Ханкенди, в археологических и этнографических экспедициях в Агдашском районе, в изучении истории Гянджи, городища Габала и др.

Увлечённость работой, быстро растущий опыт и практика, помноженные на трудолюбие, талант исследователя и аналитика позволили Салеху Казиеву уже в 1941 г. защитить кандидатскую диссертацию на тему «Древности Габалинского магала».

В творчески насыщенной трудовой биографии археолога С.Казиева особое место занимает Мингячевирская экспедиция Академии наук Азербайджана, работавшая под его руководством с 1947 по 1953 годы. В состав Мингячевирской экспедиции были включены сотрудники Музея истории. О масштабах работы экспедиции, руководимой С.М.Казиевым, можно судить по цифрам: «На обследованной территории была вскрыта площадь, составляющая около 35000 кв.м., глубиной от 2,5 до 3 м., и добыто свыше 20 тысяч различных предметов».[30]

Весь Мингячевирский археологический комплекс, как и собранный вещевой материал, охватывает период, достигающий длительности около 4000 лет. Успешное выполнение сложной и грандиозной задачи экспедиции вызывали не только профессиональную, но и просто человеческую гордость Салеха Казиева.

Результаты археологической экспедиции, исследовательские выводы и заключения легли в основу монографических изданий «Древний Мингечаур» (1950 г.) и «Альбом кувшинных захоронений Мингечаура» (1960 г.). Кроме того С.М.Казиев опубликовал книгу «Памятники Азербайджана» (1948 г.), редактировал 4 тома сборника «Материальная культура Азербайджана» и опубликовал большое число научных статей.

Нина Владимировна Минкевич-Мустафаева

В рядах азербайджанских археологов 30-х гг. числится и первая женщина-

30 Г.М.Асланов, Р.М.Ваидов, Г.И.Ионе. Древний Мингечаур (эпоха энеолита и бронзы). Баку, 1959, с.8.

археолог Нина Владимировна Минкевич-Мустафаева, которая в январе 1933 г. поступила на работу в АзФан в секцию истории материальной культуры. «За время работы в Азозфане я участвовала в ряде экспедиций, о чем имеются положительные отзывы академика И.И.Мещанинова – пишет Н.Минкевич-Мустафаева в своей автобиографии. Результатом экспедиций явились мои отчеты о жилищах Карягинского и Лачинского районов, одобренные секцией отчёт о раскопках в Уран кала, две работы об архитектурных памятниках Азербайджана».[31]

Работа под руководством и рядом с такими профессионалами, как И.И.Мещанинов А.Алекперов, И.Джафарзаде стала лучшим «университетом» для начинающего археолога в познании специфики, тонкостей этой области исторической науки.

В 1936 г., сдав приемные экзамены, Н.Минкевич-Мустафаева по конкурсу прошла в аспирантуру АзФАНа, но по объективным, семейным обстоятельствам, получив долгосрочный отпуск, не защитила диссертацию.

15 сентября 1940 г. Н.Минкевич-Мустафаева была назначена заведующим археологического фонда Музея истории. Работая в музее, она активно участвовала в экспедициях и раскопках, проводимых на территории Азербайджана. Так, например, во второй половине 1943-1944 гг. в составе группы музейных археологов Н.Минкевич-Мустафаева была прикомандирована в Куткашенский (нын. Габалинский) район «для производства археологических обследований и раскопок в городище Кабала».[32]

Она участвовала в первой группе археологов, обследующих район строительства Мингячевирской ГРЭС, а впоследствии участвовала в грандиозной Мингячевирской археологической экспедиции, руководимой С.Казиевым.

Но особый научный интерес и внимание Н.Минкевич-Мустафаевойпривлекало исследование и изучение Ходжалы-Гедабекского памятника материальной культуры, относящегося к периоду поздней бронзы и раннего железа (последняя треть II тысячелетия – первая треть I тыс. до н.э.). Результаты исследования были обобщены и легли в основу кандидатской диссертации на тему «Ходжалы-Гедабекская культура», защищенной в 1961 г.

В общей сложности Н.Минкевич-Мустафаева – участница 30 археологических экспедиций, в качестве научного сотрудника, начальника участка и заместителя начальника экспедиции.

В 1945 г. зрелый специалист, обогащённый опытом и практикой, работой с известными археологами Музея истории, Н.Минкевич-Мустафаева была

31 Научный архив Института истории НАНА: ф. 2, оп. 2, ед.хр. 49.
32 Бахшиева А. Указ. соч., с.134.

переведена в Институт истории АН Азербайджана, продолжая участвовать во всех крупномасштабных археологических экспедициях.

Поиск, выявление и изучение археологических памятников легли в основу 50 опубликованных научных трудов Н.Минкевич-Мустафаевой. К сожалению, монография «Ремесленники средневековых городов Азербайджана (IX – начало XIII вв.)» осталась в рукописи.

Вадим Николаевич Левиатов

После реорганизации Азгосмузея в Музей истории Азербайджана в его структуре были созданы новые секторы, в числе которых и сектор истории феодализма в Азербайджане, заведование которым было возложено на Вадима Николаевича Левиатова.

Воспитанник Сабунчинского детского дома, целеустремлённый и, бесспорно, способный юноша, Вадим Левиатов поступил в Азербайджанский Государственный Университет на историческое отделение факультета общественных наук. За плечами В.Левиатова была преподавательская деятельность, работа литературным редактором в Азербайджанском Нефтяном издательстве. В июне 1935 г. он начал работать в Музее истории. Учитывая образованность, профессионализм, организаторские способности, активную жизненную позицию В.Левиатова, руководство музея в 1936 г. возложило на него обязанность учёного секретаря.

Совместно с Институтом истории музей в 1938-1940 гг. организовал крупные археологические раскопки на территории старой Гянджи, в которых активно участвовал В.Левиатов. На базе обработанных материалов экспедиции В.Левиатов опубликовал в 1940 г. работу «Керамика Старой Гянджи».

Для более глубокого представления истории средневекового Азербайджана в экспозиции музея под руководством В.Левиатова был разработан тематико-экспозиционный план, охватывающий XIII-XV вв., а полевая работа предусматривала археологические раскопки в городах Оренкала (Байлакан), Гяндже, Баку, Габале, Шемахе и др. Для ознакомления с материалами, обнаруженными при земляных работах В.Левиатов в мае 1940 г. выезжал в Агдам, Аскеран, Шушу, а в сентябре того же года был командирован в Маштагинский район для выявления старинных надгробий и эпиграфических материалов.

С началом Великой Отечественной войны 1941-1945 гг., постановлением Бюро Президиума АзФАН от 19 августа 1941 г. музей вошёл в состав объединённого Института истории на правах музейного отдела, руководителем которого с 1 сентября 1941 г. являлся В.Левиатов. В своей автобиографии В.Левиатов отмечает, что «в период Великой Отечественной войны работал

также в качестве внештатного лектора Б.К. и Р.К. (Ворошиловского района) КП (б) Азербайджана. В госпиталях, военных частях, на предприятиях и учреждениях в этот период прочёл свыше 300 лекций на историко-оборонные темы».

5-6 мая 1943 г. на заседании Президиума АзФАН был вынесен вопрос о расширении музейного отдела Института истории в условиях военного времени. В.Левиатов в своём докладе высказал мысль о необходимости предоставить самостоятельность музею и вывести его из структуры Института, что решением Президиума АзФАН и было осуществлено. Директором был назначен В.Н.Левиатов.

В.Н.Левиатов был не только организатором, но и активным, непосредственным участником музейных экспедиций. Особенно убедительно проявилось это в его участии при проведении археологических раскопок на территории старой крепости Баку, во Дворце Ширваншахов в 1944-1947 гг., что помогало в изучении проблемы феодальных городов, истории Баку.

Исследование обнаруженных материалов, выводы, заключение легли в основу научных трудов В.Н.Левиатова – «Археологические раскопки 1945 г. при дворце Ширваншахов в г. Баку» (Изв. АН Азерб. ССР, 1948, № 1); «Об археологических раскопках 1946 г. в г. Баку» (Изв. АН Азерб. ССР, 1948, № 8); «К истории дворца Ширваншахов в г. Баку» (Изв. Аз ФАН СССР, 1940, № 5); «Археологические раскопки близ дворца Ширваншахов в г. Баку» (Материальная культура Азербайджана, № 1, 1949); «Археологические раскопки 1946 г. в крепостной части города Баку» (Изв. АН Азерб. ССР, № 4, 1948); «Раскопки на территории дворца Ширваншахов» (Памятники архитектуры Азербайджана (Москва, 1946).

Мамед Адыль оглу Казиев

На необходимость создания полноценной экспозиции Музея истории с включением советского периода обращали внимание и правительство республики, и Президиум Академии наук Азербайджана. Для решения такой важной и нелёгкой задачи коллективу требовался руководитель с большими организаторскими способностями, широко образованный историк, с опытом и практикой музейной работы.

В руководстве Академии наук выбор пал на Мамеда Казиева, защитившего в 1945 г. кандидатскую диссертацию, посвятившего свои научные изыскания проблемам новой и новейшей истории Азербайджана. На заседании Президиума Академии наук 10 сентября 1954 г. директором Музея истории Азербайджана был утвержден М.А.Казиев.

Исходя из постановления Совета Министров Азербайджана от 25 ноября

1954 г., вся деятельность музея и его директора была нацелена на создание новой экспозиции, посвященной истории азербайджанского народа с древнейших времён до середины XX века. В отличие от богатых экспонатов древнего периода и средневековья, относительно бедным были материалы нового и новейшего периода, и на поиск и сбор их был активно мобилизован коллектив.

15 марта 1956 г. открылась первая научно полноценная экспозиция музея, охватившая историю азербайджанского народа с древнейших времён до наших дней и в этом, бесспорно, была заслуга М.Казиева, сумевшего организовать и сплотить сотрудников на выполнение важнейшей задачи. Мамед Казиев по натуре своей добрый и деликатный, был вместе с тем жёстко требовательный в работе, прежде всего к себе, но и к тем, кто работал с ним рядом. Отводя исключительно важную роль экскурсоводам, он держал их постоянно в «здоровом напряжении». Для него имело значение не только содержание лекций, но и умение доносить до посетителя информацию языком чётким и красивым, сохраняя при этом интеллигентность манер.

Многие годы спустя старые работники с доброй улыбкой вспоминали директорский «контроль», когда, прячась за дверью, Мамед Адылевич «сопровождал» экскурсию. Хотя директор и не часто прибегал к такому «манёвру», но экскурсоводов это заставляло не расслабляться, выкладываясь полностью при проведении любой экскурсии.

Высоких гостей музея М.Казиев часто вёл сам по экспозиции, для экскурсоводов это становилось наглядным уроком мастер-класса. Из экскурсоводов «казиевской школы» вышла целая плеяда талантливых учёных – докторов и кандидатов исторических наук.

Учёный по призванию, доктор исторической науки (1961 г.), профессор, заслуженный деятель науки, лауреат Государственной премии Азербайджана Мамед Казиев оставил большое творческое наследие – 65 монографий, книг, учебных пособий и более 300 научных статей. Трудовая биография М.А.Казиева включает такие высокие посты, как помощник министра иностранных дел Азербайджана, заместитель директора Института истории Академии Наук, заведующий отделом агитации и пропаганды ЦК КП Азербайджана. Близко его знавшие считали, что самое большое удовольствие он испытал, работая в Музее истории Азербайджана.

Нэрмин Абдулла гызы Таирзаде

В 1955 г., в разгар работы по созданию первой полноценной экспозиции, сотрудником музея была зачислена Нэрмин Таирзаде. Директор музея М.Казиев, придававший большую роль экскурсоводам, по достоинству оценив

широкую образованность, глубокие знания истории, интеллектуальность новой сотрудницы, назначил ее руководителем экскурсионного отдела.

Развитие музея сопровождалось открытием новых отделов и в структуре Музея, в 1957 г. был создан отдел экспозиции новой истории, охватывающий хронологические рамки с начала завоевания Азербайджана Россией и до октября 1917 года.

Скудность документальных и вещественных материалов по этому периоду в фондах и отсутствие в музее историка, специализирующегося по истории капитализма в Азербайджане, создавало большие трудности в предстоящей работе отдела. Но заслуженный авторитет Н.Таирзаде, как ученого, человека, познавшего тонкости музейной работы и постоянно работавшего над повышением своего профессионализма, позволили руководству возложить на нее заведывание отделом. Это было правильное и точное попадание: с 1959 г. и до конца жизни - до 2012 г. Нэрмин ханум была бессменным руководителем отдела на протяжении 53 лет.

На протяжении всех лет менялся состав отдела, но неизменной оставалась задача сбора документальных, вещественных и фотоматериалов, отражающих политическую, экономическую, и культурную жизнь Азербайджана XIX-начала XX веков. Обширные материалы, собранные Нэрмин ханум и ее отделом, по истории Азербайджана XIX-начала XX веков не только достаточно полно позволяют осветить этот период в экспозиции, но являются и основой для написания научных трудов. И обьем, и характер, и уникальность многих экспонатов, отражающих период новой истории Азербайджана - бесценное богатство фондов музея. Н.Таирзаде свою исследовательскую деятельность посвятила проблеме образования и просвещения, в которой основное место занимают вопросы формирования азербайджанской интеллигенции.

Трудоемкая работа в архивах ряда городов бывшего СССР позволила Нэрмин ханум собрать обширный, малоизвестный, но очень интересный материал об азербайджанских юношах, получавших образование и специальность в высших учебных заведениях России и за рубежом. Итогом поиска и находок стал опубликованный в 2009 г. сборник научных статей «Из истории азербайджанской интеллигенции», который вернул соотечественникам имена и ряда малоизвестных, а порой и не известных, высокообразованных представителей азербайджанской интеллигенции.

Вся творческая жизнь Нэрмин ханум Таирзаде была посвящена преданному служению музею и науке.

Мамедали Мурад оглу Гусейнов

Выпускник исторического факультета АГУ (1953 г.) Мамедали Мурад

оглу Гусейнов свою трудовую биографию начал с поступления на работу в Музей истории Азербайджана.

С началом развития палеонтоведения вопрос появления первобытного человека всегда интересовал многие поколения исследователей. Не избежал этой участи и молодой археолог Мамедали Гусейнов, творчески воспринявший необходимость поиска следов ископаемого человека на территории Азербайджана.

Первые поиски следов каменного века в нашей республике были начаты в мае 1953 г. под руководством М.Гусейнова. Нельзя не признать удачей встречу М.Гусейнова с известным археологом Замятиным С.Н. – крупным специалистом по первобытной археологии, открывшим первые памятники палеолита на территории бывшего СССР, создавшим периодизацию палеолита Кавказа. С.Н.Замятин руководил поисковым отрядом, в котором самым заинтересованным и активным участником был Мамедали. Археологическая, разведывательная работа проводилась в Шемахинском, Маразинском и Газахском районах с целью и надеждой обнаружить памятники каменного века. Первые достоверные палеолитические материалы были обнаружены у грота Дамджылы близ селения Дашсалахлы Газахского района. Раскопки на этой стоянке, выявив образцы материальной культуры последующих за палеолитом периодов, питали надежду, что и до палеолита можно будет «докопаться».

В 1956 г. под руководством М.Гусейнова в Музее истории Азербайджана была организована первая палеолитическая археологическая экспедиция, которая приступила к регулярному, целенаправленному изучению каменного века на территории республики. Труды и поиски принесли М.Гусейнову сенсационную удачу. В 1960 г. на территории Карабаха, в долине Гуручая, были обнаружены пещерные стоянки Азых и Таглар. В 1968 г. во время раскопок в пещере Азых М.Гусейнов, наряду с каменными артефактами, обнаружил фрагмент челюсти ископаемого человека. Благодаря исследованиям профессора Дамира Гаджиева, была определена принадлежность фрагмента женщине 18-20 лет, обитавшей на территории Азербайджана 350 тысяч лет тому назад.

Каменные изделия, найденные в VII-X слоях Азыхской пещеры, не имеющие аналогов, дали возможность М.Гусейнову присвоить им название – Гуручайской культуры.

Путем сложных методов исследования «установлено, что абсолютный возраст подошвы шестого слоя пещеры Азых составляет около 730 тысяч лет».[33]

33 Гусейнов М.М. Древний палеолит Азербайджана. Баку, 1985, с. 63-64.

Пещерный памятник Азых благодаря своей стратиграфии, богатству археологического материала и фауны является единственным, уникальным памятником в мире.

Открытие Азыха, получившее признание мировой исторической общественности, обессмертило имя азербайджанского учёного, доктора исторических наук, профессора, основателя азербайджанской школы палеонтологии, первого в республике палеонтолога Мамедали Гусейнова.

Пюста-ханум Азизага гызы Азизбекова

П.Азизбекова возглавляла Музей истории Азербайджана на протяжении долгих 37 лет.

После окончания исторического факультета Азербайджанского Государственного Университета и успешной защиты кандидатской диссертации в 1954 году, П.Азизбекова начала свою трудовую деятельность в Музее истории Азербайджана руководителем отдела истории советского периода. В 1961 г. она была назначена директором музея, проработав в должности вплоть до 1998 года.

Наиболее «уязвимым» отделом музея в 50-60-е годы был отдел советского периода, во много раз уступающий отделам археологии, нумизматики и этнографии по богатству фондов, по количеству экспонатов, по методике создания экспозиции.

Организаторские способности, которые были присущи П.Азизбековой, мобилизовали сотрудников на поиски документальных и вещественных материалов советского периода. Фонд, насчитывавший в 1955 году около 300 экспонатов, вырос к семидесятым годам до более 4 тысяч. Растущие богатства фонда способствовали совершенствованию экспозиции и созданию многочисленных передвижных и стационарных выставок, пропагандирующих историю Азербайджана на предприятиях республики и за её пределами, в зарубежных странах.

К числу инициатив, активно поддержанных и реализованных участием П.Азизбековой, относится организация в 1968 году первого в республике подводной историко-археологической экспедиции.

Многолетняя работа в Музее и научно-исследовательская деятельность сформировали одного из крупных азербайджанских специалистов-музееведов, каким являлась П.Азизбекова.

Защитив в 1961 году диссертацию на соискание учёной степени доктора исторических наук, П.Азизбекова свою научно-исследовательскую деятельность связала с проблемой национально-государственного и культурного строительства советского периода истории Азербайджана.

К числу научно-организаторских заслуг П.Азизбековой относится подготовка и издание коллективом Музея истории Азербайджана первого в республике сборника «Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг.» (Баку, 1998 г.)

П.Азизбекова активно участвовала в научной и общественной жизни являлась членом учёных советов по комплексным проблемам «История Великой Октябрьской Социалистической Революции», «История социалистического и коммунистического строительства в СССР», а также являлась членом «Комитета советских женщин» и Международного Совета Музеев ЮНЕСКО, многие годы был председателем правления Бакинского отделения Республиканского Общества «Знание».

На протяжении ряда лет П.Азизбекова избиралась депутатом Бакинского Совета народных депутатов, а в 1969 году была избрана депутатом Верховного Совета СССР.

В жизни П.Азизбековой большое место занимала педагогическая работа, но особо следует отметить подготовку научных кадров – она подготовила 30 кандидатов и 7 докторов по отечественной истории.

Заслуги П.Азизбековой отмечены орденами Трудового Красного Знамени и «Знак почёта», двумя почётными грамотами Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР и несколькими медалями.

Рауф Агабала оглу Мамедов

Музей истории Азербайджана в статусе научно-исследовательского учреждения АН Азербайджана приобрел право и возможность подготовки дипломированных учёных-докторов и кандидатов исторических наук. К числу тех, для кого музей стал «взлетной полосой» в большую науку, был и Рауф Мамедов.

В 1957 г. Р.Мамедов – выпускник исторического факультета АГУ с красным дипломом, прямо со студенческой скамьи, был принят на работу в музей. Молодой сотрудник активно и с большим интересом включился в жизнь музея: участвуя в археологических экспедициях, знакомясь с фондами, работая в экспозиции «заболел» средневековым периодом истории Азербайджана.

Талантом исследователя отмечены были уже первые научные публикации Р.Мамедова. Опубликованная в 1961 г. статья (в соавторстве с М.Насирли) «О крепости Гялясян-Гёрясан» содержала интересные сведения, авторские выводы об уникальном памятнике зодчества Азербайджана и исторических событиях в регионе.

В многосюжетной истории средневекового периода Р.Мамедов темой исследования выбрал историю городов и крепостей, посвятив всю свою

творческую жизнь поиску и находкам материальных и рукописных свидетельств истории средневековых азербайджанских городов. Молодой, талантливый исследователь, Р.Мамедов в круг своих научных интересов включил поиск и изучение материалов, относящихся к средневековым укреплениям Гахгаха, Гюлистан, Бугурд, Чираг, Алинджа и др.

Сосредоточив внимание на археологических раскопках в Нахчыване, Р.Мамедов впервые провел полевые работы в крепости Алинджа, обнаружив фрагменты простой и глазурованной керамики, селодоновых и стеклянных сосудов IX-XII вв., что позволило придти к заключению, что экономическая жизнь крепости позволяла осуществлять связи со средневековыми городами Ближнего и Среднего Востока.[34]

В широкую сферу своих научных интересов Р.Мамедов включил и историю области Арран, продолжая и углубляя изучение темы средневековых городов Азербайджана. В ряде научных публикаций («Средневековые путешественники об Арране и его городах», «Средневековая область Азербайджана «Арран» в исторических картах», «Об экономическом положении Аррана (Азербайджан) XIII-XIV вв.», «Административно-управленческое устройство городов Азербайджана в X-XII вв. (города Аррана)) и др. Рауф Мамедов достаточно полно и достоверно воссоздал историю Аррана, опираясь на материалы раскопок, рукописные источники и свои научные выводы, заключения и гипотезы.

Перу талантливого учёного принадлежит 50 научных трудов, 92 публикации в энциклопедии и печати. В 1965 г. Р.Мамедов защитил кандидатскую диссертацию на тему «История средневекового города Нахичевань». Продолжая изучение и углубление темы, ставшей делом всей его творческой жизни, он создал фундаментальный труд – в скорбные дни 1988 г., дни безвременной кончины Рауфа Мамедова, на его рабочем столе осталась завершённая докторская диссертация «Средневековые города Северного Азербайджана в VII-XIV вв. (Социально-экономическая и культурная история)». Рукопись избежала грустной участи забвения. В 2015 г. была издана объемная монография «Города Северного Азербайджана VII-XIV вв. (социально-экономическая и культурная история)», обогатившая отечественную историографию, увековечившая память талантливого историка-музееведа Рауфа Мамедова.

Майя Мехти гызы Багирова

В числе специалистов-музееведов, сформировавшихся в Музее

34 Мамедов Р. Новые данные о средневековой истории крепости Алинджа. // Материалы по истории Азербайджана. Баку, 1973, Т. IX, с. 16 (на азерб. языке).

истории Азербайджана, была и Майя Багирова. Выпускница исторического факультета АГУ в 1964 году была принята на скромную должность лаборанта. Добросовестность, любознательность, опыт и практика работы с материалами археологии, с документами сформировали музееведа, привили вкус к исследовательской деятельности, определили научный интерес к истории средневекового Азербайджана. В 1972 году М.Багирова поступила в аспирантуру Музея истории, избрав темой диссертационной работы «Историю Шекинского ханства и присоединение его к России». После успешной защиты кандидатской диссертации М.Багирова продолжала работать в отделе экспозиции и фондов древней и средневековой истории Азербайджана.

В 24 опубликованных статьях М.Багирова, широко используя фактический и документальный материал, осветила ряд вопросов средневекового периода истории Азербайджана. Её научные интересы, связанные с историей ханств и исследованием социально-экономической и политической истории средневековья, нашли отражение в статьях «О ключах средневекового города крепости – Баку», «Хазарская Атлантида – археологическое наследие Азербайджана». Она участвовала в подготовке каталога «Антропоморные терракоты Азербайджана».

Немаловажное значение для исследования ряда аспектов истории средних веков имеют её публикации о развитии спорта в тот исторический период. Большой научный интерес вызывают публикации Майи Багировой, посвящённые личностям, стоявшим у истоков создания и развития музея, внесшим неоценимый вклад в развитие археологической науки Азербайджана: «Иван Щеблыкин и его труды в музее», «Исхак Джафарзаде – патриарх азербайджанской археологии», где подробно излагаются их жизнь и деятельность.

В 1989 году Майя Багирова, будучи утверждённой руководителем отдела древней и средневековой истории Азербайджана, вложила большой труд и знания в разработку тематико-экспозиционного плана и реэкспозицию залов, в работу археологического фонда.

Майя Багирова относится к числу учёных-музееведов, для которых Национальный музей истории Азербайджана был «alma mater».

Виктор Александрович Квачидзе

Более 30 лет работая в Музее истории, научный сотрудник отдела древней и средневековой истории Азербайджана Виктор Александрович Квачидзе проявлял свою причастность и любовь ко всему, что делал и чем жил музей. Он добровольно включался в реэкспозиции и организации выставок любого отдела, благо обладая навыками художника и шрифтовика, хорошим вкусом

оформителя и «умными» умелыми руками.

Книголюб, В.Квачидзе помогал музейной библиотеке в создании фонда редких книг, которым впоследствии сам и заведовал.

Но родной стихией Виктора Квачидзе оставалась археология. За первыми Хыныкской и Абшеронской археологическими экспедициями последовало участие во многих экспедициях Института истории АН Азербайджана. В полевых условиях, в проведении раскопок, в умении работать с обнаруженным материалом ярко проявлялись профессионализм археолога, навыки исследователя. Участие в археологических экспедициях Института истории перекрыла работа в подводной археологии. Научным подвигом Виктора Квачидзе можно признать его инициативу и организацию в 1968 г. первой, и, к сожалению, единственной в Азербайджане подводно-археологической группы при Музее истории.

Группа, возглавляемая В.Квачидзе, в течение 1968-1987 гг. провела большое число морских и прибрежных археологических экспедиций в акватории Каспийского моря. С 1970 по 1975 г. подводно-археологической экспедицией были поведены исследования в районе побережья Норд-Ост-Кутлук (Ширванский Национальный парк). На суше и под водой были обнаружены остатки средневекового городища, условно именуемого Бяндован. Среди обнаруженных находок - глиняные плиточки со знаками собственности, глазурованные плитки-изразцы, керамическая посуда, фрагменты глазурованных изделий, блюдца и чаши с изображениями животных и птиц. Было установлено, что обнаруженная под водой керамика относится к XI-XII вв.

Очень интересные находки были обнаружены подводно-археологической экспедицией в середине 80-х гг., в результате которой было открыто второе большое городище - Бяндован II. Обнаруженные здесь гончарные печи, керамические предметы относятся к IX-XI вв.

Перу исследователя В.Квачидзе принадлежит около 100 научных статей, буклетов, материалов, а также более 200 статей и сообщений в периодической печати, в которых значительное место занимают публикации результатам морских изысканий. Расценив деятельность подводно-археологической группы как научное достижение, Главный Комитет ВДНХ СССР наградил В.А.Квачидзе бронзовой медалью, на реверсной стороне которой выгравировано «За успехи в народном хозяйстве СССР».

Большой вклад коллектива Музея истории Азербайджана в развитие науки и культуры, активное участие в воспитании трудящихся республики были высоко оценены правительством. В 1970 г. музей был награжден Почетной грамотой Верховного Совета Азербайджанской ССР, а двум сотрудникам за

заслуги в развитии музейного дела в республике было присвоено почетное звание заслуженного работника культуры Азербайджанской ССР. Указом Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР 9 сотрудников за многолетнею работу награждены Почетной грамотой.

Спустя 30 лет Музей истории Азербайджана приобрел еще большую значимость как научно-исследовательский и научно-просветительский центр республики, получив высокое признание Национального музея.

Распоряжением Президента Ильхама Алиева от 16 марта 2010 г. Кабинету министров было поручено провести мероприятия, посвященные 90- летию Национального музея истории Азербайджана. По случаю юбилея 9 сотрудников музея были удостоены звания заслуженного работника культуры, 13 - награждены медалью «Терегги» и 28 сотрудников отмечены Почетной грамотой Национальной Академии наук Азербайджана. За заслуги в развитии исторической науки орденом «Шохрат» была награждена директор Национального музея истории Азербайджана, академик Наиля Велиханлы.

Награды Родины - высокое признание и оценка деятельности Музея, свидетельствующие, что «кадры решают всё».

Поиски и находки

Жизнь музея начинается с поиска и находок исторических свидетельств пребывания на территории Азербайджана древнего человека, появления средневековых городов и ремесленного производства, обретения государственности, развития промышленности и транспорта, духовного и культурного роста азербайджанского общества.

Поиск и собирательская работа археологов, этнографов, нумизматов и историков Музея на протяжении 95 лет, получив важнейшее направление в деятельности коллектива, принесла огромный «урожай», пополнив фонды уникальными, исторически бесценными материалами, общее число которых в 2014 году достигло внушительной цифры – 250 000 единиц хранения.

Фонды Музея пополнялись и за счёт случайных находок, и за счёт семейных архивов наших соотечественников, которые, возможно с болью расставались с реликвиями, но отдавали музею ценные документы, награды, вещи…

Фонд археологии

Одним из первых структурных подразделений музея, созданных в 1920 г., являлась Археологическая секция во главе с Евгением Пахомовым. В 1924-1930 гг. при историко-этнографическом отделе функционировал Археологический подотдел (с 1926 г. его хранителем-консерватором был Исхаг Джафарзаде).

В результате реорганизации, осуществленной в музее в 1930-1931 гг., историко-археологический отдел упраздняется и на его месте создается отдел материальной культуры Азербайджана (научный руководитель – доцент А.Р.Зифельдт-Симумяги). С целью организации Историко-археологического музея в Ханском дворце (Дворце Ширваншахов) издается приказ о передаче археологического материала и исторических экспонатов XVI-XIX вв. в Азербайджанское Центральное Управление охраны памятников. В связи со структурными изменениями, произошедшими после включения музея в состав Азербайджанского филиала союзной Академии наук в 1936 г., был создан сектор «Истории феодализма в Азербайджане», и археологическая коллекция сосредоточилась в созданном чуть позднее археологическом фонде. С тех пор Фонд археологии находился при исторических отделах музея, а с 2009 г. продолжил деятельность в качестве самостоятельного научно-фондового отдела.

Основным направлением деятельности фонда с момента его основания является изучение исторического, археологического и культурного наследия Азербайджана, сохранение образцов материальной культуры в соответствии с современными требованиями. Сотрудники фонда, начиная с 20-х годов прошлого века, активно участвовали в поисково-полевых работах, ведущихся в различных регионах Азербайджана. В 1926 г. состоялась первая выставка археологических находок, выявленных в ходе раскопок в Ходжалы и Нахчыване (Гызылбуруне) под руководством ленинградского профессора, академика И.И.Мещанинова. В том же году под руководством Д.Шарифова, при участии тогда еще студента Педагогического Института И.Джафарзаде, были проведены археологические исследования в горной части Гянджинского уезда – Човдаре. Находки этих и последующих экспедиций и по сей день являются самыми ценными образцами Фонда археологии. В археологических раскопках, проведенных в 1938 г. в Старой Гяндже, приняли участие сотрудники музея В.Левиатов, А.Нуриев, Н.К.Минкевич, Г.Ионе, И.Джафарзаде, И.Шеблыкин и др. Эти раскопки выявили ценный материал по истории XII-XIII вв. В настоящее время в Фонде археологии хранятся сотни образцов материальной культуры, выявленные в ходе широкомасштабных стационарных археологических раскопок в Мингячевире в 1946-1953 гг. под руководством археолога Салеха Казиева.

Еще одна археологическая экспедиция, организованная при музее, действовала в 1968-1987 гг. Возглавляемая В.Квачидзе, эта экспедиция проводила подводные археологические исследования в акватории Каспийского моря. Находки этой экспедиции, представляющие большую научную значимость для истории Азербайджана, тоже хранятся в Фонде археологии.

В настоящее время число экспонатов фонда достигает 50 тысяч. Большую их часть составляют материалы археологических раскопок в Мингячевире, Нахчыване, Карабахе, Газахе, Бейлагане, Абшероне, Мугани, Гяндже и др. Немало в фонде и случайных находок, самой богатой является коллекция Доланлар. Малую часть материалов составляют муляжи и экспонаты, приобретенные из частных коллекций. Образцы материальной культуры, представленные в фонде, отражают хозяйственный уклад, занятия, быт, религиозно-философские воззрения, культурные и торговые связи, военное дело наших предков, начиная с древнекаменного века до XIX столетия.

Материалы Фонда археологии, отличающиеся богатством форм и содержания, привлекают внимание исследователей, становясь объектом их изучения. До настоящего времени вышли в свет десятки научно-исследовательских работ, брошюр, буклетов, источниковую базу которых составили материалы фонда. Среди них – альбом «Кувшинные погребения Мингячевира» (1960), каталоги «Украшения древнего Азербайджана» (1971), «Каспийская Атлантида» (2009), «Антропоморфные терракоты Азербайджана» (2010), «Художественный металл Ширвана» (2012). Подготовлены к печати каталоги «Зооморфная глазурованная посуда», «Глиняные игрушки» и «Глиняные глазурованные сфероконусы Азербайджана». В разные годы фондом руководили Е.Пахомов, И.Джафарзаде, В.Левиатов, С.Казиев, Г.Агаев, Ф.Халилли. В настоящее время заведующим фондом является доктор философии по истории Насир Гулузаде.

Фонд нумизматики и эпиграфики

Нумизматический кабинет (позднее Нумизматический подотдел), созданный согласно Уставу Музархива от 1920 г. при отделе археологии, истории и этнографии, благодаря усилиям его первого руководителя – Евгения Александровича Пахомова, вскоре превратился в самый богатый фонд музея. Если в первые годы существования его коллекция насчитывала всего 103, в 1928 г. – 4734, а в 1939 г. – 16728 монет, то сегодня фонд представляет собой единый нумизматический центр республики, где хранится, исследуется и пропагандируется свыше 100 тысяч монет. Основную их часть составляют монеты, чеканенные и обнаруженные на территории Азербайджанской Республики. Особую значимость среди них представляют монеты азербайджанских феодальных государств – Ширваншахов-Мазъядидов (IX-X), Саджидов (IX-X), Саларидов (X-XI), Шеддадидов (X-XI), атабеков Азербайджана (XII-XIII), Гарагоюнлу, Аггоюнлу (XV), Сефевидов, ханств.

В фонде также имеются коллекции античных и восточных монет, городов Древней Греции, Римской, Византийской империй, эллинистических

государств (Селевкидов, Парфии, Бактрии), Сасанидов, Арабского Халифата, Сельджуков, Эльханов, Джучидов, Османов, Афшаров, Каджаров, Бабуридов и др., найденные в Азербайджане, а также коллекции монет, представляющих почти все страны мира (Западная Европа, Россия, Индия, Китай и др.).

Формирование и последующие достижения нумизматической науки в Азербайджане связаны с деятельностью основателя и хранителя Фонда нумизматики Е.А.Пахомова. Комплектование фонда, регистрация и собирание монет в фонде, исследование и издание случайных находок монет на территории Азербайджана являются заслугой руководимого им фонда. Плодом творчества Е.Пахомова стали свыше 100 статей по истории, археологии и нумизматике Азербайджана, книги «Монетные клады Азербайджана и других республик, областей и регионов Кавказа», «Монеты Грузии», «Монеты Азербайджана».

Материалы Фонда нумизматики послужили источниковой базой для трудов А.Рагимова, посвятившего теме денежного обращения в Азербайджане 15 научных работ («Бакинский клад», «Уникальные монеты Аггоюнлу», «Обзор монет, обнаруженных при раскопках в Оренгале и Баку» и др.), а также К.Голенко, С.Мустафаевой, И.Бабаева, Л.Азимовой, Н.Синицыной.

Ввиду необходимости широкого научного исследования и издания многочисленных материалов Фонда нумизматики постановлением Президиума АН Азербайджанской ССР от 1968 г. в музее был организован отдел нумизматики и эпиграфики, а ученик Е.Пахомова Али Раджабли стал заведующим отдела и фонда нумизматики. Его труды «Нумизматика Азербайджана (история монетного чекана и денежного обращения в Азербайджане)», «Монетное дело в государстве Сефевидов» и более 70 статей написаны на основе материалов фонда.

В 1998 г., в результате раздела Фонда нумизматики, от него отпочковались материалы вспомогательных исторических дисциплин, а в фонде оставлены лишь металлические деньги. С этого времени фондом руководит Зумруд Алескерова.

Фонд этнографии

Согласно уставу Музэкскурса, принятому в 1920 г., в первоначальной структуре Азербайджанского Государственного Музея предусматривалось создание отдела археологии, истории и этнографии (заведующий отделом – Е.А.Пахомов). Несмотря на это, а также на поступление в отдел различных этнографических материалов путем собирательской деятельности, основные работы в этой сфере начали проводиться после принятия нового устава музея в 1925 г., а также после этнографических экспедиций 1925-1926 гг. в Гянджу, Нухинский (Шекинский) район, Гутгашен (Габалу), Варташен (Огуз) и

Варданлы. Именно благодаря этим экспедициям, этнографический подотдел приобрел 155 экспонатов. Согласно инвентарной книге, свой первый экспонат Этнографический фонд получил в 1926 г., а уже в 1928 г. он насчитывал 606 материалов. В 1928 г. историко-этнографический отдел приступил к сбору материала для составления этнографической карты Азербайджана. В 1929 г., после начатых еще ранее работ по реконструкции и текущему ремонту, при историко-этнографическом отделе (заведующий – Н.Н.Пчелин) открылся подотдел современного быта. В экспозиции демонстрировались ковры, названные в периодической печати «настоящим шедевром кустарей Азербайджана». Однако изменения, произошедшие в тоталитарном советском обществе, дискуссии вокруг тара, мугама, чадры, папахи и т.д. оказали серьезное воздействие на структуру и экспозицию музея: весь музейный материал был поделен между двумя секторами. Сектор земледельческой культуры и ремесленной деревни, включивший в свой состав этнографический материал и созданный на основе отдела материальной культуры Азербайджана (заведующий А.Р.Зифельдт-Симумяги), возглавила Мария Кулиева, а сектор кочевого и полукочевого хозяйства – Исхаг Джафарзаде. Неизученность в тот период на должном уровне проблем истории и этнографии Азербайджана нашла свое отражение и в этнографической экспозиции.

Коренное изменение в жизни музея в 1936 г. – преобразование Госмузея в Музей истории привело в этот раз к закреплению Фонда этнографии за сектором истории феодализма в Азербайджане (заведующий – В.Н.Левиатов). В эти годы, которые характеризовались интенсивными работами по обогащению фондов, особое внимание было уделено собиранию этнографических и исторических материалов. По данным на 1 января 1939 г., число экспонатов в Фонде этнографии достигло 1676. В эти годы на выставку, организованную в филиале музея – во Дворце Ширваншахов, было передано до 500 этнографических экспонатов, относящихся к истории Азербайджана XIX в. Фонд подготовил 5 альбомов по жилью и вышивкам Азербайджана XIX в., собрал материал с объяснительным текстом для 13 альбомов по ковровым вышивкам Абшерона. Этнографические экспедиции, отправленные в 1938 г. в Гянджу и Шушу, выявили ценный материал по жизни и быту азербайджанцев, в т.ч., древние ткани, вышивки, представляющие высокую художественную ценность, штампы келагаи и др. Уже к 1 декабря 1940 г. Фонд этнографии насчитывал 3057 экспонатов. Материал, собранный в 1941 г. в Барде, Агдаме, Агджабеди, Лачине, а также в Нагорном Карабахе этнографической экспедицией Б.О.Абдуллаевой (руководитель экспедиции) и художника В.С.Островенеца, еще больше обогатил состав фонда. По данным на август 1943 г., число материалов в фонде равнялось 3498. В последующие годы музей, наряду с

археологическими исследованиями, продолжил и этнографические поездки. Особую активность в этом деле проявляла руководитель Фонда этнографии З.Кильчевская. В результате таких поездок она впервые подготовила статью и альбом об азербайджанских вышивках XIX в., а также статьи по описанию женской и мужской одежды всего Карабаха.

В настоящее время Фонд этнографии является одним из самых богатых фондов музея. Общая численность его коллекции достигает 9012 экспонатов. Самыми древними экспонатами являются подсвечник, ступка и мангал XII в. Среди наиболее интересных экспонатов, относящихся к XV-XVIII вв. и отличающихся богатством форм и содержания, особое внимание привлекают медная посуда, шелковые ткани и образцы деревообрабатывающего ремесла. Большой интерес у специалистов, а также зрителей вызвала редкая миниатюра на шелковой ткани, относящейся к XVII в. Значительная часть этих материалов используется в освещении экспозиции сефевидского периода. Большинство хранящихся в фонде экспонатов по материальной культуре азербайджанского народа относится к XIX – началу XX в. Образцы материалов из меди, глины, дерева, ткани и ковры, воплощающие производственные традиции нашего народа, являются незаменимой научной базой для изучения национальных ценностей. В фонде хранятся также предметы быта, относящиеся к этническим меньшинствам, различным национальностям, живущим на территории Азербайджана. В фонде находятся также ковры и ковровые изделия, подаренные в разное время правительству, отдельным организациям, музею. Здесь также собрана богатая коллекция национальной одежды, являющейся одним из основных показателей материальной культуры азербайджанского народа. Большое историческое и художественное значение имеют чепкен (плечевая верхняя одежда) XVIII в. с серебряной обработкой, принадлежавший Афшарам, карабахский бахары (сезонная плечевая верхняя одежда) XIX в., одежда Хуршуд Бану Натаван.

В обогащении фонда новыми материалами, наряду с собирательской и закупочной деятельностью, важную роль играли этнографические экспедиции, продолжающиеся и по сей день. В этих экспедициях участвовали В.Ф.Трофимова, С.Казиев, З.А.Кильчевская, М.Кулиева, А.Измайлова, М.Атакишиева, Г.Абдулова, Т.Шириев и др.

Экспонаты Фонда этнографии были широко использованы на выставках, посвященных Азербайджану, в Норвегии, Ватикане, городах Чехии – Остраве и Праге. Они были также представлены на выставках, проведенных в самом музее – «Кавказская Исламская армия» (2008), «Мир мугама» (2009), «Баку – столица исламской культуры» (2009), «Карабах – очаг древней культуры Азербайджана» (2010), «Жемчужины Национального музея истории

Азербайджана» (2010), «Вторая жизнь музейных экспонатов» (2011), «Медная столовая посуда Азербайджана» (2013), «Аршин мал алан-100» (2013), «Подарки дружественных стран» (2014), «Нефтяная летопись Азербайджана» (2014).

Начиная с 50-х гг. прошлого века, отделом этнографии руководили М.Кулиев, А.Абдуллаев, А.Измайлова. Хранителями фонда этнографии, находившегося при отделе, были З.А.Кильчевская, М.Джабраилова, Н.Мехдиева, А.Дадашева, А.Рустамбекова. С 2006 г. отдел стал именоваться научно-фондовым отделом этнографии и с того времени им руководит доктор философии по истории Гюльзаде Абдулова.

На основе фондовых материалов изданы каталоги «Хуршуд Бану Натаван-180» (2012), «Мирза Фатали Ахундзаде-200» (2012), «Карабахские ковры» (2013), «Ковры Баку, Ширвана, Губы» (2013), книга-альбом «Медная столовая посуда» (2013). К печати готовятся монография «Ювелирное искусство Азербайджана», каталоги «Тебризские ковры», «Гянджа-Газахские ковры», «Геометрические узоры на азербайджанском ковре», «Исламская культура и азербайджанский быт».

Фонд подарков и памятных вещей

Фонд подарков и памятных вещей Национального музея истории Азербайджана был организован в 2009 г. на основе части материалов Фонда советского периода, созданного в 1955 г. В настоящее время в фонде хранится 5665 экспонатов. Из них около 1000 экспонатов – это подарки, врученные республике и непосредственно музею. Особое место в коллекции фонда занимают подарки президента России Владимира Путина, президента Турции Тургута Озала, короля Афганистана Мухаммед Закир шаха, президента Индонезии Сукарно, президента Египта Гамаля Абдул Насера, президента Туркменистана Гурбангулу Бердымухамедова.

К памятным вещам фондам относятся мемориальные коллекции нефтепромышленника, благотворителя Гаджи Зейналабдина Тагиева, поэтов и писателей – Гусейна Джавида, Самеда Вургуна, Расула Рзы, академиков – Мирасадуллы Миркасимова, Юсифа Мамедалиева, Алиашрафа Ализаде, Гасана Абдуллаева, Фарамаза Максудова, Исмаила Гусейнова, композиторов – Муслима Магомаева, Узеира и Зульфугара Гаджибековых, Фикрета Амирова, Кара Караева, композитора-дирижёра Ниязи, актеров – Гусейнгулу Сарабского, Сидги Рухуллы, Алескера Алекперова, Марзии Давудовой, Али Курбанова, Лейлы Бадирбейли, Агасадыга Герайбейли, Хокумы Курбановой, Героев Социалистического Труда – Сабита Оруджева, Сулеймана Везирова, Героев Советского Союза – Исрафила Мамедова, Ази Асланова, Мехти Гусейнзаде,

Зии Буниятова, военного министра АДР Самедаги Мехмандарова, министра государственного контроля Наримана Нариманбейли, одного из лидеров азербайджанского национально-демократического движения, бывшего президента Азербайджана Абульфаза Эльчибея и многих других.

В фонде ведется работа по описанию экспонатов, составлению тематических разъяснительных карт, научных паспортов к наиболее интересным и уникальным экспонатам, электронной паспортизации экспонатов, подготовке каталогов, оказанию помощи творческим организациям и отдельным лицам, идет отбор материалов для консервации и реставрации, для организуемых в музее выставок.

На основе материалов фонда была организована выставка «Подарки дружественных стран» и издан одноименный каталог. Коллекция фонда была широко использована при подготовке каталогов «Маэстро Ниязи», «Золотой фонд науки», «Знамена Азербайджана», «Генералы Азербайджана», «Азиз Алиев», «Театральная жизнь Баку», «Нефтяная летопись Азербайджана».

Руководителями фонда являлись: Ага Рагимов (1955), Аскер Абдуллаев (1955-1957), Тофик Дадашев (1957-1958), Ровшана Гашимова (1958-1961), Мира Алиярова (1961-1964), Зумруд Гулиева (1964-1970), Рена Сафарова (с 1970 г.).

Фонд оружия и знамен

Фонд оружия и знамен был организован в 2009 г. на основе Фонда новой истории, созданного в 1955 г. В фонде хранится 1575 экспонатов. Среди них – образцы оборонительного, холодного и огнестрельного оружия (кольчуги, щиты, мечи, ружья, пушки и др.), изготовленные на Кавказе, в т.ч. в Азербайджане, в странах Востока, Европы, в России, а также знамена эпохи ханств, знамена воинских дивизий, государственные флаги разных республик.

Оружие, хранящееся в фонде, свидетельствует о высоком уровне оружейного производства, профессионализме азербайджанских оружейников. Материалы фонда неоднократно использовались в музейной экспозиции и на различных выставках, в т.ч. на выставках, охватывающих непосредственно коллекцию фонда – «Восточное оружие и знамена» (1999), «Меч, вонзенный в землю» (2012), I Азербайджанской Международной выставке оборонной промышленности, организованной Министерством оборонной промышленности Азербайджанской Республики (2014), выставке в городе Гяндже (2014). Эти экспонаты, являющиеся свидетельствами наших национальных ценностей, военной истории, выставлялись неоднократно и на международных выставках: «Караван. Азербайджан – страна огней» (Норвегия, г. Ставангер, 2006-2007), «Жемчужины Азербайджана» (Ватикан,

2012), «Азербайджан – страна вечных огней» (Чехия, г. Острава, 2012-2013), «Азербайджан – магическая страна огней» (Чехия, г. Прага, 2014).

На основе материалов фонда изданы книги-альбомы «Государственность в Азербайджане и ее символы» (2000), «Жемчужины Национального музея истории Азербайджана» (2010), каталоги «Знамена Азербайджана» (2005), «Оборонительное оружие Азербайджана» (2012), подготовлен каталог «Холодное и огнестрельное оружие Азербайджана», сняты различные телевизионные фильмы.

Руководителями фонда являлись: Фикрет Сулейманов (1955-1965), Сара Джахангирова (1965-2002), доктор философии по истории Севиндж Вагабова (с 2002 г.).

Фонд изобразительных материалов

В 2002 г., на основе художественных произведений, разрозненно хранившихся в отдельных фондах и отделах, был создан Фонд иллюстраций и изобразительного искусства, преобразованный в 2009 г. в Фонд изобразительных материалов. В настоящее время в фонде хранится свыше 900 произведений как азербайджанских художников (Азима Азимзаде, Марал Рахманзаде, Микаила Абдуллаева, Беюкаги Мирзазаде, Тахира Салахова, Алтая Гаджиева и др.), так и европейских, восточных и российских мастеров. Среди них – художественные произведения на холсте, дереве, картоне, бумаге, выполненные красками и тушью, а также образцы графики, литографии, интарсии, инкрустации, мозаики и т.д.

Основу фонда составляет часть работ, имевшихся в коллекции созданного в 1925 г. в музее отдела искусства, а также основанной через год после этого картинной галереи. Наряду с художественными произведениями, приобретенными в ходе собирательской работы музейных сотрудников и экспроприационной кампании большевистского правительства, фонд пополнялся и за счет работ восточных, западных и русских художников, переданных в музей, в результате переговоров, из Третьяковской галереи в Москве и Эрмитажа в Ленинграде. По данным 1928 г., западная коллекция отдела искусств музея насчитывала 715, а восточная коллекция – 879 художественных произведений. В 1926-1927 гг. в музее открылись выставки работ западного и восточного искусства. В том году В.М.Зуммер был назначен заведующим отделом, художник музея Морис Фабри – заведующим и хранителем отдела восточного искусства, В.А.Оболенский – заведующим передвижными выставками. Структурные изменения начала 30-х годов прошлого века завершились изданием внутримузейного постановления о создании независимых музеев на основе отделов театра и искусства

Агосумузея. В марте 1935 г. распоряжением Народного Комиссариата просвещения музей искусств преобразовывается в Художественную галерею при Азгосмузее. Согласно постановлению Наркомпроса от 31 марта 1936 г., в связи с преобразованием Азербайджанского Государственного Музея в Музей истории Азербайджана, Музей искусств приступил к самостоятельной деятельности. Несмотря на это, он продолжал размещаться в Тагиевском особняке, называемом «Домом музеев». Картины, скульптуры и другие художественные образцы отдела искусств Азгосмузея были переданы новообразованному музею. А в Музее истории Азербайджана осталась незначительная часть произведений, связанных непосредственно с историей (например, полотна Ф.Рубо «Битва под Елизаветполем в 1826 г.», «Штурм Ленкорани», работы А.Азимзаде и др.).

На сегодняшний день, наряду с указанными работами, коллекция Фонда изобразительных материалов охватывает художественные произведения исторической тематики, выполненные по заказу, а также собранные сотрудниками музея. Они демонстрируются в постоянной экспозиции музея и на организованных им выставках.

В 2012 г. на основе материалов фонда в музее была открыта выставка «Произведения азербайджанских художников в коллекции музея». С 2002 г. фонд возглавляет доктор философии по истории Расим Султанов.

Специальный фонд

В Фонде драгоценных металлов (ныне – Специальный фонд), созданном в 1955 г., хранится 1690 экспонатов (585 серебряных, 342 золотых предметов, 763 золотые монеты). Основу коллекции фонда составляют образцы женских и мужских драгоценностей и украшений, археологическое золото и серебро, найденные на территории Азербайджана (Шеки, Мингячевир, Нахчыван, Бейлаган, Габала, Шамахы, Ахсу, Баку и др.), драгоценный материал, принадлежавший известным личностям, золотые монеты, а также различные предметы быта (шкатулки, вазы, подстаканники и т.д.). В фонде хранится один из самых древних и ценных экспонатов музея – фрагмент челюсти азыхантропа. В фонд также передан образец первого природного золота Азербайджана, подаренный музею в 2004 г. по распоряжению президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева.

Материалы Специального фонда неоднократно экспонировались на многочисленных республиканских и международных выставках, на их основе изданы статьи, буклеты, сделаны доклады на конференциях и симпозиумах.

Экспонаты фонда послужили источником для «Каталога золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана. Баку,

1966 (составители: Асланов Г.М., Голубкина Т.И., Садыхзаде Ш.Г.» и книги-альбома «Археологические золотые и серебряные вещи Азербайджана», составителем которого является А.М.Рустамбекова.

Руководителями фонда являлись: Нина Шахраманова (1955-1956), Пюстаханум Азизбекова (1956-1957), Майя Атакишиева (1967-1995), Аттига Измайлова (1995-2005). С 2009 г. заведующим фондом является Афет Рустамбекова.

Фонд материалов вспомогательных исторических дисциплин

На основе части коллекции Фонда нумизматики в 1998 г. в Музее истории Азербайджана был создан Ненумизматический фонд. Сюда были переданы хранившиеся в Нумизматическом фонде нагрудные значки, награды, марки, бумажные деньги, печати, личные вещи и др. В 2009 г. фонд стал называться Фондом фалеристики и глиптики, а с 2012 г., с учетом состава коллекции, был переименован в Фонд материалов вспомогательных исторических дисциплин.

Фонд насчитывает до 30 тысяч единиц хранения. Коллекция фалеристики включает настольные памятные медали, ордена, нагрудные значки, жетоны и другие знаки отличия. В коллекции глиптики собраны печати правителей различных эпох и знаменитых личностей, почтовые и железнодорожные печати, печати России и других зарубежных стран.

В коллекции бонистики хранятся бумажные деньги и ценные бумаги стран Южного Кавказа, Российской империи, Азербайджанской Демократической Республики, Советского Союза, Азербайджанской Республики, а также различных стран Востока и Запада.

Коллекция филателии фонда включает в себя марки Азербайджана и зарубежных стран.

В коллекции личных наград хранятся ордена, медали и знаки отличия видных ученых, врачей, деятелей просвещения, культуры и искусства, работников нефтяной промышленности, депутатов, рабочих и представителей других профессий.

Материалы фонда экспонируются в экспозиции музея, на республиканских и международных выставках. В 2013 г. на основе коллекции бонистики вышла в свет книга-альбом «Бумажные деньги и ценные бумаги в Азербайджане» (составители: С.Гасымова и Р.Ахмедов). В 2014 г. завершилась работа над каталогом «Коллекция глиптики» и книгой-альбомом «Фалеристика Азербайджана».

С 1998 г. фондом руководит доктор философии по истории Санубар Гасымова.

Негативный фонд

В 1920 г. в Государственном музее – предшественнике Национального музея истории Азербайджана создается фотостудия. Среди ценных вещей, переданных экспроприационной комиссией в дар музею, было множество кинолент, фотографий, книги с кинолентами внутри, диапозитивы и т.д. До Второй мировой войны в фотостудии было 4000 фотолент, фотографий и др. негативов. В связи с тем, что в годы войны не было ответственного работника фотоархива, большинство фотографий и негативов хранились в альбомах в других фондах, в библиотеке. Почти все негативы вместе с контрольными снимками были размещены в конвертах, на которых указаны инвентарные номера и имена авторов-фотографов.

В 1955 г. Негативный фонд стал функционировать самостоятельно. На сегодняшний день он насчитывает свыше 20000 негативов. Авторами этих, в большинстве своем редких фотографий, были Е.С.Судаков, Е.Г.Понягин, Ю.Ф.Рахиль, С.Кулишов, Е.С.Красюков, М.Насиров и др. В фонде хранится около 8000 стеклянных негативов, свыше 5000 фотолент, до 2000 цветных слайдов, видеокассет и дисков. Среди них встречаются фотографии выдающихся личностей, негативы разных документов, видов городов и деревень, старого и современного облика Баку, материалов, хранящиеся в музейных фондах и демонстрируемых в экспозиции, негативы фотографий военных, участвовавших в I и во II мировых войнах и т.д.

Хранителями Негативного фонда были: Дюнья Агаева (1955-1959), Сюбхи ханум Агарагим гызы (1959-1966), Захира Ибрагимова (1966-1969), Татьяна Насирова (1969-1976), Захира Мелик-Асланова (1976-1982), Валида Исламова (1982-1984), Сальминаз Зейналова (1984-1998), Донара Гусейнова (1999-2003). С 2003 г. фондом заведует Солмаз Гусейнова.

Фонд документальных источников

В 1953 г. в Музее истории Азербайджана был создан научный архив. Материалы научных работ, ведущихся в музее, и проводимых археологических экспедиций, а также редкие документы и фотографии XIX-начала XX вв. были собраны в этом архиве. В 1996 г. на основе этих материалов был создан Фонд документальных источников. В фонде хранятся различные материалы, охватывающие период с начала XIX в. по сегодняшний день, в т.ч., документы и фотографии, отражающие развитие азербайджанской культуры, просвещения, науки и литературы, возникновение национальной печати. Среди них – личные коллекции Мирзы Фатали Ахундзаде, Гасан бека Зардаби, Наджаф бека Везирова, Рашид бека Эфендиева, Теймур бека Байрамалибекова и др., редкие экземпляры газеты «Экинчи», журнала «Молла

Насреддин» и печатных органов, издаваемых в конце XIX – начале XX в., документы просветительских обществ и действовавших при них учебных заведений. Одной из редких жемчужин фонда является хранящийся в фонде Коран, изданный в 1877 г. на французском языке в Париже, с личной печатью владельца – известного представителя азербайджанской интеллигенции Абульфат аги Шахтахтинского. Еще больше обогащают коллекцию фонда материалы Бакинского Университета, студентов, отправленных правительством Азербайджанской Демократической Республики для учебы за границу, и, в целом, различные документы о многогранной деятельности Первой Республики.

Интересными материалами фонда являются документы и фотографии, отражающие путь, пройденный национальным театром. Особо следует отметить среди них материалы, освещающие творчество Узеира Гаджибейли, Муслима Магомаева, знаменитых актеров азербайджанской сцены.

В фонде имеется множество документов, связанных с формированием и развитием нефтяной промышленности, геологической науки в Азербайджане. В их числе – документы, фотографии и открытки местных и зарубежных компаний, занимавшихся нефтедобычей в конце XIX – начале XX в., коллекции Михаила Абрамовича, Льва Гурвича, Фатуллы Рустамбекова, Сулеймана Везирова, Алиашрафа Ализаде и др.

Особое место среди экспонатов фонда занимают интересные материалы многих действительных членов и членов-корреспондентов Академии наук Азербайджана.

Наряду с ними, редчайшими экспонатами являются ценные материалы видного врача Бахадыра Гаибова, первой азербайджанской женщины-офтальмолога Соны Велихан, уникальные карты, этнографические фотографии в коллекции первого азербайджанского генерала-топографа И.Векилова. В фонде хранятся коллекции первого президента Академии наук Азербайджана Мирасадуллы Миркасимова, прославленного композитора Ниязи, первой азербайджанской балерины Гямяр Алмасзаде и др.

Фонд также включает в свой состав многочисленные материалы по I и II мировым войнам, материалы 416-й и 223-й национальных дивизий, азербайджанцев, удостоенных звания Героя Советского Союза, награжденных орденами и медалями.

Множество материалов Фонда документальных источников демонстрируется в постоянной экспозиции, на выставках музея. На их основе были изданы каталоги «Маэстро Ниязи», «Золотой фонд науки», «Генералы Азербайджана», «Мирза Фатали Ахундзаде-200», «Театральная жизнь Баку», «Нефтяная летопись Азербайджана» и др.

В 2014 г. при фонде был создан Сектор карт, в который вошли хранившиеся в разных фондах и библиотеке музея карты, в основном редкие.

В настоящее время коллекция фонда насчитывает 14224 единицы хранения.

Фонд возглавляли: Роза Писаревская (1955-1965), Осман Эфендиев (1965-1970), Светлана Медведева (1970-2008), Мехрибан Алиева (с 2008 г.). Заведующим Сектора карт является Фикрет Багиров.

Экспозиции и выставки

Национальный музей истории Азербайджана, обладая богатейшим собранием ценных исторических документов, уникальными коллекциями этнографического материала, бесценным собранием нумизматического фонда, археологическими свидетельствами древнейшей истории народа, имеет широкие возможности для насыщения исторической памяти, для просвещения населения, для пропаганды многовековой истории азербайджанского народа.

Воссоздать и зрительно представить объективную историю своего народа с древнейших времён, раскрыть путь, пройденный страной и есть основная задача музея. Базой для ее решения изначально выступает научное содержание экспозиции, степень её насыщенности подлинными историческими материалами. Экспозиция Музея истории, созданного в 1920 г., «рождалась в муках». Перед организованным музеем, прежде всего, вставала задача показа экспозиции, открытие дверей массовому посетителю.

Однако в первые годы деятельности музея создание экспозиции наталкивалось на отсутствие подлинного материала, место которого занимало скопление случайных коллекций и отдельных предметов. Собирательская работа шла, главным образом, по линии любительского сбора и случайных находок.

Отсутствие научных исследований по истории Азербайджана и профессиональных специалистов-музееведов отрицательно отражалось на формировании и создании музейного экспозиции.

А между тем работать по-новому требовало само время – сложное и противоречивое. Это осознавали и сами работники музея. Директор музея Д.Шарифов отмечал, что только в 1927 г. сотрудникам «стало ясно, что в строительстве Музея надо исходить не от традиционных форм музеев, как чего-то застывшего, мёртвого, а музея нового, живого, тесно связанного с современностью…»[35]

В многочисленных постановлениях и решениях партийных и правительственных органов по вопросам «культурной революции» заострялось

35 Бахшиева А. Указ. соч., с.69.

внимание на роли музеев в строительстве социализма. Директивы, принятые на XIV и XV съездах ВКП (б), явились стимулом для начала реформы музейного дела, охватившей всю страну.

В свете правительственных указаний Азгосмузей в августе 1928 г. представил в Наркомпрос республики план практических мероприятий, связанных с задачами социалистического строительства, с созданием нового советского музея, с усиленным темпом собирательской работы и ростом роли музея в идейном воспитании трудящихся. Реализация глубинных и серьёзных задач осуществлялась широкой реконструкцией музея, превращением его в один из «инструментов культурной революции».

Отражением успешного выполнения плановых мероприятий должна была стать экспозиция музея. Однако, это не имело место, в силу ряда объективных и субъективных причин, а также отсутствия достаточного экспозиционного материала по теме социалистического строительства, что вынуждало экспозицию подменять выставками.

На создание полноценной, научно обоснованной, насыщенной документальным, вещественным и фотоматериалом экспозиции, потребовались долгие годы. Экспозиция исторического музея, как живой организм, находится в процессе постоянного роста и развития. Непрекращающийся поиск и находки свидетельств истории Азербайджана всех эпох и периодов, научные исследования учёных, подготовка и рост профессиональных музееведов обогащают экспозицию, углубляют её содержание, выявляют имена выдающихся представителей азербайджанского народа.

В марте 1936 г. постановлением Совнаркома Азербайджанской ССР юбилейную выставку «15-летие Советского Азербайджана» (1935 г.) было предложено перестроить в отдел социалистического строительства, а во Дворце Ширваншахов создать экспозицию феодального периода истории Азербайджана. В 5 залах Дворца Ширваншахов была открыта экспозиция, отражающая период истории XVIII-XIX вв. Но, несмотря на то, что фонды музея располагали достаточно значительным материалом по археологии, этнографии и нумизматике, экспозиция не имела разработанных тематических планов и была далеко не безупречна.

Важной вехой в творческой деятельности Музея Истории народов Азербайджана стал его переход в 1937 г. в ведение Азербайджанского филиала Академии Наук СССР (Аз ФАН).

В связи с началом Великой отечественной войны и мобилизации всех ресурсов на борьбу с врагом на вооружение были взяты средства духовного воздействия в идеологической работе, в которую включились и коллективы музеев исторического профиля.

Музей истории Азербайджана сосредоточил внимание на подготовке многочисленных передвижных выставок, посвящённых героическому прошлому азербайджанского народа, а также других народов СССР в борьбе против иноземных захватчиков. Выставки воскрешали имена великих полководцев, и, конечно же, героические подвиги сынов Азербайджана на фронтах Отечественной войны. Выставки и сопровождающие их лекции, вселяли уверенность в победном исходе войны, укрепляли патриотизм, поднимали настроение и бодрость раненым в госпиталях и бойцам в воинских частях, труженикам тыла.

Задачи по совершенствованию экспозиции, поставленные в канун войны, остались не завершенными, к тому же экспозиция музея, расположенная в особняке Г.З.Тагиева, была свернута, а само здание передано Совету народных комиссаров Азербайджанской ССР. Музею истории Азербайджана с 1948 по 1953 гг. пришлось размещаться во Дворце Ширваншахов, где под экспозицию было отведено шесть небольших комнат, непригодных для проведений экскурсий.

Как было указано выше, в 1954 г. решением партии и правительства Азербайджана перед коллективом музея была поставлена задача организовать в течение трёх лет экспозицию, отражающую историю азербайджанского народа с древнейшего периода до современности, включая советский период. При этом была оказана реальная помощь – Музею истории был возвращен один из лучших и уникальных памятников архитектуры – особняк Г.З.Тагиева. Музей впервые обрёл возможность для создания научно полноценной экспозиции на столь обширной территории – в 22-х залах второго этажа.

В 1956 г. открылась экспозиция древнего и раннесредневекового периода истории, в которой широко были представлены ценнейшие памятники материальной культуры. Все последующие годы раздел экспозиции сохранял стабильность, которая обеспечивалась богатством фондов, хранящих материалы археологических раскопок Мингячевира, Оренкалы, Габалы, Кюльтепе, Ходжалы, Гобустана и многих других.

В 1957 г. была открыта экспозиция средневекового и нового периода истории Азербайджана, а в апреле 1958 г. был создан и открыт раздел экспозиции советского периода.

Создание первой научно полноценной экспозиции многовековой истории азербайджанского народа преследовало цель наглядно показать историю общества на основе подлинных экспонатов. Руководитель коллектива – создателя экспозиции М.Казиев отмечал, что «…стремясь к строго научному содержанию трактовки вопросов истории Азербайджана, музей строил экспозицию массовой по форме, добиваясь большей наглядности,

доходчивости в показе фактов и событий».[36]

Совершенствуясь и пополняясь новыми материалами, экспозиция музея демонстрировалась до конца 1970-х годов.

Создание экспозиции вывело Музей истории Азербайджана в число лидеров культурно-просветительских учреждений Республики, и он был включен в список объектов, обязательных для посещения государственными и общественными делегациями, почётными гостями из зарубежных стран и республик Советского Союза. Появились и первые записи в книгах отзыва посетителей.

Особую благодарность испытывала азербайджанская интеллигенция, представители которой были одними из первых посетителей. «…Сотрудники Музея, от души любящие историю и культуру нашего народа, в кратчайшие сроки провели большую работу. Я получил очень богатые сведения об истории нашей Республики, охватывающей тысячелетия…» – ректор АГУ, профессор Джафар Хандан, 1957 г.

Народный поэт Расул Рза и писатель Сабит Рахман оставили запись: «Мы осмотрели этот музей с большим интересом и любовью. Мы испытали большую гордость за славную историю народа. Сотрудники Музея истории внесли огромный труд в создание экспозиции и получили прекрасные результаты. Приносим благодарность всему коллективу. 28.04.1957.»

Писатель Мир Джалал, посетив музей 17.01.1958 г., высказал своё впечатление: «…в Музее проводится очень большая культурная работа. И в дальнейшем она должна быть усилена и расширена. Сотрудники Музея трудятся, как истинные патриоты».

«Музей истории Азербайджана не любить невозможно, поскольку он отразил историю могучего народа» – отметил академик И.Гусейнов, посетив музей 24.01.1958.

Время расширяет хронологические рамки раздела экспозиции, посвященного современности, поиски и находки свидетельств далёкого прошлого позволяют обогащать и углублять разделы минувших эпох и десятилетий. Этим и была вызвана необходимость реэкспозиции в 70-е годы, коснувшись в первую очередь советского периода.

Развитие и достижения, достигнутые в сфере экономики, культуры, искусства а также героизм сынов Азербайджана на полях сражений Второй мировой войны и в рядах европейского Движения Сопротивления, самоотверженность тружеников промыслов и заводов, колхозных полей и транспорта, научных учреждений и учебных заведений, медицинских

36 Казиев М.А. Научные основы и задачи экспозиции Музея Истории Азербайджана. // Труды Музея истории Азербайджана АН Азерб. ССР, том II, Баку, 1957, с.14.

учреждений и театральных подмостков – всё это находило место под стеклом витрин и на стендах экспозиции.

Посетитель Музея знакомился с образцами продукции, с документами и фотографиями новых индустриальных центров республики – Сумгаита, Дашкесана и Мингячевира, с грамотами ВДНХ, полученным лянкяранским передовых совхозом, с мемориальными коллекциями дважды Героя Советского Союза генерал-майора Ази Асланова, Героя Советского Союза прославленного Мехти Гусейнзаде, знатного нефтяника, союзного министра газовой промышленности Сабита Оруджева, старейшего мастера бурения Гюльбала Алиева, композитора и дирижера маэстро Ниязи и др.

Но при этом политизация советского общества отражалась и на содержании экспозиции, включением в неё обязательного присутствия материалов Коммунистической партии, её съездов, как союзных, так и республиканских, акцентируя внимание на исключительной роли партии во всех достижениях советского народа. В эту обойму попадали издержки чисто исторического характера – умалчивание трагедии, пережитой советскими людьми в 1937 году, искажение «исторической правды» путем исключения из истории Азербайджана факта существования первой Азербайджанской Республики. Материалы репрессий и освещающие деятельность АДР не были, да и не могли быть объектом собирательской работы сотрудников музея, а хранившиеся в государственных архивах были под грифом «Совершенно секретно».

В начале 1990-х годов с политической карты мира исчезло государство с названием СССР. 30 августа 1991 года на внеочередной сессии Верховного Совета Азербайджана была принята Декларация о восстановлении независимости республики. 18 октября 1991 г. Верховный Совет принял Конституционный Акт «О государственной независимости Азербайджанской Республики» и учредил основы государственной, политической и экономической независимости Азербайджанской Республики. Демократические преобразования суверенной Республики избавили музееведов – создателей экспозиции от прессинга, штампов, клише и мифов, создали возможности и условия, следуя правде истории, возвращать «затушеванные» факты, события, имена на стенды и витрины экспозиции.

Обретенная независимость Азербайджанской Республикой позволила без купюр создавать экспозицию музея, освещать историю азербайджанской государственности. На решение этой задачи историков-музееведов ориентировало также и распоряжение президента Гейдара Алиева «Об усилении работы по изучению государственных атрибутов Азербайджанской Республики» от 13 марта 1998 года. С позиции объективного освещения истории прошлого в залы действующей экспозиции впервые включены

отреставрированные знамена Бакинского, Шекинского, Иреванского и Гянджинского ханств, а также боевое знамя Ширванского конно-мусульманского полка. Экспонирование ханских знамён – убедительное свидетельство давних традиций государственности Азербайджана, а почетное знамя Ширванского полка – дань доблести азербайджанских воинов во все времена, когда над страной их обитания нависает угроза войны.

Демократические основы, заложенные в государственную политику суверенной Азербайджанской Республики, благотворно отразились на освещении нового и новейшего периодов.

Музей – это ведь не только просветительское, но и научно-исследовательское учреждение. Экспозиция Музея опирается и строится на основе научных исторических исследований и знаний. Экспозиция, как живой организм, не терпит застоя и остановки в своем развитии, она в постоянном процессе совершенствования, углубления, обогащения.

В последней четверти XIX – начале XX веков в Азербайджане наблюдался интенсивный процесс формирования национальной интеллигенции. Представители азербайджанской молодёжи, получив образование в зарубежных, в том числе и русских вузах, возвращались на родину высококвалифицированными, европейски образованными специалистами.

Однако экспозиция Музея на протяжении семи десятилетий умалчивала имена тех, кто по политическим, идейным убеждениям не принял Советскую власть, кто в 30-е годы оказался в числе «бывших», кто на своей судьбе испытал 37-й год…

В разделе экспозиции нового периода истории Азербайджана нашли место фотографии первого азербайджанца, дипломированного юриста Исмаила Ахундова, Мустафы Векилова – выпускника юридического факультета Сорбонны, первого азербайджанца, получившего научную степень профессора права, Мирягуба Мехтиева – экономиста, члена азербайджанской делегации на Парижской мирной конференции, Асланбека Сафикюрдский – юриста, члена парламента, министра почт, телеграфа, труда, юстиции в правительствах АДР, Ибрагима Рахимова, Абульфаза Талышинского и др.

Тема «Азербайджан в годы Первой мировой войны» обогатилась материалами, свидетельствующими о героическом участии Татарского (Азербайджанского) конного полка, всадники которого были исключительно добровольцами. Боевая доблесть многих из них была отмечена государственными наградами, образцы которых в количестве 10 экземпляров представлены в экспозиции.

Включены в тему материалы первых азербайджанских авиаторов – Али Вердиева и Фарруха Гаибова, героически погибшего в воздушном бою,

приведены и малоизвестные материалы Бакинской школы морской авиации.

В целях углубления темы «Нефтяная промышленность» представлены новые материалы монополистического капитала – акции, паевые свидетельства, удостоверения фирм «Товарищества Бр. Нобель», Каспийско-Черноморского товарищества, общества «Игбал» и др.

Следует признать смелым и сложным решение руководства и коллектива Музея создать, впервые в Республике, раздел экспозиции «История и деятельность АДР». Долгие годы эта тема была для музеев под строгим «табу», а отсюда и отсутствие каких-либо материалов в музейных фондах.

И только исключительно благодаря энтузиазму, активной, целенаправленной поисковой работе научных сотрудников удалось обнаружить и приобрести первые документальные, вещественные и фотоматериалы, свидетельствующие о 23-х месяцах деятельности первой Азербайджанской Республики. Непрекращающийся поиск и деятельность научных сотрудников позволили в новой экспозиции, на площади четырех залов, представить историю АДР.

Центральное место раздела заняли два экспоната, символы государственности – национальный флаг, главное составляющее государственной атрибутики, и «Акт независимости» – правовой документ, учреждающий новое государство и его политическую систему.

Оба экспоната не являются оригиналами, но их «биография» не позволяет отнести их в разряд безликого понятия «копия».

В начале 50-х годов наблюдалось оживление в деятельности партии «Мусават», среди второй волны азербайджанских эмигрантов, прибывших в Турцию после Второй мировой войны. В эти годы организация различных мероприятий приурочивалась к знаменательным датам – провозглашению государственной независимости в 1918 году и др. В 1998 году, вернувшийся в Баку из Турции эмигрант Гюльмирза Багиров передал в «Диван» («Собрание») партии «Мусават» знамя, изготовленное Мамед Эммином Расулзаде и его супругой 28 мая 1952 года в канун 34-й годовщины АДР. В 2003 году трехцветное знамя было передано Музею истории Азербайджана на вечное хранение и заняло место в новой экспозиции.

Не менее примечательна история «Акта о независимости», представленного в экспозиции. Оригинал «Акта», как известно, исчез в 20-е годы, и до 2014 года в экспозиции была представлена копия, ценность которой состояла в том, что она экспонировалась в музее «Истиглал», в художественном оформлении художника Азима Азимзаде.

12 мая 2014 года, в торжественной обстановке музею был передан подарок президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева – «Акт

о независимости» в двух экземплярах – на азербайджанском и французском языках. Оба экземпляра «Акта» принадлежали членам азербайджанской делегации на Парижской мирной конференции 1919-1920-х гг., а это придаёт документу-копии историческую ценность.

Сотни раритетов, которые включены в раздел новой экспозиции, к числу их относятся нагрудный значок председателя парламента А.Топчибашева, нарукавная повязка Кусимова - участника февральских событий 1917 года в Петрограде, печать первого высшего учебного заведения – Университета, а также подлинники дипломов стипендиата правительства АДР Исмаила Ахундова, афиша оперы Ш.Тома «Миньон» 9 апреля 1919 года привлекает внимание помещенным на ней текстом: «В пользу сестер милосердия г. Баку», о премьере первой оперы М.Магомаева «Шах Исмаил», состоявшийся 7 апреля 1919 года, свидетельствует афиша.

К числу раритетов относится и печать, оттиск которой гласит: «Труппа Азербайджанского Государственного Театра» (1918 г.).

Время перемен позволило внести новации в структуру экспозиции. В очередное посещение Музея президент Ильхам Алиев высказал очень своевременную идею – создание мемориального музея Гаджи Зейналабдина Тагиева. В 8 залах музея развернулась сложная, трудоёмкая работа по реставрации и, не менее сложная - по поиску подлинных предметов, воссоздающих обстановку и облик помещений, отведенных под мемориальный музей.

Роль «помощника» и «консультанта» реставраторов и экспозиционеров сыграл старый альбом, сохранившийся в фонде музея, на страницах которого объектив фотографа запечатлел особняк Тагиева, каждую его комнату и каждый зал. Обнаруженная мебель тагиевских времен была отреставрирована, а потерянная изготовлена по фотографиям из альбома. Время не сохранило ковры, шторы, покрывала, но альбом помог изготовить их копии.

Действующая экспозиция – это не только новые разделы и обогащенное её содержание, это ещё и техническая модернизация. Почти во всех залах установлены мониторы, появилось новейшее оборудование в виде системы кондиционирования и охранной сигнализации. Все эти технические преобразования стали возможны благодаря финансированию со стороны государства и личному вниманию президента Ильхама Алиева.

Под стеклом витрин, на планшетах и подиумах, в 35 залах Музея, 4194 документальных и вещественных экспонатов повествуют об истории Азербайджана с древнейшего периода до 1920 года.

В научно-просветительской миссии Национального Музея Истории Азербайджана, помимо экспозиции, большую роль играют выставки, как

стационарные, так и передвижные, по своему характеру.

В музейной практике сложилось три основных типа выставок:

1.тематические выставки, в основе которых лежит определённый сюжет;

2.фондовые выставки, которые знакомят посетителей с малоизвестными и малодоступными коллекциями;

3.отчётные выставки, которые создаются по результатам реставрационных работ, по итогам комплектования фондов – так называемые «выставки новых поступлений».

Создание выставок является составной частью экспозиционной работы музея. Выставки повышают доступность и общественную значимость музейных фондов, вводят в научный оборот исторически значимые памятники, способствуют совершенствованию методов экспозиционной и культурно-образовательной работы музея, расширяют географию его деятельности и аудиторию посетителей. Выставки, создаваемые Национальным музеем истории Азербайджана, носили в основном тематический характер, позволяя широко раскрыть тот или иной сюжет, привлечь больший материал, показать детали, что не всегда бывает возможно сделать в экспозиции, ограниченной территорией.

Самая первая выставка музея открылась в мае 1921 г. и была посвящена первой годовщине советизации Азербайджана.

К числу первых выставок, созданных Музеем Истории, следует отнести мемориальные выставки, посвящённые жизни и творчеству писателей А.Ахвердова, Т.Шахбази, композитора Асафа Зейналлы, персидскому поэту Фирдовси.

К открытию VIII Всеазербайджанского съезда советов Музеем истории была организована выставка, призванная рассказать о достижениях молодой советской республики в области культурного строительства. Выставка носила передвижной характер, в течение двух месяцев её демонстрировали в рабочих районах Баку.

Большой и насыщенной стала выставка, посвящённая 15-летию установления Советской власти в Азербайджане, на которой широко использовались макеты, диаграммы, схемы, художественные материалы, компенсирующие недостаточность документальных и вещественных материалов. Однако же, она имела большой резонанс не только в республике, но и за её пределами. Выставка представляла собой «первый в Союзе опыт связанного и яркого рассказа о социалистическом развитии страны, во всей совокупности её хозяйственных и культурных учреждений», и была названа, в литературе того периода, «Университетом культуры».[37] Выставка оставалась

37 ФДИ НМИА, инв. № 308.

долгодействующей.

Начавшаяся война 1941-1945 гг. внесла изменения в тематику выставок. Большую роль по масштабам и важную по общественно-политической значимости играли передвижные выставки «Борьба азербайджанского народа под руководством Бабека против арабских завоевателей», «Разгром немецких оккупантов на Украине и в Белоруссии в 1918 г.», «Борьба русского и азербайджанского народов против монгольских завоевателей», «Александр Невский», «Северная война», «Суворов», «Семилетняя война и вступление русских в Берлин», «Отечественная война 1812 г.» и др., воспитывающие патриотизм, зовущие на подвиги. Демонстрация выставок в госпиталях и воинских частях сопровождалась лекциями сотрудников отдела, вызывая интерес фронтовиков.

На всём протяжении послевоенных лет Музей истории Азербайджана отмечал юбилейные даты Победы над фашизмом созданием стационарных и передвижных выставок, ярко и убедительно свидетельствовавших о вкладе азербайджанского народа в разгром врага. Грандиозной по насыщенности материалами, отражающими героизм азербайджанских воинов и доблесть тружеников тыла, великолепной по дизайнерскому оформлению и огромной по площади размещения (вся экспозиционная территория первого этажа музея), была стационарная выставка, созданная в 1975 году и посвященная 30-летию Победы. Спецкор московской газеты, посетивший выставку, с восхищением отзывался о её содержании, а в опубликованной статье написал: «…мне казалось самой ценной сердцевиной в опыте коллектива Музея близость зрителя к человеку-герою войны, а теперь герою экспозиции. Эта близость рождалась из наглядного рассказа…Невольно возникает мысль о перенесении этого «очеловечивающего» экспозицию поиска также на массовую работу музеев…».[38] (автор имел ввиду музеи республики, деятельность которых в статье подверглась обзору).

День 9-го мая. За час-полтора до открытия выставки, в музей приехал первый секретарь ЦК КП Азербайджана Гейдар Алиев. Медленно, останавливаясь у витрин, внимательно осматривая стенды с фотографиями, Гейдар Алиев шел по выставке. Из сотни фотографий, он, указав на одну, задал вопрос: «А это что?» А это был невыразительный снимок каравана цистерн с нефтью, наполовину погруженных в море. Искренними выглядели слова Г.Алиева, сказанные им при этом: «А я это не знал», что выразило не только интерес к увиденному, но и прозвучало как высокая оценка труда организаторов выставки, показавших беспрецедентный случай героической

38 И. Ротин. В музеях на берегах Каспия. // Газ. «Советская культура», 17 февраля 1976 г.

перевозки нефти в годы войны.

Выставка 30-летия Победы была одной из лучших, а может быть лучшей, не только по содержанию и оформлению, но и по той атмосфере, тому морально-праздничному настроению, которое царило в зале. Это трудно передать словами, наверное, это лучше передает эпизод, имевший место в первый день открытия. В ходе собирательской работы сотрудница музея обратилась к прославленному лётчику, Герою Советского Союза гвардии майору Адилю Кулиеву, к воину, на боку фюзеляжа его истребителя красной краской была выведена цифра 18 – число сбитых им вражеских самолётов. На просьбу передать музею шлемофон, прошедший с ним всю войну, последовал категорический отказ – ни за что, это как память останется сыну.

Открытие выставки привело в её зал многих участников войны и их эмоциональная вдохновленность, их обостренное ощущение праздника читались и на лице Адиля Кулиева, когда он подошёл к уже знакомой сотруднице со словами: «Придёте сегодня – я отдам шлемофон, а завтра – нет». В фонде музея и по сей день хранится единственный шлемофон – военная реликвия мужественного сына азербайджанского народа Адиля Кулиева.

Традиционно, Музей каждую юбилейную дату дня Победы отмечает созданием выставки, а в 2010 г. ко дню 65 годовщины, была приурочена конференция с участием ветеранов войны и на материалах Музея издан сборник статей «Мы были вместе». В этом, 2015 г., выставка сопровождалась презентацией ее каталога на азербайджанском и русском языках.

Наличие в фондах Музея материалов, освещающих жизнь и деятельность политических, государственных деятелей, представителей науки и культуры, героев войны и труда, создавало возможность мемориальные выставки делать интересными, полно раскрывая их роль и значимость в жизни общества.

На материалах фондов создавались и мемориальные стационарные выставки: в 1970 г. - к 100-летию Наримана Нариманова, в 2006 году выставка, посвященная выдающемуся дирижёру и композитору Ниязи, в 2009 году - посвященная Герою Советского Союза Мехти Гусейнзаде.

Восстанавливая историческую правду, коллектив музея создал в 1991 году первую в республике выставку, посвящённую образованию и деятельности первой на Востоке Азербайджанской Демократической Республики. Выставка эта носила и чисто практический характер, о чём свидетельствует письмо, полученное дирекцией Музея от проректора Бакинского Института социального управления и политологии. Приведём текст: «На протяжении 1991-1992 годов проводится выездное занятие по истории АДР на стационарной выставке «Азербайджанская Демократическая Республика» вверенного Вам Музея. Экспозиция данной выставки уникальна своими материалами,

небольшая по объему, она, по мнению наших слушателей, раскрывает интересные, мало изученные аспекты деятельности первых азербайджанских демократов, заложивших основы национальной государственности». Далее автор отмечает, что слушатели дали высокую оценку сотруднику Музея, проводившему занятия.[39]

В 70-80-е годы передвижные тематические фотовыставки являлись одной из активных форм научно-просветительской и пропагандистской работы. Передвижные выставки демонстрировались на промышленных предприятиях, в научных учреждениях, высших учебных заведениях города Баку, в сельских районах республики. Выступая на конференции музея в дни его 50-летия, знатный хлопкороб, Герой Социалистического Труда Сурая Керимова, обращаясь к залу, сказала: «…в районах республики всегда с интересом ждут передвижные тематические выставки музея, выступления его лекторов… Я - мать десятерых детей. И как каждая мать, я хочу, чтобы мои дети выросли настоящими гражданами, патриотами своей Родины…В воспитании нам матерям, помогают…и такие культурные учреждения, как музей…».[40]

Большую роль и важное значение имели выставки, создаваемые и демонстрировавшиеся за пределами нашей Республики, в городах Советского Союза и за его пределами. Демонстрация этих выставок была действенной пропагандой истории Азербайджана, его достижений в народном хозяйстве, в успехах и достижениях науки и культуры азербайджанского народа.

Трижды в Москве, в семи залах Музея Революции, Музей истории Азербайджана создавал полноценные экспозиции стационарных выставок с использованием огромного документального и вещественного материала. Москвичи проявляли большой интерес к выставкам «Азербайджан в братской семье народов СССР», приуроченной к 60-летию образования СССР (1982 г.), «Азербайджан под знаменем Великого Октября» (1987 г.) и совместную с закавказскими республиками.

В течение всего 1982 г. в залах Музея Революции все15 республик СССР демонстрировали выставки на тему «В братской семье» и перед открытием, как правило, выставку принимал Учёный совет Музея Революции. При обсуждении азербайджанской выставки члены Учёного совета высказали мнение, что азербайджанская выставка по содержанию была одной из лучших.

В идеологической работе СССР практиковалось проведение «дней республики» не только на территории страны, но и за её пределами. Так, в сентябре 1971 года в Пловдиве (Болгария), в марте 1972 года на международной выставке в Лейпциге (Германия) состоялись Дни Азербайджана. Как правило,

39 Из личного архива З.Дулаевой.

40 50-летие Музея Истории Азербайджана. Баку, 1975, с. 25-26.

при проведении всех «Дней Азербайджана» экспонировались республиканские выставки, в организации которых непременным участником являлся музей, выполняя историческую часть, представлял великолепные экспонаты – образцы национальной культуры.

Продолжая лучшие традиции выставочной работы минувших лет, Национальный музей истории Азербайджана создает тематические и мемориальные выставки, отражающие результаты собирательской и реставрационной работы, демонстрирующие ценные коллекции фондов и т.д.

Творческое отношение сотрудников к работе и возросший объём научных публикаций породили интересную идею – совмещать презентацию книг, буклетов с организацией выставок по этой же теме.

Успех сопутствовал и когда в декабре 2009 года презентация книги-альбома «Каспийская Атлантида» завершилась открытием выставки материалов, обнаруженных в процессе подводных археологических исследований на азербайджанском побережье древнего Хазара.

Участники презентации каталога «Нефтяная летопись Азербайджана», посвященного 20-летию «Контракта века» (14 сентября 2014 г.) с повышенным интересом знакомились с выставкой, восхищаясь уникальными, исторически ценными фотографиями, документами, орудиями труда и другими свидетельствами истории нефтяной промышленности Азербайджана, хранящимися в фондах Музея. При презентации книги «Они сражались за Беларусь» в зале была размещена мини-выставка фотографий азербайджанских воинов, участвовавших в военной операции «Багратион», освободившей белорусскую землю от врага. Фотографии, вызывая внимание, создавали ощущение присутствия тех, о ком рассказала книга.

В хронологических рамках 2012-2014 гг. было организовано около 20 стационарных выставок. Впервые была создана выставка «возвращённых к жизни» экспонатов – результат работы реставрационной лаборатории Музея. Наглядно демонстрируя реставрированный экспонат, рядом поместив фотоснимок его первоначального состояния. Так, было удачно найдено решение показать, «каким был экспонат и каким он стал» в руках мастеров своего дела.

Так же впервые демонстрировалась выставка «Подарки дружественных стран», в новом аспекте были представлены ковры на выставке «Азербайджанские ковры в истории» и др. Поддерживая и развивая творческие связи с музеями ближнего и дальнего зарубежья, Музей Истории Азербайджана в 2006-2007 гг. в Норвегии, в городе Ставангер, представил на обозрение норвежцам выставку «Азербайджан-страна огней», в 2012 г. в Италии в городе Риме выставку «Жемчужины Азербайджана», в 2012-2013 гг.

в Чехии в городе Острава выставку «Азербайджан – вечная страна огней». 1 июня 2013 г. НМИА принимал у себя выставку Национального музея Чехии «Чешский гранат», а в ноябре 2014 г. демонстрировал в Праге свою выставку «Азербайджан – магическая страна огней».

Экспонаты, возвращённые к жизни

На Реставрационной лаборатории Национального музея истории Азербайджана лежит ответственная и сложная задача – уберечь от гибели и сохранить документальные и вещественные свидетельства многовековой истории азербайджанского народа. Время и среда их обитания безжалостно разрушали и внешний облик, и внутреннее, физическое их состояние. Бесценные документы, рукописи, произведения искусства, исполненные на бумажной основе, время делало хрупкими, ломкими, распадающимися на части, даже металл не выдерживал бремя времени, покрываясь патиной и разъедаемой ржавчиной, извлеченные из-под земли и толщи вод Каспия археологические находки не выдерживали «встречи» с солнцем и светом, плесневые грибки, развиваясь, разрушали, «съедали» дерево, кожу, ткани…

Предотвратить гибель экспонатов могла лишь соответствующая лаборатория, что и было предусмотрено при составлении первой структуры музея. В 1921 г. остро встал вопрос о физической сохранности находящихся в музее экспонатов, о приведении в состояние, позволяющее представить их на обозрение. Но для реставрации, которая могла решить эту задачу, не хватало не только опыта и знаний, но нужного консервирующего материала, соответствующего оборудования, химикатов и др.

При очередной реорганизации музея дирекция, поддерживая контакты с Государственным Историческим Музеем (ГИМ), отправила в Москву проект структуры научных отделов. В ответном письме правление ГИМа высказало необходимость иметь специальную лабораторию, где будет сосредоточено изучение технологии материалов, технологии производства, конструкции и т.д., советуя при этом, что «…наблюдение за консервированием предметов должно быть сосредоточено в руках специальных работников, находящихся в системе органов лаборатории».[41]

Значимость и необходимость реставрационных работ возрастала по мере роста объема, поступающих в Музей ценных материалов археологических и этнографических экспедиций.

Источник сообщает, что в «1924-1925 гг. организуется лаборатория по реставрации археологических предметов…историко-археологическим п/отделом была произведена большая работа по реставрации и монтировке

41 Бюллетень Азгосмузея. Баку, 1930, № 1, с.9.

предметов, полученных из раскопок (реставрировано 179 предметов).»[42] В архивном документе, упоминая о небольшой лаборатории по реставрации археологического и этнографического материала, приводится и краткое описание метода работы: «Были отремонтированы предметы, добытые в 1926 г. в раскопках в Човдаре, реставрированы при помощи зажима в тонкую оболочку из желантина и прозрачной ткани шесть знамён, ткань которых распадалась».[43]

Небезынтересна деталь – в деятельность маленькой реставрационной лаборатории, привлекались и студенты Азгосуниверситета, проходившие четырехмесячную практику в стенах Музея.

Огромный вклад в развитие исторической науки древнего периода внесла лаборатория профессора Исы Селимханова. Он первым в Азербайджане методом спектрального анализа стал изучать материалы археологических раскопок, выявляя состав металлических изделий. Результат был ошеломляющий, когда выяснилось, что уже в III тысячелетии до н.э. древние обитатели Азербайджана умели пользоваться сплавом металлов. В лаборатории также использовали анализ металлографии, позволяющий определить способы изготовления предмета.

Рядом с профессором И.Селимхановым работала и училась, набираясь опыта и знаний, молодая студентка Института нефти и химии Эльмира Гаджиева. Учитывая её практический опыт реставратора, директор музея П.Азизбекова в начале 60-х гг. предложила Э.Гаджиевой перейти в музей для работы в лаборатории. Всё начиналось, как говорится, на «голом» месте – с приобретения первого технического оборудования, химических реактивов и препаратов и т.д., в помощники были прикреплены трое молодых ребят, которые летом участвовали в подводной экспедиции археологов, а остальные три сезона осваивали «азы» реставрации.

Началом работ лаборатории послужили два направления – реставрация металлических и керамических находок музейных археологов. Над металлом «колдовала» Э.Гаджиева, а керамикой занимался Амирюсиф Зеверов. Поступательно шёл процесс накопления знаний тонкостей реставрации и консервации, расширялся профиль лаборатории, которая обрастала новым оборудованием и новыми химическими средствами, в коллектив лаборатории вливались новые кадры профессиональных реставраторов, и, как следствие, расширялась сфера различных видов материалов, подлежащих реставрации.

Из года в год шло развитие, и ширилась деятельность музейной лаборатории, но особенно яркими показателями стали последние 10-15 лет.

42 Там же, с.31.

43 Бахшиева А. Указ. соч., с.66.

Лаборатория получила новое техническое оборудование и помещение, более удобное для размещения. Значительно вырос коллектив профессионалов-реставраторов, и, что очень важно, по профилям – специалисты по бумаге, металлу, тканям, дереву и т.д. Это даёт возможность охватить реставрацией все экспонаты, хранящиеся в богатейших фондах музея.

Реставрации подлежат все поврежденные экспонаты, но при этом, порой вне очереди в лаборатории работают с наиболее старыми по возрасту и гибнущими экспонатами; с предметами, принадлежащими выдающимся личностям, со знаковыми событиями в истории, а также экспонатами, единственный подлинник которого хранится в музее.

Приведем, к примеру, один из экспонатов, в Фонде документальных источников. Долгие годы этот документ размером 65х50 см., лишенный аннотации, даты и источника его приобретения, сохранял «инкогнито». На стол реставратора он попал благодаря своему явно «преклонному» возрасту и соответствующему «облику». Если текстовая часть документа - фотокопия Акта Независимости Азербайджана (28 мая 1918 г.) неплохо сохранилась, то картонная рамка, окантовавшая текст, была в плачевном состоянии. А между тем, именно рамка привлекала внимание и экспозиционеров, и реставраторов своей художественной композицией, в которую вплетались орнамент, фрагменты зарисовок национального ковра, Атешгяха и Бакинской бухты. Работа реставраторов не только восстановила сильно поврежденное художественное оформление экспоната, но и обнаружила имя создателя этого маленького шедевра - Азима Азимзаде. Автограф А.Азимзаде стал сенсацией - историки получили свидетельство, что оформителем музея «Истиглал», разместившегося в здании Парламента АДР (1919 г.), был А.Азимзаде.

Вторым документом того же фонда стало поздравительное письмо на личном бланке Г.З.Тагиева, с его автографом, полученное Патимат Меликовой по случаю окончания учреждённого в Баку Александринского русско-мусульманского женского училища. Исключительность этого документа заключается в том, чтобы грядущие поколения знали и помнили, что выдающемуся азербайджанцу Гаджи Зейналабдину Тагиеву принадлежит инициатива создания, а затем и финансирования первой во всем мусульманском мире светской школы для девушек. И спустя 46 лет, педагог, награждённый орденом Ленина, П.Меликова вспоминала, что «Он (Г.З.Тагиев – *З.Д.*) нам, воспитанницам своим, открыл глаза и дал правильное направление в жизни».[44]

И, наконец, третий документ – красочно оформленное, почти метровой длины, письмо делегации британских тред-юнионов, обращённое к труженикам Баку. В конце ноября 1924 г. делегация британских тред-юнионов

44 Джаббаров Ф. Из истории женского училища Г.З.А.Тагиева. Баку, 2011, с.350.

посетила Азербайджан, трудящиеся которого за два года до этого, весной 1922 г. провели массовые субботники, средства от которых в размере 100 миллионов рублей, были посланы в фонд помощи уволенным металлистам и горнякам Англии. Приехавшая делегация британских рабочих, тепло встреченная представителями профсоюзов, знакомилась с нефтяниками Апшерона, осматривала дома рабочих-нефтяников и, переполненная впечатлениями, в письме труженикам Баку написала: «Выражаем наше признание за братское доброжелательство и помощь, оказанную нам официальными лицами Советской Республики и профсоюзами Баку. Товарищеские чувства, с которыми нас приняли, надолго запомнятся». Письмо британской делегации с автографом её членов – единственный в республике подлинник, что и делает его уникальным.

Этот исторически интересный документ поступил на реставрацию разделённым на две части, с серьёзными повреждениями в нескольких местах, с утратой фрагментов всех четырёх углов, разрывы, потёртости, заломы, загрязнение – всё это создавало ощущение гибели документа. Мастерство реставратора ликвидировало все следы «старости», вернув документу его изначальный облик.

Благодаря специалистам лаборатории, был реставрирован архалыг из гардероба одной из ярких личностей Азербайджана XIX века – поэтессы Натаван. Множественные повреждения в области рукавов, на спине и подоле, на вышивке, а также изломы поперечных и продольных филаментов (анг. – filament – нить).

В Археологическом фонде хранился исторически очень интересный и ценный предмет, но в руках реставратора он легко прогибался, как пластилин, хотя принадлежал к числу металлических изделий. Это был албанский шлем III-I вв. до н.э., обнаруженный в районе Габалы, в селе Тала. В руках реставратора он оказался сильно окисленным, во многих местах повреждённым, продырявленным, истонченным, время и окись, «съев» металл, поставили его на грань гибели. Состояние шлема требовало поиска особенно мягкой, щадящей чистки – труд и терпение реставратора преодолели вред, нанесённый временем и средой обитания, шлем обрёл «вторую жизнь».

Лаборатория музея сегодня – это 19 специалистов-реставраторов по различным профилям, это музейный отдел, оснащённый современным техническим оборудованием. Росту профессионализма реставраторов Национального музея истории Азербайджана способствует не только их постоянная работа над повышением квалификации, но и сотрудничество с коллегами зарубежных стран, обмен специальной литературой, встречи и выступления на конференциях, личные контакты.

По инициативе Национального музея истории Азербайджана в Баку состоялась международная научная конференция «Проблемы реставрации, консервации и хранения материальных и культурных памятников» (28-30 октября 2013 г). В работе конференции приняли участие представители из Германии, США, Иордании, Турции, Йемена, России, Украины, было заслушано и обсуждено около 30 докладов.

Культурная политика, осуществляемая в последние годы на государственном уровне в Азербайджанской Республике, способствовала ряду успешных шагов в сфере сохранения национального наследия. В 2008-2009 гг. распоряжением Президента Азербайджанской Республики, а также постановлением Кабинета министров Национальному музею истории Азербайджана было выделено 2 млн. манатов для закупки и реставрации экспонатов. Благодаря этим решениям, народу были возвращены многие бесценные шедевры, представляющие историческое значение. На эти средства было закуплено 4800 новых экспонатов, а 1200 реставрированных и консервированных экспонатов обрели вторую жизнь. Высоко оценивая эту неоценимую поддержку государства, музей организовал в 2010-2011 гг. две выставки закупленных и реставрированных экспонатов – «Неутраченные жемчужины нашего наследия» и «Вторая жизнь музейных экспонатов». 16 марта президент подписал еще одно распоряжение – о выделении музею из Резервного фонда Президента 1 млн. манатов для реставрации экспонатов и закупки новых музейных предметов исторического значения. На 400 тыс. манатов из этих средств было закуплено 2851 новых исторических экспонатов, а 600 тыс. манатов были израсходованы на реставрацию 5332 предметов. 17 января 2012 г. открылась выставка «Вторая жизнь музейных экспонатов-2», на которой была выставлена лишь часть реставрированных экспонатов. В открытом тендере, объявленном для реставрации и консервации музейных предметов, победили Женская Творческая Ассоциация и Научно-реставрационный центр музейных ценностей и мемориальных предметов. Презентуя проведенные реставрационные и консервационные работы, музей, с одной стороны, демонстрирует государственную заботу о культурном наследии, а с другой, отчитывается перед обществом о проделанной работе.

Успешность работы реставраторов во многом зависит от технической оснащённости лаборатории. На протяжённости многих лет руководство музея, исходя из финансовых возможностей, приобретало необходимые лаборатории аппаратуру, установки, однако, это был «вчерашний день» в мировом производстве лабораторного оборудования. В марте 2014 г. НМИА выиграл грант Фонда развития науки при Президенте Азербайджанской Республики Усовершенствование научно-технической базы реставрационной лаборатории

НМИА». На полученный грант было приобретено новейшее оборудование из Европы, что значительно расширило возможности лаборатории в научно-техническом плане, позволив осуществлять реставрационные и консервационные работы, даже на самых проблематичных, капризных по сохранности, экспонатах.

Лаборатория Национального музея истории Азербайджана приобрела широкий профиль, профессионально опытных специалистов, способных сохранить, сберечь материальные и духовные ценности многовековой истории азербайджанского народа.

Библиотека и обзор публикаций музея

Коллегия Наркомпроса Азербайджанской ССР принимая решение об организации первого в республике музея, большое место в его деятельности уделяла наличию библиотеки, передав ей книжный фонд Общества изучения родного края, который по всей вероятности, не мог быть очень большим.

Музэкскурс сумел развернуть большую работу по собиранию книг, одной из форм которой был печально известный «источник» комплектования книжного фонда библиотеки – реквизиция. Из декрета Азревкома от 9 августа 1920 г. следовало, что Азревком производит реквизицию имущества зажиточных слоев населения[45]. Реквизиция в понятие «имущество» включала и домашние библиотеки. Но еще до опубликования декрета, по договоренности с правительственной Реквизиционной Комиссией 13 июля 1920 г. из дома Г.З.Тагиева в музей поступило 86 книг.[46] В этом же архивном документе упоминается, что в числе реквизированных вещей из дома Бенкендорфа и пять книг[47], из центрального реквизиционного отдела книги гражданина И.И.Ушкова.[48]

15 июня 1920 г. библиотека Музея пополнилась дореволюционными печатными изданиями ликвидированной Городской Управы, примерно в это же время в библиотеку музея было принято 36 книг из Общества вспомоществования учащимся.[49]

Более широким стало приобретение книг, рукописей у населения. В одних случаях это было осознанное желание помочь в организации библиотеки, как, например, передача научным сотрудником музея Е.Пахомовым 31 книги из личной библиотеки.[50]

45 Декреты Азревкома (1920-1921 гг.), с .196.
46 Научный архив НМИА. Книга поступлений. Ч.1, инв. № 840, с.20-23, 29.
47 Там же, с. 14.
48 Там же, с. 48.
49 Там же, с.19-20.
50 Там же, с.15-16.

Были поступления книг и в дар библиотеке, как, например, от бакинца Г.Я.Ральского, или поступившие по счету от 4.VII.1921 г. от гражданки Беляевой эскизы «Войскового знамени Азербайджанской Республики»[51] и т.д.

Большую роль в комплектовании книжного фонда сыграли научные сотрудники Музея, активно включившиеся в поиск книг и рукописей у населения, а также за пределами республики. Будучи профессиональными историками им легче было определять ценность и значимость, делать отбор научно-литературных изданий.

Здесь уместно привести обращение директора Музея З.Алиева в Президиум АзФАНа: «Музей Истории Азербайджана установил, что у гр. Козиной И.К., проживающей по ул. Краснопресненской, дом № 65, имеется первое издание работы Восковатова «Рисунки вооружения и одежды российских войск». Издание 1841-62 гг. Это издание состоит из 2000 отдельных гравюр…к нему приложено историческое описание…Издание это библиографическая редкость…Прошу Вашего разрешения на приобретение этого единственного по г. Баку экземпляра…».[52]

В первый же год организации Музея устанавливаются связи с музеями и учреждениями страны, с целью поиска материалов, относящихся к истории Азербайджана. Так, еще в 1925 г. вернувшись из командировки в Тифлис, Д.Шарифов «обратился в Управление Главпрофобра с просьбой содействовать передаче рукописей и книг по истории Закавказья из музея Грузии».[53]

Заинтересованность Госмузея в выявлении и приобретении ценных свидетельств истории азербайджанского народа, включая и книги, хранящиеся в союзных республиках, активизировала поисковую деятельность коллектива. Научные сотрудники Госмузея Е.Пахомов, И.Джафарзаде, М.Кулиева, М.Фабри и др. в 1928 г. были командированы в Россию. Е.Пахомов, командированный в Москву и Ленинград «для работ по азербайджановедению с 24 июля по 7 сентября 1928 г.»,[54] уделил большое внимание и много времени поиску книг на книжных развалах и у старых букинистов. Е.Пахомов нашел точный «адресат», где только и можно было встретить книжный раритет. Приобретенные ими библиографически ценные книги легли в основу фонда редких книг, созданного в дальнейшем в музейной библиотеке.

Пополнение книжного фонда за счет поиска литературных и рукописных источников за пределами республики не носило временный характер, а продолжалось и в последующие годы. Подтверждение находим в документах

51 Там же, с.92.

52 Там же, папка № 754, л. 104.

53 Бахшиева А. Указ. соч., с. 55.

54 Там же, с.86.

научного архива Музея, где хранится отчет старшего научного сотрудника Музея Истории народов Азербайджана Г.Ахундова, датированный 21.X.1938 г. о проделанной работе в Ленинграде за время научной командировки.

В отчете, определяя цель и задачи командировки, Г.Ахундов отмечает, что он «подбирал на русском и иранском языках отдельные статьи и книги по истории Азербайджана, отсутствующие в библиотеках г.Баку, а также издания редких книг…В процессе этой работы выбрал редкие опубликованные статьи на русском языке – 82 названия, на восточных языках – 43. Иллюстрированных материалов – планов и чертежей – 276, архивных материалов – 177 названий. Укомплектовал редкие книги и журналы – 256 названий…».[55]

Скупые строчки приказа № 42 по Музею Истории народов Азербайджана от 5.VII.1938 г. сообщают, что «Гринбаум А.И. – зав.библиотекой командируется в гор. Киев…».[56] Другой документ сообщает, что «Книги приобретались в Баку и по книгообмену. Кроме того, для приобретения книг по Кавказу и востоковедению в Москву, Ленинград и Тбилиси выезжала в командировку зав. библиотекой Музея Истории Гримбаум А.И.».[57]

Начиная с 20-х и на протяжении нескольких десятилетий Анна Иосифовна Гримбаум бессменный заведующий библиотекой, внесла большой вклад в рост книжного фонда, в становление и развитие библиотеки, в признание научной общественностью историков, лучшей библиотекой республики. Библиотека, книги, казалось, заменили ей и дом и семью, легко ориентируясь в многотысячном книжном собрании, Анна Иосифовна становилась помощником, а порой, и консультантом любого читателя. В памяти тех, кому посчастливилось общаться с А.И.Гримбаум, она осталась искренним фанатом книги.

Росту книжного фонда способствовал и обмен изданиями азербайджанских историков с научными учреждениями, музеями, вузами страны, в число, которых входили и издания «Материалы Азгосмузея».

Годовые отчеты музейной библиотеки свидетельствуют, что «общее количество книг, полученных путем обмена за прошлый год (с октября 1928 г. по октябрь 1929 г.) равнялась 393 книгам, а число приобретенных путем покупки и выписки-109 книг… В настоящее время в библиотеке имеется до 7000 (6987)»[58].

Приобретение книжных раритетов, в основном, пришлось на довоенный период. В последующие годы такого притока не наблюдалось, в отдельных случаях сотрудники Музея обнаруживали и приобретали у населения книги и

55 Научный архив НМИА, папка № 852, л. 6 об.
56 Там же.
57 Там же, папка № 733, л.32.
58 Бюллетень Азгосмузея 1930, №1, с. 53.

рукописные источники.

Вопреки бытующему афоризму «рукописи не горят», редкие, древние книги требуют особо бережного отношения, сохранность их необходима для грядущих поколений, исследователей истории минувших веков. В 2013 г. работники библиотеки совместно с научными сотрудниками музея составили первый том «Библиографического указателя Фонда редких книг Национального Музея Истории Азербайджана». В указатель вошли 442 наименования редких книг, изданных с 1728 по 1862 г.

Но вернемся к теме пополнения книжного фонда в послевоенные годы. В 1949 г. решением Президиума Академии Наук Азербайджана музейной библиотеке «к её основному фонду-20 тысяч книжных единиц прибавилось, приобретенная у наследников гр. Авдеева библиотека в 10 тыс. единиц. Кроме того согласно распоряжению академика – секретаря профессора А.А. Ягубова на баланс Музея должна перейти библиотека института Истории в 10 тыс. книжных единиц. Часть книг этой библиотеки на восточных языках, таким образом, фонд библиотеки вырастает до 40 тыс. единиц»[59].

На протяжении всех десятилетий деятельности Музея Истории его научные сотрудники, работая над диссертационными темами, обобщая разработку отдельных проблем, подводя выводы и итоги, получали возможность написания монографии и книг. По времени это относится к послевоенным годам, когда Музей истории в статусе субъекта Академии Наук приобрел и титул научного учреждения.

Воздавая должное сотрудникам Музея в период его становления, отметим первые публикации небольших книг Е.А.Пахомова «Краткий курс истории Азербайджана» (1923 г.) и В.М.Сысоева «Краткий очерк истории Азербайджана (Северного)» (1925 г.).

После окончания Великой Отечественной войны Музею истории, ставшему самостоятельным учреждением Академии наук, предстояла большая работа по совершенствованию экспозиции, по созданию полноценного раздела советского периода. Занятость научных сотрудников экспозиционной работой, несколько снизила подготовку и публикацию научных трудов. Это «затишье» носило временный характер, по мере роста музейного коллектива рос и его научный потенциал, росло и число изданных трудов.

Оставляя за «кадром» брошюры и книги справочного назначения («Их именами названы улицы», «Памятники истории Азербайджана», «Баку. Исторические и достопримечательные места» и др.), следует отметить издание в 1950-1970-е гг. монографий М.Казиева и П.Азизбековой по истории революционной борьбы, социалистического строительства в Азербайджане. В

59 Научный архив НМИА: папка дел Президиума АН, инв. № 766, л. 94-95.

1963 г. вышла книга Ахмеда Гусейнова «Азербайджано-русские отношения XV-XVII вв.», ставшая первым в историографии монографическим исследованием данной проблемы. В 1977-1980 гг. Музеем истории были изданы два тома серии «Экспонаты рассказывают», построенные на материалах и коллекциях советского периода истории Азербайджана. Оригинально была решена форма подачи материала – разделы каждого тома складывались из очерков, каждый из которых построен на одном конкретном, фондовом материале. В связи с 30-летием Академии наук в 1975 г. коллектив музея подготовил книгу «Академия Наук Азербайджанской ССР».

В 1988 г. совместно с Институтом истории партии были изданы два тома избранных произведений Наримана Нариманова. Автором предисловия являлась П.Азизбекова, в подготовке томов к печати участвовали научные сотрудники музея - Н.Таирзаде, З.Дулаева, Л.Шаламова, Ф.Ахмедова. В 1998 г. коллектив Музея Истории Азербайджана подготовил издание первого в республике сборника «Азербайджанская Республика. Документы и материалы» (1918-1920) (авторский коллектив - П.Азизбекова (руководитель), З.А.Дулаева, Л.Н.Шаламова, С.З.Юсифзаде, Т.А.Наджафалиев, Ф.Ф.Ахмедова, Л.Р.Кулахмедова).

В 1997 г. увидела свет монография Али Раджабли «Нумизматика Азербайджана», осветившая историю становления монетного дела в Азербайджане.

В 1998 г. была опубликована монография Фирдовсии Ахмедовой «Нариман Нариманов - идеал и действительность», в которой на основе документальных источников исследуется в историческом контексте деятельность видного политического деятеля Азербайджана Н.Нариманова.

В многолетней истории музея, по числу публикации монографий, книг, сборников и каталогов, особое место принадлежит первым пятнадцати годам XXI века. Руководство Национального Музея Истории не только инициировало и поощряло научных сотрудников в подготовке публикаций, но и ориентировало на широкое использование материалов музейных фондов. При общей характеристике всех изданий этих лет, следует признать что, в своем большинстве, их отличает оригинальность, введение в научный оборот неизвестных, или малоизвестных фактов, событий, имен, а также, в хорошем смысле «реклама» национальных богатств, хранителем которых является музей. В результате упорного труда, умения и таланта целого поколения историков, связавших свою деятельность с музеем, до читательской аудитории доводился богатый материал музейной коллекции путем издания десятков книг, буклетов, каталогов, альбомов и статей. С 2001 г. начал выходить ежегодник «Музей истории Азербайджана», который

посвящается итогам научно-исследовательских работ (с 2007 г. называется «Национальный музей истории Азербайджана»). Он явился продолжением издававшегося с 50-х годов прошлого столетия сборника научных трудов музея. Каталоги «Маэстро Ниязи», «Генералы Азербайджана», «Золотой фонд науки», «Знамена Азербайджана», «Антропоморфные фигуры», «Оборонительное оружие Азербайджана», «Мирза Фатали Ахундзаде-200», «Хуршидбану Натаван-180», «Художественный металл Ширвана», «Азиз Алиев», «Театральная жизнь Баку», «Карабахские ковры», «Ковры Баку, Губы, Ширвана», «Медная столовая посуда Азербайджана», «Бумажные денежные знаки и ценные бумаги в Азербайджане», «Археологические золотые и серебряные изделия Азербайджана», книги-альбомы «Музей истории Азербайджана», «Государственность Азербайджана и ее символы», «Жемчужины Национального музея истории Азербайджана», «Гаджи Зейналабдин Тагиев», книги «Из истории музейного дела в Азербайджане», «Из истории женского училища Г.З.Тагиева», «Нахчыван – от арабов до монголов», «Они сражались за Беларусь», «Монетное дело азербайданского государства Сефевидов» и десятки подобных произведений – результат труда ученых-музееведов.

Цифры свидетельствуют, что в 2000-2015 гг. Национальным музеем истории Азербайджана было подготовлено и издано около 40 монографий, книг, сборников статей, каталогов, а на страницах «Трудов музея» опубликовано более 500 статей.

Азербайджан глазами гостей музея

Важнейшее место в многогранной деятельности Музея Истории принадлежит его просветительской миссии, распространяющейся как на граждан республики, так и на её иностранных гостей. По мере развития, совершенствования и обогащения экспозиции Музея росло число его посетителей. В потоке гостей музея, состоящем в основном, из жителей республики, значительное число составляли индивидуальные посетители, так, например, в 1960 г. из 75 685 человек они составили 47 353 человек, а в 1985 г. из 86 750 – 37 370 человек.[60]

Просветительская работа с молодежью на протяжении всех 95 лет занимает большое место в деятельности Музея истории. В первую очередь, музей в свою просветительскую деятельность включил учащихся школ республики, учитывая, что именно в школе закладывается фундамент будущего гражданина страны, воспитываются и складываются лучшие черты человека – патриотизм, уважение и знание отечественной истории,

60 Научный архив НМИА. Ежегодные отчеты.

народных традиций и др. Работа со школьниками не ограничивалась одним лишь знакомством с экспозицией, использовались различные формы и методы просветительства, способствующие более углублённому познанию отечественной истории. С помощью сотрудников музея в школах создавались школьные музеи, многие из них носили мемориальный характер, при этом на школьников ложилась обязанность сбора материалов. При Музее истории был организован молодёжный клуб «Красная гвоздика», на занятиях которого выступали учёные, деятели культуры и искусства, проходили тематические лекции в экспозиции музея. В музее функционировали исторические кружки, проводились конференции юных краеведов и экскурсии по ознакомлению с памятники древней и средневековой истории Азербайджана и т.д.

Шли годы. Подрастая, школьники уходили во взрослую жизнь, менялись номера подшефных школ, но неизменной оставалась связь Музея Истории со школами республики. По-прежнему в залах Музея школьники обогащают свои знания отечественной истории, по-прежнему рождаются новые формы просветительства, так интересным стало проведение в конференц-зале Музея исторической викторины с учениками ряда бакинских школ.

В 2014 г. стартовал совместный с Министерством образования Азербайджанской Республики НМИА проект «Музей в совокупности логического подхода». В этом проекте участвовали ученики общеобразовательных школ города Баку. Особо отличившиеся ученики выступили на V республиканской научной конференции - «Роль музеев в изучении истории Азербайджана» и были награждены сертификатами. Еще одним направлением просветительской работы Музея истории является проведение в отдельных школах города Баку интеллектуальных игр на историческую тему.

Музей оставляет неизгладимые впечатления у его юных посетителей. В книге записей свои впечатления оставили ученики, посетившие музей 6 марта 2004 г.: «Учащиеся 9 б класса школы № 91 очень благодарны музею за грамотные и интересные сведения о своей истории». «Я - ученица школы № 165. Мне очень понравилось. Я очень благодарю за сохранность всего этого. Мне очень нравится история и поэтому здание, артефакты просто красота. Посетив этот Музей, я ещё больше познакомилась с нашей неповторимой историей и, по-моему, в Азербайджане должно быть больше таких мест, чтобы разные туристы могли узнать о нашей великолепной истории. Я написала это всё от имени школы № 165.» (2009 г. С.Ибрагимова). Не оставив фамилии, молодой автор эмоционально выразил свои чувства: «Я горжусь своей историей, своей Родиной. Я ещё раз убедилась, что Азербайджан один из древнейших очагов цивилизации. Спасибо за всё. 24.05.2013 г.»

В 70-80-е гг. активизировалась собирательская работа музея на промышленных предприятиях Баку и республики, в орбиту поиска материалов были включены такие крупные предприятия как машиностроительный завод им. лейтенанта Шмидта, НБНЗ им. Ленина, алюминиевый, трубопрокатный заводы Сумгаита и ряд других. Полученные материалы занимали место в экспозиции музея, как в частности, документы, фотографии, бронзовый бюст Героя Социалистического Труда Заки Шукюрова – знатного мастера НБНЗ им. Владимира Ильича. Связи Музея и заводчан приобрели творческий и дружеский характер, и в этих отношениях музей выполнял свою просветительскую деятельность, организуя экскурсии тружеников завода.

НБНЗ им. Владимира Ильича совместно с Музеем истории Азербайджана проводили научную сессию, посвящённую 50-летию Советского Азербайджана. В программу сессии были включены доклады историков П.Азизбековой, М.Казиева, З.Дулаевой и главного инженера завода М.Самедова. Участвуя на научной сессии Музея в 1975 г. Заки Шукюров отметил, что «Музей выполняет благородную роль пропагандиста большой, яркой и самобытной истории азербайджанского народа. Люди всех возрастов и всех специальностей – рабочий и учёный, колхозник и инженер, артист и учащиеся, – все мы обязаны знать историю своего народа. И в этом, нам в значительной степени помогает Музей истории, его экспозиция и выставки».[61]

Из года в год возрастал научный потенциал Академии наук Азербайджана, ставшей центром научной мысли республики. Учёные Академии выполняли с первых же лет важные исследования по изучению и разработке проблем геологии, изучению и использованию природных богатств республики, усовершенствованию техники и технологии добычи и переработки нефти, развитию нефтехимии и других отраслей химической науки, улучшению энергоснабжения народного хозяйства, разрешению ряда теоретических и практических вопросов в области математики и физики, внедрению в сельскохозяйственное производство высокоурожайных культур и сортов, исследованию почв, флоры и фауны Азербайджана, ряда проблем физиологии и медицины и по ряду многих областей естественных наук.

Достижения азербайджанских учёных во всех сферах многогранной науки получили признание, заслуженный авторитет и интерес научной общественности всей страны. Баку стал притяжением учёных других стран, местом проведения всесоюзных, международных научных конференций и сессий. Участники научных встреч, гости Академии наук, проявляя интерес к многовековой истории азербайджанского народа, посещали Музей истории,

61 50-летие Музея Истории Азербайджана (материалы торжественного собрания и научной сессии). Баку. 1975. С.23.

оставляя запись своих впечатлений и пожеланий.

Мнение и оценка видных учёных страны имели большое значение для морального настроя и признания профессионализма коллектива Музея.

Президент АН СССР М.В.Келдыш – трижды Герой Социалистического Труда, посетивший Баку в 1972 г., оставил запись в книге отзывов почётных гостей музея: «Желаю коллективу Музея Истории Азербайджана больших успехов в открытии и сохранении свидетельств и памятников культуры и труда азербайджанского народа, говорящих о таланте, трудолюбии и неугасимых возможностях творческого труда народа Азербайджана…»[62]

Лауреат Нобелевской премии, академик Н.Семёнов: «Замечательный музей! Чувствуется у персонала музея и у учёных Азербайджана истинная любовь к своей республике, страстное желание знать всё её прошлое и гордость настоящим».[63]

Академик Б.А.Рыбаков – известный историк, археолог, неоднократно посещавший Баку, оставил запись: «С огромным интересом ознакомились с Музеем истории Азербайджана. Музейные работники с большим вкусом и любовью отразили многовековую историю своей великолепной страны, искусство и культуру своего народа на протяжении многих тысячелетий. Уходя из музея, уносишь с собой множество воспоминаний о богатой культуре талантливого азербайджанского народа».[64]

Вице-президент АН СССР И.В.Пейве отметил, что «Музей истории Азербайджана оставляет у посетителей прекрасное впечатление. Он имеет богатое научное содержание и хорошо оформлен… Имеет удивительное прошлое и богатые перспективы дальнейшего развития. Экспонаты музея строго отобранные и любовно оформленные, показывают историю азербайджанского народа с древнейших времён…».[65]

Герой Социалистического Труда, признанный патриарх советских историков, академик И.И.Минц творчески был тесно связан с отделением общественных наук Академии Азербайджана. Посетив музей в декабре 1958 г., он оставил запись в книге почетных гостей: «Только народ, имеющий историю, может так с любовью её хранить».

Тесные научные связи и контакты азербайджанских учёных с научными учреждениями и учёными союзных республик отличали деятельность Академии Наук Азербайджана. В качестве примера можно привести запись, оставленную академиком АН Грузии А.Г.Шанидзе: «С великим удовольствием осмотрел Музей истории Азербайджана, в котором последовательно и с

62 Материалы по истории Азербайджана. Баку. 1973. Том VIII. С. 219.
63 Там же, с. 214.
64 Там же, с. 216.
65 Там же, с. 217.

большим вкусом представлены эпохи. Большой благодарности заслуживают дирекция и сотрудники Музея, которые с огромной любовью оберегают и собирают музейные ценности. Для меня большой интерес представляет албанская надпись на камне, до сих пор не прочитанная, которая свидетельствует о древней культуре народа. Есть надежда, что она будет со временем расшифрована, когда обнаружатся новые подобные надписи».

А.Г.Шанидзе, выступая на научной сессии Музея, коснувшись вопроса албанского алфавита, высказал предложение снарядить экспедицию азербайджанских учёных для поиска новых материалов по данной проблеме, добавив при этом: «Я с удовольствием приму участие в этой экспедиции и надеюсь, что в ближайшее время нам не только удастся найти новые надписи, но и прочесть и понять смысл уже найденной».[66]

Высказывания деятелей науки и культуры можно продолжать, но посетителями музея были и многочисленные представители чуть ли не всех стран мира. Только в 1960 г. Музей Истории Азербайджана посетили 98 иностранных делегаций из 40 зарубежных стран.

В последующие годы руководитель республики Гейдар Алиев инициировал распоряжение о включении Музея истории в список объектов обязательно посещаемых иностранными делегациями.

В залах музея представители зарубежных стран имели возможность познакомиться с многовековой историей Азербайджана, прикоснуться к духовной и материальной культуре народа. В числе иностранных посетителей были члены правительственных, партийных, профсоюзных, студенческих организаций, представители науки и культуры.

Для подавляющего числа иностранных гостей, музейная экспозиция становилась «открытием» древней истории Азербайджана, а для сотрудников Музея ещё одним направлением просветительской деятельности.

Обо всём этом свидетельствуют многочисленные записи иностранных гостей республики.

Коронованными гостями республики, посетившими музей, были шахи Ирана и Афганистана, король Лаоса. В книге записи почётных гостей осталась запись короля Лаоса: «Мы в восторге от музея, желаем вам больших успехов. Мы, король Лаоса, слышали о том, что в России и в Азербайджане высокая культура, и сегодня без обмана увидели это своими глазами».

«Парламентская делегация Венесуэлы во время своего посещения Баку, после осмотра его великолепной бухты и замечательного Музея Истории Азербайджана выражает своё искреннее восхищение творческим генам народа и его непрестанной борьбой за прогресс, справедливость и за мир».

66 Материалы по истории Азербайджана. Баку. 1957. Том II. С. 175.

Политический климат в мире, сложившийся лагерь социалистических стран, активизировали общение коммунистических партий с советскими республиками. Делегации и представители компартий Франции, Великобритании, Индии, Финляндии, Австралии, Ливана, Индонезии и других стран в разные годы посетившие Азербайджан, ознакомились и с Музеем Истории.

Делегация членов Компартии Франции отмечала: «Настанет день, когда многие французы смогут так же, как и мы, познакомиться с народом Азербайджана, его великим прошлым, богатой культурой и великолепным будущим, которое он сейчас строит».

Представители британской компартии оставили запись: «С глубочайшим удовольствием и интересом мы ознакомились с вашим Музеем истории Азербайджана. Богатая культура и революционные традиции будут вдохновлять и останутся на долгие годы в памяти у нас, у английских коммунистов».

Профсоюзная делегация Судана отметила: «Мы посетили исторический музей в столице Азербайджанской Республики – Баку. Увиденное в этом Музее останется с нами навсегда…Всё, что мы видели, поистине велико и прекрасно…».

Достижения и развитие науки и культуры Азербайджана, перейдя границы, привлекая внимание зарубежных учёных, привели в Баку профессора Лондонского Университета востоковеда с мировым признанием В.Минорского. Бесспорно, что, занимаясь долгие годы изучением истории азербайджанского государства Сефевидов, для В.Ф.Минорского большой научный интерес представляла встреча и общение с азербайджанскими историками, также исследующими сефевидскую проблему. Судя по мажорному тону записи в книге почётных гостей, В.Ф.Минорскому остался доволен визитом: «С громадным удовольствием осмотрел Музей Истории Азербайджана, где с такой любовью собраны памятники многовековой и сложной истории страны. Да здравствует Музей Азербайджана. Да здравствуют его сотрудники, хранящие драгоценные предметы древности».[67]

Азербайджан посетили учёные из Ирана – Сеид Нафиси, Фаридани, Х.Мазда, делегация учёных из Индии – историк С.Мурти, делегация профессоров Мексиканского Национального Университета во главе с Абель Наварро, из Багдада – профессор Гамид Абдул Нагид, ректор Стамбульского Университета Фахри-бей Из, из Венгрии профессор Карпаш.

«Будучи приглашённым Советской Академией Наук для участия на международном конгрессе востоковедов в Москве, – записал Сеид Нафиси, – я, 6-го августа прибыл в Баку, который посещал до этого несколько

67 Труды Музея Истории Азербайджана. Баку. 1962. Том V.С.218.

раз. Посещение это оставило в моей памяти самые хорошие и сладкие воспоминания о гостеприимстве его населения, деятелей науки и искусства. Пользуясь случаем, я с моей супругой Перимура Нафеси посетили Музей Истории Азербайджана, где получили огромное удовольствие от оформления и богатого содержания этого музея».

Индийский историк Сурьянрайн Мурти 21 октября 1957 г. оставил следующую запись: «Посещение Музея истории Азербайджана доставило мне большое удовольствие. Древняя история освещена очень хорошо. Этот район имеет большое значение с точки зрения историка. Таким музеем в городе Баку можно гордиться. Очень хорошо отражена освободительная борьба в Азербайджане в 1905-1920 гг. и её конечная победа. Ознакомление с материалами музея представило для меня большой интерес».

Делегация деятелей культуры Мексики, делегация деятелей культуры Китая, писательница Д.Максимович и делегация журналистов из Югославии, лауреат международного конкурса пианистов-исполнителей им. Чайковского Лю-Ши-Кунья, участники Ташкентской конференции писателей стран Азии и Африки – Тлыач Вагаш (Таиланд), Прагад Мадхан Гимира (Непал), писатель из Чили – Францизско Колоана.

Делегация Мексики 24 июня 1961 г. оставила следующую запись: «Приветствуем музей истории Азербайджана и поздравляем его сотрудников с успешным выполнением их высокой миссии. Сохранять живой историю народа – значит сохранять его дух».

Делегация деятелей культуры Китая отметила что «музей истории Азербайджана раскрывает замечательную историю развития этой республики. Осмотр музея помог нам ознакомиться с многовековой и славной культурой азербайджанского народа...».[68]

Большой друг Азербайджана, турецкий поэт Назым Хикмет, посетив Музей, оставил запись: «Вы создали замечательное произведение, достойное великого народа. Музей не хранилище мертвых вещей и неподвижных фотографий, а зеркало последовательно сменявшейся и уходящей в глубь тысячелетий жизни. Создателям Музея с благодарностью».[69]

Бунтарский, революционный тонус поэзии Назыма Хикмета встречал признание и любовь народа и пристальное полицейское внимание, аресты, смертный приговор выталкивали поэта из страны.

Совсем ещё юный поэт, в 1921 г. приехал в Москву, три года жизни в советской столице, дружба с Маяковским, творчество этих лет стали вехой в идейной и литературной биографии поэта. В 1924 г. вернувшегося на

68 Труды Музея истории Азербайджана. Баку. 1962. Том V. С.217.
69 Материалы по истории Азербайджана. Баку. 1961. Том IV. С. 202.

родину Назыма Хикмета ждал приказ об аресте, и вновь скрываясь, он через Западную Европу снова приехал в Москву, отсюда Назым посылает свои стихи в Баку, которые печатаются в различных журналах и газетах. В 1927 г. Хикмет приезжает в Баку. Свои впечатления он изложил в ярком, образном стихотворении «Поездка в Баку», преподнеся в качестве эпиграфа свои же строки: «Баку – это сердце, наполняющее её свежей кровью».

Завершают стихотворение поэтические строки:

«Как мне хочется кинуться
В омут ночи
И бежать, и петь, и кричать на бегу,
Как не пел, не кричал и не бегал давно,
Целовать этих чёрных людей
В замасленных рубашках рабочих,
Пасть ниц
На святую землю Баку».

В этом же 1927 г. Назым Хикмет посвятил Баку ряд стихотворений: «Байрамоглу», «Ответ нефти», «Каспийское море»…

В 1928 г. в Баку вышел в свет первый сборник стихотворений Назыма Хикмета «Песня поющих сердец».

Преследования, тринадцать лет тюремного заключения, голодовка-протест, вынужденная эмиграция не смогли сломить дух поэта-трибуна, но покалечили сердце человека. Тяжело больной, вопреки запретам московских врачей, Назым Хикмет в 1957 г. в последний раз приехал в Баку на премьеру его пьесы «Гарибе адам» («Чудак») на сцене Азербайджанского драматического театра. В памяти сидящих в зале зрителей надолго запечатлелся вечер премьеры, когда ещё до поднятия театрального занавеса, в правительственной ложе появился статный, красивый Назым Хикмет и обратился к замершему залу. Он говорил, что врачей беспокоило состояние его сердца, но они не понимали, что счастье и радость не могут навредить сердцу, а я счастлив, – говорил Хикмет. Я счастлив! Осуществление постановки моей пьесы в Баку, в городе, от которого отделяет от моей Родины всего 45 минут полёта. Эмоциональность, искренность короткого выступления поэта, светлая улыбка, не сходившая с лица, рождали чувство радости и веру, что Н.Хикмет счастлив.

Для иностранных гостей посещение Баку, как правило, было первым знакомством с Азербайджаном и экспозицией Музея призваны были познакомить их с историей азербайджанского народа, а для Н.Хикмета история Азербайджана была давно и хорошо известна, более того, он любил этот край, его народ, что нашло отражение в его поэтическом наследии, а запись в книге почетных гостей – это лишь оценка музейной экспозиции.

После восстановления независимости Азербайджана пересмотру и переосмыслению подверглись и вопросы отечественной истории. На коллектив Музея истории ложилась обязанность пересмотреть действующую экспозицию, собрать материал для освещения новых разделов, что повлекло необходимость реэкспозиции с временным закрытием Музея для посещения. Время не пощадило здание, насчитывающее «солидный возраст» – 100 лет, в котором располагался Музей истории. Это не укрылось от внимания президента республики Ильхама Алиева и в 2005 г. по его инициативе и поручению в музее начался капитальный ремонт и реставрационные работы. На три года музей был закрыт для посещения, что и объясняет отсутствие записей впечатлений посетителей.

7 мая 2008 г. двери Национального музея истории Азербайджана открылись для всех посетителей, желающих познакомиться с многовековой историей азербайджанского народа.

С новой экспозицией знакомились почётные гости, посетившие Азербайджан: президенты иностранных государств, представители общественных и правительственных делегаций, послы стран, аккредитованные в республике, учёные, многочисленные туристы, преподаватели и просто отдельные лица. Приведем некоторые высказывания гостей, оставленные в Книге почетных гостей НМИА:

«Вся история азербайджанского народа, полная как трагических, так и светлых знаменательных событий, является блестящим примером того, как отважный и мудрый народ может сам решать свою судьбу вопреки тяжелейшим испытаниям, через которые он прошёл. Справедливо замечено, что народ выживает во все времена, если он дорожит своей историей и умеет бережно хранить её и донести до своих потомков. Я восхищаюсь способностью азербайджанского народа властвовать над временем. Владимир Воронин. Президент Республики Молдова. 24 апреля 2008 г.»

«Бережно сохраняя память о своём прошлом, Азербайджан может с уверенностью смотреть в будущее. Искренне тронут вниманием, с которым сотрудники Музея относятся к нашей общей истории. Оставляя потомкам память о героизме азербайджанцев, сражавшихся за нашу родную Беларусь, вы вносите неоценимый вклад в воспитание будущих поколений Беларуси и Азербайджана, укрепление наших братских уз» Посол Республики Беларусь в Азербайджанской Республике Николая Пацкевич. 27 июня 2013 г.»

«Спасибо за возможность познакомиться со страницами великой истории великого народа! Декан факультета международной журналистики МГИМО (У) МИД Росси Скворцов Я.Л. 4 апреля 2014 г.».

«Делегация из Санкт-Петербурга, в лице ректора и деканов Северо-

Западного Института Президентской Академии выражает восхищение и благодарность руководству и сотрудникам Музея за любовь к истории и культуре великого народа Азербайджана! Благодаря Вашему профессионализму и знаниям мы в полной мере смогли оценить прошлое и настоящее Баку и его гостеприимных жителей. 01.04.2014 г.»

«Ваш музей оставил у меня большие воспоминания об истории Азербайджана – страны с глубоким и славным прошлым, удивительным настоящим и, я не сомневаюсь, с великим будущим. Восхищён тем, как хранят культурное достояние. Профессор, доктор исторических наук Лебедев».

«Благодарим администрацию музея за глубокие сведения об истории страны, которые заботливо сохранены для современников. Тронуты бережным отношением к истории и историческим экспонатам. 12.07. 2012 г. Проф. Чо Хё Тын (Южная Корея), Ли Бенжамин (Южная Корея)».

«Замечательный музей, прекрасное впечатление об истории, культуре, развитии традиций Азербайджана. Огромное спасибо за доставленное удовольствие и внимание. Проф. доктор политических наук Яровая А.В. 20.02. 2012 г. г. Одесса.»

Музей стал и местом встречи коллег – представителей музеев ближнего и дальнего зарубежья. Участники международных конференций, которые проводил и проводит Национальный музей истории Азербайджана, проявляли большое внимание и интерес чисто профессионального характера. Директор Эрмитажа М.Пиотровский, выступая 24 ноября 2010 г. на торжественном мероприятии в честь 90-летия музея, отметил, что «это хороший повод, чтобы обсудить многие практические вопросы нашего взаимодействия с этим прекрасным музеем Азербайджана, тем более что у нас есть давние двусторонние связи». Ознакомившись с экспозицией, М.Пиотровский подчеркнул, что насыщенность подлинными материалами придаёт им особый интерес, а «…слова Мингячевир, Бейлаган созвучны с великими открытиями, раскопками и приятно было видеть, что найденные в результате этих раскопок подлинные материалы представлены в экспозиции».

Обретение суверенитета и независимости Азербайджанской Республикой позволило и музееведам пересмотреть, переосмыслить ряд вопросов истории своего народа, в частности, по достоинству оценить роль Г.З.Тагиева. В особняке Тагиева, где разместился Музей, были воссозданы несколько мемориальных комнат как дань памяти Г.З.Тагиева в общественной жизни, которого забота о просвещении и культуре азербайджанского народа занимала доминирующее место. Это и определило реакцию крупного учёного-музееведа из Санкт-Петербурга М.Пиотровского на новацию азербайджанских коллег: «Благотворителей в истории было всегда много, но далеко не всегда мы

о них помним так, как следует. И здесь Национальный музей истории Азербайджана подаёт очень хороший пример. Эту книгу-альбом о Тагиеве[70*] я буду показывать в России, говоря о том, что нужно меценатов, и помнить, и делать для них тоже добрые дела».

Учёный-историк из Казахстана, директор Института истории и этнологии С.Мажитов тоже высоко оценил новаторство азербайджанского музея: «Тагиев это не только миллионер, меценат, это человек, которому Бог позволил сотворить себе памятник при жизни…через благотворительность… дал образование азербайджанской женщине»

Выступая в ноябре 2010 г., директор Национального исторического музея Беларуси Сергей Вечер обратился к азербайджанским коллегам: «Хотелось бы надеяться на установление тесных контактов между нашими музейными учреждениями, потому что у нас много общего: и в истории государственности, и создания музея». Слова представителя белорусской историко-музейной общественности созвучны с мыслями и чувствами азербайджанских коллег, открытых для добрых дружеских и творческих связей. В 2012 г. вышла из печати подготовленная решением Учёного совета Национального музея истории Азербайджана книга «Они сражались за Беларусь» («Участие азербайджанцев в освобождении Беларуси»), рассчитанная на широкую читательскую аудиторию и Азербайджана и Беларуси. При написании книги были использованы и материалы белорусских коллег. На презентации книги в Музее присутствовал посол Беларуси Н.Е.Пацкевич и сотрудники посольства, авторам книги была вручена почетная грамота. Но самое примечательное, в Минске в июле 2014 г. провели также презентацию книги «Они сражались за Беларусь», сопровождаемую фотовыставкой. Не это ли пример творческих, да и дружеских связей азербайджанских и белорусских музеев?

Присутствовавшие на конференции представители музеев 15 стран были единодушны в высокой оценке азербайджанского музея, организации научно-исследовательской и просветительской работы. Выступающие отмечали важность восстановления творческих связей с азербайджанскими музеями, отмечая, что НМИА наряду с большой научно-исследовательской деятельностью, осуществляет важную работу по совершенствованию и расширению экспозиции, пополнению фондов новыми экспонатами, хранению и реставрации музейных предметов, внося тем самым свой вклад в сохранение всемирного культурного наследия. Участники конференции отмечали многообразную деятельность Музея и его творческие достижения благодаря государственной политике и личному вниманию президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева.

70* Книга-альбом «Гаджи Зейналабдин Тагиев». Баку, 2010.

Национальный музей истории Азербайджана, как и свидетельства летописцев, хроникеров осуществляет связь с прошлым, связывает времена и поколения, духовно обогащая человека, позволяя ему соприкасаться с ценностями, уходящими вглубь веков, задумываться о корнях своего рода, о событиях в жизни своего народа, своей страны, мира. Если есть историческая память, следовательно, может быть и историческое беспамятство, а это как нравственный «склероз» губительно и для человека, и для народа. Поэтому так важно знать и хранить страницы истории, что и является главным предназначением музея. Исторический музей по своей роли и значимости в обществе можно с полным правом именовать «грандиозной книгой человечества». «Книгой» этой обеспечено долголетие, поколение историков-музееведов, сменяя друг друга, будут вписывать новые страницы, возможно, дополнять своих предшественников, но важно, что музей будет жить, а посетители иметь возможность читать и перечитывать «дела давно минувших лет».

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 2015-ci ildə gördüyü elmi-ekspozisiya, elmi tədqiqat, elmi-kütləvi və fond işlərinin

H E S A B A T I

Elmi tədqiqat işləri planlarının yerinə yetirilməsi haqqında məlumat

Təsdiq olunmuş plana əsasən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əməkdaşları Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərinə aid maddi mədəniyyət abidələrinin toplanması, mühafizəsi, tədqiqi, nəşri, onların ekspozisiya və sərgilər vasitəsilə nümayişi və təbliği istiqamətində 4 problem üzrə 13 mövzunu əhatə edən 23 iş üzərində çalışmışlar. Cari ildə planda nəzərdə tutulmuş 3 mövzu və 12 iş yerinə yetirilmişdir.

Muzeyin elmi tədqiqat planına daxil olan **I problem** *"Azərbaycan xalqının qədim dövrdən bu günə qədərki tarixini əks etdirən maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrinin muzeyin ekspozisiyasında və sərgilərdə nümayişi və təbliği"* adlanır. Problemə daxil olan *"Azərbaycanın qədim, orta əsrlər, yeni və Xalq Cümhuriyyəti dövrlərini, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin həyat və fəaliyyətini əks etdirən ekspozisiyanın daimi təkmilləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi, müxtəlif mövzularda sərgilərin qurulması"* mövzusu üzrə (mövzunun rəhbəri: elmi işlər üzrə direktor müavini, t.ü.e.d. Nərgiz Əliyeva) daimi ekspozisiyada 3 bölmə yenidən qurulmuş, 1 yeni bölmə yaradılmışdır. Xarici əlaqələr və sərgilərin təşkili şöbəsinin müdiri, t.ü.f.d. Səbuhi Əhmədovun rəhbərliyi ilə aparılan bu iş çərçivəsində "Azərbaycanın sualtı arxeologiyası", "XIX əsrdə Azərbaycanda sənaye, rabitə və nəqliyyat", "Azərbaycanlıların soyqırımları" bölmələri yenidən qurulmuş, adıçəkilən bölmələrdə ümumilikdə 400-dən artıq eksponat və fotoşəkil, rəsm əsərləri, maketlər, heykəl, banner və informasiya panelləri yerləşdirilmişdir. AMEA Rəyasət Heyətinin tövsiyəsi ilə muzeyin ekspozisiyasında yenidən qurulan "Azərbaycanlıların soyqırımları" bölməsi ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımların tədqiq edilməsi baxımından olduqca aktual və vacibdir. Bölmədə "1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımları", "Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materialları", "Qubada soyqırım memorialı", "Bakı qırğınları", "Şamaxı qırğınları", "Quba qırğınları", "Qərbi Azərbaycan, Naxçıvan və Qarabağda qırğınlar", "Soyqırımın XX əsrin əvvəllərinə aid incəsənətdə əks olunması" hissələri yaradılmış, sensor kompüteri quraşdırılmış, burada Azərbaycan, ingilis və rus dillərində tarixi sənədlər, elmi məqalələr yerləşdirilmişdir. Muzeyin ekspozisiyasında həmçinin soyqırımı mövzusunun davamı olan yeni "Xocalı soyqırımı" bölməsi də yaradılmışdır. Bölmədə 35 eksponat, 40-a yaxın fotoşəkil, 2 rəsm əsəri, müvafiq informasiya panelləri yerləşdirilmiş, Xocalı soyqırımını əks etdirən fotoşəkillərin yer

aldığı monitor qurulmuşdur. "Azərbaycanlıların soyqırımları" bölməsinin aprelin 24-də elmi ictimaiyyətə təqdimatı keçirilmiş, təqdimat mərasimində iştirak etmiş AMEA Prezidenti akademik Akif Əlizadə, akademiyanın rəhbərliyi, alimlər görülən işləri yüksək qiymətləndirmişlər.

Ekspozisiyanın təkmilləşdirilməsi işi çərçivəsində digər elmi şöbələr və fondlar müvafiq zalların vitrinlərində eksponatları yeniləşdirmiş, annotasiyaları yoxlamışlar. Ekspozisiyada 40-dan çox etnoqrafik, 60-dan artıq arxeoloji material yenilənmişdir.

Mövzuya daxil olan "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 70 illiyinə həsr olunmuş sərginin keçirilməsi və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 95 illiyinə həsr olunmuş kitab-albomun nəşri" işi çərçivəsində oktyabrın 21-də adıçəkilən sərginin açılışı olmuşdur. Sərgidə cari ildə 95 illiyini qeyd edən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin keçdiyi yola nəzər salınıb, onun Azərbaycan elminin inkişafında, tarixi tədqiqatların aparılmasında xidmətlərini əks etdirən və muzeyin fondlarında qorunan maraqlı eksponatlar, nəşrlər nümayiş olunub. Sərgi zamanı yeni çapdan çıxmış "Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi" adlı kitab-albomun təqdimatı olmuşdur. Muzeyin direktoru, akademik Nailə Vəlixanlının müəllifliyi və tərtibatçılığı ilə nəşr olunan bu kitab-albomda muzeyin yaranma tarixi, onun elmi və maarifçilik fəaliyyəti, strukturu, nəşrləri, muzey əməkdaşları və s. haqqında ətraflı məlumat öz əksini tapmışdır.

Mövzuya daxil olan "Faşizm üzərində Qələbənin 70 illiyinə həsr olunmuş sərginin keçirilməsi və sərginin kataloqunun nəşri" adlı işin icrası çərçivəsində mayın 5-də muzeydə "Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsi illərində" sərgisinin təntənəli açılışı olmuşdur. Sərgidə 17 döyüş bayrağı, 483 eksponat, 230 fotoşəkil, 13 rəsm əsəri və 10 iriölçülü reproduksiya nümayiş olunmaqla ön və arxa cəbhələrdə vuruşan Azərbaycan qəhrəmanlarının materialları, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülən azərbaycanlıların şəxsi əşyaları, sənədləri, döyüş sursatları nümayiş olunur. Əcnəbi qonaqların, turistlərin rahat məlumat almaları üçün sərginin materiallarının annotasiyaları və onlar haqqında məlumat 3 dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində verilmişdir. Muzeyin təcrübəsində ilk dəfə olaraq sərgidə "Tarixə toxun" ("Touch to history") bölməsi yaradılmışdır ki, ziyarətçilər burada müharibə dövrünün abu-havası ilə əyani şəkildə tanış ola bilərlər. Sərginin açılış mərasimində "Azərbaycan II Dünya müharibəsi illərində" adlı sərgi kataloqunun da təqdimatı keçirilmişdir. Akademik Nailə Vəlixanlının elmi redaktorluğu, t.ü.f.d. Səbuhi Əhmədovun müəllifliyi ilə Azərbaycan və rus dillərində nəşr edilən kataloqda sərgidə nümayiş olunan materialların fotoşəkilləri yer almış və sərginin bölmələri, eksponatlar haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

II Problem *"Muzeyin fondlarında qorunan maddi mədəniyyət nümunələrinin, Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinin elmi tədqiqi və nəşri, respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfransların, seminarların keçirilməsi, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə toplama işi məqsədilə ekspedisiyaların təşkili"*dir. Bu problem 10 mövzunu əhatə edir.

"Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu və problemləri" respublika elmi konfransının keçirilməsi" mövzusu üzrə aprelin 7-də Azərbaycanın ilk peşəkar arxeoloq və muzeyşünası Davud bəy Şərifovun anadan olmasının 130 illiyinə həsr olunmuş V Respublika elmi konfransı keçirilmişdir. Konfrans muzey

işi, muzey pedaqogikası, bərpa işi və muzeylərin gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində rolu bölmələrində işləmişdir. Konfransda Tarix Muzeyinin əməkdaşları ilə yanaşı Elmlər Akademiyasının digər elmi tədqiqat institutlarının, ali məktəblərin, muzeylərin alim və mütəxəssisləri, digər əməkdaşları 50-dən artıq məruzə ilə çıxış etmişlər (mövzunun rəhbəri: elmi işlər üzrə direktor müavini, t.ü.e.d. N.Əliyeva).

"Azərbaycanın orta əsr saxsı məmulatı" elmi tədqiqat layihəsi" mövzusu üzrə "Azərbaycan sferokonusları" kataloqu üzərində iş hesabat dövründə davam etmişdir. Kataloqun nəşrini aktuallaşdıran əsas məqam həmin qablar haqqında ziddiyyətli fikirlərin yer almasından ibarətdir. Həm bu amil, həm də sferokonusların əksər nümunələrinin nəfisliyini, mükəmməlliyini, eləcə də beynəlxalq ticarətdəki rolunu nəzərə aldıqda qeyd olunan mövzuda kataloqun hazırlanması bir zərurətə çevrilmişdir. Hesabat dövründə kataloq üçün 554 sferokonus və onların fraqmentləri seçilmişdir. Onlardan 286 eksponat kataloqa cəlb edilib və elektron pasportu hazırlanıb. Aparılmış işlərin əsas istiqamətini sferokonus nümunələrinə aid annotasiyaların redaktə edilməsi və ön sözün yazılması təşkil etmişdir (mövzunun rəhbəri: Arxeologiya elmi fond şöbəsinin müdiri, t.ü.f.d. N.Quluzadə).

"Azərbaycan xalqının mədəni irsi (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyası əsasında)" silsilə kitabların hazırlanması" mövzusu üzrə 2015-ci ildə Azərbaycan tarixinin elmi ekspozisiyası şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən "Azərbaycan incəsənəti" məqalələr toplusu hazırlanmışdır. Topluya muzeyin fondlarında qorunan Üzeyir Hacıbəylinin, Sidqi Ruhullanın, Sara Aşurbəylinin, Fatma Muxtarovanın və b.-nın materiallarından, həmçinin fondlarda və daimi ekspozisiyada yer alan eksponatlardan bəhs edən 11 məqalə təqdim olunmuşdur. Məqalələr toplusu redaktəyə təqdim olunub (mövzunun rəhbəri: Azərbaycan tarixinin elmi ekspozisiya şöbəsinin müdiri, t.ü.f.d. Z.Dulayeva).

Həmin mövzuya daxil olan "İslam mədəniyyəti və Azərbaycan məişəti" kataloqununun hazırlanması və nəşri" işi çərçivəsində adıçəkilən kataloqun ilkin variantı hazırlanmış və redaktəyə təqdim olunmuşdur. Kataloqda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılan 600-ə yaxın dini təyinatlı eksponat yer almışdır. Burada ilk dəfə olaraq, faktiki material əsasında xalqın inanc sistemi ilə bağlı ənənəvi mərasimlər, ayinlər, geyim nümunələri, ibadət vasitələri, gündəlik məişətdə özünə yer tutan islam mədəniyyəti etiketləri etnoqrafik xüsusiyyətlərin qarşılıqlı təsiri fonunda təqdim edilmiş, xalqımızın məişət həyatında islam dininin rolu əks olunmuşdur (icraçı: Etnoqrafiya elmi fond şöbəsinin böyük elmi işçisi, t.ü.f.d. T.Şiriyev).

"Azərbaycan xalqının mədəni irsi (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyası əsasında)" silsilə kitabların hazırlanması" mövzusu üzrə "Rəşid bəy və Məmməd bəy Əfəndiyevlərə həsr olunmuş kataloqun hazırlanması və nəşri" (icraçı: Xarici əlaqələr və sərgilərin təşkili şöbəsinin k.e.i. N.Əsədova) və "Azərbaycan musiqi alətləri" kataloqunun hazırlanması və nəşri" (icraçı: Xarici əlaqələr və sərgilərin təşkili şöbəsinin k.e.i. İ.Muradəliyeva) işləri çərçivəsində fondlardan eksponatlar seçilmiş, hər iki kataloqun ilkin variantı hazırlanmışdır.

"Azərbaycan zərgərlik sənəti" monoqrafiyasının hazırlanması" mövzusu çərçivəsində muzeyin Xüsusi, Arxeologiya, Etnoqrafiya, Silahlar və bayraqlar fondlarında iş aparılmış, material toplanılmışdır. Monoqrafiyada Azərbaycan zərgərlik sənətinin qədim dövrdən bu günə qədərki inkişaf dinamikası araşdırılır,

zərgərlik sənəti sahələri etnoqrafik baxımdan işıqlandırılır. Monoqrafiyanın ilkin variantı hazırlanmışdır (mövzunun rəhbəri: Etnoqrafiya elmi fond şöbəsinin müdiri, t.ü.f.d. G.Abdulova).

"Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi dövlətlərinin sikkələri" kataloqu" mövzusu üzrə adıçəkilən kataloqa daxil olacaq 1400-dən artıq sikkə seçilmiş, fotoları çəkilmiş və annotasiyaları yazılmışdır. Kataloqa əsasən Azərbaycan ərazisində tapılmış sikkə dəfinələrinə məxsus, qismən alqı yolu ilə fonda daxil olmuş nadir sikkələr daxil edilmişdir. Sonuncular sırasında Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifin, Ağqoyunlu padşahı Rüstəmin, Səfəvi şahı I İsmayılın pulları xüsusi diqqət çəkir. Kataloqun ilkin variantı hazırlanmışdır (mövzunun rəhbəri: Numizmatika və epiqrafika elmi fond şöbəsinin müdiri, t.ü.e.d. Ə.Rəcəbli).

"Azərbaycan xalçaları (MATM-nin kolleksiyası əsasında) silsilə kitab-albomların hazırlanması,, mövzusuna daxil olan "Azərbaycan xalçalarının həndəsi naxışları" kitab-albomunun hazırlanması" işi üzrə muzeyin Etnoqrafiya fondunda saxlanılan xalçalar üzərində tədqiqata başlanılmışdır. İşin məqsədi muzeydə qorunan xalçaların ornamentlərinə fənlərarası vəhdətdə fərqli yanaşmaqdan ibarətdir. Kitab-albomda kvadrat və üçbucaq formalı həndəsi naxışların elmi təsnifatı verilir, xalçalar üzərindəki naxışlar elmlərin vəhdətində tədqiq olunur. Kitab-albom redaktəyə təqdim olunub (icraçı: Elmi maarif şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, m.ü.f.d. N.Yusifova).

"H.Z.Tağıyevin həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuş tədqiqatların aparılması, onların kitab, buklet, albomlar vasitəsilə nəşri" mövzusuna daxil olan "Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində H.Z.Tagıyevə məxsus əşyalar" kataloqunun hazırlanması işi üzrə materialın toplanılması davam etdirilmiş və kataloqun tərtibatına başlanılmışdır. İş prosesində kataloqun tədqiqat predmetinin genişləndirilməsi qərara alınmış, kataloqda H.Z.Tağıyevə məxsus əşyalarla yanaşı muzeyin yerləşdiyi H.Z.Tağıyev sarayının, xatirə muzeyinə daxil olan otaqların bədii-memarlıq xüsusiyyətlərinin, ornamentlərin araşdırılması da məqsədəuyğun bilinmişdir. Bu məqsədlə müvafiq mətn hazırlanmışdır. Kataloqunun məzmunun dəyişməsi və işin həcminin artması ilə əlaqədar onun adının dəyişdirilməsi və işin 2016-cı ilin sonunadək uzadılması haqqında muzeyin Elmi Şurası tərəfindən qərar qəbul edilmişdir. AMEA İctimai Elmlər Bölməsinin qərarı ilə "Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində H.Z.Tagıyevə məxsus əşyalar" kataloqunun "Hacı Zeynalabdin Tağıyevin sarayı" kitab-albomu ilə əvəz edilməsi və işin daha bir il uzadılması haqqında qərar qəbul olunmuşdur (mövzunun rəhbərləri: elmi katib, t.ü.f.d. F.Cabbarov, elmi fond işləri üzrə direktor müavini-baş mühafiz, t.ü.f.d. M.Zeynalova).

"Qadın geyim bəzəkləri" kataloqu üzərində işə başlanılmış, materiallar seçilmiş, mövzuya aid xüsusi ədəbiyyat nəzərdən keçirilmişdir. Kataloqun mənbə bazasını muzeyin Etnoqrafiya, Arxeologiya və Xüsusi fondlarda saxlanılan materiallar təşkil edir (mövzunun rəhbəri: Etnoqrafiya elmi fond şöbəsinin müdiri, t.ü.f.d. G.Abdulova).

"Saxsı oyuncaqlar" kataloqunun hazırlanması" mövzusu üzrə kataloqun ilkin variantı hazırlanmışdır. Kataloq girişdən, 220-dən artıq saxsı oyuncağın annotasiyasından və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqata cəlb olunan oyuncaqlar erkən tunc dövründən son orta əsrlərə kimi uzanan zaman

kəsiyini əhatə edir. Saxsı oyuncaq nümunələrinin böyük əksəriyyəti Mingəçevirdən aşkar edilmiş və IV-VIII əsrlərə aiddir. Kataloqda saxsı oyuncaqların tədqiqi tarixinə, hazırlanma üsullarına, tapıldığı il və məkanlara, tipoloji təsnifatına və digər məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir (mövzunun rəhbəri: Arxeologiya elmi fond şöbəsinin müdiri, t.ü.f.d. N.Quluzadə).

III Problem *"Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında cari texniki işlərin aparılması, orada mühafizənin və təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədilə müasir infrastrukturun təşkili"* adlanır. Problemə 1 mövzu - *"Fond materiallarının işlənməsi, kompüterləşdirilməsi və pasportlaşdırılması"* daxildir (mövzunun rəhbəri: elmi fond işləri üzrə direktor müavini, t.ü.f.d. M.Zeynalova). Mövzu üzrə aşağıdakı işlər yerinə yetirilmişdir:

- elmi fond şöbələri və fondlar 2015-ci ilin iş planına uyğun olaraq fond işi çərçivəsində ekspozisiyaya verilmiş, həmçinin geriyə qaytarılmış eksponatları aktlaşdırmış;
- fondlara daxil olmuş yeni materiallar ilkin işlənərək inventar kitabında qeydiyyatdan keçirilmiş;
- fond əməkdaşları muzeyə müraciət edən müxtəlif yerli və xarici təşkilatlara və tədqiqatçılara (o cümlədən, televiziya şirkətlərinə, Elmlər Akademiyasının müvafiq institut və təşkilatlarına və s.) metodiki və əməli yardım göstərmişlər.

Mövzuya daxil olan "Bərpaya və konservasiyaya ehtiyacı olan fond materiallarının bərpa və konservasiyası" işi çərçivəsində 2015-ci ildə muzeyin Bərpa laboratoriyası tərəfindən 2620-dən artıq muzey eksponatı bərpa və konservasiya edilmişdir.

Hesabat dövründə muzeyin kitabxanasında "Nadir kitablar" kataloqunun ikinci hissəsi üzrə iş davam etmişdir. Həmçinin muzeyin kitabxanasından AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasına fondun zənginləşdirilməsi məqsədilə 2632 ədəd kitab verilib.

Mövzu üzrə "Muzeyin məlumat bazasının təkmilləşdirilməsi" işinin bir hissəsi yerinə yetirilmişdir. Hesabat dövründə fondlarda 4000-dən artıq eksponatın elmi pasportu tərtib olunmuşdur.

Cari ildə Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma komissiyası tərəfindən muzeyə 635 ədəd material hədiyyə kimi qəbul olunmuş, 1 eksponat - XIX əsrə aid qızıl suyuna çəkilmiş gümüş gəlin baş bəzəyi satın alınmışdır.

IV Problem *"Elmi maarif, elmi kütləvi işlər"i əhatə edir. Problemə daxil olan mövzu "Azərbaycan tarixinin KİV, internet vasitəsilə təbliği, təhsil müəssisələri, ictimai təşkilatlarla əlaqələrin genişləndirilməsi"* adlanır (mövzunun rəhbəri: Elmi maarif şöbəsinin müdiri, t.ü.f.d. B.Sayılov). Muzeyin bir sıra əməkdaşları (N.Vəlixanlı, M.Zeynalova, H.Əliyeva, F.Cabbarov, S.Əhmədov, G.Abdulova, B.Sayılov, N.Quluzadə, S.Vahabova və b.) muzeyin fəaliyyətinə, Azərbaycan tarixinin müxtəlif problemlərinə dair televiziya, radio, mətbuat və İnternet vasitəsilə çıxış etmişlər.

Hesabat dövründə ötən ilin noyabr ayından başlanılmış Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Bakı Baş Təhsil İdarəsi ilə birgə həyata kecirdiyi "Elm-Təhsil-Muzey vəhdətinə məntiqi yanaşma" layihəsi çərçivəsində muzeydə Bakı şəhəri orta məktəblərinin şagirdləri ilə müxtəlif tarixi mövzular üzrə məşğələlər aparılmışdır. Noyabrın 17-də Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Bilik Fondunun və AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin birgə təşkilatçılığı ilə muzeydə "Çiçəklər" adlı uşaq rəsmləri sərgisi keçirilmişdir.

Sərgidə Dövlət Uşaq Flarmoniyası və Hövsan Mədəniyyət evinin rəsm dərnəyinin üzvləri olan 16 gənc rəssamın 67 əsəri nümayiş olunmuşdur (icraçı: Elmi maarif şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, m.ü.f.d. Nardanə Yusifova).

Hesabat dövründə Xarici əlaqələr və sərgilərin təşkili şöbəsinin təşkilatçılığı ilə muzeydə 20 Yanvar faciəsinə həsr olunmuş tədbir (19 yanvar), "Xocalısız..." adlı anım tədbiri (25 fevral), Beynəlxalq muzeylər gününə həsr olunmuş tədbir (18 may) keçirilmişdir. Keçirilən tədbirlər arasında muzeyin ictimai təbliği və tanıdılması baxımından "BP-Azərbaycan" şirkətinin mart ayında muzeydə keçirdiyi "Açıq qapı" günləri, həmçinin mayın 14-də Təhsil Nazirliyinin Respublika Ekoloji Tərbiyə və Təcrübəçilik Mərkəzinin və YUNESCO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyasının birgə layihəsi olan "Məktəblilər üçün muzey həftəsi - Muzeylər və Ekologiya" adlı proqram xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Hesabat dövründə muzey bir neçə mötəbər elmi tədbirlərin keçirilməsində tərəfdaş kimi çıxış etmişdir. Bunların arasında fevralın 9-da 1905.az saytı ilə birgə keçirilmiş 1905-ci il erməni-azərbaycanlı qırğınlarının 110 illiyinə həsr olunmuş tədbiri və mayın 14-də AMEA akademik Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Özbəkistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasındakı Səfirliyi ilə birgə təşkil olunmuş Z.Bünyadovun ingilis dilində çap olunmuş "Xarəzmşahlar-Anuştəginlər dövləti. 1097-1231" kitabının təqdimat mərasimini qeyd etmək olar. Hər iki tədbir muzeydə keçirilmişdir.

Hesabat dövründə muzeyin İnternet səhifəsində yeni məlumatların operativ yerləşdirilməsi təmin olunmuşdur. Hesabat dövründə 73 mindən artıq istifadəçi muzeyin saytına müraciət etmişdir. Muzeyin "Facebook" sosial şəbəkəsindəki səhifəsinin istifadəçilərinin sayı 826, "Twitter" səhifəsində 26 nəfərə çatmışdır.

2013-cü ildən muzeydə fəaliyyətə başlamış "H.Z.Tağıyev klubu"nun üzvləri üçün cari ildə muzeyin Elmi maarif şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən məşğələlər keçirilmiş, kluba orta və ali məktəblərdən yeni şagird və tələbə üzvlər cəlb edilmişdir.

2015-cı ildə muzeydə 400 ekskursiya aparılmışdır. Ümumilikdə, hesabat dövrü ərzində muzeyi 5800 adam ziyarət etmişdir, o cümlədən:

- "BP-Azərbaycan" şirkətinin təşkil etdiyi "Açıq qapı" günlərində (yanvar, mart aylarında) - 2300 nəfər;
- 18 May – Beynəlxalq muzeylər günü çərçivəsində keçirilən "Açıq qapı" günündə - 1000 nəfər.

Hesabat dövründə Bakı Dövlət Universitetinin, Turizm İnstitutunun, Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin, Rəssamlıq Akademiyasının tələbələri muzeydə təcrübə keçmişlər.

Nəşriyyat fəaliyyəti, elmi məqalələr:

Cari ildə 7 kitab çap edilmişdir:

1. Azərbaycan II Dünya müharibəsi illərində. Faşizm üzərində qələbənin 70 illiyinə həsr olunmuş sərginin kataloqu. Mətnin müəllifi: S.Əhmədov. Bakı, AFpoliqrAF, 2015, 120 s.
2. Азербайджан в годы Второй мировой войны. Каталог выставки, посвященной 70-летию Победы над фашизмом. Автор текста: С.Ахмедов. Баку, AFpoliqrAF, 2015, 120 с.
3. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-95. Kitab-albom. Tərtibatçı və mətnin

müəllifi: N.Vəlixanlı. Bakı, 2015, 176 s.

4. N.Əliyeva. Azərbaycanın elmi-mədəni mühitinin öyrənilməsində ərəbdilli ədəbiyyatın rolu (XI-XIII əsrlər). Bakı, Elm və təhsil, 2015, 368 s.

5. P.Gözəlov. Naxçıvan bayraqları. Bakı, 2015, 64 s.

6. Ə.Rəcəbli. Şirvanşahlar dövlətində sikkə zərbi (VIII-XVI yüzillər). Bakı, 2015, 240 s. (Azərbaycan, ingilis, rus dillərində).

7. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin elmi məqalələr toplusu. Bakı, 2015, 420 s.

Cari ildə muzey əməkdaşlarının 60 məqaləsi və 2 məruzəsi çap olunmuşdur.

Muzey əməkdaşlarının iştirak etdiyi ölkədaxili elmi forumlar:

Hesabat dövründə muzeyin 22 əməkdaşı ölkədə keçirilən 18 respublika və 4 beynəlxalq səviyyəli elmi forumlarda iştirak etmişlər.

Muzeydə keçirilmiş konfranslar, seminarlar, sərgilər

Cari ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində 1 konfrans - aprelin 7-də Davud bəy Şərifovun anadan olmasının 130 illiyinə həsr olunmuş "Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu və problemləri" mövzusunda V respublika elmi konfransı keçirilmişdir.

Hesabat dövründə muzeydə 2 sərgi - "Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsi illərində" və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 70 illiyinə həsr olunmuş sərgilər açılmışdır.

Beynəlxalq əlaqələr

Hesabat dövründə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi öz xarici əlaqələrini genişləndirərək Bakıdakı Rusiya İnformasiya-Mədəniyyət Mərkəzinin texniki dəstəyi ilə Rusiya Dövlət Tarixi Muzeyi ilə birbaşa telekörpü qurmuşdur. Hər iki muzeyin direktorları arasında baş tutan telekörpü zamanı birgə əməkdaşlıq haqqında fikir mübadiləsi aparılmış, mütəxəssis hazırlığı, ekspozisiyaların qurulması, elmi tədqiqatların aparılmasında təcrübə mübadiləsi barəsində razılıq əldə edilmişdir.

Mayın 15-də Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində "Müasir muzeylərdə bərpa və konservasiya metodikası" mövzusunda seminar keçirilmişdir. Seminarda Ankaranın Qazi Universiteti İncəsənət fakültəsinin "Maddi mədəniyyətin qorunması" bölümünün müəllim heyəti, muzeyin Bərpa laboratoriyasının mütəxəssisləri, fond müdirləri iştirak etmişlər. Seminarda muzeylərdə maddi mədəniyyət nümunələrinin qorunması, bərpası ilə bağlı məruzələr dinlənilmiş, sənət əsərlərinin mühafizəsinə dair müzakirələr aparılmışdır.

Cari ildə muzey əməkdaşları aşağıdakı beynəlxalq elmi tədbirlərdə iştirak etmişlər:

1. "Mədəni irs, yerli iqtisadi inkişaf, turizm və media arasında interdistiplinar əlaqələrə baxış" III Beynəlxalq konfrans. Makedoniya, Ohrid şəhəri, 16-21 yanvar (ekspozisiyanın təhlükəsizliyi üzrə direktor müavini-ekspozisiya müdiri t.ü.f.d. Həbibə Əliyeva).

2. Rusiya EA Arxeologiya İnstitutunun təşkil etdiyi "Arxeoloji tədqiqatlarda yeni materiallar və metodlar" Gənc alimlərin III Beynəlxalq elmi konfrans. Rusiya Federasiyası, Moskva şəhəri, 16-19 mart (kiçik elmi işçi Laçın Mustafayev).

3. "Muzey və arxiv kolleksiyaları 1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsinin tarixi haqqında" beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. Rusiya Federasiyası, Moskva şəhəri, 25-26 may (kiçik elmi işçi t.ü.f.d. Pərvin Gözəlov).

4. "İN HOC SIGNO VINCES" Beynəlxalq veksilloloji simpozium. Rusiya Federasiyası, Sankt-Peterburq şəhəri, 27-28 may (kiçik elmi işçi t.ü.f.d. Pərvin Gözəlov).

5. İCOM-un Baş assambleyasının 30-cu iclası. Fransa Respublikası, Paris şəhəri, 1-3 iyun (kiçik elmi işçi t.ü.f.d. Pərvin Gözəlov).

6. Beynəlxalq Avrasiya Qadın Forumu. Rusiya Federasiyası, Sankt-Peterburq şəhəri, 23-26 sentyabr (direktor akademik Nailə Vəlixanlı).

7. Beynəlxalq Türk-İslam Tarixində Ali Təhsil Simpoziumu Türkiyə Respublikası, Bolu şəhəri, 22-23 oktyabr (elmi işlər üzrə direktor müavini t.ü.e.d. Nərgiz Əliyeva).

8. "Təhsil və dünyada qarşılıqlı asılılıq" Beynəlxalq konfransı. Yunanıstan Respublikası, Saloniki şəhəri, 21-24 oktyabr (elmi işçi Səidə Həmzəbəyova).

9. MDB Gənc Alimlərinin Forumu. Rusiya Federasiyası, Moskva şəhəri, 25-28 oktyabr (kiçik elmi işçi Emin Məmmədov).

10. Sen-Jermen Milli Arxeologiya Muzeyində xidməti ezamiyyət. Fransa Respublikası, Paris şəhəri. 14 noyabr-13 dekabr (Arxeologiya elmi fond şöbəsinin müdiri t.ü.f.d. Nasir Quluzadə).

11. "Xəzər dənizi sahillərində tunc və dəmir dövrü" Beynəlxalq elmi konfransı. Fransa Respublikası, Paris şəhəri. 4-5 dekabr (muzeyin direktoru akademik Nailə Vəlixanlı, Arxeologiya elmi fond şöbəsinin müdiri t.ü.f.d. Nasir Quluzadə).

12. VI Regional Cənubi Qafqaz ölkələrinin muzeyləri üçün treninq-seminar. Gürcüstan Respublikası, Tbilisi şəhəri. 24-27 noyabr. (elmi fond işləri üzrə direktor müavini-baş mühafiz t.ü.f.d. Məhfuzə Zeynalova).

Kadr hazırlığı

Cari ildə muzeydə 185 əməkdaş (onlardan 50 nəfər elmi işçi) fəaliyyət göstərir. Əməkdaşlardan 1 nəfər akademik, 3 nəfər elmlər doktoru, 15 nəfər fəlsəfə doktorudur. Muzeyin fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə 3 doktorantı və 8 dissertantı, elmlər doktoru hazırlığı üzrə 1 doktorantı və 4 dissertantı var. Keçmiş doktorant Fuad Ağayev bu il dissertasiya işini müdafiə edib.

Elmi-təşkilati fəaliyyət

Cari ildə muzey təsdiq olunmuş struktur əsasında fəaliyyət göstərmişdir. Muzeyin yeni nizamnaməsi qəbul olunmuşdur. Elmi Şuranın 8 iclası keçirilmişdir.

Təltiflər və mükafatlar haqqında məlumat

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 noyabr 2015-ci il tarixli sərəncamı ilə akademik Nailə Vəlixanlıya "Əməkdar elm xadimi" fəxri adı verilmişdir.

Mündəricat

MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİ-95

Nailə Vəlixanlı. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 95 illik inlişaf yolu 5

Nərgiz Əliyeva. Azərbaycan Tarixi Muzeyində qədim və orta əsrlər tarixinin tədqiqi və təbliğinə dair (1960-1970-ci illər)....15

Фархад Джаббаров. Из опыта музеефикации и научного исследования истории Азербайджанской Демократической Республики в Национальном музее истории Азербайджана....38

TARİX

Səbuhi Əhmədov. XIII-XVI əsr məzar daşları və divar relyeflərində silah təsvirləri 56

Sevinc Vahabova. Şifahi xalq ədəbiyyatında Azərbaycan hərb sənəti nümunələrinin təsviri....69

Aygün Quliyeva. Şirvanşahlar Sarayı Kompleksinin tarixinə aid bəzi mənbələr haqqında (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında) 75

Güntəkin Nəcəfli. Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda erməni dövləti yaratmaq siyasətinin mənbələrinə dair 88

Zülfiyyə Cəlilova. Çarizmin milli-müstəmləkəçilik və ermənilərin antitürk siyasətinin nəticələri 101

Rəşad Qasımov. Azərbaycanda milli ordu quruculuğu prosesində Osmanlı dövlətinin roluna dair (Osmanlı arxiv sənədləri əsasında)....108

Emin Dadaşov. Fotomateriallar Bakıda törədilmiş 1918-ci il mart soyqırımının öyrənilməsində mənbə kimi (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında)....122

İlahə Xantəmirova. Mirzə Bala Məhəmmədzadənin bir məqaləsinin izi ilə....134

Санубар Касимова. Гербы трех Азербайджанских республик....141

Зарифа Дулаева. Воспоминания ветерана югославского движения сопротивления 151

Rəna Səfərova. Vətən çağıranda (Züleyxa Seyidməmmədovanın MATM-dakı materialları əsasında)....162

Махфуза Зейналова. Азербайджанские дивизии в годы второй мировой войны 174

Bəhman Kərimov. İkinci Dünya Müharibəsi dövründə azərbaycanlıların İtaliya və Yuqoslaviya partizan hərəkatında iştirakı tarixindən....186

Инна Костина. Врачи-азербайджанцы на фронте и в тылу....201

Зарифа Дулаева. «Баку – самый дорогой мне город» (Из истории антифашистского движения в Германии) 214

Фуад Агаев. Война глазами фронтового корреспондента (на материалах Национального Музея Истории Азербайджана)....225

Инара Мурадалиева. Некоторые штрихи к портрету

академика Абдуллы Караева (на основе документов Национального музея истории Азербайджана) 231
Нармин Багирова. К материалам историка-востоковеда, директора Института востоковедения АН Азербайджанской ССР Абдулкерима Ализаде.....237
Elməddin Quliyev. Ziya Bünyadovun "Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225)" monoqrafiyasında bəzi məsələlərə dair 245
Саида Гамзабекова. Труд В.Минорского – «История Ширвана и Дербенда X-XI веков» как фундаментальное сочинение по истории Северного Азербайджана.....257

ARXEOLOGİYA, NUMIZMATİKA, EPİQRAFİKA

Nasir Quluzadə, Xəqani Almənmədov. 2014-cü ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya Fonduna daxil olan arxeoloji və təsadüfi tapıntılar.....270
Həbibə Əliyeva. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan təbərzin-baltaların epiqrafik yazı nümunələri haqqında 281
Nardanə Yusifova. Azərbaycan və Türkiyənin bəzi memarlıq abidələri üzərindəki epiqrafik yazılarda olan analoji dekor detallarının araşdırılmasına dair 292
Laçın Mustafayev. Quba rayonunun Püstəqasım kəndindən əldə edilən təsadüfi arxeoloji tapıntılar.....299
Aida İsmayılova. Orta əsr mətbəx keramikasına dair (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında).....309
Эмин Мамедов. Керамическое производство в древнем Самунисе-Мингечауре (на основе коллекции Национального Музея истории Азербайджана) 317

ETNOQRAFİYA

Gülzadə Abdulova. Geyim mədəniyyətində düymələr.....328
Tural Şiriyev. Azərbaycanlıların geyim tarixində islam mədəniyyətinin izləri (MATM-ın materialları əsasında) 347
Sevinc Nəsirova. Azərbaycan toxuculuq məmulatları üzərində dini inanclarla bağlı bəzi naxışlar.....351
Qərənfil Əsədova. L.F. Knitin "Şamaxı bazarı" təsviri sənət əsərinin tarixi-etnoqrafik baxımdan təhlili 359

Зарифа Дулаева. Краткий исторический очерк 95-летней деятельности Национального музея истории Азербайджана.....365

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 2015-ci ildə gördüyü elmi-ekspozisiya, elmi tədqiqat, elmi-kütləvi və fond işlərinin **hesabatı** 462

MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİ
- 2015 -

Kompüter tərtibatı:
Emin Dadaşov

Kəsim: 25x18, Çap vərəqi: 16, Tirajı: 200